

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

e-ISSN: 2789-6919

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

İmpakt Faktor: 1.172

Cild: 4 Sayı: 4

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

Impact Factor: 1.172

Volume: 4 Issue: 4

Bakı – Baku

2024

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

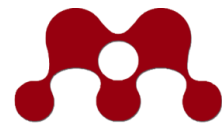
Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat.1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

MENDELEY

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
sevincsadigova@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
sevincsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

PhD Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
konul_salmanova@mail.ru

Şamxal ŞABIYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
shebiyev85@mail.ru

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
konul_salmanova@mail.ru

Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
PhD Türkan İSMAYILOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
PhD Turkan ISMAYILOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA, Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Cavadxan QASIMOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Tərxan CƏBRAYILOV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xalidə HƏSƏNOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi ŞƏRİFOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Həji HASANOV, ANAS, Institute of History named after Abbasqulu Agha Bakikhanov / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Javadkhan GASIMOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tarkhan JABRAYILOV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afarin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khalida HASANOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi SHARIFOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nataly MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Yelena ŞIŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navoiy Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnur ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristetini / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYEV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Vəfa MAHMUDOVA, AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əlöysəd ƏSGƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əsəd QURBANLI, AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALİSOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Toğrul XƏLİLOV, AMEA Naxçıvan bölməsi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
PhD İvan Pavlii, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
PhD İlahə ŞIXƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əkbər AĞAYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALIYEVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qəzənfər CƏFƏROV, AR ETN, Kataliz və Qeyri-üzvi kimya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aliyə RZAYEVA, AR ETN, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Riyaziyyat və mexanika

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVA, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD Seymur MEŞAİK, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Texnika elmləri

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetini / Özbəkistan
PhD Rafiq AĞAMALIYEV, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan
PhD Aygün BAYRAMOVA, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Uqanbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin İBRAHİMOV, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulshanam NOROVA, Navoi State Pedagogical Institute / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Faiq SHAHBAZLI, Industrial and Technological college under ASOIU / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Vafa MAHMUDOVA, ANAS, Institute of Archeology and Ethnography / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aloysad ASGAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asad GURBANLI, ANAS Institute of History named after A.A. Bakikhanov / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shafaq ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Toghrul KHALILOV, Nakhchivan branch of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
PhD Ivan Pavlii, Dallas International University / USA
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
PhD Ilaha SHIKHALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

Natural sciences

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Akbar AGAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M. Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gazanfar JAFAROV, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,
 Institute of Natural Resources / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

Mathematics and mechanics

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lala GOJAYEVA, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Baku State University / Azerbaijan
PhD Seymur MESHAIK, Ganja State University / Azerbaijan

Technical sciences

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
PhD Rafiq AGHAMALIYEV, National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute / Azerbaijan
PhD Aygun BAYRAMOVA, , National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/8-16>

Ivan Pavlii

Dallas International University
Ph.D. in Philology
ivan_pavlii@diu.edu

**STALIN'S REPRESSIONS IN IVAN BAHRIANYI'S NOVEL "SAD HETSYMANSKYI"
("GARDEN OF GETHSEMANE") AND IN AZERBAIJANI LITERATURE:
TRUTH AND FICTION**

Abstract

In this paper, one of the most famous Ukrainian novels about the Great Purge, "Sad Hetsymanskyi" ("Garden of Gethsemane") by Ivan Bahrianyi, is discussed from the perspective of the latest academic works, including the semiotic studies on reality and representation. The Ukrainian novel is compared to four works by Azerbaijani authors describing the Great Purge: a scholarly work by Ziya Bunyadov; Vidadi Babanlı's autobiography; a novel by Mehdi Hüseyn; and a play by İlyas Afandiyev. The first two works belong to the category of nonfiction, while the last two works belong to fiction. Unlike the Azerbaijani authors, Bahrianyi chose to use literary discourse to tell the real story of his own imprisonment in 1938–1940, making his novel a mixture of fiction and nonfiction. A comparative review of Ivan Bahrianyi's presentation of the Great Purge and the presentations of that historical period by the four Azerbaijani authors in light of the modern scholarship helps identify the differences in readers' perception of these works as well as similarities in describing the Great Purge and the evil of the Soviet system.

Keywords: *Ivan Bahrianyi, the Great Purge, semiotics, fiction, comparative literature, Ukrainian literature, Azerbaijani literature*

İvan Pavliy

Dallas Beynəlxalq Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ivan_pavlii@diu.edu

**İvan Bahryaniyin "Sad Hetsimanski" ("Getsamani bağı") romanında və Azərbaycan
ədəbiyyatında Stalin repressiyaları: həqiqət və uydurma**

Xülasə

Bu məqalədə Stalin repressiyaları barədə ən məşhur Ukrayna əsərlərindən biri olan İvan Bahryaniyin "Sad Hetsimanski" ("Getsamani bağı") romanı, bədii (uydurma) ədəbiyyata dair son elmi əsərlər, o cümlədən gerçəklik və təsvir mövzusunda semiotik tədqiqatlar nöqtəyi-nəzərindən incələnir. Bu roman, Stalin repressiyalarını təsvir edən dörd Azərbaycanlı müəllifin əsərləri: Ziya Bünyadovun elmi əsəri, Vidadi Babanlının avtobiografiyası, Mehdi Hüseynin romanı və İlyas Əfəndiyevin pyesi ilə müqayisə olunur. İlk iki əsər sənədli, son iki əsər isə bədii ədəbiyyata aiddir. Azərbaycanlı müəlliflərdən fərqli olaraq, Bahryaniy 1938-1940-cı illərdə özünün həbsi hekayəsini nəql etmək üçün ədəbi diskursu seçmiş və beləcə romanını bədii və sənədli janrlardan ibarət hibrid bir janrda yazmışdır. Stalin repressiyalarının İvan Bahryaniy və dörd Azərbaycanlı müəllif tərəfindən necə təsvir olunduğunun bədii və sənədli ədəbiyyat barədə müasir elmi tədqiqatlar işığında müqayisəli surətdə nəzərdən keçirilməsi bir yandan bu əsərlərin oxucular tərəfindən qavranılmasındakı fərqləri və digər yandan Stalin repressiyalarının və sovet sisteminin şərini ifşa etməsindəki oxşarlıqları müəyyən etməkdə yardım edir.

Açar sözlər: İvan Bahriyani, Stalin repressiyaları, semiotika, bədii ədəbiyyat, müqayisəli ədəbiyyat, Ukrayna ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı

Introduction

In the 1930s, Joseph Stalin's government carried out massive repressions against "enemies of socialism" all over the Soviet Union. The repressions are known as the Great Purge. In those years, millions of Ukrainians and Azerbaijanis were imprisoned, exiled, and executed. Millions suffered loss and persecution because of their relation to "enemies of the people."

The horror of those years and the suffering of innocent people have been described in academic and literary works by Ukrainian and Azerbaijani authors. One of the most famous Ukrainian works ever written on that subject is the novel *Sad hetsymanskyi* ("Garden of Gethsemane") by Ivan Bahriyani, a surviving victim of the Great Purge. The novel is known as autobiographical because it is the author's own story of his imprisonment during 1938–1940. Instead of biography, Bahriyani chose to design his novel as a work of fiction. This is different from the way Azerbaijani authors described the Great Purge. In this paper, Ivan Bahriyani's novel is discussed from the perspective of the latest academic studies of fiction, and his presentation of the Great Purge is compared to the presentations of that historical period by four Azerbaijani authors: Ziya Bünyadov, Vidadi Babanlı, Mehdi Hüseyn, and İlyas Afandiyev.

In the 1930s, the General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union, Joseph Stalin, enforced ruthless repressions against "enemies of socialism," known as the Great Purge or the Great Terror. The number of victims of these repressions is still debated. According to Britannica, "the Soviet historian Roy Medvedev estimated that about 20 million died as a result of the labour camps, forced collectivization, famine, and executions. Another 20 million were victims of imprisonment, exile, and forced relocation" (1). The repressions continued until Stalin's death in 1953. Three years later, in 1956, Stalin's successor, Nikita Khrushchev, made a speech denouncing Stalin and launched a de-Stalinization campaign (2).

The most massive repressions took place in 1937–1938. Hiroaki Kuromiya notes that the "death sentences accounted for 44.66 and 59.29 percent of those arrested in 1937 and 1938 respectively. The corresponding figures for the preceding and succeeding years, 1936 and 1939, were 'only' 0.4 and 4 percent respectively. These 1937 and 1938 death sentences, according to official Soviet data, account for 91 percent of all political death sentences handed down between 1921 and 1940" (Kuromiya, 2007: 2).

One of the victims of the Great Purge was a young Ukrainian poet known as Ivan Bahriyani (1906/7¹–1963). He was arrested twice: in 1932 and in 1938. In 1932, he was held in Kharkiv "internal prison" for 11 months and then sent on a 5-year exile to the Far East. (4) During his second imprisonment (June 16, 1938 – April 02, 1940), he spent most of his time in Kharkiv "internal prison" and experienced the worst horrors of the repression there, including various forms of intimidation, threat, and tortures. As was mentioned above, the highest percentage of executions was documented for those who were imprisoned in the year 1938. Bahriyani was one of them and barely escaped the tragic fate. He was fortunate to be released "due to lung disease and insufficient materials for conviction²" (5). Following his release, Bahriyani stayed in Western Ukraine and, in 1945, emigrated to Germany.

In immigration, Bahriyani wrote and published various literary works, including poems, novellas, novels, and one play. He worked on his novel "*Sad Hetsymanskyi*" ("Garden of Gethsemane") from 1948 to 1950, and it was published in Ulm, Germany. He chose to plot his story as a mixture of fiction and nonfiction. The novel begins with the following note: "All the names in this book, including the names of all the NKVD³ officers and prison administrators depicted here without exception, as well as all the names of the prisoners (with the exception of only a few that

¹ The year of his birth is not known for sure. Different sources indicate it as 1906 or 1907.

² Hereinafter, all quotes from Ukrainian and Azerbaijani texts are given in my translation [I.P.].

³ For NKVD, see <https://en.wikipedia.org/wiki/NKVD>

have been changed), are true” (6). This note sets the reader’s expectations of reading a documentary or autobiographical report by an eyewitness or even a participant in the events. However, the reader soon discovers that the main character is an imaginary person named Andrii Chumak, who is the youngest of the three sons of an honest and godly man from a Ukrainian village. After many years of exile, Andrii returns to his village, and just a few hours after his arrival, he is arrested again. This resembles the author’s own life story. However, Ivan Bahrianyi had only one brother, while Andrii Chumak had two. So, it is impossible to identify Andrii with the author himself fully.

Talking about linguistic and psychological mechanisms behind literary fiction, Anders Pettersson emphasizes the importance of “analogical thinking”:

“Literary discourse could be described, coarsely and preliminarily, as discourse specially designed to invite analogical thinking in the addressee: to invite implicit or explicit reflection on the wider applicability of the states of affairs that are being described or the attitudes that are being expressed. Analogical thinking and the search for relevance to the addressee are two of the most fundamental mechanisms behind the emergence of literature and its continued existence” (Pettersson, 2014: 86).

We don’t know whether Bahrianyi deliberately or intuitively used this type of discourse to describe what he had experienced during his second imprisonment. Whatever the case, his choice has proved successful in the impact his novel has had on generations of Ukrainian readers. Pettersson mentions some advantages of using literary discourse instead of scholarly or historical one: “If, as an author, you are not restricted by what is or was actually the case, if you can transcend the factual and have recourse to fictionality, you can create stories which, when read as invitations to analogical thinking, have a larger potential for emotional, cognitive, and formal-aesthetic impact on your audience than if you had had to restrict yourself to narrating things that actually transpired. And that is the whole point of using fictionality in literature” (Pettersson, 2014: 86).

The seeming disadvantage of using fictionality is that it is perceived as something “made-up,” “fabricated,” and therefore untrue or unreliable. At first glance, scientific or historical discourse may seem a better mode for communicating to readers what actually happened, but academic studies indicate that it is not.

Semiotics, the study of signs or how things are represented, reveals that neither documentary nor fictional texts present facts as they are, but both give a representation of reality. In his book on the basics of semiotics, Daniel Chandler explains that in nonfiction, “what is foregrounded is the content rather than the form or style of production. As in the dominant mode of scientific discourse, the medium and codes are discounted as neutral and transparent and the makers of the text retreat to invisibility. Consequently, reality seems to pre-exist its representation and to ‘speak for itself’; what is said thus has the aura of truth” (Chandler, 2007: 68).

Nonfiction appears to give the full and impartial picture of what really took place and what things really are. The “aura of truth” makes the author “invisible” and creates in readers’ minds the illusion that they deal with pure facts. The same thing is true for other kinds of representation that are perceived as “factual,” such as photography or film. Photographs and video recordings do not give us the full picture of reality; they are only representations of reality. “While we do not mistake one for the other, we do need to remind ourselves that a photograph or a film does not simply record an event, but is only one of an infinite number of possible representations. All media texts, however ‘realistic’, are representations rather than simply recordings or reproductions of reality” (Chandler, 2007: 67).

The problem is that, unlike painting and fictional literature, photography (or videos and documentary films) and scientific literature make a claim to recording reality. Even when a biography or a documentary is a masterpiece of art, the public perceives it as a true record of reality and expects it to show reality as it is. Lubomir Doležel points out (quoted by Margalit Finkelberg): “It is one thing to write in a certain style, but it is a completely different thing to make truth claims. Literariness and truth-functionality are two distinct qualities of writing: the former is a property of texture, the latter is a matter of the communicative aims and speech-act characteristics of textual activity. History, journalism, legal and political discourse, and so forth, all falling into the domain

of cognitive communication, can be conducted in styles of various degrees of poeticity. But no flights of poetry or rhetoric can liberate them from truth-valuation” (Finkelberg, 2014: 160).

Bahriyani’s choice of literary discourse instead of biography or history allowed him to have freedom of expression without accountability for his narrative. Scientific and historical discourses (nonfiction) are distinct from literary discourse (fiction) because “they are meant to be judged by the “true/false” criterion” (Finkelberg, 2014: 159). In literary discourse, there is a silent “disclaimer” by the author that whatever he or she wrote is a literary work without documentary claims. Fritz Peter Knapp called it a “fiction contract” (Knapp, 2014: 179).

In *Sad hetsymanskyi* (“Garden of Gethsemane”), Bahriyani informed his audience that the novel was his own story where he described true people and wrote their true names; nevertheless, he also indicated (as a silent “fiction contract”) that the novel should not be read as a collection of strictly historical or biographical facts, but it would include some fictional elements. Thus, he set the readers’ expectations of reading a true record of his own experience of the Great Purge from 1938 to 1940 without making claims for historicity. The novel *Sad hetsymanskyi* (“Garden of Gethsemane”) makes the reader aware of what the author had to endure and what being a victim of the Great Purge really felt like in general terms.

Similarly to Ukrainians, millions of Azerbaijani people suffered from the Great Purge in different ways. Azerbaijani literature contains various books about the horrors of that period. We will look at four of them here and compare them to the novel *Sad hetsymanskyi* (“Garden of Gethsemane”):

1. *Qırmızı terror* (“The Red Terror”) by Ziya Bünyadov (an academic work presenting only facts that have been documented).
2. *Gizlinlər* (“The Secrets”) by Vidadi Babanlı (an autobiography).
3. *Yeraltı çaylar dənizə axır* (“The Underground Water Flows to the Sea”) by Mehdi Hüseyn (a novel with no claims for historicity).
4. *Sevgililərin cəhənnəmdə vüsalı* (“The Lovers’ Union in the Hell”) by İlyas Afandiyev (a play).

The first two books make truth claims and don’t belong to literary discourse.

Qırmızı terror (“The Red Terror”) is an academic work by one of the most prominent scholars of Soviet Azerbaijan, Ziya Bünyadov (1921–1997). The author used scientific discourse with strong truth claims. Naturally, the audience perceives the book as consisting of documented facts. Nevertheless, it would be wrong to consider it purely factual because it inevitably includes some subjective elements. F.P.Knapp points out that even when the author’s intention is merely to relate facts, “human consciousness and language bring about a narrative transformation which goes beyond the mere facts, and this transformation cannot do without fiction. This occurs just as readily in everyday life as it does in scholarly and literary historical treatment. Indeed, fiction must here quite consciously fill out the series of facts to create a meaningful continuum for narration. All the same, fiction has only a complementary function here, however difficult it may be to define its limits” (Knapp, 2014: 179).

Ziya Bünyadov’s book does not consist of facts only but presents the facts that the author selected and does it in a certain order, according to the author’s design and with the author’s evaluation. The work is inevitably marked by the author’s emotions and personal opinions. For instance, the chapter dedicated to the well-known professor Bekir Çoban-zade (1893–1937) begins in the following way:

BEKİR VAAP OĞLU ÇOBAN-ZADE.

Investigation case no. 12493.

To completely destroy the national human resources, first and foremost, to eliminate the world-famous, constantly thinking, reasoning, innovative scientists, thinkers, and intellectuals – this was the goal of the ruling clan, which was in charge of the country in the 1930s and was destroying everything progressive with its filthy hands” (Bünyadov, 1993: 88).

Ziya Bünyadov’s book has a high academic value, but it is limited by the mode of scientific discourse with truth claims. The advantage of literary discourse, which is free from such limitations,

can be demonstrated by comparing the way a victim's execution is presented in Bünyadov's work and in Bahrianyi's novel:

1) *Qırmızı terror* ("The Red Terror") by Ziya Bünyadov:

"On October 12, 1937, B.V. Çoban-zade was sentenced to the highest penalty – execution. The sentence was carried out immediately. (A note on the execution of B.V. Çoban-zade on October 13, 1937, was sewn to the case file.)" (Bünyadov, 1993: 95).

2) *"Sad Hetsymanskyi"* ("Garden of Gethsemane") by Ivan Bahrianyi:

"A person – Ivanenko, Petrenko, or Hrytsenko – opens the door and enters a narrow, dark corridor... There is a table in that corridor where things are kept, and in the hours of 'rest,' there is always a gun used for execution – it's a special gun because it was awarded an order for constant, faithful service in the 'struggle against the enemies of the people...' Then a voice says to the person, 'Go straight ahead!' The person walks, and another door opens up before him. A blinding light blazes in his eyes, for behind that door is a brightly lit cellar... Someone invisible grabs the person from behind by the collar and fires a shot into the back of his head... and then pushes him into the cellar... In the cellar, work is in full swing..." (6).

The second quote clearly gives a stronger sense of how the victims experienced the horrible reality of the Great Purge.

Another Azerbaijani literary work that belongs to the nonfiction category is Vidadi Babanlı's autobiography *"Gizlinlər"* ("The Secrets"). The author calls it a "true novel" (in Azerbaijani, "Gerçək roman"), leaving no room for a "fiction contract." He claims that in this novel, he honestly wrote about his life. At the end of the novel, he insists: "Well, my dear and respected readers! Let us part in peace. I have unfolded the book of my life before your eyes. I have presented to your attention the painful events of a long period of time as they were, without any embellishment or exaggeration. I have shared the hardships and artistic limitations of that period openly, without hiding anything. From the bottom of my heart, I laid out my secrets, which are preserved in my memory, in front of everyone" (Babanlı, 2005: 314).

"Gizlinlər" ("The Secrets") is a gripping artistic work written in a rich style and containing unique personal accounts of several well-known Azerbaijani writers of Stalin's and Khrushchev's periods. It differs from Ziya Bünyadov's book in that it does not present any proof or documentary verification of the facts recounted in it, so the information cannot be verified and, therefore, cannot be read as history in the strict sense of the word. The author had to be selective in what he shared with the public, and assuming he was honest, he still shared only his impressions of reality instead of reality itself. This puts him in the most disadvantageous position among the three authors. Unlike Ziya Bünyadov and Vidadi Babanlı, Ivan Bahrianyi decided to write an autobiographical novel using literary discourse, without making claims for historicity in every detail but affirming historicity in general. As was mentioned above, he promised his readers to write the real names of his torturers and most of his fellow prisoners, and since he had been in that place himself, his novel is perceived as a witness of what being a victim of the Great Purge was like.

Unlike the three books discussed hitherto, the novel *"Yeraltı çaylar dənizə axır"* ("The Underground Water Flows to the Sea") by Mehdi Hüseyn contains no truth claim at all but is presented to the public as a made-up story. During the war between Nazi Germany and the Soviet Union, an Azerbaijani woman, Samira Aydın, learns that her husband has been captured by the Germans. As a close relative of a prisoner, she is separated from her two small daughters and exiled to Central Asia together with a large crowd of other innocent Azerbaijani people. After spending long years in exile, Samira Aydın returns to Baku. The novel ends with the trial of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan and an anticipation of a new life.

The First Secretary, Mir Jafar Baghirov, was indeed tried in Baku in April 1954. Soon after his trial, he was executed. Baghirov was responsible for destroying the lives of hundreds of thousands of Azerbaijanis during the Great Purge. For some reason, Mehdi Hüseyn did not use Baghirov's name in his novel but called him "Mollayev." However, Stalin is called by his real name, and all the places in the novel are real, such as the notorious building on the seaside area of Baku (the NKVD

building). In any case, the readers would quickly understand who Mollayev represents when his name is first mentioned in the novel by Samira Aydın's director:

“ - In such cases, comrades do not hurry to go to the District Committee [of the Communist Party] but discuss the matter and sometimes even ask Mollayev personally for his opinion.

As soon as the director mentioned Mollayev's name, everyone silently ducked their heads” (Hüseyn, 2005: 158).

A person named Mollayev is a fictional character. There has never been a First Secretary with this surname in Soviet Azerbaijan. In literature, imaginary characters and events do not necessarily mean untrue. Professor Richard Winter has aptly put it: “Philosophically, we can invoke a correspondence model of truth, i.e., a ‘true’ account is one which ‘corresponds to’ an ‘objective reality.’ However, the ‘correspondence’ model of truth relies, in the end, on a circular argument, since we have no means of establishing the facts other than through our investigations and our accounts of those investigations. ‘Correspondence’ is thus a claim, rather than an objective criterion for judgment” (Winter, 2002: 144).

As was mentioned above, fiction is based on analogical thinking rather than correspondence to specific facts. Mehdi Hüseyn's novel is not meant to inform us of historical facts with real names and events but to teach us about the period and people in general, telling a story that represents many similar stories and portraying characters that represent many similar people. An important characteristic of a novel is not its historicity but its verisimilitude or historical trustworthiness. Professor Winter reminds us “that ‘truth’ not only means ‘corresponding to the facts’, but also ‘trustworthy’, and that the term ‘fiction’ is connected with the idea of being ‘shaped’ or ‘moulded’ (from the Latin ‘fingere’). This enables us to address the complexity of the relationship between truth and fiction by rephrasing our question. Not ‘Is this narrative ‘true’?’ but, ‘Is this narrative shaped and moulded in such a way that we feel it is trustworthy, i.e. does it *persuade* us that we might helpfully rely on the insights it presents about that particular situation to guide our thinking about other situations?’” (Winter, 2002: 144–145).

Knowing that writers use their imagination in analogy with reality and facts, and often with their own experiences, we can guess that the novel might contain some real stories from Mehdi Hüseyn's life. At the very least, they are based on his experience. What really matters is that they are trustworthy. There is nothing in the novel for which we would say, “This would never have happened in reality.” The whole story is believable and could have happened indeed.

Sevgililərin cəhənnəmdə vüsalı (“The Lovers' Union in the Hell”) by İlyas Afandiyev is a play with no claims for historicity. One of the characters in this play is Mir Jafar Baghirov, a historical person, and he is portrayed as talking on the phone to another historical person whom he calls “Lavrentiy” (meaning Lavrentiy Beria, the Head of NKVD in the peak of the Great Purge, 1938–1940). However, Baghirov's actions in the play are described in a way that is more dramatic than realistic. He comes to the prison to personally talk with some prisoners, including an actor named Ayaz. It is hard to imagine Baghirov talking to a prisoner in such a way:

“M i r J a f a r B a g h i r o v (*to Ayaz*). So... How does our famous tragic artist feel? Why did he refuse to play the role of an enemy of the people on stage?

A y a z (*with passion*). Because I don't consider that character worthy of art. I don't understand at all what the term ‘enemy of the people’ means.

M i r J a f a r B a g h i r o v. You're simple-minded, like all great artists. Afshar Huseyn is an illiterate herdsman. He doesn't understand Stalin's policy of eliminating kulaks, dangerous people. But why don't you understand that?

A y a z. I do understand Lenin's policy.

M i r J a f a r B a g h i r o v. Never mind. Stalin's policy will be explained to you here. We need every piece of art to expose the ‘enemies of the people’” (Afandiyev, 2005: 269).

We cannot imagine such a description of the First Secretary of Soviet Azerbaijan in Ziya Bünyadov's academic book, in Vidadi Babanlı's autobiography, or even in Mehdi Hüseyn's novel. The dramatic genre has its own peculiarities, and such an unrealistic discussion is acceptable when it serves the purpose, which in this case is highlighting the heroism of the victims of the Great

Purge. The fictional character of this play seems to be deliberately flaunted to communicate the message to the audience. Back in 1989, when the play was published, Azerbaijan was still part of the Soviet Union, and Afandiyev had to show his heroes as sincere supporters of Lenin's ideology (as Ayaz said, "I do understand Lenin's policy" in the quote above). But Gorbachev's perestroika had weakened the Communist Party's grip, and nationalistic movements were emerging in Soviet Republics. The play portrays the victims of the Great Purge as true heroes, and even the Azerbaijani torturers are shown as mere slaves of the system who are forced to fulfill Moscow's orders. They do it against their will, with a feeling of guilt and a fear of their own uncertain future. The main torturer in the play, Salim, repeats the same words over and over again: "I arrest and shoot those who are branded as enemies of the people. I send them to the distant, frosty Siberian wastelands. But nobody knows that I cannot sleep at night because of fear and terror. I cannot be sure that I myself will not be arrested and shot one day, maybe today, tomorrow, or a year from now. I am horrified by the torture I give to people to make them admit that they were preparing to assassinate Baghirov or that they are against the Soviet system and against Stalin" (Afandiyev, 2005: 254).

Baghriyani's and Hüseyn's novels have similar descriptions of police officers who perform their duties with outward sternness but are inwardly sympathetic to their victims. In *Sad hetsymanskyi* ("Garden of Gethsemane"), Andrii once succeeded in breaking through to the heart of the secret police officer Sergeev, who was torturing him. That night, the officer had a long talk with Andrii instead of torturing him. But he had to keep this a secret from his fellow policemen:

"All of a sudden, Sergeev hit the table, slammed against it, threw a stick on the floor, and screamed furiously:

- You villain!!! Speak!!! Come on now!.. Break open!!!

Andrii was shocked and stopped in the middle of his speech. Sergeev listened for a moment to what was happening in the corridor, then smiled and spoke in his normal voice:

- If I suddenly start yelling and going wild, don't pay attention. (He looked at the door) Got it?

Andrii "got it." Some superiors were passing by the door in the corridor, and Sergeev was enacting that the investigation was "going full steam ahead." When the footsteps disappeared, Sergeev nodded to Andrei:

- Continue.

The conversation carried on..." (6)

Similarly, in *Yeraltı çaylar dənizə axır* ("The Underground Water Flows to the Sea"), the policeman who took Samira Aydın from her home and brought her to the ferry boat that would take her to Central Asia could hardly hide his reluctance. When he was leaving her on the boat, Samira asked him to do her a favor (the story is told from the first person, from Samira's perspective):

" - If possible, could you please tell my family where I'm being sent? I will be indebted to you for life.

At that moment, a man I didn't know passed by us and greeted him. The man who had brought me instantly changed his face from friendly to extremely cruel. He made a sharp movement of his hand in the air and said in a muffled voice:

- Who do you take me for, citizen Aydın?

Then he stepped away from me and again barely audibly uttered the last word:

- OK" (Hüseyn, 2005: 209).

Mehdi Hüseyn wrote this novel in 1961–1964 (Hüseyn, 2005: 318), soon after Khrushchev's denunciation of Stalin. He was free to criticize Stalin and his rule, but he had to praise the Soviet system. His novel depicts the victims of the Great Purge as honest and faithful Communists, some of the best citizens of the Soviet Union, true followers of Lenin's ideals, and the future hope of the nation.

Ziya Bünyadov and Vidadi Babanlı wrote their books after the collapse of the Soviet Union. In the Republic of Azerbaijan, independent from Moscow, they were free to publish any facts and criticize the Soviet system in any way. Babanlı's focus was not on the Great Purge, and his most valuable contributions to the subject were a short description of his own short imprisonment (which lasted only a few days) when he was still a teenager and some stories of the great Azerbaijani poet

Samed Vurgun's experience of the Great Purge, including his personal talks with Mir Jafar Baghirov and some dangerous situations when he barely escaped being repressed. Babanlı claimed to have witnessed or heard those stories from Samed Vurgun personally.

Ivan Bahrianyi wrote his novel while Stalin was still alive, and the repression continued. Despite that, Bahrianyi was free to describe the Soviet system as he had experienced it because he lived in Western Germany. He described the "internal prison" of NKVD and the tortures, but he was careful not to overwhelm his readers with the horrors but to balance the gloomy side of the story with the prisoners' humor and optimism. He called it "the gallows humor" and noted that it helped the prisoners survive and remain sane in those conditions. It may be part of the Ukrainian national character that has always given Ukrainians the strength to continue their struggle. Bahrianyi did portray some true heroes among the victims of the Great Purge, but in the focus of the novel is the evil of the whole Soviet system. The following words of a torturer addressed to Andrii describe it very well: "You are sorely mistaken if you think that someone here will pamper you. We have no time to pamper you. You – and not only you personally, but everyone there – will be crushed like a fly here, and no one will feel sorry for you. No one will even bat an eyelid. There are enough people in the USSR!.. You shall say everything here. If you refuse to say it standing, you'll say it lying down. If you don't say it in your memory, you'll say it unconsciously. But you shall! There has never been anyone here who took a hero's pose and endured it all to the end. You're not a hero. You're not even a human being here. You're just **a hole in a bagel!**" (6, emphasis belongs to the author)

What the torturer said was true for the majority but not for everyone. There were a few heroes there, and Bahrianyi was one of them, though he probably didn't consider himself to be one. Eventually, Bahrianyi's survival was like a miracle, contrary to expectations, and he did a great service to us by leaving a literary masterpiece that is, at the same time, a true record of what life was like in one of the most horrible prisons in the darkest years of the Great Purge.

In his essay "General Beliefs from Fiction," Göran Rossholm discusses the notion of general truth in narrative fictional literature. He argues that made-up stories help teach abstract general truths by illustrating them in a concrete form, making our beliefs deeper and stronger.

"[The] story makes the general truth easier to remember, since stories, in particular good ones, are easy to recall. Moreover, the narrative may deepen a belief we already hold. When we have difficulty in presenting illustrative applications of a general conviction, our belief is shallow, and contrarily, when we can explain what we mean by presenting detailed illustrative material, we have a deeper understanding of the general statement and an enhanced capacity to apply the statement to new instances. It does not matter whether these illustrations are fictive or factual. They do not constitute evidence for the truth of the statement, they testify to our fuller understanding of what we are talking about, they prove that we are not merely paying lip service to our stated belief" (Rossholm, 2014: 235).

In this regard, the five works discussed in this paper, whether fiction or nonfiction, serve the same goal of deepening our understanding of the Great Purge and broadening our knowledge of the evil nature of Stalinism as a part of the evil Soviet system.

Conclusion

Ivan Bahrianyi's novel "*Sad Hetsymanskyi*" ("Garden of Gethsemane") is a unique autobiographical work that effectively and impressively describes the Great Purge. In some ways, it is like Ziya Bunyadov's academic work. Both Bahrianyi and Bunyadov present the real names of torturers and prisoners and tell their stories. In some ways, it is like Babanlı's "*Gizlinlər*" ("The Secrets"). Both novels are autobiographical and do not provide documentary proof of the facts they tell. In some ways, it is like Mehdi Huseyn's work. Both novels are highly artistic and emotional and introduce imaginary characters. In some ways, Bahrianyi's novel is like Afandiyev's play. Both literary works portray the glory of heroes and the misery of torturers.

What is important is the author's credibility and a good record of personal reputation. Bahrianyi's life journey is the best witness to his credibility. The Azerbaijani authors have a good

record, too. It is not surprising that they have described the years of Stalinism and the horrors of the Great Purge similarly in the most important aspects. All five authors describe the horrors of Stalin's regime, the tragedy of millions of people, and the glory of heroes who didn't betray their ideals in the face of danger, threats, and torture. The five works communicate the same truth that both Ukrainians and Azerbaijanis should never forget: that the Soviet regime is responsible for killing millions of innocent people all over the country and turning the lives of millions of the survivors into misery. Today, these works should serve as a reminder and a remedy for nostalgia for the Soviet Union that some Ukrainians and Azerbaijanis may still have today.

References

1. Stalinism. (2024). In Encyclopaedia Britannica Online. Retrieved from <https://www.britannica.com/>
2. Khrushchev's secret speech. (2024). In Encyclopaedia Britannica Online. Retrieved from <https://www.britannica.com/>
3. Kuromiya, H. (2007). *The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s*. United Kingdom: Yale University Press, 304 p.
4. Ivan Bahrianyi: the one who was running over the abyss. (2022). In Holodomor Museum website. Retrieved from <https://holodomormuseum.org.ua/en/news-museji/ivan-bahrianyi-the-one-who-was-running-over-the-abyss/>
5. Lushchii, S.I. (2024) Bahrianyi, Ivan Pavlovych in Velyka Ukrayins'ka Entsyklopediia. [Retrieved from]: https://vue.gov.ua/Багрянний,_Іван_Павлович
6. Bahrianyi, I. (1950). *Sad Hetsymanskyi*. Retrieved from <https://ukrclassic.com.ua/katalog/b/bagryanij-ivan/86-ivan-bagryanij-sad-getsimanskij>
7. Pettersson, A. (2014). "Linguistic and Psychological Mechanisms Behind Literary Fiction" in: Cullhed, A., & Rydholm, L. (Eds.). *True Lies Worldwide: Fictionality in Global Contexts*. De Gruyter, Inc. pp. 84–93.
8. Chandler, D. (2007). *Semiotics: The Basics – 2nd ed.* London: Routledge, 306 p.
9. Finkelberg, M. (2014). "Diagnosing Fiction: From Plato to Borges" in: Cullhed, A., & Rydholm, L. (Eds.). *True Lies Worldwide: Fictionality in Global Contexts*. De Gruyter, Inc. pp. 153–165.
10. Knapp, F.P. (2014). "Historicity and Fictionality in Medieval Narrative" in: Cullhed, A., & Rydholm, L. (Eds.). *True Lies Worldwide: Fictionality in Global Contexts*. De Gruyter, Inc. pp. 179–187.
11. Bünyadov, Z. (1993). *Qırmızı terror*. Bakı: Azər nəşr, 331 s.
12. Babanlı, V. (2005). *Gizlinlər*. Bakı: Qəpp-Poliqraf, 317 s.
13. Hüseyin, M. (2005). *Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild*. Bakı: Avrasiya Press, 320 s.
14. Winter, R. (2002). Truth or fiction: problems of validity and authenticity in narratives of action research in *Educational Action Research*, 10:1, 143-154.
15. Afandiyev, İ. (2005). *Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild*. Bakı: Avrasiya Press, 336 s.
16. Rossholm, G. (2014). "General Beliefs from Fiction" in: Cullhed, A., & Rydholm, L. (Eds.). *True Lies Worldwide: Fictionality in Global Contexts*. De Gruyter, Inc. pp. 227–239.

Received: 04.03.2024

Accepted: 19.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/17-21>

Xankişi Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
kankishimamedov_53@mail.ru

Xurşida Kadirova

Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
qodirova@navoiy-uni.uz

ÖZBƏK VƏ AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNİN X(İKS)-FEMİK TİPOLOGİYASI

Xülasə

Müxtəlif dillərdə atalar sözlərinin müqayisəli tipologiyası dil və düşüncə münasibətləri ilə bağlı bir çox fundamental problemlərin öyrənilməsində öz prioritetliyini saxlayır. Şübhəsiz ki, bu, mövzunun aktuallığını göstərir. Bu tədqiqatda Azərbaycan və Özbək atalar sözlərinin müqayisəli təhlili öyrənilmişdir.

Düzdür, Azərbaycan və özbək dillərinin qaydaları bir-birindən bir qədər fərqli olsa da, uyğun cəhətlər daha çox diqqəti cəlb edir və bu harmoniya hər addımda hiss olunur. Sözsüz ki, dillər arasındakı bu oxşarlıq türkdilli xalqların qohum dillər kateqoriyasına aid olmasından irəli gəlir. Beş yüzdən çox atalar sözü müqayisə üçün tədqiq edilmişdir. Nəticədə Azərbaycan və özbək atalar sözlərinin demək olar ki, doxsan doqquz faizinin semantika və leksik quruluş baxımından bir-birinə tam uyğun olduğu və onların hər iki dildə evfemik və ya disfemik olduğu aşkar edilmişdir. Ona görə də belə araşdırmaların sistemli şəkildə tədqiqi iki qardaş xalqın bütün sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrinin daha dərinəndən dərk edilməsinə, hər iki dilin gözəlliyinin qorunub saxlanmasına müsbət təsir göstərəcəyinə ümid edirik.

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, Özbək folkloru, atalar sözləri və məsəllər, müqayisəli tipologiya, dil-təfəkkür əlaqələri

Khankishi Mammadov

Azerbaijan State Pedagogical University
Ph.D. in Engineering
kankishimamedov_53@mail.ru

Khurshida Kadirova

Alisher Navo'i Tashkent State University of Uzbek Language and Literature
Ph.D. in philology
qodirova@navoiy-uni.uz

X(iks)-femic typology of Uzbek and Azerbaijan proverbs

Abstract

Comparative typology of proverbs of different languages retains its priority in the study of many fundamental problems related to the relationship between language and thinking. Undoubtedly, it testifies to the relevance of the topic.

In this study, a comparative analysis of Azerbaijani and Uzbek proverbs has been investigated. It is true that although the rules of Azerbaijani and Uzbek languages are slightly different from each other, the relevant aspects attract more attention and this harmony is felt at every step. It goes without saying that this similarity between the languages comes from the fact that Turkic-speaking peoples are categorized as related languages. More than five hundred proverbs were studied for comparison. As a result, it was found that almost ninety-nine percent of Azerbaijani and Uzbek proverbs are fully compatible with each other in terms of semantics and lexical structure, as well as being euphemistic or dysphemistic in both languages. Therefore, we hope that the systematic study

of such research will have a positive impact on a deeper understanding of the relationship between the two fraternal peoples in all areas, and on the preservation of the beauty of both languages.

Keywords: *Azerbaijani folklore, Uzbek folklore, proverbs and sayings, comparative typology, language-cognitive relations*

Giriş

Dünya dillərində atalar sözlərini tədqiq edənlər müxtəlif cür düşüncülər. Məsələn, ingilis dili tədqiqatçısı N.N.Amosova atalar sözlərini “predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər” (Amosova, 1963: 135), A.Kunin “predikativ frazeologizmlər” kimi adlandırır (Kunin, 1970: 29). V.V.Vinoqradov və onun ardıcılıları atalar sözlərini frazeoloji birləşmələrlə birlikdə tədqiq etməyi lazım bilirlər. Azərbaycan və özbək dillərində də bu sahədə müxtəlif cür yanaşmalar mövcuddur. Bütün deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, “frazeologiya” anlayışı haqqında dəqiq fikir söyləmək çətin olsa da, bir şey dəqiqdir ki, “frazeologiya” deyəndə, buraya yalnız mənası komponentlərinin mənasından asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, digər sabit birləşmələr də, məsələn, atalar sözləri və məsəllər, hətta aforizmlər də daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün sahələrdə öz yeri, mövqeyi və nəhəngliyi ilə diqqət cəlb edən qədim sivilizasiyalardan biri hesab edilən özbək xalqı ilə Azərbaycanın bütün sahələrdə əlaqələri həmişə olduğu kimi, bu gün də uğurla inkişaf etdirilir. Başqa cür də ola bilməz. Çünki bir atalar sözündə deyildiyi kimi, sürüdən ayrı düşən quzunu qurd yeyər. Bu məqamda, “birlik olan yerdə bütün çətinliklərin öhdəsindən daha asan gəlmək olar” ifadəsi yada düşür. İstər-istəməz XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda yaşamış, *aşiq şeirinin şəksiz və şəriksiz padşahi, sənətinin sultanı, söz karvanının əvəzsiz yolçusu* hesab edilən Tufarqanlı Aşiq Abbasın yazdığı misralar yada düşür:

Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı vurdur, suyu gəlsin dərindən.
El bir olsa, dağ oynadar yerindən,
Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar.

Göründüyü kimi, atalar sözü səviyyəsinədək yüksəlmiş “*El bir olsa, dağ oynadar yerindən*” ifadəsi “hər cür çətinliyin öhdəsindən gələ bilmək” mənasını daşıyır. Bu ifadə hazırda bir çox xalqların, o cümlədən türk xalqlarının ədəbiyyatında böyük işlənmə tezliyində malik olan frazeoloji ifadələrdən biridir.

Bu yazıda Azərbaycan və özbək atalar sözləri və məsəllərinin müqayisəli analizindən söhbət açılır. Mənbə kimi aşağıdakı ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir: (Abbasov, Məmmədov, 2019), (M. Yaqubqızı, 2013), (Mammadov, 2023: 21-35), (Mamedov, 2022: 45-50), (O‘zbek xalq maqollari, 2005), (Sadikova, 1993), (Uzbek xalk makollari 2014).

Qeyd edək ki, həm Azərbaycan, həm də özbək atalar sözləri auditoriyaya tətbiq olunma məqsədindən asılı olaraq ya mənfi, ya da müsbət olduğu üçün özünəməxsus tipoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Əslində, atalar sözlərinin əksəriyyəti nədənsə hissləri müəyyən dərəcədə dəyişdirən və dəyəri artırmaq və ya azaltmaq üçün istifadə olunan statik vahidlərdir. Bunlar x(iks)-femizmlər hesab olunur. Vahidin evfemizmi və ya disfemizmi haqqında ilk dəfə olaraq elmi nəticələr K.Allan və K.Burric tərəfindən irəli sürülüb. Bunlara müsbət və mənfi konnotasiya növləri daxildir. Konnotativ olaraq dəyişən sinonimlər müvafiq olaraq ortofemizm, evfemizm və disfemizmdir. Evfemizmlər evfonik və incə ifadələr kimi, disfemizmlər kobud və təhqiramiz ifadələr kimi, ortofemizmlər birbaşa ifadələr kimi; iks-phemias onlar tərəfindən bu üç hadisəni ümumiləşdirən hiperonimik bir termin kimi fərqlənir. Demək olar ki, hansı sözün və ya ifadənin evfemizm və ya disfemizm sayılacağı ilə bağlı fikir birliyi yoxdur. Ümumiyyətlə, nitq hadisəsi kimi, ünsiyyət üzvlərində neqativ emosiyalar yaratmaq/qarşısını almaq və ya həqiqəti, bəzi faktları ört-basdır etmək/örtməmək məqsədilə hər hansı bir sözü söz və ya ifadə vasitəsi ilə əhatə etməyə xidmət edir, başqa sözlə nitq hadisəsi ədəbi/qeyri-ədəbi, müsbət/mənfi sözün və ya frazeoloji vahidin işlənməsinin mümkünlüyü ilə xarakterizə olunur. Ona görə də, fikrimizcə, “iks-femizm” termininin “ortofemizm” ara vahidinə münasibətdə işlədilməsi yersizdir. Ortofemizm heç bir münasibəti əks etdirmədiyi üçün onun konnotativ rəngə malik vahidlər arasında mövqeyinin olmaması buna əsas

ola bilər. “İks” (x) isə ya mənfi, ya da müsbət münasibət daşıyan evfemizm və disfemizmlər toplusuna şamil edilməlidir. Bu yanaşma əsasında aparılan tədqiqatda “x-femizm” terminindən istifadə edilmişdir. Mu mövzuda X.Kadirovanın məqalələri maraq doğurur (Kadirova, 2022: 808-819) və (Kadirova, 2023: 128-137).

Müqayisə üçün iki yüz əllidən çox atalar sözü və məsəllər tədqiq edilmiş və belə məlum olmuşdur ki, Azərbaycan və özbək atalar sözlərinin demək olar ki, doxsan doqquz faizi semantikasına və leksik tərkibinə görə tamamilə üst-üstə düşür.

Əvvəlcə Azərbaycan və özbək dillərində bəzi sözlərə diqqət edək: *mən – men, sən – sen, biz – biz, siz – siz, alma – olma, cənub – janub, yaxşı – yaxshi, doğru – to ‘g ‘ri, rəqəm – raqam, duz – tuz, şəkər – shakar, toyuq – tovuq, balıq – baliq, pul – pul* və s. Bəzi rəqəmlərə baxaq: *bir – bir, iki – ikki; üç – uch; dörd – to ‘rt, beş – besh, altı – olti, yeddi – yetti; səkkiz – sakkiz, doqquz – to ‘qqiz, on – o ‘n, yüz – yuz, min – minq* və s. Aşağıdakı atalar sözünə diqqət edək: *El gücü – sel gücü// El kuchi – sel kuchi* və ya *İşləməyən dişləməz//İshlamaqan tishlamas*. Misallardan görüldüyü kimi, leksik vahidin tərkibinə daxil olan sözlərin tamamilə eyni kökdən olması göz qabağındadır və sözlərin hamısı türk sözləridir. Türk xalqlarının, xüsusən də Azərbaycan və özbəklərin atalar sözlərini bir araya gətirən tematik qrupların dini, əxlaqi, regional, mədəni, sosial və siyasi aspektləri baxımından ortaq cəhətləri və özəllikləri vardır. Məsələn, Azərbaycan və özbək xalqlarında Allah mövzusunda məsəllərin oxşarlığını müşahidə edə bilərik.

Özbək	Azərbaycan
<i>Bekordan xudo bezor</i>	<i>Bekardan Allah da bezər</i>
<i>Xudo oladi, Xudo beradi</i>	<i>Allah alandı, Allah verəndi</i>
<i>Allohning rahmati ko ‘p</i>	<i>Allahın rəhməti boldur</i>

Həmçinin, türk dillərində bədii-üslubi ifadəlilik meyli müqayisə edilən iki dildə də özünü göstərir. Bu zaman “söz” mövzusu gündəmə gəlir. Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvi və özbək ədəbiyyatının dahi şairi Əlişir Nəvainin sözünə hörmət onların qoyub getdikləri elmi irsdən bəllidir. Ortaq adət-ənənələr əsasında hazırlanan milli-mənəvi əhəmiyyətli əsərlərdə xalqın qədim qardaşlığını görmək olar. Bu, xalq əsəri olan atalar sözlərində də özünü göstərir:

Özbək	Azərbaycan
<i>Aytilgan so ‘z, otilgan o ‘q</i>	<i>Deyilən söz, atılan ox</i>
<i>Bug ‘doy noning bo ‘lmasin, bug ‘doy so ‘zing bo ‘lsin</i>	<i>Buğda çörəyin olmasın, buğda sözün olsun</i>
<i>So ‘zdan so ‘zning farqi bor, o ‘ttiz ikki narxi bor</i>	<i>Sözdən sözə fərq var, otuz iki qiyməti var</i>

Sözlə bağlı atalar sözlərinin leksik-sintaktik dəqiqliyi müşahidə edilir.

Özbək	Azərbaycan
<i>Er so ‘zi – el so ‘zi</i>	<i>Ər sözü – el sözü</i>
<i>Iliq so ‘z – shakar, sovuq so ‘z – zahar</i>	<i>İliq söz – şəkər, soyuq söz – zəhər</i>
<i>Kishining o ‘zi yetmagan yerga so ‘zi yetar</i>	<i>Kişinin özü getməyən yerə sözü çatar</i>
<i>Kuch egmaganni so ‘z egar</i>	<i>Güc əyməyəni söz əyər</i>
<i>Shirin so ‘z o ‘likni ham tiriltirar</i>	<i>Şirin söz ölünü də dirildər</i>
<i>Shirin so ‘z shakardan shirin</i>	<i>Şirin söz şəkərdən şirin</i>

Müqayisə olunan dillərin sözü ilə bağlı iks-femik atalar sözləri də geniş yayılmışdır:

Evfemizm	disfemizm
<i>Yomon gap yer tagida uch yil yotar → Pis söz yer altında üç il yatar</i>	<i>Yomon gap tarsakidan yomon → Pis söz alqışdan pisdi</i>

Yomon gapning oyog‘i olti → *Pis sözü*
altı ayağı olar

Yomon so‘zning qanoti bor
→ *Pissözünqanadivar*

Yaxshi so‘z kuldurar, yomon so‘z o‘ldurar → *Yaxşı
söz güldürər, yaman söz öldürər*

Yaxshining so‘zi – qaymoq, yomonning so‘zi –
to‘qmoq → *Yaxşı söz – qaymaq, yaman söz –
toxmaq*

X-femlər təkcə ayrı-ayrı şəxslərin nitqində deyil, ümumilikdə müəyyən müasir cəmiyyətin nitq portretində sosial, mədəni-mənəvi dəyərləri, dünyagörüşü və təfəkkür xüsusiyyətlərini göstərmək xüsusiyyətinə malikdir. Nitqdə işlənən atalar sözləri cəmiyyətdə qəbul edilən bəzi hadisələri düzgün qiymətləndirməyə, onlar üçün nəyin yaxşı, nəyin məqbul, nəyin uyğun olmadığını, əxlaq normalarını müəyyən etməyə kömək edir. Bu mənada türk dillərində əxlaqi atalar sözləri çox yayılmışdır. Burada uşaq tərbiyəsi və təhsili, uşağın bacarıq və ya bacarıqsızlığı məsələsi qaldırılır. Mədəni-ictimai dəyişikliklər belə atalar sözlərinin köhnəlməsinə yaxud deyimlərin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Övlad haqqında hər iki dildə eyni semantikaya malik olan vahidlər çoxdur:

- Adashgan o‘g‘il otasi uchun erta qabrdır → *İtirilmiş oğul ata üçün erkən qəbirdir;*
- Baxtsiz bola – ota-onaning g‘ami → *Baxtsiz uşaq – ata-ananın qəmidir;*
- Bolali uy bozor, bolasiz uy – mozor → *Uşaq ev bazar, uşaqsız ev - məzar;*
- Bola aziz, adabi undan aziz → *Övladım əzizdir, tərbiyəsi ondan da əziz.*

Bu kimi atalar sözləri illər keçdikcə öz aktuallığını itirmir. Onların istifadəsi hər iki dildə aktivdir. Yuxarıdakı atalar sözlərində işlənən “qəbir”, “bədbəxt”, “kədərli” kimi vahidlər disfemiya əhval-ruhiyyəsi yaradır, özbək və Azərbaycan milli mental mədəniyyətinə mənfi situasiya yaradır, nitq situasiyasında təsirliliyi artırır, nitq situasiyasının təsirini artırır, dinləyici gizli ötürmə ilə ifadə olunur. Üçüncü atalar sözü evfemik xarakter daşıyır.

Uşaq tərbiyəsində problemlər müxtəlif yollarla həll olunur. Türk xalqlarında, o cümlədən özbək və Azərbaycan xalqlarında heyvan mənsubiyyətinə aid nümunəvi atalar sözləri yaradılmışdır. Misal üçün: “Qo‘ng‘iz bolasını oppog‘im, tipratikan yumshog‘im deydi”. Bunun azərbaycanca variantı belədir: *Uşaq xəstə olsa da, ata və ana üçün şirindi və ya İlonham o‘z bolasını yemaydı → İlan öz balalarını yeməz.*

Əsrlərdən bəri türk xalqlarında yerin və göyün bolluq və bərəkət rəmzi hesab edilən, bütün qidalıların şahı olan çörək və duz həmişə ən müqəddəs nemət hesab edilmiş, onlara itaət edilmiş, evinə gələn ən əziz qonağını həmişə duz-çörəklə qarşılamişdır. Ulularımız öz övladlarına həmişə ən gözəl nemət olan can sağlığı, halal ruzi (çörək) və bir də əməlisaleh övladlar arzu etmişlər. Çörək həm də ta qədimdən iqtisadi qüdrətin əsas göstəricilərindən birincisi hesab edilmişdir. Bununla bağlı bir-birindən gözəl atalar sözlərimiz də var: “Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən”, “Çörəyin qədrini bilməyən, elin də qədrini bilməz”, “El-oba çörəyi ilə tanınar” və s.

Duz sözünə gəldikdə isə, “duz” sözü də fars dilindəki “duzəx” sözündən götürülüb, mənası “cəhənnəm” deməkdir. Duz çox istifadə etmək ziyanlı olduğuna görə, görünür bu adı ona veriblər. Fars sözü olan “duz” həm də yandıran, yandırıcı deməkdir. Doğrudan da çox istifadə edəndə duz adamı yandırır. Onu da qeyd edək ki, xörək duzu ilk dəfə mətbəxə türklər tərəfindən, daha dəqiq desək, Nuh peyğəmbərin nəvəsi Adəm oğullarından olan Türk xanın oğlu Tütək xan tərəfindən daxil edilmişdir. Belə deyirlər ki, çöldə kabab yeyərkən əlindəki ət tikəsi yerə düşmüş və o, öz qismətini götürüb yeyərkən tikənin çox dadlı olduğunu hiss etmiş və məlum olmuşdur ki, bu, duzdur (7). Hər iki dildə semantikasına görə üst-üstə düşən nümunələr kifayət qədərdir: *Bir kun tuz ichgan joyga, qırq kun salom ber* → *Bir gün duz yediğin yerə qırq gün salam ver;*

Aşağıdakı atalar sözünü təhlil edək: *Kimda non bo ‘lsa, uning baxti bor* → *Kimin çörəyi boldursa, o xoşbəxtdir*// *Çörəyi bol olanın tüstüsü gur çıxar.* Təəccüblü deyil ki, belə atalar sözləri dünya müharibəsi illərində yaranıb. Qıtlıq dövründə “Nonning ushog‘i hamnon” kimi məsəllər yaranıb, bu gün bu atalar sözləri istifadə olunmur. Axı o zaman çörək ruzi rəmzi sayılırdı. İslam mədəniyyəti inkişaf etdikdən sonra Allahın hər bir nemətini nemət saymaq ənənəsi gücləndi, bu cür atalar sözləri və onların ideoloji semantikasi köhnəldi. Ümumiyyətlə, hər iki dildə çörəklə bağlı atalar sözləri

müharibə və aclıq illərinə aiddir. Fikrimizcə, o cür deyimləri atalar sözləri sırasına daxil etmək düzgün deyil.

Hər iki xalqın yoxsulluq içində yaşaması nəticəsində, yəni çətin vaxtlarda yaratdığı belə atalar sözlərini iki qrupa bölmək olar: 1) dəyişkən sabit vahidlər; 2) dəyişməz sabit vahidlər. Axı atalar sözləri ona görə önəmlidir ki, onlar illər ərzində təkmilləşib, ibrət dərsi verir, dəyişməzdir. Məqsədi əsassız olan, əxlaqi-tərbiyəvi, ictimai-siyasi vəziyyət tələb etdikdə işlədilməsi məntiqli sayılan atalar sözləri birinci qrupa aid olan atalar sözləridir. Misal üçün:

- Qanchalik o‘ylamang, non va tuzni yaxshiroq tasavvur qila olmysiz → *Çörək və duzdan daha yaxşı heç nə yoxdur;*
- Non bo‘lmasa, tushlik yomon → *Çörəksiz nahar nahar deyil;*
- Non va suv barakali taomdir → *Çörək və su bərəkətli təamdır;*
- Nonsiz–o‘lim, tuzsiz – kulgi → *Çörəksiz ölüm, duzsuz gülüş;*
- Oyog‘ing bilan nonni oyoq osti qilsang– xalq och qoladi → *Çörəyi tapdalayan xalq ac qalar;*
- Yo‘lda non yuk emas → *Yolda çörək yük olmaz.*

İkinci qrup atalar sözlərinə “dost”la bağlı atalar sözlərini də əlavə etmək olar. Çünki ideologiya, siyasi sistem, sosial dəyişikliklər bu reallığa təsir etmir. Onlar mənəvi dəyərlərdir.

Nəticə

Yekun olaraq demək olar ki, Azərbaycan və özbək dillərində millət kimi ümumi nitq vahidləri var və onların müqayisəli tipoloji xüsusiyyətləri oxşardır. Bu baxımdan dil ailəsinin sintaktik xüsusiyyətləri mühüm amildir. Məsələn, Hind-Avropa, Semit, Dravid, Fin, Türk, Monqol, Tay, Yapon, Koreya və Çin dillərinin sintaktik olaraq nominativ dillər olması müqayisəli tipoloji tədqiqat obyektinə olmağı asanlaşdırır. Azərbaycan dilinin də özbək dili kimi nominativ dillər sırasına daxil olması, xüsusən atalar sözlərinin məqsədyönlü işlənməsi onların özünəməxsusluğunu müəyyən etməsi, müqayisə edilən dillərin də bu istiqamətdə ardıcıl olması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Amosova, N. (1963). Osnova anqliyskogo frazeologii. Leninrad: 207 s.
2. Kunin, A. (1970). Angliyskaya frazeologiya. Moskva: 343 s.
3. Abbasov, A., Məmmədov, X. (2019). Azərbaycanca-ingiliscə-rusca paremioloji vahidlər lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 524 s.
4. M.Yaqubqızı. (2013). Atalar sözləri. Bakı: Nurlan, 476 s.
5. Mammadov, Kh. (2023). New models of Azerbaijani, Turkish and English proverbs // Revista de etnografie și folclor/ Journal of Ethnography and Folklore. Bucharest, 1- 2, pp. 21-35.
6. Mamedov, X. (2022). Sopostavitelnyy analiz azerbaydjanskix i bashkirskix poslovits i poqovorok // Problemy vostokovedeniya, Ufa: № 3(97), s. 45-50.
7. O‘zbek xalq maqollari (2005). Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov. Mas‘ul muharrir: Sh.Turdimov. Toshkent: Sharq, – 512 s. [http://library.navoiiy-uni.uz/files/o'zbek%20xalq%20maqollari%20\(2005\).pdf](http://library.navoiiy-uni.uz/files/o'zbek%20xalq%20maqollari%20(2005).pdf)
8. Sadikova, M. (1993). Kratkiy uzbeksko-russkiy slovar poslovits i poqovorok. Tashkent: 76 s.
9. Uzbek xalk makollari (2014). Tuplovchi: Xociyatxon Suvonkulova – Tashkent: Adabiyot uchkunlari, 192 s. <https://kitobxon.com/oz/online-reader/2588>
10. Kadirova, X. (2022). O‘zbek ismlarida evfemizatsiya va uning disfemizatsiyalashuviga oid muammolar//ORIENSS. №10. s. 808-819. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-ismlarida-evfemizatsiya-va-uning-disfemizatsiyala-shuviga-oid-muammolar>.
11. Kadirova, X. (2023). Etnokulturnaya osobennost evfemizmov i disfemizmov v perevode. Yazık i kultura Uzbekistana, 5 (1), 128–137. <https://aphil.tsuull.uz/index.php/language-and-cultural/article/view/50>.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/22-25>

Könül Səmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru
samedovakonul74@mail.ru

QIPÇAQLAR HAQQINDA TARİXİ QAYNAQLAR

Xülasə

Tarixi VIII əsrdə Şərqdəki Göytürklərlə bağlı olan və bir müddət kimeklərlə birgə yaşayan, X əsrin ilk yarısında kimeklərdən ayrılıb müstəqil bir boya çevrilən və bütün bu zaman ərzində başqa Türk boylarından da ayrılan qıpçaqlar X əsrdə oğuzlarla kimeklər arasında yaşayırdılar. Tarixi mənbələrdə qıpçaqlara “ölkəsiz qıpçaqlar” adı da verilmişdir. Çünki onlar özlərinə dövlət qura bilməmiş, tayfa prinsipləri əsasında yaşamışlar.

Qıpçaqların tarixi, mədəniyyəti, dili və s. indiyə qədər elə də geniş tədqiq olunmamışdır. Lakin müxtəlif mənbələrdə onlar haqqında məlumatlara az da olsa, rast gəlmək olur. Qıpçaq adı həmçinin 1054-cü illərdə rus salnamələrində polovets adı kimi də qeyd olunmuşdur. Türk dil tarixində isə Şərqi Qaradənizə köç edən tayfaları da bir yerə toplayaraq Qərbi Türkcəsinin şimal qanadını təşkil edən Qıpçaqların dili, Kuman Qıpçaqçası; cənubda Misir Məmlük dövlətini quran Qıpçaqların dilləri də Memlük Qıpçaqçası olaraq adlandırılır. Misirdə də Qıpçaqların varlığı ilə bağlı müxtəlif məlumatlar vardır. Məqalədə bu mənbələrdə qıpçaqlar haqqında verilən məlumatlar ümumiləşdirilmiş və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: qıpçaq türkləri, tarixi mənbələr, orta qıpçaca, etnik tərkib, tayfa birlikləri

Konul Samadova

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Science in philology
samedovakonul74@mail.ru

Historical sources about the kipchaks

Abstract

The history connected with the Goyturks in the East in the 8th century lived together with the Kimeks for a while, separated from the Kimeks in the first half of the 10th century and became an independent tribe and during this time separated from other Turkic clans lived among the Oghuz and Kimeks in the 10th century. In historical sources the kipchaks were also called "countryless Kipchaks". As they lived on the basis of tribal principles before establishing a state for themselves.

History, culture, a language of kipchaks have not been widely studied for a long time. However there is little information about them in the various sources. The name of Kipchak was also mentioned as a Polovtsian name in Russian chronicles in 1054. In the history of the Turkish language, the language of the Kipchaks, the Kuman Kipchak language, formed the northern wing of the Western Turkic language by gathering together the tribes that migrated to the Eastern Black Sea; the language of the Kipchaks who established the Egyptian Mamluk state in the south is also called Mamluk Kipchak. There are various reports about the presence of the Kipchaks in Egypt. The article summarizes and analyzes the information given in these sources about Kipchaks.

Keywords: kipchak turks, historical sources, common Turkish language, ethnic composition, tribal associations

Giriş

Türk sözü bugünkü türk xalqlarının dillərini və onların köklərini ümumiləşdirən addır. Bu söz hazırda coğrafi termin kimi Türkiyə Cümhuriyyətinin və buradakı türklərin milli adı olsa da, ümumiləşdirici etnik termin kimi geniş coğrafi arealı əhatə edir.

Türk ləhcələri, boyları və hal-hazırda türk dilləri əski türkcənin fonetik, leksik, qrammatik bazasına söykənməklə həm də bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər yaratmışdır. Müəyyən fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxsada, əski türkcənin özəllikləri müasir türk dillərində qorunub saxlanılmışdır. Qıpçaq toplumu bir etnos kimi müxtəlif ölkələrin tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin Azərbaycan elmində bu tədqiqat işləri daha çox son dövrlərə aid edilir.

Qıpçaqları tədqiq edən Avropa tədqiqatçıları, araşdırmaçıları isə iki qismə bölmək olar. Bir qisim tədqiqatçılar qıpçaqları müsbət, digərləri isə vəhşi, qaniçən və amansız kimi göstərmişlər.

Sovet tədqiqatçıları qıpçaqların tarixindən danışarkən onları yalnız Qazaxıstan ərazisindən tədqiq etmişlər. Digər ərazilərdə yaşayan qıpçaqlar isə araşdırılmamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qıpçaqlara bir çox adlar vermişlər. Ruslar isə monqol istilasından əvvəl Rusiyanın cənubunda yaşayan bu tayfalara Polevestlər demişdilər. Sonradan qıpçaqların cənubi Rusiya çöllərinə gəlişləri və iki əsrdən çox onlarla əlaqədə yaşamaları I minillikdə Qazaxıstan sərhədlərinə köç etmələri burada qurulan Kumak dövlətinin tərkibinə qatılmaları tarixdə geniş tədqiq olunmuşdur. Hətta sonradan II minillikdə ruslarla yaxın təmasda olmuş qıpçaq qəbilələri haqqında rus dastanı olan “İqor polku dastanında” da danışılmışdır. Lakin buna baxmayaraq, sonradan Qazaxıstan çöllərinə səpələnən Qıpçaq qəbilələrinin tarixi keçmişiyə bağlı ətraflı və dəqiq araşdırmalar yoxdur. Onların təmasda olduğu Kimak dövləti ilə digər xalqlarla və dövlət qurumları ilə olan münasibətləri tam olaraq məlum deyil. Onların Xarəzmşahların və digər bu kimi dövlətlərin həyatında buraxdığı izlər haqqında demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Lakin ola da bilməz ki, qıpçaq tayfaları bu dövlətlərin həyatına təsirsiz ötüşsün (Əliyeva, 1999: 42).

Qazaxların etnik formalaşmasında da qıpçaqlar böyük rola malik olmuşlar. Onlar həmçinin bugünkü özbək, qaraqalpaq, qırğız, başqırd, türkmən, Altaylar və digərlərinin tərkibində, həmçinin Azərbaycan xalqının etnogenezində önəmli bir rola malik olmuşdular. Unutmaq olmaz ki, Misir Məmlük Dövləti və Xarəzmşah kimi böyük dövlətlərin idarəçiləri məhz Qıpçaqlar arasından çıxmışlar.

VIII əsrdə Dehli sultanlığında onların təmsilçiləri olmuş, sonralar Gürcüstan, Macarıstan ordularının əsas hissəsini qıpçaqlar təşkil edirdi. Bu baxımdan qıpçaq məsələsi yalnız Qazaxıstanın və Orta Asiyanın qədim xalqları deyil. Şərqi Avropa xalqlarının həyatlarında da rol oynamış önəmli tayfalardan biridir. Məhz bu baxımdan Şərqi Avropa mənbələrini də araşdırmaq lazımdır.

Qıpçaqlar haqqında araşdırma aparən tədqiqatçıların əsərlərinə diqqət yetirək. Ümumiyyətlə götürəndə Qıpçaqları tədqiq edən tədqiqatçıları və əsərlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

V.N.Tatişev və M.N. Karamzindən başlayaraq bir çox tədqiqatçılar, Polevestlərin tarixinə, əsasən də onların Qədim Rusiyayla olan münasibətindən baxmış və təhlil etmişlər.

R.V.Qolubovskinin 1884-cü ildə nəşr olunan “Tatar istilasına qədər peçeneklər, türklər və Polovestlər” – adlı əsəri ən sanballı və tutarlı qaynaq olaraq günümüze gəlib çatmışdır. Əsərdə XIX yüzilliyin sonlarında Rusiyadakı Polovestlərin ruslarla apardığı müharibələrə diqqət çəkməklə yanaşı, onların müharibə vəziyyətlərini necə araşdırdıqlarına, ordunu necə idarə etdiklərinə də xüsusi diqqət ayırmışdır. Qolubovski əsərdə qıpçaqlar haqqında “şaşı baxışlı”, “ac gözlü”, “dizginləməz bozkırlılar”, “vahşi bölgənin yağmadan, barışsevər yerləşik əhalisini tarimar edib təcavüz etməkdən başqa bir şey düşünməyən sakinləri” olaraq görməməsindən danışır. Qolubovski, rus salnamələrinin etibarlı şahidliklərinə əsaslanaraq polevestlərin və rusların biri-birlərinə dostca davrandıqlarını, ticari və mədəni müqavilələr bağladıklarını, ortaq düşmənlərə qarşı əsgəri qüvvələri birləşdirmək üçün müqavilələr bağladıklarını və diplomatik münasibətlər inkişaf etdikcə hər iki tərəfin yuxarı təmsilçiləri arasında şəhər yaxınlıqlarını da göstərən bir xəritə də çəkmişdir.

İkinci mənbə olaraq alman alimi İ.Marquart tərəfindən yazılmış 1914-cü ildə nəşr olunan “Koman halkından” əsəridir. O, bu əsərdə qıpçaq kəlməsini heç işlətməmişdir. Onların Qıpçaq federasiyasının bir hissəsi olduğuna işarə edən və Batıda (qərbdə) işlənən Koman sözündən istifadə etmişdir. Lakin bu əsər də qıpçaqların tarixinə işıq salan tək əsər deyildir. Marquartın bu əsəri qıpçaqlar haqqında müəyyən məlumatları versə də, yenə də dolğun və bütün deyildir. Bugünkü araşdırmalar əsərin yenidən işlənməsinə ehtiyac duyur. Müasir günümüzdə Qazaxıstan, Şimali Sibir, Leninqrاد və Orta Asiya arxeoloqlarının qıpçaqlar haqqında araşdırmaları artmağa başlamışdır. Bu araşdırmalarla müqayisədə bu əsər zəifdir.

IX–XI əsrlərdə ərəb və fars mənbələrinə əsaslanan, onların tarixi – coğrafi məlumatlarını ayrıca, bir-bir tədqiq edən B.Y.Kumekov olmuşdur. Kumekov Kımakların tarixini araşdırmış IX əsrin ortalarından XI əsrin ortalarına qədər Kumak tayfalarının sosial və ekonomik quruluşunu, onların qəbilə federasiyasının təməlini və etno-coğrafi ərazilərinin geniş şəkildə izahını vermişdir. Dəyərli və zəngin faktlarla dolu olan bu əsərdə Kımak – Qıpçaq tarixinin sonrakı mərhələləri, əsasən də XI - XIII yüzilliklərdəki tarixini araşdırmağa kömək edə biləcək bir əsərdir.

Kumak və Qıpçaq qəbilələri tarixin dövrlərində çox yaxın əlaqədə olmuşdur. Buna görə də müasir tədqiqatçılar hətta B.Y.Kumekov da daxil olmaqla – kumaklarla Qıpçaqları eyni etnik icmaya mənsub tək bir xalq olaraq görmüşdür. Farsca qaynaqlar B.Y.Kumekov tərəfindən başdan sona qədər dəqiq, təmiz şəkildə araşdırılmışdır (Kumekov, 1987: 3-39).

K.Ş.Şaniyazov “Özbək xalqının etnik tarixi” - əsərində Qıpçaq tarixini özbək xalqının tarixinin formalaşmasında əsas ünsürlərdən biri hesab etmişdir. Yazar Monqol istilasından sonra Dəşti Qıpçaqdan orta Asiyaya gedən, orada yavaş-yavaş boy və qəbilə adlarını itirərək yerli əkinçi tayfalarıyla qaynaşan Qıpçaqların tarixini geniş və ətraflı qələmə almışdır. Əsərin 1-ci hissəsində tarix səhnəsinə gəlmələrindən bəhs etmiş və Monqol istilasına qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolunun xəritəsini çəkmişdir.

A.Ş.Kadırbayev. - Son zamanlar daha çox bu müəllifin başda qıpçaqlar olmaqla türk dilli xalqların Ortaçağ Çinin etnik, mədəni, siyasi həyatında oynadığı rolu haqqında geniş yazıları vardır. O, qıpçaqların kökünün, Cənub və Qərbi Sibirdəki türkdilli xalqların bir çoxunun etnik kökləriylə eyni olduğunu vurğulamışdır.

D.G.Sarinov da qeydlərində Qərbi Sibirin cənub bölgələrini qıpçaqların etnogenezinin formalaşdığı, ta qədimdən burada yaşayıb formalaşan torpaqlara sahib olan tayfalar kimi göstərmişdir. Qıpçaq tayfalarından bəhs edən hər kəs başda şərq qaynaqları olan qaynaqlar içində V.V.Bartold, V.F.Minorski, P.Pelliot, D.A.Rasovski, K.Czedlidy, K.Menges və b. müəyyən dərəcədə apardığı araşdırmalar da öz əksini tapır.

V.V.Bartoldun qıpçaqların Xarəzmlə bağlı bəzi düşüncələrinə aid olan “Moğol istilasından dənəmində Türküstan” əsərində qıpçaqlarla Xarəzmşahlar arasındakı siyasi əlaqələrin bəzi yönələrinə toxunmuşdur. Lakin bunlar, qıpçaqlar haqqında bu və ya digər dərəcədə müəyyən məlumatlar olsa da, Qazaxıstanda Qıpçaq icmasının keçirdiyi uzun zamanın tarixini araşdırmaq üçün kifayət deyildir.

II əsrin başlanğıcında rus salnamələri də, XI-XIII əsrin ortalarına qədər ön Qafqazın şimalında (İdildən Dneprə) və Qərbdə daha irəli ərazilərə qədər uzanan ağacsız çöllərə “Polovestkoye poli” adını verdi (Adcı, 1998).

Klyaştorniya görə Sır qəbilələri arasında bu yeni etnonim xarici düşmənlərin vurduğu ağır zərbələrdən sonra Türklər və Monqollar da olduğu kimi dini – tilsim düşüncəsinin nəticəsidir ki, bu da əşyalar (sujelər) və adlandırma (isimlər) arasındakı çox sıx əlaqələrin təzahürü şəklində rituel bir uyğunlaşma olaraq yeni bir qoruyucu ad arxasında gizlənmək arzusunun irəli gəlmiş ola bilər.

Bu haqda N.İ.Jukovskayanın da “moğol” antroponimi haqqında maraqlı fikirləri vardır. - “Günümüzdə nadir olmaqla bərabər bir zamanlar ilk adın yeni və başqa bir adla əvəzlənməsi ənənəsi vardı. İlk ad unudulub gedər. Bu ənənə insanın ağır xəstəlikdən qurtardığında yeni bir insan olaraq doğulduğu düşüncəsiylə əlaqəlidir. “Ayrıca yeni ad ağır xəstəliyi uzaqlaşdırmaq “pis küvvələri” kənar etmək məcburiyyətində olan bir iş idi (Jukovskaya, 1980: 14).

Bu baxımdan Seyanto dövlətinin məhvi onların hansısa ilahi bir gücün olmasıyla bağlı əfsanələrin yaranmasına yol açmış və Sirlilərin həyatda qalması üçün, Uyğurlardan və digər pis ruhlarla qurtarma ümidi kimi görünmüş ola bilər. Görünür, bu adın dəyişdirilməsi uyğurların siyasi çıxarlarını təmin etməsi üçün gərəkli idi. Belə ki, Eletmiş Bilge - Kağan kitabəsində də qıpçaqlar türklərlə iqtidarı bölüşən qəbilə olaraq göstərilmişdir. Klyaştorinin qeyd etdiyi kimi – “aradan uzun müddət keçdikdən sonra Qıpçaq adının ortaya çıxması səbəbləri unudulmuş və kəlmənin semantik mənası, etnik adlandırma mövzusunda bir o qədər də mənə ifadə etməmişdi; Etonimin izahı üçün yeni bir əfsanə yaradılmış və eyni şey uyğur qəbilələrinin də yer aldığı daha qarışıq Toğuz - ğuz (uyğur) federasiyasına daxil olan qəbilələr arasında göstərilirdi (Kurışjanov, 1970: 8).

Rəvayətə görə əfsanəvi Qıpçaq adı, qoruyucu ruhu “boz qurd” olan və özünü “uyğur xaqan” adlandıran Oğuz xaqanın əsgərlərindən birinin oğluydu. Əfsanəyə görə Oğuz xaqan yaxın bəylərinə Oğuz boylarının eponimlərini təşkil edən adlar verilmişdir ki, həqiqətən bu adlar orta əsrlərdə Mərkəzi və Orta Asiya xalqlarının tarixi içində yer alan Tele qəbilələrinin tarixi mənasını izah edir (Tanrıverdiyev, 2000: 67).

Qıpçaqların Azərbaycana və qonşu ərazilərə axınları və orada məskunlaşması haqqında bir sıra məlumatlar erməni dilli və gürcü dilli qaynaqlarda öz əksini tapmışdır. Onlar içərisində Leonti Mroveye aid edilən “Kartli çarlarının həyatı” adlı gürcü qaynağı diqqətəlayiqdir, burada V əsrə aid hadisələrlə bağlı Zaqafqaziya da qıpçaqların adı çəkilmişdir. Gürcü qaynaqlarından “Çarlar çarı Davidin həyatı” əsərində qıpçaqların Gürcüstana köçürülməsi faktı öz əksini tapmışdır. Erməni dilli qaynaqlardan Kirakos Qandzaketsi monqol işğalı dövründə qıpçaqların Azərbaycana axınları haqqında məlumat verir (Aydın, 2010).

Tarixi Qıpçaq türkcəsinin bir digər qolu da erməni Kıpçaqcası olaraq adlandırılır. XI yüzilliyin ortalarında erməni Boqratlılar dövlətinin məhvindən sonra köç edərək Krıma yerləşən ermənilər, daha sonrakı yüzillikdə Qıpçaq türkcəsinin mənimsəyərək rəsmi yazışmalarda və kilsədə istifadə etməyə başladılar. Bunlara aid dil əsərləri içərisində XVI-XVII əsrlərdən qalan Ukraynanın Komonets – Podolsk şəhərində icma halında məskunlaşan ermənilərin məhkəmə sənədlərinin erməni qrafikası ilə qıpçaq dilində yazılması türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi baxımından gərəkli bir mənbədir. Kiyevdə tapılan bu sənədlər II Dünya müharibəsi zamanı yanğın nəticəsində yanmışdır (ÇYD, 2014: 15).

Bundan başqa erməni əlifbasıyla qıpçaq dilində tapılan “Əsli və Kərəm” dastanı da vardır ki, bütün bunlar qıpçaqların məhz erməniləşdirməsinə bariz nümunədir. VII əsrdə islamı qəbul etməyən qıpçaqlar ermənilər tərəfindən erməniləşdirilmiş, ədəbiyyat və dilləri, mədəniyyət və etnogenezi də mənimsənilmişdir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, qıpçaqlar haqqında istər qərb, istərsə də şərq qrupu ilə bağlı elmi tədqiqat əsərləri mövcuddur. Bununla belə, qıpçaqlar, onların Azərbaycan xalqının yaranmasında iştirakı məsələsinə nə tarixçilər, nə də dilçilər geniş tədqiq etməmişdir. Tədqiqatlar demək olar ki, son dövrlərə aiddir.

Tarixə nəzər salanda ilk qıpçaqların Azərbaycana axınları tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, cənub istiqamətindən deyil, şimaldan baş vermişdir. Əlbəttə, Orta Asiya qıpçaqlarının Xəzər dənizinin Cənubundan ölkəmizin ərazisinə nüfuz etməsini güman etmək olar. Lakin bununla bağlı qaynaqların hər hansı bir məlumatı hələlik aşkar edilməmişdir. Şübhəsiz ki, bu axınlar Şimal istiqamətində əsas keçidlər olan Dəryal və Dərbənd keçidləri vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, L.A. (1999). Qıpçaqlar və Azərbaycan. Bakı:BDU, 354s.
2. Kumekov, B.Y. (1987). Arabskiye i persidsikiye istochniki po istorii kıpçakov.VIII-XIVAlma-Ata.
3. Adcı, M. (1998). Yevropa, tyurki, velikaya step. M.: İzd. Mısl., 334 s.
4. Jukovskaya, N.L. (1980). Zаметki o mongolskoy antroponimi. Onomastika Vostoka. M.
5. Kurışjanov, A.K. (1970). İssledovanie po starogo kıpçakskogo pismennogo istochnika: XVII vek “Russko-arabskogo slovar”. Alma-Ata.
6. Tanrıverdiyev, Ə. (2000). XVI əsr qıpçaq (Polovest) dilinin qrammatikası - Bakı: “Nurlan”, 119 s.
7. Salis, Aydın. (2010). Erməni-qıpçaqlar kimlər idilər? [Elektron resurs] 15:4. URL: <https://sites.google.com/site/ipekchi/99/45>
8. Çağdaş yazı dilləri. Kuzeybatı Kıpçak qrupu. (2014). Ankara: III Akçağ. 591 s.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/26-29>

Elnarə Abdullayeva
Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ib1303@mail.ru

YAZININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Xülasə

Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində indi istifadə etdiyimiz üsul - hərflə yazı, yaxud yazı üsulu üstünlük təşkil edir. Yazının nə olduğunu ensiklopediyadan öyrəndik. Yazı, zaman və məkanda istənilən məsafədə olan məlumatları qeyd etmək, saxlamaq və digər insanlara ötürmək üsuludur.

Yazı bir şəxs, hətta bir xalq tərəfindən icad edilməmişdir. Bu, həyatın ən vacib elementidir və onsuz oxumağı sevdiyimiz kitablar olmazdı. Ünsiyyət ehtiyacı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif mədəniyyətlərdə paralel olaraq yaranmış və inkişaf etmişdir. Dünyadakı insanların çoxu ən sürətli və ən səmərəli yazı forması olan əlifbadan istifadə edir. Əlifba yazısı digər yazı növlərindən onunla fərqlənir ki, onda hərflər bir və ya bir neçə səsə uyğun gəlir və hərflərin birləşməsi sözləri çatdırır. Beləliklə, Azərbaycan əlifbasında 32 hərflər, rus əlifbasında 33 hərflər, ingilis əlifbasında 26 hərflər var. Belə sayda hərfləri yadda saxlamaq 800 mixi işarə və ya 5000 Çin simvolunu öyrənməkdən daha asandır.

Açar sözlər: yazı, inkişaf tarixi, yazı elmi, yazının ixtirası, yazı və ədəbiyyat

Elnara Abdullayeva
Ganja State University
Ph.D. in philology
ib1303@mail.ru

Origin and development of writing

Abstract

As a result of the development of society, the method that we use now - the method of writing with letters, or writing - has prevailed. Writing is a way of recording, storing and transmitting information to other people at any distance in time and space.

Writing was not invented by one person or even a nation. This is the most important element of life, and without it there would be no books that we love to read. Due to the need for communication, it arose and developed in parallel in different cultures. Most people in the world use the alphabet - the fastest and most efficient form of writing. Alphabetic writing differs from other types of writing in that in it a letter corresponds to one or more sounds. And the combination of letters conveys words. Thus, the Azerbaijan alphabet has 32 letters, the Russian alphabet has 33 letters, and the English alphabet has 26. It is much easier to remember such a number of letters than to learn 800 cuneiform characters or 5000 Chinese characters.

Keywords: writing, history of development, science of writing, invention of writing, writing and literature

Giriş

Yazının xüsusi ünsiyyət vasitəsi kimi yaranması və mövcudluğu böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və böyük əhəmiyyət kəsb edir: yazı insanlara məkan və zamana qalib gəlməyə kömək etdi, insan təcrübəsini qorudu və onu nəsildən-nəslə, insanlardan insanlara ötürdü. Yazı sayəsində hər bir insan bəşəriyyətin təcrübəsinə arxalana, ondan istifadə edib çoxalda bilər.

Təxminən bir milyon il ərzində insanlar nəsilləri yalnız miflər və rituallar, müxtəlif tayfalar isə yalnız qəribə şayiələr vasitəsilə bir-birinə bağlı idilər. Yazı dilinin olmadığı dövrlərə tarixdən əvvəlki dövr deyildir. Əvvəllər insan üçün iki reallıq var idi: göründüyü, eşidildiyi və ya xatırlandığı qədər baş verən gündəlik, anlıq hadisələr və zamanla hökm sürən miflərin dəyişməz reallığı. O zamanlar miflər

və rituallar insan nailiyyətlərinin yeganə anbarı idi. İndi üçüncü bir reallıq meydana çıxdı - tarixi, bu da informasiya xarakteri daşıyır. İnsan media sayəsində özünü tarixin axarında tapdı, indi heç vaxt görmədiyi hadisələri yazı əsasında inkişaf etmiş digər vasitələrin köməyi ilə bilir, nəslinə özü haqqında məlumat verə bilir.

Yazı səsli nitqin fiziki təəcəssümüdür. Ehtimal olunur ki, insanlar bu dildən təxminən eramızdan əvvəl 35 min il əvvəl istifadə etməyə başlayıblar ki, bu da təxminən eramızdan əvvəl 50-30-cu minillərə aid Kromanyon mağara rəsmləri ilə təsdiqlənir və görünür, gündəlik həyatın reallıqlarını təsvir edir. Bu təsvirlər dilin göstəricisidir, çünki bəzi hallarda onlar sadəcə heyvanları və insanları təsvir etməkdənsə, hekayələri (məsələn, ov səfəri və ya digər hadisələr) çatdırırlar.

Bununla belə, yazı dili yalnız Mesopotamiyanın cənubundakı Şumerdə təxminən eramızdan əvvəl 3,5-3 min il əvvəl meydana çıxır. Yazının bu erkən forması mixi yazı adlanır və qamış yazı aləti ilə yaş gildə qalan xüsusi işarələrdən ibarətdir. Misir də erkən Padşahlıq dövrünün başlanğıcından əvvəl (e.ə. 3150) öz yazı sistemindən istifadə edirdi. Bu, heroqlif yazı kimi tanınırdı. Bu nəzəriyyə mübahisəli olsa da, onun Mesopotamiya mixi yazısından əldə edildiyi güman edilir (Wise Bauer, 2007).

Məsafədən mesaj ötürmək imkanı ona kömək etdi ki, hər bir böyük siyasi, mədəni və elmi hadisə bir anda yaranaraq bütün xalqın mülkiyyətinə çevrildi. Dil insanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasında ən mühüm vasitədir və bu şəraitdə dilin birləşdirici rolu xeyli artmışdır; Vahid inzibati və iqtisadi sənədlər, bədii və elmi ədəbiyyat daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Amma digər tərəfdən, ortaya çıxandan sonra yazı dilə əks təsir göstərməyə başladı, ona daha çox sabitlik və formallıq verdi.

Elmi təfəkkürün inkişafı üçün yazının rolu böyükdür. Tərkiblərdə müəyyən edildikdən sonra elmi müddəalar hər kəs üçün əlçatan olur. Əlifba yazısı əsasında yaranmış elmi simvolizm elmi təfəkkürün sürətləndirilməsində, daha yüksək təfəkkür və sübut pillələrinə keçiddə müstəsna rol oynayır.

Yunanların fonetik yazı sistemləri (yunan dilindən φωνηεντικός - "səs"; φωνή - "səs"), sonralar romalılar Finikiyadan gəldilər. Finikiya yazı sistemi, Mesopotamiyadan çox fərqli olsa da, hələ də mövcudluğunu şumerlərə və onların yazıdakı nailiyyətlərinə borcludur. Yaxın Şərq və Avropadan asılı olmayaraq, yazı Mezoamerikada eramızın 250-ci illərində Mayya tayfaları arasında meydana çıxdı. Eyni şəkildə yazı Çində müstəqil şəkildə, bəzi dəlillərə görə, hələ eramızdan əvvəl 500-cü ildə yaranmışdır.

Yazı və tarix elmi

Çində yazı eramızdan əvvəl 1200-cü ildə kahin sümüyü falçılığında inkişaf etmiş və görünür, müstəqil şəkildə yaranmışdır, çünki o dövrdə Çin və Mesopotamiya arasında mədəni əlaqələrə dair heç bir dəlil yoxdur. Qədim Çin falçıları sümüklər üzərində oyma izləri ilə falçılıq edirdilər, sonra onlar çatlayana qədər odda parlayırdılar. Çatlaqlar kahinlər tərəfindən şərh edilmişdir. Əgər keşiş sümüyə və ya qabığa “Çərşənbə axşamı yağış yağacaq” və “Çərşənbə axşamı yağış yağmayacaq” işarələrini vurursa, çatların nümunəsi bunun doğru olduğunu müəyyən etməyə kömək edirdi. Zamanla bu işarələr Çin yazısına çevrildi (Scarre, C. & Fagan, 2007: 36).

Tarix bir elm olaraq yazısız mümkün deyil, çünki əks halda qədim keçmişə aid fiziki tapıntıları yerləşdirmək üçün heç bir kontekst olmazdı. Yazı insanların həyatının dəlillərini qoruyur və buna görə də mədəniyyət və sivilizasiya tarixinə doğru ilk zəruri addımdır. Bu asılılığın ən parlaq nümunəsi 19-cu və 20-ci əsrin əvvəllərində tədqiqatçıların Mayya sivilizasiyasını anlamğa çalışarkən qarşılaşdıqları çətinliklərdir. Onlar Mayya qliflərini oxuya bilmədilər və buna görə də qazıntılarda tapılan bir çox artefaktı səhv şərh etdilər. Stevens və Catherwood kimi Mayya şəhərlərinin erkən tədqiqatçıları Mərkəzi Amerikada qədim Misir sivilizasiyasının izlərini aşkar etdiklərinə inanırdılar (Abdullayeva, 2023: 19-21).

Yazının ixtirası

Şumerlər əvvəlcə ticarət üçün zəruri olan uzun məsafələrə mesaj ötürmək üçün yazıdan istifadə etməyə başladılar. Mesopotamiyada şəhərlərin böyüməsi və bölgədə çatışmayan qaynaqlara ehtiyac nəticəsində ucqar bölgələrlə ticarət inkişaf etdi və bununla da böyük məsafələrlə ayrılmış şəhərlər və ərazilər arasında mesajların ötürülməsinə ehtiyac yarandı.

Yazının ən erkən forması piktoqramlar - əşyaların adlandırılması üçün simvollar idi. Onlar hara neçə kisə taxıl göndərildiyini və məbədlərdə qurbanlıq üçün nə qədər qoyunun lazım olduğunu xatırlamaq üçün istifadə olunurdu. Bu piktoqramlar yaş gil üzərində ekstrüde edilmiş, sonra qurudulmuşdur. Rəsmi ticarət sənədləri belə yaradılmışdır. Qədim Mesopotamiyada pivə çox yayılmış olduğundan, günümüzdə qədər gəlib çatan ilk qeydlərin çoxu pivə ticarətindən bəhs edir. Piktoqramlar sayəsində neçə küp və ya çəllək pivə verildiyini söyləmək mümkün idi, lakin kimə və hansı qiymətə verildiyi həmişə məlum deyil (Coe, 2005: 92).

O dövrdə inkişaf etdirilən hər şey yalnız əşyalar və əşyalar üzərində qeydlər aparmaq üçün bir üsul idi, yazı sistemi deyildi. "İki qoyun ilahə İnannanın məbədi" girişində qoyunların məbədə gətirildiyini və ya məbəddən alındığını, onların cəsəd və ya diri heyvan olub-olmadığını və ya onlar haqqında başqa bir məlumat yoxdur.

Ticarət mübadiləsindən və əşyaların siyahılarından daha mürəkkəb anlayışları ifadə etmək üçün eramızdan əvvəl 3200-cü ildə Şumerin Uruk şəhərində yaradılmış daha inkişaf etmiş yazı sistemi lazım idi. Piktoqramlardan hələ də istifadə olunurdu, lakin onlar öz yerini fonogramlara - səsləri ifadə edən simvollarla verdi və bunlar şumer xalqının canlı nitqinin səsləri idi. Fonogramların köməyi ilə mənanı daha dəqiq çatdırmaq mümkün olub və beləliklə, iki qoyun və İnanna məbədi ilə bağlı nümunədə qoyunların məbəddən qəbul edilib-edilmədiyini aydınlaşdırmaq olardı.

Fonogramların inkişafı ilə istiqaməti və digər mənalara çatdırmaq üçün çevik alət meydana çıxdı.

Həmçinin, erkən yazı (proto-çivi yazısı kimi tanınır) siyahılarla məhdudlaşsa da, müəllif indi hər şeyin mənasını göstərə bilirdi. Professor İra Sparın yazdığı kimi: Simvol şərhinin bu yeni növü rebus prinsipi adlanır. Eramızdan əvvəl 3200-3000-ci illər arasında mixi yazının mövcudluğunun ilkin mərhələlərində onun istifadəsinə dair bir neçə nümunə var. Bu tip fonetik yazının ardıcıl istifadəsi eramızdan əvvəl 2600-cü ildən sonra aydın olur və həqiqi yazının başlanğıcını qeyd edir. Bütöv sözlər və fonogramlar üçün işarələrin mürəkkəb birləşmələri ilə xarakterizə olunurdu - saitlər və hecalar üçün işarələr mücərrəd anlayışları ifadə etməyə imkan verirdi. Eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarında əsasən gil lövhələrdə olan mixi yazıdan iqtisadi, dini, siyasi, ədəbi və elmi sənədlərdə geniş istifadə olunurdu (Kriwaczek, 2012: 47).

Yazı və ədəbiyyat

Məlumat ötürmənin bu yeni üsulu katiblərə müasir hadisələri, yerli inancları ələ keçirməyə və zaman keçdikcə yazı olmadan mümkün olmayan sənət əsərləri yaratmağa imkan verdi: ədəbiyyat. Tarixdə ilk yazıçı Akkadlı Sarqonun qızı, ilahə İnannaya ilahilər bəstələmiş və onları öz adı və şəxsi möhürü ilə imzalayan Mesopotamiya keşişi En-hedu-Ana olmuşdur.

Sözdə "Aratta nağılı" - Uruk hökmdarı En-Merkar və onun oğlu Luqalbanddan bəhs edən dörd şeir, çox güman ki, eramızdan əvvəl 2112-2004-cü illər arasında bəstələnmişdir (baxmayaraq ki, onlar yalnız eramızdan əvvəl 2017-1763-cü illərdə qeydə alınmışdır). Onlardan birincisi olan "En-Merkar və Aratta hökmdarı" əsərində yazının Aratta şəhərinin hökmdarı ilə aralarında daim mesajlar ötürməli olan Kral En-Merkaranın elçisi sayəsində yarandığı deyilir. Sonda messenger öhdəsindən gəlməyi dayandırdı, çünki getdikcə daha çox əzbərləməli oldu və sonra En-Merkara mesajları yazmaq ideyası ilə gəldi. Beləliklə, yazı meydana gəldi (Black, 2015: 65).

Gilgameş dastanı dünyanın ilk epik povesti və günümüzdə qədər gəlib çatmış ən qədim ədəbi əsərlərdən biri hesab olunur. Eramızdan əvvəl 2150-ci ildə yazılmışdır və daha əvvəl yaradılmışdır və En-Merkara və Luqalbandanın nəslindən olan Uruk Gilgameşin böyük kralının həyatın mənasını necə axtarmasından bəhs edir. Mesopotamiya xalqlarının mifləri, tanrıları və qəhrəmanları haqqında əfsanələr, onların tarixi, tikinti adətləri, dəfnləri və bayramları - indi hər şeyi nəsil üçün yazmaq olardı. Yazmaq tarixi mümkün etdi, çünki indi hadisələri qeyd etmək olardı ki, hər hansı bir savadlı şəxs sonradan onları oxuya bilsin. Artıq bütün bu hekayələrin yerli nağılçı tərəfindən yadda qalacağını və yaddaşdan dəqiq şəkildə canlandırılacağını gözləmək lazım deyildi. Tədqiqatçı Samuel Noah Kramer qeyd edir: [Şumerlər] iki min il ardıcıl olaraq bütün Yaxın Şərqdə qəbul edilmiş və istifadə edilən gil yazı sistemini inkişaf etdirdilər. Qərbi Asiyanın erkən tarixi haqqında bildiyimiz demək olar ki, hər şey Şumer mixi yazısı ilə örtülmüş və arxeoloqlar tərəfindən tapılan gil sənədlər vasitəsilə qorunub saxlanılmışdır (İra Spar Accessed, 2016).

Yazının Mesopotamiya sakinləri üçün əhəmiyyətini belə bir fakt sübut edir ki, Aşşur padşahı Aşşurbanipalın hakimiyyəti dövründə (e.ə. 685-627-ci illər) paytaxt Ninova şəhərinin kitabxanasında gil lövhələr üzərində otuz mindən çox kitab toplanmışdı. Aşurbanapal öz torpağının irsini, mədəniyyətini və tarixini qoruyub saxlamaq istəyirdi və bu məqsədə çatmaq üçün yazının vacibliyini aydın dərk edirdi. Ədəbiyyatın ayrı-ayrı şəxslərin deyil, bütün xalqın tarixindən bəhs etdiyini başa düşdüyü üçün Aşurbanapal kitabxanasında bir çox ədəbi əsərlər, məsələn, Gilqameş hekayəsi və ya Etana hekayəsi toplayıb. Tarixçi Durand yazır: Ədəbiyyat hər şeydən əvvəl sözlər, yalnız sonra adına baxmayaraq hərflərdir. Bu, adətən kahinlər tərəfindən tələffüz edilən və şifahi olaraq yaddaşdan ötürülən liturgik mahnılardan və Volxov sehlərindən gəlir. Romalıların poeziya adlandırdıqları “karmina” sözü həm şeir, həm də oxumaq mənasını verirdi; yunan dilində “od” əvvəlcə sehrli sehr mənasını verirdi; ingiliscə “rune” və “le” sözləri ilə, almanca “lead” sözü ilə eynidir. Bəlkə də təbii ritmlərdən və həyatın özündən ilhamlanan ritm və sayğac, görünür, sehrbazlar və şamanlar tərəfindən şeirlərində sehrin sehrini qorumaq, çatdırmaq və artırmaq üçün icad edilmişdir. Bu kult mənşələrindən dünyaya şair, natiq və tarixçi gəldi: padşahın rəsmi mədhçisi və ya tanrı qarşısında müraciət edən bir natiq; hökmdarın əməllərinin salnaməçisi kimi tarixçi; əslən müqəddəs nəğmələrin ifaçısı kimi şair, qəhrəmanlar haqqında əfsanələrin yazıçısı və qoruyucusu, xalqa və hökmdarlara xəbərdarlıq olaraq şeirlərini musiqiyə qoyan musiqiçi (Van De Mieroop, 2006).

İlk əlifbanı kimin icad etdiyini söyləmək çətindir. Lakin elm adamları bunun Suriya və ya Fələstində təxminən eramızdan əvvəl 1600-cü ildə baş verdiyini sübut etdilər. Maraqlıdır ki, hər bir xalq öz əlifbasından istifadə edir. Çinlilər 50 mindən çox olan öz heroqlif sistemini belə yaratdılar. 4000 il ərzində Çində yazı çox az dəyişdi: çinlilər hələ də çox çətinlik çəkmədən qədim mətnləri oxuya bilirlər. Amma elə qədim mədəniyyətlər var ki, onların yazısı sirr olaraq qalır.

Tarixi məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, yazı öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçib. Keçmiş hadisələri müxtəlif mənbələrdən öyrənirik. Onların araşdırmaları nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, insanlar həyatlarının mühüm anlarını qeyd etmək üçün yazı icad ediblər. Bunun sayəsində heç vaxt görmədiyimiz hadisələrdən xəbərdar oluruq. Həm də özümüz haqqında, həyatımız haqqında təkcə müasirlərimizə deyil, həm də nəslimizə danışa bilərik.

Yazının inkişaf mərhələlərini nə qədər araşdırsaq da, bununla bağlı hələ də gizli məqamlar vardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, E.K. (2023). Fundamentals of language and linguistics. Ganja.
2. Black, J. (2005). The Literature of Ancient Sumer. Oxford University Press.
3. Coe, M.D. (2015). The Maya. Thames & Hudson.
4. Kriwaczek, P. (2012). Babylon. Mesopotamia and the Birth of Civilization. St. Martin's Griffin.
5. Scarre, C. & Fagan, B.F. (2007). Ancient Civilizations. Pearson.
6. The Origins of Writing by Ira Spar Accessed 1 December 2016.
7. Van De Mieroop, M. (2006). A History of the Ancient Near East ca. 3000 - 323 BC, 2nd Edition. Blackwell Publishing.
8. Wise Bauer, S. (2007). The History of the Ancient World. W. W. Norton & Company.

Göndərildi: 01.03.2024

Qəbul edildi: 19.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/30-36>**Konul Buyuker**

Baku State University

Ph.D.in economics

konul.aliyevna@mail.ru

Fakhriyya Rajabova

Baku State University

master student

faxriya93@gmail.com

EVALUATION OF THE FEATURES OF APPLICATION OF EXCISE TAX IN AZERBAIJAN

Astract

The article comprehensively evaluates the features of the application of excise tax in Azerbaijan, offering insights into its historical context and evolution. It highlights the diverse range of goods subject to excise tax, noting changes over time to align with economic shifts and international standards. The examination of excise tax rates reveals a strategic approach influenced by factors such as inflation and public health considerations, with a benchmark against global practices. The collection and administration of excise tax involve mechanisms monitored by the State Customs Committee and other authorities, facing challenges such as illicit trade and resource limitations. Moving to the impact on the economy and society, the article discusses excise tax's role in revenue generation, influencing consumer behavior, and affecting businesses, especially in targeted industries. Challenges in enforcement and compliance are acknowledged, prompting a call to action for stakeholders to contribute to ongoing discussions for refining excise tax policies. In conclusion, the article emphasizes the dynamic nature of excise tax in Azerbaijan, highlighting the importance of continuous evaluation and collaborative efforts for the tax system to align with evolving economic and societal needs.

Keywords: *excise tax, Azerbaijan, fiscal policy, revenue generation, consumer behaviour, enforcement challenges*

Könül Büyüker

Bakı Dövlət Universiteti

iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

konul.aliyevna@mail.ru

Fəxriyyə Rəcəbova

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

faxriya93@gmail.com

Azərbaycanda aksiz vergisinin tətbiq xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda aksiz vergisinin tətbiqi xüsusiyyətləri hərtərəfli qiymətləndirilmiş, onun tarixi konteksti və təkamülü haqqında fikirlər verilmişdir. Biz məqalədə aksiz vergisinə mürəz qalan malların müxtəlif çeşidini vurğulamış, zamanla iqtisadi dəyişikliklərə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşmaq üçün baş verən dəyişiklikləri qeyd etmişik. Aksiz vergisi dərəcələrinin tətbiqi inflyasiya və ictimai sağlamlıq mülahizələri kimi amillərin təsirinə mürəz qalan və qlobal təcrübələrə qarşı bir etalon olan strateji yanaşmanı ortaya qoyur. Aksiz vergisinin toplanması və idarə edilməsi Dövlət Gömrük Komitəsi və digər orqanlar tərəfindən nəzarət edilən, qeyri-qanuni ticarət və resursların məhdudlaşdırılması kimi problemlərlə üzləşən mexanizmləri əhatə edir. İqtisadiyyata və cəmiyyətə təsirinə keçərək, məqalədə aksiz vergisinin gəlirlərinin yaradılmasında,

istehlakçılarının davranışına təsir etməsində və biznesə, xüsusən də hədəflənmiş sənayelərdəki rolundan bəhs edilir. İcra və uyğunluqda çətinliklər vurğulanır və bu, maraqlı tərəfləri aksiz vergisi siyasətlərinin inkişafı üçün davam edən müzakirələrə töhfə verməyə çağırır. Sonda məqalədə Azərbaycanada aksiz vergisinin dinamik xarakteri vurğulanır, vergi sisteminin inkişaf edən iqtisadi və sosial ehtiyaclara uyğunlaşdırılması üçün davamlı qiymətləndirmənin və birgə səylərin vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: aksiz vergisi, Azərbaycan, fiskal siyasət, gəlirlərin yaradılması, istehlakçı davranışı, icra problemləri

Introduction

Excise tax stands as a distinctive fiscal instrument that plays a vital role in shaping economic policies globally. In Azerbaijan, its application serves as a linchpin within the broader framework of fiscal strategies. Excise tax, fundamentally an indirect tax, is levied on specific goods and services at the point of production, sale, or consumption. Typically applied to goods deemed as non-essential or posing potential societal harms, such as tobacco, alcohol, and certain fuels, excise taxes serve a dual purpose. They act as a revenue generator for governments while simultaneously discouraging excessive consumption of particular products.

Azerbaijan, with its diverse economic landscape, employs excise tax as a critical element of fiscal policy. The revenue generated through excise taxes contributes substantially to the national budget, providing the financial means to fund essential public services, infrastructure projects, and social welfare programs.

Beyond revenue generation, excise tax plays a pivotal role in regulating consumption patterns, aligning with broader public health and economic objectives. In the Azerbaijani context, excise tax is not merely a fiscal tool but a mechanism for achieving a delicate balance between economic growth and societal well-being. The targeted taxation of specific goods reflects a strategic approach to curbing potentially detrimental behaviors, such as excessive tobacco or alcohol consumption, while concurrently bolstering the nation's financial resources.

Theoretical approaches

1. Background of excise tax in Azerbaijan

The roots of excise taxation in Azerbaijan can be traced back to the early days of the country's independence in 1991. As Azerbaijan emerged from the dissolution of the Soviet Union, the need for a robust fiscal system became apparent. Excise tax was introduced as a means to diversify revenue sources and establish a more sustainable economic foundation. In the initial years, excise taxes primarily targeted traditional items such as tobacco and alcoholic beverages. The historical context of Azerbaijan's excise tax implementation reflects a strategic response to economic challenges and the imperative to develop a modern tax structure. This period saw the establishment of a foundation for excise taxation, laying the groundwork for future legislative and regulatory developments.

The evolution of excise tax laws and regulations in Azerbaijan has been characterized by a continuous process of refinement and adaptation. As the economy grew and diversified, so did the range of goods subject to excise taxation. Over the years, the legislative framework underwent amendments to encompass a broader spectrum of products, including petroleum products, vehicles, and certain luxury items. The evolution of excise tax laws in Azerbaijan also mirrored international trends and commitments. Aligning with global efforts to combat health issues and environmental concerns, the Azerbaijani government adjusted excise tax rates and expanded the list of excisable goods to address emerging challenges (1).

The excise tax system in Azerbaijan is designed to achieve multifaceted objectives that extend beyond revenue generation. One of the primary goals is to control the consumption of goods that have adverse effects on public health, such as tobacco and alcohol. By imposing higher excise taxes on these products, the government aims to reduce their consumption, mitigating associated health risks and societal costs. Additionally, excise tax serves as a tool for promoting environmental sustainability and regulating the use of certain resources. For example, higher excise taxes on fuel

and vehicles with larger carbon footprints contribute to the government's efforts to encourage environmentally friendly practices and reduce air pollution (Aliyev, Gasimov, 2018: 92).

2. Features of excise tax in Azerbaijan

Azerbaijan's excise tax system encompasses a diverse range of goods, with a primary focus on items deemed non-essential or posing potential societal harms. Traditionally, excise taxes have been applied to products such as tobacco, alcoholic beverages, and petroleum products. The inclusion of these goods aligns with the dual objectives of revenue generation and regulation of consumption patterns. Over time, the scope of excisable goods has evolved to reflect changing economic priorities and emerging concerns. While the initial emphasis was on traditional items, the list has expanded to include vehicles, luxury goods, and environmentally impactful items. This expansion mirrors global trends, where governments leverage excise taxes to address not only fiscal needs but also broader health and environmental objectives.

The dynamic nature of the Azerbaijani economy has led to periodic revisions in the list of excisable goods. These changes are often driven by shifts in consumer behavior, emerging health considerations, and environmental awareness. For instance, the inclusion of electric vehicles in the excise tax regime reflects a commitment to incentivizing environmentally friendly transportation choices. Additionally, excise tax policies have been adapted to align with international agreements and commitments. As Azerbaijan engages in global efforts to address health concerns, the excise tax framework may witness adjustments to include new products or alter rates to better reflect societal and environmental priorities (Garayeva, Rzayeva, 2023: 96).

Specific rates are utilized for all variants of locally produced drinking alcohol, beer, and alcoholic beverages within the Republic of Azerbaijan, as well as for motor vehicles. On the other hand, ad valorem rates are employed for oil products.

Table 1.
Excise rates applied in proportion to the engine capacity of passenger cars

Engine capacity	Excise rate	Excise rate if the engine volume is more than 3000 cubic centimeters and the production date is more than 3 years
When up to 2000 cm ³	every 1 cm ³ - 0.3 manat	-
When up to 3000 cm ³	600 manats + for every 1 cm ³ for part 2001-3000 cm ³ - 5 manats	-
When up to 4000 cm ³	5600 manats + for every 1 cm ³ for part 3001-4000 cm ³ - 13 manats	5600 manats + for every 1 cm ³ for part 3001-4000 cm ³ - 15 manats
When up to 5000 cm ³	18600 manats + for every 1 cm ³ for part 4001-5000 cm ³ - 35 manats	20600 manats + for every 1 cm ³ for part 4001-5000 cm ³ - 40 manats
When more than 5000 cm ³	53600 manats + per cm ³ for parts over 5000 cm ³ - 70 manats	60600 manats + per cm ³ for parts over 5000 cm ³ - 80 manats

Source: Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan. Excise tax. Baku, 2017.

The current excise tax rates in Azerbaijan vary based on the type of goods. For traditional excisable goods like tobacco and alcohol, specific rates are applied per unit or volume. In the case of petroleum products, rates may be linked to fuel types and quantities. The government regularly reviews and updates these rates to ensure they remain effective in achieving fiscal and regulatory objectives.

Several factors influence the determination of excise tax rates in Azerbaijan. Economic

considerations, such as inflation and changes in production costs, play a role in rate adjustments. Public health concerns and environmental impact are also significant factors, influencing higher rates on goods with detrimental effects on health or contributing to environmental degradation.

Azerbaijan's excise tax rates are often benchmarked against international standards to ensure competitiveness and alignment with global practices. This comparative analysis helps the government make informed decisions on rate adjustments, taking into account economic conditions, regional market dynamics, and international commitments (9).

Excise tax collection in Azerbaijan is facilitated through a structured mechanism involving both manufacturers and importers. Producers of excisable goods are responsible for calculating, withholding, and remitting the excise tax to the government. Customs authorities play a crucial role in monitoring and enforcing compliance for imported goods, ensuring that the correct excise taxes are levied. The State Customs Committee of Azerbaijan, along with other relevant authorities, plays a pivotal role in the administration of excise tax. They are responsible for overseeing the importation process, verifying compliance, and conducting audits to prevent tax evasion. Collaborative efforts with law enforcement agencies further strengthen the enforcement of excise tax regulations.

Table 2.
Rates of excise goods in the Republic of Azerbaijan

potable alcohol (including undenatured ethyl alcohol with an alcohol content of less than 80 percent; undenatured ethyl alcohol with an alcohol content of less than 80 percent)	4.0 manat per liter
vodka, fortified beverages and fortified beverage materials, liquor and liquor products	4.0 manat per liter
brandy and brandy materials	4.0 manat per liter
champagne wine	2.6 manat per liter
wines and wine materials	0.2 manat per liter
beer (except non-alcoholic beer) and other beverages containing beer	0.4 manat per liter
cigarilla (thin cigars)	43.0 manat per 1000 units
cigars, including cigars with cut ends	1.0 manat per unit
cigarettes made from tobacco and its substitutes	38.5 manat per 1000 units
energy drinks	3.1 manat per liter
liquid for electronic cigarettes	100.0 manat per liter
Non-darkened alcoholic beverages (not exceeding 9 percent alcohol content) not specified in this table	0.4 manat per liter

Source: Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan. Excise tax. Baku, 2017.

Despite the established mechanisms, excise tax administration faces challenges, including issues related to compliance, enforcement, and the informal economy. Potential improvements may involve leveraging technology for better monitoring, enhancing collaboration between relevant agencies, and conducting regular reviews to address emerging challenges and ensure the effectiveness of the excise tax system (10).

The features of excise tax in Azerbaijan encompass a comprehensive framework that evolves in response to economic shifts, societal concerns, and international standards. The inclusion of diverse goods, coupled with carefully determined rates and effective administration, positions excise tax as a dynamic instrument in achieving fiscal goals while addressing broader societal and environmental objectives.

Regular reviews and adjustments to the excise tax system demonstrate Azerbaijan's commitment to staying attuned to global trends and adapting its fiscal policies accordingly.

Analysis

1. Impact of excise tax on economy and society.

One of the primary impacts of excise tax in Azerbaijan is its significant contribution to revenue generation for the government. The revenue generated from excise taxes forms a substantial portion of the national budget, providing essential funds for public services, infrastructure projects, and social welfare programs.

This revenue stream offers financial stability, allowing the government to address economic challenges and invest in initiatives that promote long-term growth and development. The allocation of excise tax revenue is strategic, often directed towards sectors that benefit public welfare, such as healthcare and education. The consistent flow of funds from excise taxes underscores its role as a reliable and sustainable source of income for the government.

Excise tax serves as a powerful tool in shaping consumer behavior, particularly in the realm of public health. Higher excise taxes on goods such as tobacco and alcohol act as deterrents, leading to reduced consumption. This, in turn, contributes to positive health outcomes by curbing habits associated with various health risks. The impact extends beyond health, influencing societal behaviors and fostering a more responsible and mindful approach to consumption (6).

The concept of using excise tax to regulate behavior aligns with international best practices, where governments leverage taxation to achieve broader public health objectives. In Azerbaijan, the effect on consumer behavior manifests as a balance between fiscal goals and societal well-being, illustrating the nuanced role excise tax plays in influencing individual choices.

The implementation of excise tax has a direct impact on businesses operating in industries affected by taxation, such as tobacco, alcohol, and petroleum. For businesses in these sectors, excise taxes represent a cost that can influence pricing strategies and market competitiveness. The higher tax burden may prompt businesses to explore innovations, such as introducing healthier products or adopting environmentally friendly practices, to mitigate the impact of taxation. While excise tax can pose challenges for businesses, it also creates opportunities for diversification and adaptation. In the long term, the influence of excise tax on industries can foster a transition toward more sustainable and socially responsible business practices, aligning with global trends in corporate social responsibility (Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, 2015: 195).

The impact of excise tax on the economy and society of Azerbaijan is multifaceted. Beyond its role in revenue generation, excise tax influences consumer behavior and prompts businesses to adapt to changing economic landscapes. The delicate balance between fiscal goals and societal well-being positions excise tax as a dynamic instrument in shaping economic and social outcomes in Azerbaijan. The ongoing evaluation of its impact is crucial for informed policymaking and ensuring that excise tax continues to contribute positively to the nation's economic and societal objectives.

2. Challenges and issues.

The enforcement of excise tax in Azerbaijan faces various challenges that impact its effectiveness. One significant challenge is the prevalence of illicit trade and smuggling, particularly in goods subject to high excise taxes, such as tobacco and alcohol. Illicit trade not only undermines revenue collection but also poses a threat to public health and safety. The State Customs Committee and other relevant authorities must contend with the constant evolution of tactics employed by illicit traders, requiring continuous adaptation and enhancement of enforcement strategies. Additionally, the enforcement of excise tax can be impeded by limited resources and infrastructure. Adequate staffing, technology, and training are essential for effective enforcement, and addressing these resource constraints is crucial for mitigating enforcement challenges (Musayev, 2016: 64).

Ensuring compliance with excise tax regulations is a persistent challenge in Azerbaijan. Businesses, especially smaller ones, may struggle with understanding and adhering to complex tax structures and reporting requirements. This can lead to unintentional non-compliance and hinder the effectiveness of the excise tax system. Furthermore, the informal economy presents challenges for monitoring and enforcing compliance. Some businesses may operate outside the formal sector, evading excise tax obligations. Strengthening mechanisms to address compliance issues, including

improving communication and education for businesses, can contribute to a more effective and equitable excise tax system (Azizova, 2020: 42).

Potential areas for improvement:

- **Technology integration:** Implementing advanced technology, such as electronic monitoring systems and data analytics, can enhance excise tax administration. Automated processes can improve accuracy in tax assessment, reduce administrative burdens, and provide real-time insights into compliance.

- **Public awareness campaigns:** Increasing public awareness about the purpose and impact of excise taxes can foster a sense of civic responsibility and compliance. Educational campaigns can help consumers understand the rationale behind excise taxes and the societal benefits associated with them.

- **Collaboration with international partners:** Collaborating with international organizations and neighboring countries can strengthen efforts to combat illicit trade and smuggling. Information-sharing and coordinated enforcement strategies can be beneficial in addressing cross-border challenges.

- **Streamlined reporting and compliance processes:** Simplifying reporting requirements for businesses, particularly smaller enterprises, can promote better compliance. Clear and streamlined processes contribute to a more business-friendly environment while ensuring that businesses fulfill their excise tax obligations.

- **Continuous review and adaptation:** Regularly reviewing excise tax policies and regulations to adapt to changing economic conditions, emerging industries, and international standards is essential. This proactive approach ensures that the excise tax system remains relevant, effective, and aligned with the evolving needs of the country (International Monetary Fund, 2008: 17).

Addressing these challenges and implementing improvements in enforcement, compliance, and administration will contribute to the overall effectiveness of Azerbaijan's excise tax system. As the government explores potential enhancements, a holistic approach that considers technological advancements, public engagement, and collaboration with international partners will be crucial for achieving sustainable and equitable outcomes.

Conclusion

Throughout this exploration of excise tax in Azerbaijan, key points have emerged, highlighting the pivotal role of excise taxation in the country's fiscal landscape. From its historical inception to its evolution in response to economic shifts, the tax has been a dynamic force shaping revenue, consumer behavior, and businesses. The diverse range of excisable goods, coupled with carefully determined rates and effective administration, underscores the nuanced nature of Azerbaijan's excise tax system.

The dynamic nature of economic and societal factors necessitates a continuous evaluation and refinement of excise tax policies. As evidenced by its impact on revenue, consumer behavior, and businesses, excise tax is a powerful tool that requires careful calibration to align with changing needs, global best practices, and emerging challenges. Rigorous assessment ensures that the tax system remains responsive, equitable, and effective in achieving its intended goals.

Policymakers, businesses, and the public are urged to actively contribute to the ongoing discussion on excise tax. Engaging in this dialogue, sharing experiences, and providing insights can foster a collaborative environment that leads to informed policymaking. By actively participating in the discourse, stakeholders can collectively shape a resilient and adaptive excise tax framework that not only meets fiscal objectives but also aligns with broader societal and environmental goals. The collective input of stakeholders is essential to ensure that excise tax policies in Azerbaijan remain responsive, transparent, and conducive to the nation's long-term economic well-being.

References

1. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti (2022). Aksizlər. Bakı.
2. Aliyev, K., Gasimov, I. (2018). Fiscal policy implementation in Azerbaijan before, during and after the oil boom, *Contemporary Economics*, ISSN 2300-8814, University of Finance and Management in Warsaw, Faculty of Management and Finance, Warsaw, Vol. 12, Iss. 1, pp. 81-94.
3. Garayeva, S., & Rzayeva, A. (2023). The role of the applied tax policy in ensuring the diversification of the economy in the Republic of Azerbaijan. *Scientific Collection «InterConf»*, (144), 94–98.
4. <https://www.ceicdata.com/en/azerbaijan/government-revenue-and-expenditure-annual/government-revenue-taxes-excise-tax>
5. https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/az/pdf/doing-business-in-azerbaijan-2019/Doing_Business_in_Azerbaijan_2019.pdf
6. Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən aksiz vergisinə cəlb olunan malların aksiz dərəcələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı.
7. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi (2015). Bakı, s. 189-197.
8. Musayev, A. (2016). Aksizlər (xüsusi istehlak vergisi). Bakı. “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 158 s.
9. Azizova, K. (2020). Ay H. The Tax Audit in Azerbaijan. *International Anatolia Academic Online Journal*. Issue 6/1, p.37-45.
10. International Monetary Fund (2008). Current and Proposed Non-Oil Tax System in Azerbaijan. *IMF Working Papers*, (225), A001. Retrieved Feb 15, 2024.

Received: 10.01.2024

Accepted: 01.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/37-40>

Raisa Lachinova
Zagatala branch of Azerbaijan State
University of Economics
i.raya.i@mail.ru

CULTURE IDENTITY AND SOCIETY OF AZERBAIJAN, NEW INSTITUTIONAL LINKAGES OF ZAGATALA AND AZERBAIJAN

Abstract

This article talks about the unique history, culture, and traditions of the few peoples living in the Zagatala region of the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan is a state that has been an example to mankind for hundreds of years with its policy of multicultural values, that is, a humanistic worldview that recognizes and protects the cultural rights of different peoples living in the same country. President İlham Aliyev said at the International Humanitarian Forum held in Baku under the motto "21st century: hopes and challenges": "Multiculturalism does not allow discrimination, on the contrary, it unites all peoples." In accordance with the above, I will explain the customs, culture, coexistence and tolerance of the minority peoples living in the Zagatala region. This article reflects the culture of possible ethnic identity and is written with the aim of connecting with the subject "Multiculturalism" taught in higher schools.

Keywords: *identity, relationships, gender equality, diverse gender, representatives, minorities, significant, complementary, ethnic groups*

Raisa Laçınova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Zaqatala filialı
i.raya.i@mail.ru

Azərbaycanın mədəniyyət kimliyi və cəmiyyəti, Zaqatala və Azərbaycanın yeni institusional əlaqələri

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan Respublikasının Zaqatala rayonunda yaşayan azsaylı xalqların unikal tarixindən, mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən bəhs edir. Azərbaycan multikultural dəyərlərə, yəni, eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların mədəni hüquqlarını tanıyan, qoruyan humanist dünyagörüşü ona uyğun siyasəti ilə yuz illərdə bəşəriyyətə nümunə olan dövlətdir. Prezident İlham Əliyev Bakıda "XXI əsr: ümidlər və çağırışlar" devizi altında keçirilən Beynəlxalq Humanitar Forumda demişdir: "Multikulturalizm ayrışdırıcıya yol vermir, əksinə bütün xalqları birləşdirir." Yuxarıda qeyd olunanlara uyğun olaraq Zaqatala rayonunda yaşayan azsaylı xalqlara aid adətləri, mədəniyyəti, birgəyaşayışı və tolerantlığı izah edəcəyəm. Bu məqalə mümkün etnik kimlik mədəniyyətini əks etdirir və ali məktəblərdə tədris olunan "Multikulturalizm" fənni ilə əlaqə yaratmaq məqsədi ilə yazılır.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, əlaqələr, gender bərabərliyi, müxtəlif cinsli, nümayəndələr, azlıqlar, əhəmiyyətli, tamamlayıcı, etnik quruluşlar*

Introduction

In this article talks about culture and unique of new institutional linkages of different relationship in Zagatala community. This article reflects the culture of the epic identity of the part and it is written for connection with the subject that is taught in high school.

Methodology: Creative cooperation in international studies, collaborative Research and application form. The result of the research: the contribution of the individuals to national and human culture in the proses of interethnic development.

The culture of Azerbaijan combines a diverse and heterogeneous set of elements which developed under the influence of different countries like Turkic, Caucasian and so on.

The Azerbaijani identity is a quite complex identity. They are ethnically Turks and Muslims.

Culture refers to the collective characteristics and knowledge of a particular group of people such as tradition, languages, religion, food, music, norms, customs and values, beliefs, characteristics, appearance or other forms of expression.

In this article I'll explore race, gender, abilities and communication relates to those identities. According to above mentioned this article looks the possible ethnic identity, culture. There are other important identities that should be discussed, like religion, age and nationalities.

Zaqatala District is one of the most ancient district of Azerbaijan which is located in the north west of our country. The city is mostly populated by Azerbaijanis but there are representatives 20 various significant minorities like Avar, Lezgin, Tsakhur, Ingiloy, Akhakh and so on. The common and peculiar features of traditional life and culture of the peoples living in Azerbaijan are in close unity and complement each other.

(Avarwich (pdf) Achived from the original on 27 September 2007. Retrieved 2014-01-07).

Avar

The largest group there is Avar people, who call themselves Maarulal (by translation- "free mountaineers, who inhabit the highest lands"). During the Soviet Era, small numbers of Avar people migrated to other states for instance, Georgia, Russia and so on (1). Avars are the largest of several ethnic groups living in Russian republic of Dagestan. The Avars reside in the North Caucasus between the Black Sea and the Caspian Sea (2). Avars live in ancient villages situated approximately 2000 metres above the sea leve (National Composition of population by regions of the Republic of Azerbaijan, Coincil of Europe p.2 Retrieved 31 July 2019).

What are their lives like?

Contemporary Avar culture is epitomized by the famous poet Rasul Gamzatov (1923-2003). Avars proudly carry their culture. Officially Avars are Sunni Muslims. Islam is a strong part of their identity. Islam is a strong part of their identity. But religion is superseded by their craving for honor. Some are secularized, while others attend mosque on a regular basic.

What are their Needs?

The Avar carry many amazing ancient cultural strengths, capped by their intense sense of honor; however, one strength not found in Avar culture is grace. The absence of grace i.e forgiveness, tolerance, mercy- has left the Avar people vulnerable to intense cycles of violence on many levels. There are now more than 50 believers (Magamedov, 1974). They are no matter, where they live, need to understand that "keeping away from strife is an honor for a man" and that there is even greater honor in forgiveness and 2nd mile love than in vengeance.

Avar-Encyclopedia.com. www.encyclopedia.com

Tsakhurs

Tsakhurs live in Azerbaijan's Zaqatala region, where they make up 14% of population and in Gakh, where they constitute less than 2%. In Dagestan they live in the mountainous parts of the Rutulsky district. According to Wolfgang Schulze, there are 9 villages in Azerbaijan, where Tsakhurs make up the majority of the population all of them in Zaqatala. 13 more villages in Zaqatala and Gakh have a significant Tsakhur minority.

History

The Tsakhurs are first mentioned in 7th century Georgian sources where they are named Tsakhaik. After the conquest of Caucasian Albania by the Arabs, Tsakhurs formed a semi-independent state of Tsuketi and southwestern Dagestan. By the 11th century Tsakhurs who had mostly been Christian, converted to Islam. From the 15th century some began moving south across the mountains to what is now the Zaqatala District of Azerbaijan. In the 18th century the capital of the state moved south from Tskhurs in Dagestan to Ilisu and came to be

called the Elisu Sultanate. West of the Sultanate Thakhurs formed the Djar- Belokani free communities. The Sultanate was in the sphere of influence of the Shaki Khanate. It became part of the Russian Empire by the beginning of the 19th century.

Language

Most Tsakhurs speak the Tsakhur language as their native language. The rate of bilingualism in Tsakhur and Azeri is high. Other languages popular among Tsakhurs include Russian and Lezgian.

Culture

The main traditional occupation of the Tsakhurs include raising sheep, which is the most important part of their economy. However, Tsakhurs are also known their skills as stonemasons, tailors, carpenters and makers of handicrafts (which include carpet-weaving and knitting).

Religion.

The Tsakhurs are Muslims (Sunnites) but their ceremonies and traditions retain many heathen peculiarities. Tsakhurs belong to the Caspian type of the Balkano-Caucasian race. Islam gained ascendancy in the Tsakhur world a millennium ago. The mosque were the centers religious life and were erected on the central square of the village in southern Dagestan and Zaqatala. Mullahs (Muslims priest) served in the mosques and carried out various rituals (Ethnic composition of Azerbaijan 2009 pop-stat.mashke.org).

Akvakh

In the first half of XVIII century the part of Akhvaks settled in the Zaqatala area of Azerbaijan. Another part settled on the Kumuk flatness during the Soviet period.

The akvakh live in Zaqatala in the north-western part of Azerbaijan near the village Jar. The Akhakhdere ("Axaxdərə" in Azeri language) is the only village that akhvakh people live. They do not consider themselves as avar though their ID cards contain information about their nationality being avar.

They are one of Andi-Dido peoples of Dagestan and have their own language. They call themselves Altuadi or Ashvado.

They are characterized by a relatively light skin, tall stature, a broad face, and a massive skull. Some features, however Caspian types and some like the Caucasian.

Population. As a separate nation the Akhvaks have been counted only since 1926 census. The data from the 1950s and 1960s has been taken from academic publications.

The Akhvaks traditional clothes are Daghestanian type and traditional occupations are a cattle breeding and a partly irrigated agriculture.

The religion of the Akvakh is Sunnite Islam introduced in Dagestan by the 8th century. As people leaving in a natural state the Akhvaks also nurtured many pagan beliefs which in an adapted from Islam persist until today.

The only cultural feature distinguishing the akvakh from the avar is their language

The history of the Akhvaks coincides to a large extent with that of the Avar as their territories are in close proximity. By the 17th century the Akhvaks had developed two small administrative structures Ratu-Akhvaks and Tsunta-Akhvaks. In 1806 the territory of the Akhvaks was united to Russia (Jirkov, 1949: 307).

Radical changes in the mentality and everyday life of the Akhvaks emerged only after World War II, particularly in the 1960s and 1970s and especially among the young generation. The most acute problem of Akhvaks is connected with their mother tongue. No subjects are taught in Akhvaks (Dubrovin, I).

References

1. Avars- Encyclopedia.com. www.encyclopedia.com
2. Avarwix (pdf) Achived from the original (pdf) on 27 September 2007. Retrieved 2014-01-07.
3. National Composition of population by regions of the Republic of Azerbaijan, Council of Europe p.2 Retrieved 31 July 2019.

4. Magamedov, T.M. (1974). Dekorativnoye isskustvo Dagestana.
5. Jirkov, L.İ. (1949). Axvaxskiye skazki – Yaziki Severnogo Kavkaza Dagestana. Vıp.II.
6. Ethnic composition of Azerbaijan 2009 pop-stat.mashke.org.
7. Eesti Keele Institut – The People of the Red Book-The Tsakhurs.
8. Dubrovin, N.F. Tom I. Kniga 1.

Received: 06.03.2024

Accepted: 18.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/41-44>

Xatirə Məmmədova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
hxatirem@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN VURĞU DƏYİŞİKLİYİ

Xülasə

Dil dinamik və inkişaf edən bir sistemdir. Buna görə də digər dillərlə təmas yolu ilə daim dəyişikliklərə məruz qalır. Dünyada baş verən yeniliklər, ölkələr arasında əlaqələrin genişlənməsi, elm və texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində hər hansı bir dil yeniliklərə məruz qalır və bunun nəticəsində də lüğətinə yeni sözlər daxil edir ki, bunlar da alınma sözlər adlanır. Alınma sözlərin ingilis dilinə uyğunlaşdırılması müxtəlif düzəlişləri əhatə edir. Bunların arasında stress dəyişikliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Vurğu bir sözdə xüsusi hecalara qoyulur ki, bu hecalar digərinə nisbətən daha qüvvətli səslənir. Sözlər digər dillərdən ingilis dilinə alındıqda, onların vurğusu ingilis fonoloji normalarına uyğunlaşmaq üçün dəyişikliklərə məruz qalır. Alınma sözlər bəzən olduğu kimi dilə daxil olur, bəzən də kiçik dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklər arasında vurğunu xüsusi qeyd etmək olar. Stress dəyişkənliyi, xüsusən də ingilis dilində alınma sözlərin uyğunlaşdırılmasında mühüm yer tutur. Bu məqalədə ingilis dilinə daxil olan alınma sözlərdəki stress dəyişikliyi araşdırılacaq, onun incəlikləri, nümunələri və nəticələri göstəriləcək.

Açar sözlər: vurğu, heca, linqvistik, fonoloji norma, semantika, alınma sözlər

Khatira Mammadova
Nakchivan State University
hxatirem@gmail.com

The stress change of borrowed words in English

Abstract

Language is a dynamic and evolving system. Therefore, it is constantly changing through contact with other languages. As a result of the innovations happening in the world, the expansion of relations between countries, the rapid development of science and technology, any language is subject to innovations and as a result, it includes new words in its vocabulary, which are called loanwords. Adapting loanwords to English involves various adjustments. Among them, stress change is of particular importance. Emphasis is placed on specific syllables in a word, which sound stronger than others. When words are borrowed into English from other languages, their stress changes to conform to English phonological norms. Borrowed words sometimes enter the language as they are, and sometimes undergo minor changes. Among these changes, emphasis can be specially mentioned. Stress variation is especially important in English loanword adaptation. This article will examine stress change in loanwords entering the English language, showing its intricacies, examples and consequences.

Keywords: stress, syllable, linguistic, phonological norms, semantic, loanwords

Giriş

İngilis dili, əsrlər boyu mədəni mübadilə zamanı çoxlu dillərin sözlərini özündə birləşdirən borclanma meyilləri ilə tanınan bir dildir. Latın və yunan köklərindən tutmuş fransız, alman və digər dillərdən götürülmüş sözlərə qədər ingilis dili müxtəlif dil ənənələrindən lüğəti mənimsəmişdir. Hər bir mənəbə dili öz stress nümunələrini gətirir və ingilis dili sözlərində stress dəyişikliyi mozaikasına kömək edir. İngilis dili sözlərində stress dəyişikliyi fenomeni dillər və mədəniyyətlər arasında dinamik qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən linqvistik təkamülün cəlbedici aspektidir. Dillər bir-birindən sözləri götürdükcə, tez-tez alınma dilin fonoloji nümunələrinə və vurğu sistemlərinə uyğunlaşmaq üçün dəyişikliklərə məruz qalırlar. Stressin yerləşdirilməsindəki bu varyasyonlar bir neçə nümunə

nümayiş etdirir ki, buraya orijinal stressin qorunması, başlanğıc və ya son hecaya keçid və qeyri-müntəzəm stress nümunələrini aid etmək olar. Vurğunun dəyişməsinə bir çox amillər təsir edə bilər. Bu amillərə mənşə dili, orfoqrafik təsirlər, semantik mülahizələr və regional dialektik variasiyalar daxildir. İngilis dili sözlərində stress dəyişikliyi başa düşmək linqvistik təkamül, mədəni mübadilə və dil təmaslarının dinamik təbiəti haqqında anlayışları təmin edir. İngilis dili sözlərində stress dəyişikliyi ilə bağlı tədqiqatlar adətən fonologiya, morfologiya, sosiolinqvistik və dil təmas hadisələri üzrə ixtisaslaşmış dilçilər tərəfindən aparılır. Bu tədqiqatçılar stress uyğunlaşma nümunələrini və onların nəticələrini araşdırmaq üçün empirik tədqiqatlar, korpus təhlili, nəzəri modelləşdirmə və tarixi dilçilik də daxil olmaqla bir sıra metodologiyalardan istifadə edirlər. Bu tədqiqatçılar arasında Michael Hammond, Rene Kager, Alice Turk, Gillian Gallagher və başqalarını qeyd etmək olar. Türk tədqiqatçısı Alice Turk natiqlərin alınma sözlərdə stress nümunələrini necə qəbul etdiyini və istehsal etdiyini araşdırmaq üçün eksperimental üsullardan istifadə edərək, alınma sözlərdə stress dəyişikliyi ilə bağlı empirik tədqiqatlar aparmışdır. Gillian Gallagher isə sosial faktorların ikidilli icmalarda stress nümunələrinin uyğunlaşmasına necə təsir etdiyini tədqiq edərək, sosiolinqvistik nöqtəyi-nəzərdən kredit sözlərindəki stress dəyişikliyi araşdırıb. Onların araşdırmaları alınma dilin fonoloji və sosial-mədəni mənzərəsinə uyğunlaşmaq üçün alınma sözlərin necə uyğunlaşdığını hərtərəfli başa düşməyə kömək edir.

Əsas hissə. Dilçilikdə vurğu söz və ya cümlə daxilində müəyyən bir hecaya və ya seqmentə qoyulan nisbi əhəmiyyətə istinad edir. Stress sözün mənasını və ya şərhini dəyişə bilər, eyni zamanda danışq dilinin ritmində, intonasiyasında və ümumi strukturunda mühüm rol oynayır. İngilis dilində vurğu tez-tez hecaların hündürlüyü, müddəti və intensivliyindəki dəyişikliklərlə özünü göstərir. Vurğulu hecalar adətən daha çox səs enerjisi alır və vurğusuz hecalarla müqayisədə daha çox güc və ya vurğu ilə tələffüz olunur. Bu vurğu nitqin tələffüzünə, ritminə və axışına təsir edə bilər. Məsələn, "CONtract" sözünü "conTRACT" ilə müqayisə etsək görərik ki, birinci tələffüzdə birinci heca daha qüvvətlə deyilib və mənaca hüquqi müqavilə, yaxud sənədi ifadə edir. İkinci tələffüzdə isə vurğu ikinci hecaya düşür və belə bir razılaşmanın əmələ gəlməsinə işarə edir. Daha dəqiq ifadə etsək birinci tələffüzdə isim, ikincidə isə fel kimi işlənir. Deməli, vurğu dəyişikliyi dildə söz əmələ gəlməsinə və törəməsinə təsir göstərə bilər. Başqa bir nümunə göstərsək "REbel" isim, "reBEL" feldir. Vurğu eyni zamanda daha uzun ifadələr və ya cümlələrdə əsas mənanı çatdırmağa, duyğuları ifadə etməyə və aydınlığı təmin etməyə kömək edir. Yəni dilin ritmik quruluşuna kömək edir, poetik ölçüyə və musiqiyə təsir edir. Sabit vurğu nümunələri olan dillərdə vurğu variasiyası misranın ritmik axını və kadansını təyin etməkdə mərkəzi rol oynayır. Müəyyən sözləri və ya hecaları vurğulamaqla, natiqlər vacib məlumatları vurğulaya, vurğu və ya təcilliliyi ifadə edə, yaxud münasibət və ya niyyət nüanslarını çatdırı bilər. Çünki, stress dəyişikliyi intonasiya nümunələrinə təsir edərək nitqin ümumi prosodiyasına kömək edir. Vurğulu hecalarda intonasiyanın yüksəlməsi və ya azalması müxtəlif emosional vəziyyətləri, münasibətləri və ya ritorik təsirləri çatdırı bilər. Stress vasitəsilə müəyyən söz və ya ifadələri vurğulamaq dinləyicinin diqqətini və təfsirini istiqamətləndirərək əhəmiyyət, kontrast və ya vurğuya işarə edə bilər. Yazıda isə vurğu müxtəlif vasitələrlə, məsələn, qalın və ya kursivlə yazılmış mətn, böyük hərf və ya nida işarələri kimi durğu işarələri ilə göstərilə bilər. Bununla belə, şifahi dildə vurğu ilk növbədə intonasiya və tələffüzün dəyişməsi ilə ötürülür. Ümumiyyətlə, stress linqvistik ünsiyyətin əsas aspektidir, dili necə qavradığımızı və şərh etdiyimizi formalaşdırır və insan ifadəsinin zənginliyinə və mürəkkəbliyinə töhfə verir.

L.Burzionun fikrincə vurğu, bir sözdə müəyyən hecalara qoyulan qabarlılığı müəyyənləşdirir. Vurğulu heca vurğusuzla görə daha enerjili olur (Burzio Luigi, 2005). İngilis dilində vurğu nümunələri müxtəlif söz formalarını ayırd etmək və məna nüanslarını çatdırmaq üçün sözün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müxtəlif dil mənşəli sözlər ingilis dilinə daxil edildikdə, onların vurğu nümunələri tez-tez ingilis dilinin müəyyən edilmiş fonoloji normalarına uyğunlaşdırmaq üçün düzəlişlərə məruz qalır. Bir çox tədqiqatçılar fonoloji baxışı təkzib edir, onların fikrincə vurğu dəyişikliyi nitq qavrayışı nəticəsində həyata keçirilir. Lakin bir çox müasir tədqiqatçılar stress uyğunlaşmasında qavrayışın rolunun minimal olduğunu sübut ediblər (Harim Kwon, 2017). İngilis dili sözlərində stress dəyişkənliyi çoxsaylı linqvistik və ekstralinqvistik

amillərin təsiri altında olan bir sıra nümunələri əhatə edir. Bu nümunələrə misal olaraq orijinal stressin qorunmasını göstərə bilərik. Yəni, bəzi alınma sözlər mənsub olduqları dildəki vurğu modelini qoruyub saxlayır. Məsələn, “piano” sözü italyan dilində olduğu kimi birinci hecanın vurğusunu saxlayır.

Bəzi alınma sözlərdə heca başlanğıc hecaya keçir. Bu daha çox ispan dillərindən alınan sözlərə aiddir. Məsələn “cafeteria” sözü ispan dilində son hecaya düşən vurğu ingilis dilində üçüncü hecaya düşüb. Yaxud ispan mənşəli olan “chocolate” sözündə vurğu [la] hecasına düşübsə ingilis dilində ilk heca daha qabarıq tələffüz olunur. Fransız mənşəli sözlərdə isə vurğu daha çox son hecaya qoyulur. Buna nümunə olaraq “boutique” sözünü göstərmək olar (7). Bu cür stress dəyişikliyinə bir çox amillər təsir göstərir. Məsələn: Mənbə dilinə xas olan fonoloji xüsusiyyətlər və vurğu nümunələri alınma sözlərin uyğunlaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Roman və ya slavyan dilləri kimi fərqli vurğu nümunələri olan dillər, alman dilləri kimi ingilis dilinə daha yaxın fonoloji yaxınlığı olan dillərlə müqayisədə fərqli uyğunlaşma strategiyalarından keçə bilər. Məsələn, “pogrom” (3) sözünə rus dilində vurğu ikinci hecaya düşdüyü halda ingilis dilində birinci hecaya düşür. Bu tip izahlara türk tədqiqatçı Alice Türkün araşdırmasında da rast gəlmək olar. O qeyd edir ki, ingilis dili tez-tez mənbə dildən orijinal vurğu yerləşdirməsini qoruyub saxlamağa meyillidir. Bu fenomen fransız və ya rus kimi sabit vurğu nümunələri olan dillərdən alınma sözlərdə xüsusilə aydın görünür. Məsələn, fransız dilindən alınan “cliche” sözünə nəzər salaq. Fransız dilində vurğu son hecaya düşür, ingilis dilində isə dəyişməz qalır. Eynilə, rus dilindəki “ballet” sözü ingilis dilində ilkin stress modelini saxlayır. Bununla yanaşı, türk, həmçinin alınma sözlərin ingilis stress nümunələrinə uyğunlaşmaq üçün stress adaptasiyasına məruz qaldığı halları da qeyd edir. Bu, orijinal vurğu nümunəsi ingilis fonoloji məhdudiyətləri və ya ritmik üstünlükləri ilə ziddiyyət təşkil etdikdə baş verə bilər. Nümunə olaraq italyan sözü olan “cappuccino”nu göstərə bilərik. Burada ilkin olaraq italyan dilində sonda əvvəlki vurğuya malikdir, lakin ingilis dilində stress uyğunlaşmasına məruz qalır və vurğu birinci hecaya keçir. Bu tənzimləmə sözü ilkin vurğunun daha çox rast gəldiyi ingilis stress nümunələri ilə uyğunlaşdırır.

İngilis dilində vurğu dəyişikliyinə araşdırılırsa, burada dialektləri də qeyd etmək yerinə düşər. Bildiyimiz kimi, bəzi sözlər fərqli dialektlərdə fərqli tələffüz olunduğu üçün vurğuda fərqli hecaya düşür. Məsələn, ənənəvi ingilis dilində (Cheshire, Jenny, 1993) “police” sözündə vurğu ikinci hecaya düşürsə, şotland dialektində (“polis”) birinci hecaya düşür.

Bildiyimiz kimi, 1066-cı ildə normanların fəthindən sonra ingilis dilinə bir çox alınma sözlər daxil oldu. Və ingilis dilinə bir çox latın mənşəli sözlər daxil oldu. Qeyd olunurdu ki, bu tip sözlərdə son sait səsə daha vurğulu deyilməsi tələb olunurdu. Bəzi sözlərdə isə sonda əvvəlki sait səs vurğulu deyilirdi. Ümumiyyətlə, sözün sağ hecası vurğulu olmalı idi (Elan Dresher, 2015).

Başqa bir nüans orfoqrafik təsirdir. Alınan sözlərin orfoqrafik təsviri ingilis dilində stress yerləşdirməsini formalaşdırır bilər. Xüsusi prefikslər və ya şəkilçilər olan sözlər ingilis dilinin orfoqrafik konvensiyalarına uyğunlaşmaq üçün stress dəyişikliyinə məruz qala bilər və bununla da onların tələffüzünə təsir edə bilər. Məsələn, ingilis dilində ikihecalı isimlərdə vurğu birinci hecaya düşür. Misal olaraq [RO-cket] sözünü göstərmək olar (5). Və ya ikihecalı fəllərdə vurğu ikinci hecaya düşür. Nümunə olaraq [en-JOY] sözünü göstərə bilərik. Sonu “ty”, “cy”, “al” şəkilçiləri ilə bitən sözlərdə isə vurğu sonuncu hecadan geriyə üçüncü hecaya düşür. Məsələn: [de-MO-cra-cy] Digər tərəfən alınma sözlərin semantik nüansları və funksional rolları stressin yerləşdirilməsinə təsir göstərə bilər (Fuying Bian, 2013). Sözlər əsas mənasını vurğulamaq və ya dildə mövcud olan vurğu nümunələri ilə uyğunlaşmaq üçün stress dəyişikliklərinə məruz qala bilər.

Ümumiyyətlə, stress dəyişkənliyi linqvistik ifadənin əsas aspektidir, məna, quruluş və ünsiyyətə müxtəlif yollarla təsir göstərir. Onun təsirləri dil təşkilinin müxtəlif səviyyələrində geniş yayılmışdır, insan ünsiyyətində forma, funksiya və şərh arasındakı mürəkkəb əlaqəni vurğulayır. Sözlər, ifadələr və cümlələr içərisində vurğulanmış və vurğulanmamış elementlər arasında nüanslı qarşılıqlı əlaqə effektiv ünsiyyəti asanlaşdırır, natiqlərə məna, emosiya və vurğunu dəqiq və aydın şəkildə çatdırmağa imkan verir (9). Stressin dəyişməsi dilin zənginliyinə və ifadəliliyinə töhfə verərək, mənasını aydınlaşdırmağa, sintaktik quruluşa işarə etməyə, intonasiya nümunələrini yönləndirməyə və vacib məlumatları vurğulamağa kömək edir.

Əlbəttə ki, vurğu dəyişikliklərinin dilə təsirləri də olur. Alınma sözlərdəki vurğu dəyişikliyi həmin sözlərin tanınmasına, başa düşülməsinə və istifadəsinə təsir edir. Başqa bir müsbət təsir mədəni və sosial-lingvistik əhəmiyyət ilə bağlıdır. Belə ki, alınma sözlərin uyğunlaşdırılması dillər və cəmiyyətlər arasında mədəni mübadiləni təcəssüm etdirir. Vurğu dəyişikliyi müxtəlif dil sistemlərilə təmas, qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə dilin dinamik təkamülünə müsbət təsir edir.

Nəticə

Nəticə etibarilə vurğu dəyişikliyi dilin dinamik və ayrılmaz tərkib hissəsi kimi xidmət edir, lingvistik quruluşa, mənaya və ünsiyyətə əhəmiyyətli təsir göstərir. Semantik aydınlığa, sintaktik quruluşa, intonasiya və vurğuya, söz əmələ gəlməsinə, alınma sözlərin uyğunlaşmasına və ritmə təsiri ilə vurğu dəyişikliyi dilin necə qavranılması, istehsal edilməsi və başa düşülməsinin formalaşmasında əsas rol oynayır. İngilis dilində sözlərdəki vurğu dəyişikliyi dil müxtəlifliyi, uyğunlaşma və mədəni mübadilənin zəngin təcəssümünü əhatə edir. Stress dəyişkənliyinin mürəkkəb qanunauyğunluqlarını və əsas mexanizmlərini açmaqla biz dil təmaslarının və təkamülünün dinamik təbiəti haqqında fikirlər əldə edirik. Sözlər müxtəlif dillərdən alındığından, onlar özləri ilə təkcə mənalarını deyil, həm də özünəməxsus vurğu nümunələrini gətirirlər. Lingvistik sistemlər arasındakı bu qarşılıqlı əlaqə, həm danışanlar, həm də ingilis dilini öyrənənlər üçün çətinliklər yaradaraq, alınma sözlər içərisində stress yerləşdirməsində dəyişkənliyə səbəb ola bilər. alınma sözlərdəki stress dəyişikliyi ingilis dili daxilində mürəkkəb adaptasiya və assimilyasiya prosesini əks etdirir. Bəzi alıntı sözlər orijinal vurğu nümunələrini saxlasa da, digərləri İngilis vurğu normalarına uyğunlaşmaq üçün fonoloji düzəlişlərə məruz qalır. Bu dəyişkənlik ingilis dilinin qlobal dil kimi aktuallığını vurğulayır, öz struktur bütövlüyünü qoruyub saxlamaqla müxtəlif lingvistik təsirləri birləşdirə bilər. Dillər getdikcə bir-birinə bağlı olan dünyada təkamül etməyə və qarşılıqlı əlaqədə olmağa davam etdikcə, alınma sözlərdə stress dəyişkənliyinin tədqiqi insan ünsiyyətinin axıcılığına və uyğunlaşmasına sübut kimi xidmət edir. Başqa cümlə ilə ifadə etsək, ingilis dilindən alınma sözlərdəki stress dəyişikliyi lingvistik təsirlər və uyğunlaşma arasında incə tarazlığı əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Burzio, L. (2005). Principles of English stress
https://tls.ling.utexas.edu/2002/Luigi_Burzio.pdf
2. Harim, K. (2017). Journal of Phonetics Volume 60, Pages 1-19
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0095447016300869>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Lists_of_English_words_by_country_or_language_of_origin
4. Cheshire, J. (1993). Real English: The Grammar of Written Dialects in the British Isles Harlow: Longman.
5. <https://storelearning.com/learn/english/english-tips/word-stress>
6. Elan, D. (2015). Historical Phonology, University of Edinburgh
7. <https://dictionary.cambridge.org/>
8. Fuying, B. (2013). School of Foreign Languages, Jinan University, No. 336, West Nanxinhuang Road

Göndərildi: 22.02.2024

Qəbul edildi: 15.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/45-48>**Asif Abdullayev**Naxçıvan Dövlət Universiteti
asifabdullayev@ndu.edu.az**Elçin Əlibəyli**Naxçıvan Dövlət Universiteti
elchinelibeyli@ndu.edu.az

ƏMƏKDAŞLIĞIN GÜCLƏNDİRİLMƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU: YAŞIL ENERJİ VƏ LOGİSTİKA CƏNUBİ QAFQAZIN İQTİSADI İNTEQRASIYASININ KATALİZATORLARI KİMİ

Xülasə

Bu məqalə yaşıl enerji və logistikanın sinerjik faydalarına diqqət yetirərək Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunda əməkdaşlığın və iqtisadi inteqrasiyanın təşviqində mühüm rolunu təhlil edir. Avropa və Asiyanın qovuşduğu yerdə yerləşən Azərbaycan regional iqtisadi artıma təkən vermək üçün artan logistik infrastrukturundan və çoxlu bərpa olunan mənbələrdən istifadə edir. Tədqiqat bu iki sahənin davamlı inkişafını təşviq etmək və Cənubi Qafqazın tam inteqrasiya potensialına çatmasına kömək etmək inteqrasiyasını araşdırır. Məqalədə ölkənin bərpa olunan enerji potensialı, hökumət öhdəlikləri və logistika infrastrukturunun hərtərəfli təhlili vasitəsilə regionda ticarət və nəqliyyatın asanlaşdırılmasında Azərbaycanın strateji əhəmiyyəti vurğulanır. O, həmçinin ekoloji davamlılıq üçün bərpa olunan enerji mənbələrinin logistik əməliyyatlara daxil edilməsinin üstünlüklərini vurğulayır.

Açar sözlər: logistika, yaşıl enerji, inteqrasiya, rəqabət, regional iqtisadi artım

Asif AbdullayevNakhchivan State University
asifabdullayev@ndu.edu.az**Elchin Alibeyli**Nakhchivan State University
elchinelibeyli@ndu.edu.az

The role of Azerbaijan in strengthening cooperation: green energy and logistics as catalysts of the economic integration of the South Caucasus

Abstract

This essay focuses on the synergistic benefits of green energy and logistics and analyses Azerbaijan's critical role in promoting collaboration and economic integration within the South Caucasus area. Situated at the meeting point of Europe and Asia, Azerbaijan uses its growing logistical infrastructure and plenty of renewable resources to drive regional economic growth. The study looks into how these two areas work together to promote sustainable development and help the South Caucasus reach its full integration potential. The essay highlights Azerbaijan's strategic relevance in facilitating trade and transport across the area through a thorough examination of the country's renewable energy potential, government commitments, and logistical infrastructure. It also highlights the advantages of incorporating renewable energy sources into logistical operations for environmental sustainability.

Keywords: logistics, green energy, integration, competition, regional economic growth

Giriş

Cənubi Qafqazın potensial imkanları çərçivəsində iqtisadi inteqrasiya tərəqqi və rifah vəd edən açar rolunu oynayır. Bu imkanlar arasında Azərbaycan özünün zəngin yaşıl enerji resurslarından və sürətlə inkişaf edən logistika infrastrukturundan istifadə etmək üçün unikal mövqeyə malik olan

əsas oyunçu kimi özünü göstərir. Region əməkdaşlığı gücləndirməyə çalışarkən yaşıl enerji və logistika arasında sinerjidən istifadə transformativ katalizator rolunu oynayır. Bu məqalə Cənubi Qafqazın iqtisadi inteqrasiya potensialını həyata keçirməklə davamlı inkişafı təşviq etmək üçün yaşıl enerji və logistikanın necə bir-birinə təsir etməsini, regionun davamlı inkişafına necə töhvə verdiyini araşdırır.

Avropa və Asiya arasında yerləşən Cənubi Qafqaz regionu mədəniyyətlərin, tarixlərin və strateji maraqların kəsişdiyi yerdir. Nisbətən kiçik ölçüsünə baxmayaraq, Cənubi Qafqaz əsas enerji dəhlizlərinə yaxınlığına və böyük dövlətlərin maraqlarının kəsişməsindəki mövqeyinə görə çox böyük geosiyasi əhəmiyyətə malikdir. Onun strateji yerləşməsi, zəngin mədəni irsi və təbii sərvətləri ilə birlikdə iqtisadi inkişaf və əməkdaşlıq üçün çoxsaylı imkanlar təqdim edir. Bölgə ölkələri geosiyasətdəki mürəkkəblikləri aşmağa və tarixi münaqişələri aradan qaldırmaq üçün işləməyə davam etdikcə regionun davamlı inkişaf və tərəqqi üçün potensialından istifadə imkanları artır.

İqtisadi inteqrasiya qonşu ölkələr arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı fayda üçün şərait yaratmaqla regional inkişafın təşviqində mühüm rol oynayır. Ticarət, investisiya və malların və insanların hərəkəti üçün maneələri aradan qaldırmaqla iqtisadi inteqrasiya resursların səmərəli bölüşdürülməsini asanlaşdırır, ixtisaslaşmanı təşviq edir və iqtisadi artımı stimullaşdırır. Bu artan bazar çıxışı təkcə rəqabəti gücləndirmir, həm də innovasiyaları və məhsuldarlığın yüksəldilməsini təşviq edir, ümumi iqtisadi dinamizmi artırır.

Bütövlükdə iqtisadi inteqrasiya təkcə iqtisadi artımın deyil, həm də sosial tərəqqinin və sabitliyin katalizatorudur. Əməkdaşlığı təşviq etməklə, iqtisadi qarşılıqlı asılılığı gücləndirməklə və ideya və texnologiyalar mübadiləsinə asanlaşdıraraq iqtisadi inteqrasiya regionda həm də sosial rifahı yaxşılaşdırmaq potensialına malikdir.

Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən strateji mövqeyə malik Azərbaycan yaşıl enerjinin inkişafı üçün mühüm potensiala malikdir. Bəzi statistik məlumatlar aşağıdakı kimidir:

Zəngin bərpa olunan mənbələr:

- Azərbaycan günəş, külək və biokütlə də daxil olmaqla zəngin bərpa olunan enerji resurslarına malikdir. Günəş enerjisi potensialı: Hər il təxminən 2200-2500 saat günəş işığı, günəş radiasiya səviyyələri 1200-1800 kWh/m² arasında dəyişir.

- Külək enerjisi potensialı: Təxmini küləyin sürəti müxtəlif bölgələrdə saniyədə 3,5 ilə 5,5 metr arasında dəyişir və bu, əhəmiyyətli külək enerjisi imkanlarını göstərir.

- Biokütlə potensialı: Ölkənin kənd təsərrüfatı sektoru biokütlə enerjisi istehsalı üçün əhəmiyyətli üzvi tullantılara malikdir (1).

Hökumət Öhdəliyi və Investisiya:

- Azərbaycan yaşıl enerji sektorunun inkişafına sürətli keçid etmişdir. Bunu hökumətin təşəbbüsləri və investisiyaları sübut edir.

- Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi (BOEMDA) bərpa olunan enerji layihələrinin və siyasətlərinin həyata keçirilməsinə nəzarət edir.

- Bərpa olunan enerji layihələrinə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün vergi güzəştləri və güzəştli tariflər də daxil olmaqla investisiya təşviqləri tətbiq edilmişdir.

Bərpa olunan enerji tutumunun artırılması:

- Azərbaycan bərpa olunan enerji mənbələri üzrə potensialı quruda 135 QVt, dənizdə 157 QVt-dir.

- Bərpa olunan enerji mənbələrinin iqtisadi potensialı 27 QVt, o cümlədən, külək enerjisi üzrə 3 000 MVt, günəş enerjisi üzrə 23 000 MVt, bioenerji potensialı 380 MVt, dağ çaylarının potensialı 520 MVt həcmində qiymətləndirilir (2).

Gələcək artım perspektivləri:

- Azərbaycan hökuməti qarşıdakı illərdə ölkənin bərpa olunan enerji potensialını daha da genişləndirmək üçün böyük hədəflər qoymuşdur. Planlara enerji kompleksində bərpa olunan mənbələrin payının artırılması və yaşıl enerji texnologiyalarının tətbiqini sürətləndirmək üçün əlavə investisiyaların cəlb edilməsi daxildir.

- Əlverişli təbii şərait və dəstəkləyici hökumət siyasəti ilə Azərbaycan bərpa olunan enerjinin inkişafında regional lider kimi yüksəlməyə hazırdır (3).

İqlim dəyişikliyinə yumşaltmaq və daha təmiz, daha davamlı enerji sistemlərinə keçid üçün imkanlar çoxdur. Bunlara günəş, külək, hidro və biokütlə kimi bərpa olunan mənbələrdən tutmuş enerji saxlama və ağıllı şəbəkələr kimi innovativ texnologiyalara qədər dayanıqlı enerji imkanları aiddir. Bu imkanlar iqtisadi artım, iş yerlərinin yaradılması və enerji təhlükəsizliyi təklif etməklə yalnız ekoloji faydalılığa deyil, iqtisadi və sosial rifaha töhvə verir (Chevalier-Roignant, Trigeorgis, 2018). Dəstəkləyici siyasətlər, investisiyalar və texnoloji irəliləyişlər davamlı enerjinin inkişafı hamı üçün daha davamlı gələcəyə yol açır.

Azərbaycanın logistika infrastrukturunu Avropa və Asiyanı birləşdirən, regionda ticarət və nəqliyyatı asanlaşdıran mühüm qapı rolunu oynayır:

Strateji Yer:

- Azərbaycanın əsas ticarət yollarının kəsişməsində yerləşən strateji yerləşməsi onu regional logistikada əsas oyunçu kimi yerləşdirir.

- O, hər iki regionda bazarlara çıxış təklif edərək, Avropa və Asiya arasında mühüm əlaqə rolunu oynayır.

Liman infrastrukturunu:

- Xəzər dənizində yerləşən Bakı Limanı Azərbaycanın ən böyük limanıdır və dəniz ticarətinin asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

- O, müxtəlif yük növlərini, o cümlədən neft və qaz məhsulları, quru yük və konteynerləri idarə edir (Stevens, 2017).

Dəmiryol Şəbəkəsi:

- Azərbaycan 2139.85 kilometrə çox dəmir yolu relsləri olan geniş dəmir yolu şəbəkəsinə malikdir (1).

- Azərbaycanı Gürcüstan və Türkiyə ilə birləşdirən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu regional əlaqəni gücləndirir və Avropa ilə Asiya arasında yüklərin daşınmasını asanlaşdırır.

Yol infrastrukturunu:

- Ölkədə [nömrəni daxil edin] kilometrə asfaltlanmış yollar var ki, bu da Azərbaycan daxilində və qonşu ölkələrlə mühüm nəqliyyat əlaqələrini təmin edir.

- Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizləri kimi əsas magistral yolların və insanların ölkə daxilində səmərəli hərəkətini dəstəkləyir (Hüseynova, 2019).

Hava Yüku:

- Bakıdakı Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu böyük həcmdə yük daşımalarını həyata keçirən əsas hava yük qovşağı kimi xidmət edir.

- O, Azərbaycanın logistika imkanlarına töhfə verməklə, hava daşımaları əməliyyatlarını dəstəkləmək üçün müasir qurğular və infrastruktur təklif edir (8).

Ekoloji Davamlılıq:

- Günəş, külək və su elektrik enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən logistika əməliyyatlarını yanacaq üçün istifadə etməklə inteqrasiya olunmuş sistemlər istixana qazı emissiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə azalda və ətraf mühitə təsirləri minimuma endirə bilər.

- Ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat növlərinin qəbulu və marşrutların optimallaşdırılması hava və ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılmasına, təbii yaşayış mühitinin qorunmasına və biomüxtəlifliyin qorunmasına kömək edir.

Nəticə

Yaşıl enerji və logistika sistemlərinin inteqrasiyası ekoloji davamlılıq və xərclərə qənaətdən tutmuş enerji müstəqilliyinə və sosial rifaha qədər çoxlu faydalar təklif edir. Bu sinerjinin qəbul edilməsi bizneslər, icmalar və planet üçün daha möhkəm, səmərəli və davamlı gələcəyə doğru yoldur.

Yaşıl enerji və logistika arasında sinerjidən istifadə etməklə Azərbaycan və digər regionlar dayanıqlı inkişafın bütün potensialını açmağa bilər. Enerji və nəqliyyata inteqrasiya olunmuş

yanaşmaların tətbiqi təkcə ətraf mühitə nəzarəti gücləndirmir, həm də iqtisadi artıma təkan verir, sosial tərəqqiyə təkan verir və global çağırışlar qarşısında dayanıqlılığı təşviq edir. Maraqlı tərəflər davamlılıq və innovasiyalara üstünlük verərək inteqrasiya olunmuş yaşıl enerji və logistika sistemlərindən hamı üçün daha fəravan və dayanıqlı gələcəyin formalaşdırılmasında mərkəzi rol oynayacaq.

Ədəbiyyat

1. <https://minenergy.gov.az/en/alternativ-ve-berpa-olunan-enerji/azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-menbelerinden-istifade#:~:text=Thus%2C%20the%20technical%20potential%20of,520%20MW%20of%20mountain%20rivers>
2. International Energy Agency - Azerbaijan Energy Profile.(2023). Typeset in France by IEA - August
3. <https://portofbaku.com/az/page/etraf-muhit/davamli-meqsedler-ve-hesabat>
4. Chevalier-Roignant, B., & Trigeorgis, L. (2018). Real Options in Energy Economics (1st ed.). Springer.
5. Pan, Y., Ball, J. (2016). Regional Economic Impact Analysis of Transportation Improvements (1st ed.). Springer.
6. Stevens, P. (2017). The Challenge of High Oil Prices: The Oil Market Outlook (1st ed.). Oxford University Press.
7. Hüseynova, M. (2019). Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf etdirilməsi problemlərinə yanaşmalar və onların xüsusiyyətləri. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası.
8. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. (2016).

Göndərildi: 28.02.2024

Qəbul edildi: 12.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/49-53>

Vüsalə Hübətova
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
Vusalagumbatova1981@gmail.com

METAFORLAŞMA SEMASİOLOJİ HADİSƏ KİMİ

Xülasə

Məqalədə metaforlaşma prosesinin üslubi qanunauyğunluqlarından meydana çıxan nəticələr müəyyənləşdirilmişdir. Tarixi səciyyə daşıyan metaforlaşma prosesi üslubi nəticə qanunauyğunluğundan daha çox yaradıcı düşüncənin ayrılmaz mexanizmini ifadə edir. Metafora nəinki dil hadisəsidir, həmçinin də həqiqətin konseptuallaşması, kateqoriyallaşması, qnoseoloji mexanizm dildə yeni biliyin inkişafı vasitəsidir. Metaforikləşmiş söz ifadə işlətmə söz adamına məxsus əlamətdir. Bədii publisistik diskursda insan həyatının mühüm konseptuallaşması metafora yolu ilə mümkün olur.

Metafora dil üçün olduqca faydalı bir hadisədir. Çünki varlıqdakı əşya və hadisələr dildə olan söz xəzinəsindən qat-qat çoxdur. Metafora emosional-ekspressiv səciyyəlidir. Lazım olan biçimdə insanın təbiəti ilə bağlıdır. Burada metaforanın dil üçün olduqca faydalı məqamları aydınlaşdırılır. Bəlli olur ki, həmin proses nəticəsində ümumişlək və üslubi-poetik metafora kökləri formalaşır. Müəllif semasiologiyada metaforlaşmaya meyil göstərən leksik qrupları da dəqiqləşdirir.

Açar sözlər: *çoxcəhətli dil fenomeni, sözün semasiologiyası, publisistik üsul, semasiolaji hadisə, ümumişlək və üslubi*

Vusala Humbatova
Ganja State University
PhD student
Vusalagumbatova1981@gmail.com

Metaphorization as a semasiological phenomenon

Abstract

The article defines the results arising from the stylistic patterns of the metaphorization process. The process of metaphorization, which has a historical character, expresses an integral mechanism of creative thought rather than a regularity of stylistic results. Metaphor is not only a linguistic phenomenon, but also a conceptualization, categorization of truth, an epistemological mechanism and a means of developing new knowledge in language. Metaphorical word expression is a characteristic of the word person. An important conceptualization of human life in literary journalistic discourse is possible through metaphor. Metaphor is a very useful phenomenon for language. Because the objects and events in existence are much more than the vocabulary in the language. Metaphor is emotionally expressive. It has to do with human nature.

Here, quite useful aspects of the metaphor for the language are clarified. It turns out that as a result of this process, the roots of general and stylistic-poetic metaphors are formed. The author also clarifies lexical groups in semasiology, which show a tendency towards metaphorization.

Keywords: *multi-faceted language phenomenon, semasiology of the word, publicist method, semasiolaji event, general and stylistic*

Introduction

Metafora çoxcəhətli dil fenomenidir. Dildə mütəmadi proseslər və hadisələr baş verir. Həmin hadisə və proseslərdən biri də semasioloji sıçrayışlardır. Semasiologiya-sözlərin düşünülmüş mənalarını öyrənir. Tarixi səciyyə daşıyan metaforlaşma prosesi üslubi nəticə qanunauyğunluğundan daha çox yaradıcı düşüncənin ayrılmaz mexanizmini ifadə edir. Metafora nəinki dil

hadisəsidir, həmçinin də həqiqətin konseptuallaşması, kateqoriyallaşması, qnoseoloji mexanizm dildə yeni biliyin inkişafı vasitəsidir. Metaforikləşmiş söz ifadə işlətmə söz adamına məxsus əlamətdir. Bədii publisistik diskursda insan həyatının mühüm konseptuallaşması metafora yolu ilə mümkün olur.

Metafora dil üçün olduqca faydalı bir hadisədir. Çünki varlıqdakı əşya və hadisələr dildə olan söz xəzinəsindən qat-qat çoxdur. Metafora emosional-ekspressiv səciyyəlidir. Lazım olan biçimdə insanın təbiəti ilə bağlıdır. B.Meylaxın fikrincə, metafora yalnız bədii dilin yox, ümumiyyətlə insan düşüncəsinin məhsuludur (Meilach, 1959: 197).

Metaforlaşma prosesində ümumişlək və üslubi poetik metafora növləri formalaşır ki, (məs. Tufan qopub – dava, mərəkə anlamında; ilan kimi sürünür və s.) bunlar bədii sistemin elementidir, fərdi emosional dili seçən, ayıran güclü faktordur. Söz adamı mürəkkəb həyatı-fəlsəfi ümumiləşdirmələr əsasında predmetləri bir-birilə əlaqələndirir, obrazlı və təsirli lövhələr əmələ gətirir. Burada sənatkarın yaradıcılıq fantaziyası və istedadı üzə çıxır. Şair sözün semasiologiyasına əsaslanaraq metaforlaşmış ifadəni üslubi məqsədə müvafiq formalaşdırır.

Semasiologiyada metaforlaşmaya meyil göstərən leksik qruplar çoxdur: heyvan, quş və həşərat adları (ayı, qoyun, ilan, öküz və s.); bitki meyvə və ağac adları (gül, lalə, badam, nərgiz və s.); qiymətli mineral və metal adları (inci, zümrüd, almaz və s.); ilin fəsilələrini ifadə edən adlar (yay, payız, yaz, qış); vaxt bildirənlər (sabah, səhər, gündüz və s.); təbiət hadisələrinin adları (tufan, fırtına, çovğun, duman və s.); göy cisimlərinin adları (ulduz, ay, günəş və s.); dini mistik anlayışlar (cadugər, mələk, şeytan və s.).

Tutuşdurulan Azərbaycan və ingilis dillərinin bədii və publisistik üsulları metaforalarla zəngindir, bunlar yalnız dil nitq səviyyəsində deyil, bizim dərk etməmizi, anlamamızı və dünyadakı gerçəkliklərə qarşı qarşılıqlı təsiretmə təcrübəmizi əks etdirmək gücünə malikdir.

Dil sistemindən müxtəlif semasioloji hadisələr, metafor və metaforlaşma ilə əlaqədar meydana çıxır. Hər iki dildə bir çox metaforalar bədii təsvir və ifadə vasitəsi olmaqla bərabər, xitab, oxşamaq, nəvaziş kimi funksiyalarda da istifadə olunur. Məs.: dünya maralı, ceyran balası, meşə pişiyi, mənim diş pələngim, mənim dovşanı, mənim quzum, mənim cücəm və s.

Metafora və metaforlaşma bir əşyanın, hadisənin digər bir əşya və hadisə prizmasından, bir məfhum sahəsinin başqa məfhum sahəsi vasitəsilə qavranılması prosesidir. Bu anlayış və proses bir denotatın digər denotata transferidir.

Metafora sözün mənası ilə əlaqədar bədii hadisədir, möcüzədir, bu məcaz növünün formalaşmasında leksik-semantik söz qrupları (çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim və antonimlər) fəal iştirak edir; obrazlı, emosional nitq bunlarla əmələ gəlir, güclü təsir oyada bilir və s. Metafora və metaforlaşmanın sosioloji təfəkkürdə də mühüm yeri vardır. Hər iki dildə sözün metaforik potensialı və onun gerçəkləşməsi bu fikrə “qol-qanad” verir. Beləliklə, metafora və metaforlaşma prosesi dillərin leksik-semantik sistemində “yeni strukturu” formalaşdırır.

Fikri, düşüncəni birbaşa deyil, dolay yolla (vasitəli) əks etdirən metafora və metaforlaşma dilin bütün leksik-semantik sisteminin formalaşması və inkişafında böyük rol oynayır.

Tədqiqat sübut edir ki, leksik-semantik sistemdə məfhum transferi olan metaforlaşmanın əsas funksiyası evristik funksiyadır.

Müəyyənləşdirmiş ki, metaforlaşma tədqiq edilən dillərdə birtipli semantik sferalarda istifadə olunur, bu, metaforikləşmiş sistem üçün tipik əlamət əsas sayılır.

Metafora metaforlaşmanın başlıca yekunu kimi formalaşır. Bu prosesdə nitq və mətnə metaforik obraz formalaşır. Həmin prosesin nəticəsində formalaşan parlaq emosionallıq, ifadəlilik ekspressivlik nümayiş etdirən məcazlar müəyyən dil kollektivinin dünyanın dil mənzərəsini qavramasının xüsusi əlamətlərini və reallığın interpretasiyasını inikas etdirir.

Müəyyənləşib ki, dildə məhsuldar vasitə kimi semantik derivasiya (məna törəməsi) prosesi elə metaforlaşmanın özüdür. Bu baxımdan metafora koqnitiv səviyyəyə yüksələn irəli gedənlərdəndir.

Tədqiqat göstərir ki, metaforlaşma məhz dilin leksik-semantik sistemində baş verən prosesdir, o, daimidir, mütəmaddir, zaman keçsə də, estetik qiymətini, sirrini, gözlənilməzliyini itirə bilmir.

Dildə yeni metaforaların meydana gəlməsi labüddür. Belələri, metafora neologizmləri adlanır. Metafora-neologizmlər müasir dünyanın dil mənzərəsinin əksidir, üslubların bəriz nümunəsidir.

Metafora-neologizmlər tədqiq edilən dillərin semantik sferalarını (ictimai-siyasi, mədəni, sosial, iqtisadi sahələr və s.) müxtəlif dərəcədə intensivləşdirir.

Araşdırdığımız dillərin leksik-semantik sistemində metaforik nominasiyalar (metaforik adlandırma) antroposentrik səciyyəyə daşır.

Metaforlaşmış mənalar mental məkanların koqnitiv cəhətlərini, eləcə də konseptual birliyi şərtləndirən başlıca faktorlardandır.

Beləliklə, metaforlaşma prosesinin əsası leksik vahidlərin iki planlı semantikasında, dilin leksik-semantik variantlarında əhatə olunur. Bu proses əsas və keçid mənaları ilə təzahür olunur. Metaforaların prosesdə qazandığı mənalar bir çox semlərə (semantik struktura) bölünür. Hər bir semin öz mənası olur. Bizim tədqiqatda sözün müəyyən situasiyada, şəraitdə metaforaya çevrilənə kimi olan semantik strukturu belə müəyyənləşdirilmişdir 1) arxisem, ümumi məna, 2) diferensiallaşan, potensial məna (konkret şəraitdə) ətrafında dəyərləndirilir. Mənalardan hər birinin isə aktivlik dərəcəsi yüksəkdir.

Beləliklə, kiçik bir mətn parçasını xatırladan, düzgünlüyü, obyektivliyi anlamaq, qavramaq vasitəsi olan metafora və metaforlaşma qlobal dərkətməni cəmiyyətə necə deyirlər, “sırıyır”, şüurun gercək-maddi əsaslarının təməlini hazırlayır. Bu zaman dünya ətraf aləm barədə insanlarda cazibədar və zəngin təəssüratlar formalaşır.

Metaforlaşmanın semantik dəqiqliyi və aydınlığı kontekstdə müəyyənləşdiyindən ondan bədii üslubda qeyri-mütəşəkkil formada deyil, müəyyən (qayda-qanunlar və metodlardan, asılı olaraq istifadə olunur.” Obrazlı dil əsasında qurulan metaforlaşma prosesi bədii üslubda bütün abzas, səhifə, hətta əsər boyu da davam edə bilər” (Əfəndiyeva, 1980: 98).

Beləliklə, həm metafora, həm də proses kifayət qədər dərin mənə və obrazlılıq yaradır. Metaforiklik xüsusiyyəti xalqların milli mədəni təkamülündə müstəsna rol oynamış „konseptual qazanmış,” bir dil işarəsi kimi əşyanın və onun adını yox anlayış dərkətmə və akustik obrazı birləşdirir” bilmişdir (Sossyr, 1977: 99).

Metaforlaşma bir proses kimi leksik vahidin məcazi mənalarının və ekspressiv əlamətlərinin qüvvətlənməsi hesabına onun semantik tutumunun əngəllənməsidir. Hər bir məna ayrıca sözə məxsusdur. İki məna olan yerdə mütləq iki söz vardır. Bu baxımdan bir məna tutumu dilin leksik tərkibinə təsir göstərir. Bu təsir eyni sözün yaranmasını şərtləndirir. Sonda dilin lügət tərkibi çoxmənalılıq, məcazilik hesabına xeyli zənginləşmiş olur. Bu mənada metaforlaşma dilin lügət tərkibini zənginləşdirən bir amil kimi xarakterizə olunur. Metaforanı metaforlaşma hadisəsi doğurur, metaforlaşma tarixi semantik prosesdir, metaforlaşma dilin tarixi ilə bağlı olub dilin bir milli mənbə olub dilin lügət tərkibini və obrazlılıq sistemini zənginləşdirir. Dilin başqa hadisələri kimi metaforlaşma hadisəsi də tarixi xarakterə malikdir. Eyni dilin başqa leksik semantik kateqoriyaları kimi metafora da daima inkişafdadır. Bunu bədii və publisistik üslubun faktları təsdiq edir. Metaforlaşma - məcazlaşma oxşar xüsusiyyətlərin ümumiliyin reallığını bir- biri ilə bağlı olan predmetlərdən birinin adının başqa bənzər əşyanın adına keçirilməsi və yaxud köçürülməsidir. Funksiya ümumiliyi burada həlledici rol oynayır. Metaforlaşma canlı nitgin bədilliyi üçün əsas meyar, eyni zamanda bədilliyi metaforlaşma üçün əsas meyar sayanlar var. Metaforlaşma daimi obrazlığa meyil göstərən insan təfəkkürünün malıdır, dil və nitq kateqoriyalarındandır.

Metaforlaşma dilin lügət tərkibinin və nitq mədəniyyətinin əsas inkişaf qanunu kimi özünü göstərir. Metaforlaşma prosesi sözün semantik cəhətdən dəyişməsi ilə gerçəkləşir. A.A.Refarmatski yazır ki, metaforlaşma prosesində predmet və anlayışı bildirən sözlərin mənası tam şəkildə dəyişir. Dilin leksik - semantik sistemdə araşdırılmasının 4 istiqaməti vardır: 1.Semasioloji (əşyanın adlandırılması) istiqamət; 2.Onomasioloji istiqamət (formal - məntiqi məntiqi - üslubi); 3.Psixolinqvistik istiqamət; 4.Xüsusi linqvistik istiqamət. Semasioloji aspektdə dil metaforanın semantik prosesləri metaforik mənənin əmələ gəlməsi mexanizmi, spesifik denotatları və elementlərin konnotativ xarakteri və.s öyrənilir. Onomasioloji aspektdə metaforanın predmet münasibətləri tədbiq edilir. Həmin istiqamətdə ifadədə kəsir mənalar dərkətmə fəaliyyəti dərk edilir. Formal-məntiqi istiqamətdə metaforalar referensiya nəzəriyyəsinə müvafiq tədqiq edilir.(yeni adlandırma) Xüsusi linqvistik istiqamətdə metaforanın dil vasitələri (morfoloji, yaradıcı və sintaktik) araşdırılır. Məntiqi-üslubi istiqamətdə də metaforanın həmin elmə xas xüsusiyyətləri

nəzərdən keçirilir. Pisixolinqvistik istiqamətdə metaforanın mətn yaradıcı və nitq yaradıcı keyfiyyətləri araşdırılır. Metaforik məna yalnız tədqiqi mənanın fonunda təzahür edir. Metaforanın tutuşdurulan dillərdə spesifik və təyinedici xüsusiyyətləri vardır. Metafora dizaynı yenidən təsvir etmək üsuludur. Metaforlaşma yeni mətn yaradır. Beləliklə, dil sistemində metafora milli lingvistik hadisəsi kimi, yeni elmi biliklərin verballaşması fonunda, nəzəri aspektdən öyrənilir. Metaforikləşmənin nitq prosesində yaranması müəyyən əşya və ya hadisəyə məxsus əlamətin, keyfiyyətin digər əşya və hadisələrin yerinə keçirilməsi, prosesi ilə birbaşa bağlıdır. Metaforikləşmə prosesi nitq mədəniyyətində güclü ifadəlilik yaradır. İfadəlilik –cazibəli, təsirli, emosional və ekspressiv formalar vasitəsi ilə üzə çıxır. İfadəli nitq oxucunun hiss və duyularına etnik təsir göstərir, diqqəti cəlb edir, irəli sürülən fikir və düşüncələrin məzmununa yaxşı dərk etməyə, anlamağa kömək edir. Güclü məntiq, tutarlı söz və ifadə, cümlə həmişə təsirli, emosional və ekspressiv şəkildə olur. Bu zaman metaforikləşmənin koqnitiv-kulturoloji əsasları müəyyənləşir. Çoxmənalı sözlərin mənalarının bir qismi ümumi semantik assosiasiyalar əsasında meydana çıxır. Semantik assosiasiyaları dildə baş verən metaforikləşmə, metanomiya, funksional köçürmə, senekdoxa və s. proseslər meydana gətirir. Metaforikləşmə mühüm semantik proseslərdəndir, dilimizin lüğət tərkibinin və nitqimizin üslubi-semantik çalarlarının zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Metaforikləşmə daimi obrazlılığa meyil göstərən insan təfəkkürünün malıdır, dilin kateqoriyalarından biridir. Metaforikləşmə nəticəsində sözün keçid mənaları, leksik əhatəsi təyin olunur. Sözləri müxtəlif şəkildə mənalandırma halları obyektiv aləmin bu və ya digər hadisəsinə, obrazların xarakterinə və təfəkkür tərzinə uyğun tarazlaşır. Məsələn, yalançı dünya.

Bənzətmə-təşbeh semantik metaforlaşmanın bir növüdür. Metaforikləşmənin bitkin formalarından biri kimi, tək, qədər qoşmaları əsasında yaranan təşbehlərdir. Bənzətmə-təşbeh sadə məcazlardan biridir. Bədii əsərdə bir hadisənin, bir adamın və ya məfhumun müəyyən bir cəhətini daha da qabarıq və güclü bir formada nəzərə çatdırır.

Təşbeh də məcazın digər növləri kimi müəyyən prinsip əsasında formalaşır və özünə məxsus əlamət kəsb edir. Təşbeh, ya sadəcə oxşarlığı göstərir (“o, aslana oxşayırdı “o, pəhlivana oxşayırdı” və s.), ya da “kimi, sanki, tək, elə bil” sözləri vasitəsilə iki hədəf arasında müəyyən bir cəhətdən yaxınlıq və bənzərlik olduğunu xüsusi nəzərə çatdırır.

O indi bildi ki, **qaranlıq bəzən ovçulara çəpər də olurmuş** (Əhmədov, 1998: 129). Təbiət hadisəsi çəpərə bənzədilir.

“Kimi” qoşması ilə yaranan təşbehlər: Küləyin təsirindən qamışlıq dəniz kimi təlatümdə səsdə idi, Necə gündən bəri yiyəsiz qalan uşaq ətcəbala quşkimi anasına baxıb yalvarır çabalayır ağlayırdı, Məşədi Cahangir çinar kimi yerə yıxıldı, Ayı kimi zıqqıldadı, Onlar, bütün bir ordu ilə atışan kimi, qatarları boşaltmağa çalışırdılar...; Dəniz necə təmizdi, Mavi göy üzü kimi. Damlalar parıldayır, Bir balıq gözü kimi (Xəlil, 2011: 190).

Bu fikirlərdən görünür ki, təşbeh də digər metaforlaşma tipləri kimi koqnitiv-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. Onun özünəməxsus funksional aspektləri vardır. Bu aspektlər arasında ifadəlilik keyfiyyəti, mətn yaradıcı əlaməti, praqmatik (üslubi) cəhətləri və s. əsas yerlərdən birini tutur. Bu gün koqnitik linqvistika metaforlaşma prosesini başqa yöndə öyrənməkdədir. Bu yöndə proses təkcə üslubi çalarların ifadəsilə əlaqədar yox, həmçinin koqnisianın başlıca konseptuallaşma və kateqoriyalaşma örnəyi olaraq tədqiq olunmaqdadır.

Nəticə

Beləliklə, metaforlaşma prosesi üslubi qanunauyğunluqdan daha çox düşüncənin ayrılmaz mexanizmini ifadə edir. Buradan öyrəndik ki, metafora və metaforlaşmanın həmçinin sosioloji təfəkkürdə də mühüm yeri vardır. Müxtəlif semasioloji hadisələrdə metafor və metaforlaşma ilə əlaqədar meydana çıxır. Burada metaforanın dil üçün olduqca faydalı məqamlarından danışılır. Bundan əlavə metafora və metaforlaşmanın sosioloji təfəkkürdə də mühüm yeri vardır. Göründüyü kimi həmçinin Təşbeh və onun növlərindəndə söhbət açılır. Bu fikirlərdən belə nəticəyə gəlinirki, təşbeh də digər metaforlaşma tipidir və o, da metaforlaşma tipləri kimi koqnitiv-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Meilakh, B. (1959). Metafora kak element khudozhestvennoi sistemy. V sb. "Voprosy literatury i estetiki" "L.", 263 s.
2. Əfəndiyeva, T. (1980). Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 251 s.
3. Sosyur, F. (1977). Kurs obshei lingvistiki. -Trudy po yazykoznaniyu. M., "Progress", 412 s.
4. Shitikova, E.V. (2002). Protsess formirovaniya metaforicheskogo znacheniya: kognitivnyi aspekt: Dis. kand. filol. nauk: 10.02.19. / Shitikova Elena Viktorovna. Barnaul. - 176 s.
5. Gridasov, L.N. (1985). Osenochnaya funktsiya metafory. M., Progress, 362 s.
6. Gardezi, A.M. (2013). Metaforicheskaya nominatsiya kak mekhanizm formirovaniya obraznogo komponenta kontsepta "prostranstvo" - Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki; N3-2(21), c.58-67.
7. Budaev, E.H.V. (2007). Stanovlenie kognitivnoi teorii metafory-lingvokul'turologiya. N1, c.19-35.
8. Cəfərov, S. (1982). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 215 s.

Göndərildi: 02.03.2024

Qəbul edildi: 20.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/54-57>

Günay Hacızadə
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
hajizade.93@gmail.com

SEMANTİK SAHƏLƏRDƏ METAFORİK ƏLAQƏLƏR

Xülasə

Məqalədə semantik sahələrdə sözlər və mənalar arasındakı metaforik əlaqələrdən bəhs olunur. Semantik sahələri başa düşmək vacibdir, çünki bu, nəzərdə tutduğumuz fikrin mənasını çatdırmaq üçün ən uyğun sözləri seçməklə daha effektiv ünsiyyət qurmağa kömək edə bilər. O, həmçinin gündəlik həyatda, eləcə də ədəbiyyatda və digər ünsiyyət formalarında rastlaşdığımız sözlərin mənasını və kontekstini anlamağa kömək edə bilər. Metafora insanın dili anlamağında və bilavasitə dil ilə dünyanı, yaşanılan olayları, çatdırılmaq istənilən fikri təsvir etməsində olduqca önəmli rol oynayır. Metaforalar mücərrəd anlayışları daha konkret sahələrlə birləşdirməklə anlayışımızı formalaşdırır, bizə mürəkkəb ideyaları və təcrübələri anlamağa kömək edir. Metaforik yolla fikir bildirməklə biz qavrayışlarımızı, inanclarımızı formalaşdırırıq və sosial qarşılıqlı əlaqələrimizi idarə edirik.

Açar sözlər: semantik sahə, kontekst, metafora, məna, metaforik əlaqə

Gunay Hajizade
Baku State University
PhD student
hajizade.93@gmail.com

Metaphorical relations in semantic fields

Abstract

The article deals with the metaphorical relations between words and meanings in semantic fields. Understanding semantic fields is important, because it can help us communicate more effectively by choosing the most appropriate words to convey the meaning of our intended idea. It can also help us understand the meaning and context of words we encounter in everyday life, as well as in literature and other forms of communication. Metaphor plays a very important role in understanding language and describing the world, events, and the desired idea through language. Metaphors shape our understanding by connecting abstract concepts with more concrete domains, helping us understand complex ideas and experiences. By communicating metaphorically, we shape our perceptions, beliefs, and manage our social interactions.

Keywords: semantic field, context, metaphor, meaning, metaphorical connection

Giriş

“Semantika” termini ilk dəfə 19-cu əsrin sonlarında, daha dəqiq desək 1897-ci ildə dilçilik sahəsinə daxil edilmişdir. Onun ilk dəfə istifadəsini fransız dilçi və filoloq Mişel Brealın əsərlərində geniş təsvir edilib. Mişel Breal bu termini 1897-ci ildə nəşr olunan “*Essai de sémantique*” (“Semantika haqqında esse”) adlı əsərində təqdim etmişdir. Bu əsərdə fransız dilçi sözlər və anlayışlar arasındakı əlaqələrə diqqət yetirərək dildəki mənənin öyrənilməsinə araşdırmışdı. Breal tərəfindən dilçiliyə gətirilən bu tövhə bugünə qədər çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və sonralar digər dilçilər və filosoflar tərəfindən məmnuniyyətlə qəbul edilmiş və daha da inkişaf etdirilmişdi. Semantikanın öyrənilməsinin formalaşmasında və onun daha geniş dilçilik sahəsinə inteqrasiyasında 20-ci əsrin əvvəllərində Ferdinand de Saussure tərəfindən başçılıq etdiyi strukturalizm dilçilik cərəyanı da həlledici rol oynamışdır.

“Semantika” termininin etimologiyasına nəzər yetirdikdə isə onun yunanca “sēmantikos” sözündən yarandığı və hərfi mənada, “əhəmiyyətli” və ya “əhəmiyyətli məna” demək olduğu aydın

olur. Dilçilikdə “semantika” və ona sinonim kimi göstərilən “semasiologiya” terminlərinin hər ikisinin kökləri dildəki mənənin öyrənilməsinə əsaslanır. Həm “semantika”, həm də “semasiologiya” sözlərinin mənşəyi yunanca “işarə və ya işarələri” bildirən “*sema*” sözündən götürülmüşdür. “Semantika” geniş mənada dildə mənənin öyrənilməsinə aiddir, “semasiologiya” isə xüsusi olaraq sözlərin mənəsində dəyişiklikləri öyrənir. Bu terminlər dilçilik sahəsində, xüsusən də dil sistemində söz və simvolların mənəsinin necə çatdırıldığına araşdırılmasında əsas olmuşdur.

Semantika XIX əsrin sonlarında formalaşmağa başlayan linqvistikanın müstəqil bir sahəsidir. Leksik sahə kimi də tanınan *semantik sahə* mənə baxımından bir- biri ilə əlaqəli olan söz və ya ifadələr qrupuna deyilir. Bir- biri ilə əlaqəli olan bu sözlər və ya ifadələr adətən ümumi bir mövzunun müxtəlif aspektlərini və ya nüanslarını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Semantik sahələr eyni zamanda gündəlik həyatda, ədəbiyyatda və ya digər ünsiyyət formalarında qarşılaşdığımız sözlərin mənəsini və kontekstini anlamağa da kömək edə bilər. Məsələn, “rənglər”in semantik sahəsinə qırmızı, mavi, yaşıl, sarı və s. kimi sözlər daxildir. Və ya “hisslər”in semantik sahəsinə sevgi, nifrət, qorxu, həyəcan və s. kimi sözlər aiddir. Nümunə kimi verilən sözlər vizual olaraq qavradığımız müxtəlif çalarları və ya emosiyaları təsvir etdiyi üçün mənə baxımından da bir-biri ilə əlaqəlidir.

Semantik sahələrə bəzən “*mənə sahələri, söz sahəsi, leksik sahə, semantik sistem*” də deyilir. Ronald A. Carter “Mətnlərlə İş: Dil Analizinə Əsas Giriş” əsərində semantik sahələri *mənə sahələri* kimi adlandırır:

... “insan fəaliyyətinin müəyyən sahələrinə mədəni münasibət çox vaxt həmin fəaliyyət müzakirə edilərkən istifadə edilən metafora seçimlərində müşahidə oluna bilər. Burada nəzərə alınmalı faydalı linqvistik anlayış semantik sahədir, bu sahə həmçinin mənə sahəsi də adlandırılır” (Carter, 2001: 49).

Semantik sahələri dərinlən başa düşmək vacibdir, çünki semantik sahələr nəzərdə tutulan fikrin mənəsini çatdırmaq üçün ən münasib sözləri seçməklə daha yararlı ünsiyyət qurmağa kömək edə bilər (Hümbətova, 2022: 28).

Semantik sahə mənəyə bağlı olan leksemlər (sözlər) toplusudur (Lakoff, Johnson, 2008: 71). Dilçi professor Adrienne Lehrer “*Semantic fields and lexical structure*” (*Semantik sahələr və onun leksik strukturu*) kitabında semantik sahələri daha konkret olaraq “*müəyyən konseptual sahəni əhatə edən və bir-biri ilə müəyyən spesifik əlaqələri olan leksemlər toplusu*” kimi tərif etmişdir (Lehrer, 1985: 192).

Semantik sahələrin tədqiqatı ilə məşğul olan linqvistləri maraqlandıran bir digər semantik hadisə isə “metaforik əlaqələr və ya metaforlaşma” hadisəsi olmuşdur. Metafora insanın dili anlamağında və bilavasitə dil ilə dünyanı, yaşanılan olayları, çatdırılmaq istənilən fikri təsvir etməsində olduqca önəmli rol oynayır. Məşhur filosof Aristotelin zamanından bu günədək metaforaların xarakteristikası, “təbiəti” ilə bağlı yüzlərlə araşdırmalar aparılıb. “Metafora insanın birbaşa fiziki təcrübəsinə daha yaxın olan sferalar baxımından yeni konseptual sferaları dərk etməsi üçün bir vasitədir. Dil dünyanı metaforik dərk etməyin nəticələrini ifadə edir. Metafor dilin və nitqin bədii təbəqəsini obrazlı şəkllə salır, bir predmetə məxsus əlamət, yaxud keyfiyyəti digər bir bənzər əşyaya köçürür”.

Metafora bir dil fenomeni olaraq əsrlər boyu linqvistlərin, məntiqçilərin, filosofların diqqətini özünə çəkməyi bacarıb. Metafor bir növ müqayisədir. Metafor elə müqayisədir ki, burada insan zehni mücərrəd məfhumla konkret predmeti əlaqələndirmək məqsədi ilə onları bir sözdə yaxud ifadədə inteqrasiya edir, uyğunluq yaradır (Hümbətova, 2022: 151).

Dilçilikdə *metafor* anlayışı ilə yanaşı *metaforlaşma* anlayışı da mövcuddur. Bu iki məfhum ismən bənzərsə də - metafor və metaforlaşma olduqca fərqli anlayışlardır. Metaforlaşma tarixi-semantik bir dilçilik hadisəsidir və dilin obrazlılıq səviyyəsini zənginləşdirən bir vasitə kimi dilin leksik-semantik sistemində olduqca önəmli rol oynayır. Metafora insan idrakının və ünsiyyətinin əsas aspektidir və insana mücərrəd anlayışları daha dəqiq və ya tanış olanlarla əlaqələndirərək başa düşməyə imkan verir. Semantikada metaforik əlaqələr dilin hərfi izahından kənar mənəsini çatdırmaq üçün metaforadan istifadə üsullarına deyilir. Metaforaların araşdırılması və öyrənilməsi ilə tək-cə dilçilər deyil həmçinin filosoflar, psixoloqlar da məşğul olmuşdur. Metafor və

metaforlaşma probleminə N.D.Arutyunova, A.N.Baranov, M.Blek, E.B.Budayev, S.Q.Dudetskaya, M.Conson, C.Lakoff, A.Riçards, C.Serl, V.N.Teliya kimi psixolinqvistlər, ədəbiyyatşünaslar, semasioloqlar və s.-ləri öz əsərlərində bu və ya digər istiqamətdə toxunmuş və bu barədə münasibət bildirmişlər. Metaforanı “dünyanı dərk etmək üçün dil modeli” hesab edən filosof F.Niçşe deyirdi ki: “*metafora qneseoloji funksiya daşıyır, yəni dil və düşüncə proseslərinin əlaqələrini şərtləndirir*” (Quliyev, 2020:114).

Bir dilin emosional-semantik potensialının inkişafı, bir qayda olaraq, metaforik mənalı vahidlərin əmələ gəlməsi əsasında baş verir. Müasir Azərbaycan və ya İngilis dillərində, KİV-nin dilində işlədilən məcazi mənalı vahidlərin əmələ gəlməsində metaforik mənalı leksemlər əsas hərəkətverici səciyyə kəsb edir. Ayrı-ayrı örnəklərdə işlənən metaforik ifadə vasitələrinin anlayış potensialının meydana çıxmasında sosial-iqtisadi tərəqqi, elmi-texniki inkişaf faktorlarının rolu böyükdür (Quliyev, 2022: 151).

Məsələn, ingilis dilinin Amerikan variantında (American accent) işlədilən metaforik ifadələrdə milli-mədəni semantika üstünlük təşkil edir. Bu fikrə misal olaraq “ölüm” mənasında işlədilən “*death*” sözünün “*dead-time*” - hərəkətin sürətli əlaməti üçün işlədilən (hərfi mənası “ani ölüm” olan) və faydasız işlər üçün istifadə edilən “*dead-wood*” (hərfi mənası “ölmə ağac”) və “*dead-head*” (hərfi mənası “ölmə baş”) metaforik formalarını göstərə bilərik.

Dilçiliyin semantika sahəsində müstəsna rolu olan linqvistlər C.Lakoff və M.Conson isə metaforaya fərqli bir “pəncərədən” yanaşaraq yeni bir anlayışı-*konseptual metafora* anlayışını dilçiliyə gətirmişlər. Onlar metaforanı “insan düşüncəsi və davranışı ilə əlaqələri olan konseptual fenomen” kimi irəli sürmüşdür. Onların birgə yazmış olduqları “*Metaphors We Lived By*” (*Yaşadığımız metaforalar*) əsərində metaforaları konseptual semantika işığında tədqiq edərək yazmışlar:

“...*metafora bizim gündəlik həyatımıza, təkcə dildə deyil, eyni zamanda düşüncə və davranışlarımızımıza da daxil olmuşdur.*”

“*Yaşadığımız metaforalar*” əsərində metafora və konsept arasındakı əlaqələr müzakirəyə çıxarılmışdır. C.Lakoff və M.Conson göstərirdilər ki, gündəlik qavrayış və düşüncə fəaliyyətini asanlaşdıran konseptlər sistemi məhz metaforalardır. Onlar yazırdılar ki, ilk növbədə, linqvistik məlumatlar əsasında aşkar etdik ki, bizim adi konseptual sistemimizin böyük hissəsi metaforik xarakter daşıyır” (Lakoff, Johnson, 2008: 4). George Lakoff və Mark Johnson tərəfindən hazırlanmış “konseptual metafora nəzəriyyəsi” (CMT) metaforanın sadəcə bir dil vasitəsi deyil, əsas idrak mexanizmi olduğunu göstərir. “Konseptual metafora nəzəriyyəsi”nə görə, mücərrəd anlayışlar daha konkret sahələr baxımından başa düşülür, onlar tez-tez semantik sahələrlə təmsil olunur. Məsələn, “**LOVE IS JOURNEY**” (Sevgi Səyahətdir) konseptual metaforasında “*səyahət*” domeni “*sevgi*”nin mücərrəd anlayışını başa düşmək üçün strukturu təmin edir (Lakoff, Johnson, 2008: 6). G.Lakoff və M.Johnson metaforanın yalnızca poetik və ya dekorativ dil ünsürü olmadığını, həmçinin də gündəlik idrakımızda dərin izlər buraxdığını iddia edirdilər. Metaforalar mücərrəd anlayışları daha konkret sahələrlə birləşdirməklə anlayışımızı formalaşdırır, bizə mürəkkəb ideyaları və təcrübələri anlamağa kömək edir. Metaforik yolla fikir bildirməklə biz qavrayışlarımızı, inanclarımızı formalaşdırırıq və sosial qarşılıqlı əlaqələrimizi idarə edirik (Quliyev, 2022: 82).

“Biz metaforalarla yaşayırıq- We live by metaphors” deyərək, C.Lakoff və M.Conson metaforik təfəkkürün dil və ünsiyyətdən tutmuş fikir bildirmədən qərar qəbul etməyə qədər insan həyatının çoxtərəfli aspektlərindəki geniş təsirini vurğulayıblar. Onların bu deyimi metaforaların insan idrakına verdiyi dərin təsiri vurğulayır və onların qavrayışları və davranışları formalaşdırmaqda rolunu başa düşməyin vacibliyini vurğulayır.

Metaforaların dilçilikdə və ya ədəbiyyatda işlənmə mövqeləri olduqca önəmlidir. Metaforlaşma leksik-semantik sistemdə freymlər və ssenarilər arasındakı struktur biliyini göstərir; iki konseptual domen-mənbə domeni (source domain) və hədəf domeni (target domain) arasında özünü büruzə verir (Mezenin, 1984: 67).

Metaforik əlaqələr bir sahənin digəri baxımından başa düşüldüyü anlayışlar və ya sahələr arasındakı əlaqələrdir. Bu əlaqələr müxtəlif sahələrin elementləri arasında paralellər və ya oxşarlıqların çəkilməsini nəzərdə tutan metaforik xəritələr vasitəsilə qurulur (Əfəndiyeva, 1980:

158). Metaforik əlaqələr daha konkret və ya tanış sahələr baxımından mücərrəd və ya mürəkkəb anlayışları başa düşmək üçün konseptual çərçivələr təmin etməklə dilin, düşüncənin və ünsiyyətin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Nəticə

Semantika XIX əsrin sonlarında formalaşmağa başlayan linqvistikanın müstəqil bir sahəsidir. Semantikanın əsas predmeti, yəni öyrəndiyi sahə-dil işarələrinin mənasıdır. Semantikanın bir elm kimi yaranma və inkişaf tarixi müddətcə qısa olsa da, bu proses heç də asan olmamışdır. Tarixə qısa nəzər yetirdikdə semantik tədqiqatların tarixinin insan tərəfindən dil haqqında ilk araşdırmalara qədər gedib çıxdığını görmək mümkündür. XX əsr semantik tədqiqatların böyük irəliləmə və inkişaf yaşadığı bir dövr kimi qeyd edilir. Keçən əsrdə qrammatik semantika, semiotika, nitq aktı nəzəriyyəsi kimi yeni-yeni yanaşmalar işləyib hazırlayan dilçilər dilin semantik strukturunu daha dərinləndirən araşdırmış və dilin sosial, mədəni və koqnitiv məzmunlarını nəzərə alaraq mənanı anlamaq üçün söylərini artırmışlar.

Semantik sahələrin tədqiqatı ilə məşğul olan linqvistləri maraqlandıran bir digər semantik hadisə isə “metaforik əlaqələr və ya metaforlaşma” hadisəsi olmuşdur. Metafora insanın dili anlamağında və bilavasitə dil ilə dünyanı, yaşanılan olayları, çatdırılmaq istənilən fikri təsvir etməsində olduqca önəmli rol oynayır. Nəticə olaraq semantikadakı metaforik əlaqələrin insanlara mücərrəd anlayışları başa düşmək üçün konkret, tanış sahələrə müraciət etməklə mürəkkəb ideyaları, duyğuları və təcrübələri çatdırmağa necə imkan verdiyini deyə bilərik. Metaforalar insan təcrübələri ilə rezonans doğuran canlı təsvirlər, analogiyalar və assosiasiyaları təmin etməklə dil və ünsiyyəti zənginləşdirir. Metaforik əlaqələr çox vaxt ixtiyari deyil, sistemli şəkildə qurulur. Müəyyən metaforik əlaqələr müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə təkrarlanır, insan idrak və təcrübəsində ümumi nümunələri əks etdirir. Bu sistemlik əlaqələndirmə konseptual metafora nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir ki, bu da metaforanın düşüncə və dilin qurulması üçün əsas mexanizm olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Carter, Ronald. (2001). *Working With Texts: A Core Introduction to Language Analysis*. Routledge.
2. Hübətova, V. (2022). Metaforlaşma yolu ilə leksik-semantik sistemdə yeni dil vahidlərinin yaranması. *Dilçilik Araşdırmaları*.
3. Lakoff, G., Johnson, M. (2008). *Metaphors We Lived by*. University of Chicago Press.
4. Lehrer, Adrienne. (1985). *Semantic fields and lexical structure*.
5. Quliyev, H. (2020). Konseptual metaforaya müxtəlif yanaşmalar. “Filologiya və Sənətşünaslıq” elmi jurnalı. №2.
6. Quliyev, H. (2022). *Dilçilik araşdırmaları, №1*.
7. Mezenin, S.M. (1984). *Obraznye sredstva yazyka (na materiale proizvedenii Shekspira): Ucheb. Posobie*. M. MGPI im. V.I.Lenina.
8. Əfəndiyeva, T. (1980). *Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti*. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 251 s.

Göndərildi: 30.01.2024

Qəbul edildi: 05.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/58-61>

Günel Balakışiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
balakishiyevagunel888@gmail.com

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA İŞLƏNƏN ANTROPONİMLƏR VƏ ONLARIN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Aşıq yaradıcılığında işlənən şəxs adlarını tədqiq etmək tarixi həqiqətləri üzə çıxarmağa kömək edir. Həmin şəxslərin yer kürəsinin hansı guşəsində məskunlaşdığını, hansı xalqa mənsub olduğunu aydınlaşdırır. Vətənin görkəmli, qeyrətli, səxavətli, ədalətli oğul və qızlarını, adil və zalımları xalqa tanımaq işində aşıq poeziyası müstəsna rol oynayır. Aşıqların, el şairlərinin əsərlərində işlənən şəxs adlarını öyrənmək, tədqiq etmək qədim Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsinin ayrı-ayrı dövrlərdə zorla, qeyri-qanuni yolla əlindən alındığını isbat etməyə kömək edir. Bu baxımdan aşıq poeziyasında olan antroponimlərin tədqiqi günün aktual problemlərindəndir.

Açar sözlər: dastan, məhəbbət dastanları, onomastika, antroponim, semantika

Günel Balakışiyeva
Azerbaijan University of Languages
PhD student
balakishiyevagunel888@gmail.com

Anthroponyms used in Azerbaijan love epistles and their structural-semantic characteristics

Abstract

Researching personal names used in Ashiq works helps to uncover historical truths. It clarifies which part of the globe these people live in and which nation they belong to. Ashiq poetry plays an exceptional role in introducing the outstanding, zealous, generous, just sons and daughters of the country, just and oppressors to the people. Studying and researching the personal names used in the works of the lovers and El poets helps to prove that a large part of the ancient Azerbaijani lands were taken away by force and illegally in different periods. From this point of view, the study of anthroponyms in love poetry is one of the current problems of the day.

Keywords: saga, love sagas, onomastic, anthroponym, semantics

Giriş

Dastan şifahi xalq ədəbiyyatının əsas epik növlərindən biridir. Azərbaycan dastanları bu xalqın dili haqqında maraqlı və zəngin material verə bilər. Məhəbbət dastanlarının dili və üslubu yazıya alındıqları dövrün canlı danışq dilini zəmanəmizə qədər gətirib çıxarmışdır. S.Mehdiyevanın təbirincə desək, “belə dastanların linqvistik xarakterinin bazasını təşkil edən xalq danışq dili tərz, onun yığcam qrammatik, leksik, onomastik mənzərəsi dilimizin tarixinin demokratik zəmindən öyrənilməsinə geniş imkanlar açır” (Mehdiyeva, 1991: 4).

Onomastikanın qədim və işlək terminlərindən biridir adlar. H.Həsənov yazır: “Ad özünü insan cəmiyyətində səlahiyyətli nümayəndə kimi göstərir. O, böyük sosial və iqtisadi hüquqludur. Adamlar bir-birilə tanış olanda, bir-birinin halından xəbər tutanda addan başlayırlar. Başqa sözlə, onlar, birinci növbədə, bir-birinə adlarını deyirlər, sonra söhbətə başlayırlar. Məhz buna görə də insanların xüsusi adları cəmiyyətdə müxtəlif məsuliyyət daşıyır və əvəzsiz rol oynayır. Ad, bir növ, onların tanışlığının, ünsiyyətinin, danışığının açarı olur. İnsan adlarının, ilk tanışlığın əlaməti kimi, əsas vəzifəsi ünsiyyət prosesində ayrı-ayrı şəxsləri bir-birindən fərqləndirməyə, ayırmağa, ünvanı dəqiqləşdirməyə xidmət edir” (Həsənov, 2002: 3).

Bu şəxs adları antroponimlər adı altında öyrənilir. Antroponimlər xalqın dili, tarixi, etnoqrafiya və psixologiyasını yaşadan, milli etiket funksiyasını yerinə yetirən onomastik vahidlərdəndir (Tanrıverdi, 2012: 38).

Hər bir xalq təşəkkül tapdığı andan onun özünəməxsus antroponimlər sistemi yaranır. Antroponimlər sistemi xalqın dünyagörüşünə uyğun formalaşmış inkişaf etdiyi üçün meydana gəlmiş antroponimik mədəniyyət həmin xalqın ümummənəvi mədəniyyətinin başlıca bir sahəsini təşkil edir. Ad mədəniyyəti xalqlar, millətlər arasında hər şeydən tez diqqəti cəlb edir. Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin bir-biri ilə tanışlığı ilk olaraq adla başlanır. Zəngin ümumtürk antroponimik xəzinəsinin tərkibi müxtəlif cəhətdən son dərəcə rəngarəngdir. Tarixilik baxımından türk antroponimlərinin tərkibini qədim və müasir adlar təşkil edir. İndiki dövrün tələbləri əsasında yaranmış adlarla yanaşı, uzaq qərindələrdə təşəkkül tapıb nəsil-dən-nəslə keçərək bu günə qədər gəlib çatan qədim və hətta ən qədim adlar müasir türk xalqlarının antroponimik ehtiyacını yüksək mədəni səviyyədə ödəməkdədir (4).

Dildə işlənən hər bir söz müəyyən mənaya malikdir. Mənasız bir söz dildə nə yarana, nə də yaşaya bilər. Yəni mənə sözün varlığını təşkil edən əsas komponentlərdən biridir. (Qurbanov, 1993: 20-21). Bu baxımdan da, dildə istifadə olunan qədim və müasir antroponimik vahidlərin - adların hər biri müəyyən mənə ilə bağlıdır.

Yığılar məxluqat, qurular məhşər,

Boyunlarda kəfən, əllərdə dəftər,

Onda vay halına, yazıq Ələsgər,

Özün getdin, sözün qaldı dünyada (Axundov, Təhmasib, 2005 : 417).

Söz dünyamızın bilginlərindən olan prof. Kamil Nərimanoğlu yazır ki, adda qəribə bir sırr var. Ad varlığın alın yazısı kimidir...Ad varlığı səsləyib ardınca aparır, uzaqlara, yaxınlara çəkir... (Kazımoğlu, 2009 :12).

Adqoyma heç də həmişə bilavasitə doğulmanın ardınca baş verməmişdir. Qədim oğuzların tarixində oğlanlara yalnız böyüdükdə, boya-başa çatdıqda rəsmi adlar verilmişdi. İgidlik əlaməti, döyüslərdə məharətgöstərmə bacarığı, qabiliyyəti ilə yanaşı, yeniyetmənin sosial fərd olaraq tanınması və məşhurlaşması advermənin əsas şərtlərindən biri olmuşdur.

Ümumiyyətlə, ad məsələsi Azərbaycan dastanlarında prinsiplial bir problem olaraq qoyulur. Xüsusən də, dastanların başlanğıcında. Məsələn, uşaq nəzir-niyazla doğulur, Allatalanın kəraməti sayəsində bir seyidin xeyir-duası ilə züriyyət tapılır. Uşağın adını Səyidi qoyurlar. Sonra belə bir ifadə işlənir: Adını mən verdim. Rizasını Allah versin_ deyirlər (Həkimov, 1999: 65).

Məhəbbət dastanlarındakı şəxs adları quruluş və mənə cəhətindən fərqlənir, eyni zamanda oradakı iştirakçıların dilində istifadə olunmuş nitq detallarına görə də müxtəlifdir. Azərbaycanlılarda şəxs adları sistemi aşağıdakı kimidir:

1.Kişi adları

2.Qadın adları

3.Müştərək (Qurbanov, 2004 :193).

Biz Azərbaycan məhəbbət dastanlarında işlənmiş antroponimləri A.Qurbanovun bölgüsünə əsasən aşağıdakı kimi təsnif edirik:

1.Bir sözdən (komponentdən) ibarət şəxs adları: Belələri sadə quruluşa malikdirlər və bir kökdən ibarətdir. Məhəbbət dastanlarının dilində bunlar çoxdur. Məs.: Pəri, Əsli, Kərəm, Abbas, Gülgəz, Seydi, Məhəmməd, Leyli, Məcnun, Lələ, Abdulla, Cahan, Camal, Qeys, və s.

Yığılar məxluqat, qurular məhşər,

Boyunlarda kəfən, əllərdə dəftər,

Onda vay halına, yazıq Ələsgər,

Özün getdin, sözün qaldı dünyada (Axundov, Təhmasib, 2005 :417).

2.İkikomponentli şəxs adları: Belələri mürəkkəb quruluşa malikdirlər. Məs.: Ağabəy, Şah Abbas, Xacə Abdulla, Soltan Mahmud, Reyhan xanım, Camal bəy, Qiyas bəy, Minəxor, Sarı Xoca, qul Abdulla, Xəstə Qasım, Aşıq Məhəmməd, Ziyadxan, Ululu Kərim, Qara Keşiş, Qara vəzir, Atam Tağı.

Nə Şirin, nə Fərhad , nə Əsli, Kərəm,

Nə Şeyx Sənanam, nə də nökrəm.

Nə eşq əsiriyəm, nə yaş tökrəm,

Kim desə, zülaldan doydum, inanma (Həkimov, 1999:55).

3. Çoxkomponentli şəxs adları: Bunlar da mürəkkəb quruluş təşkil edir. Həsən bağbanın qızı Nərgiz, Kafir Gizmin qızı Pəri, Urum qızı Sevdə.

A.Qurbanovun fikrinə görə, “xüsusi adlardakı çoxkomponentlilik dilə ağırlıq gətirir, istər şifahi, istərsə də yazılı nitqi çətinləşdirir” (Qurbanov, 1988: 149).

Bitişik yazılan mürəkkəb struktura malik şəxs adları: Seyfəlmülk, Tacilmülk və s.

Burada “mülk” sözü vasitəsilə iki şəxs adına rast gəlirik. Hər ikisini mürəkkəb quruluşlu və uydurma (süni) ad saymaq olar.

Digər bir mürəkkəb quruluşlu ad “Bədiəcamal” adıdır. Quruluş etibarı ilə “Bədiə+camal” sözlərindən ibarətdir.

Dastan adlarının bəziləri mürəkkəb quruluşlu şəxs adlarından düzəldilmişdir. Məs.: “Şahzadə Seyfəlmülk və Bədiəcamal” dastanı.

Mürəkkəb quruluşlu adlara Seyidmirzə adını da misal çəkmək olar. Bu, dini addır, “seyid” və “mirzə” sözlərindən ibarətdir.

Gül sözü mürəkkəb qadın adlarının əmələ gəlməsində çox məhsuldar olmuşdur. Məs.: Güləndam, Gülsənəm, İncəgül, Xırdaxanım, Gülcəmal və s.

Titulların iştirakı ilə düzəlmiş qadın adları: Umuxanım, Nurxanım və s.

Məhəbbət dastanlarında işlənən antroponimlərin semantikasına gəldikdə isə, məsələn ,Qara Vəzir dastanlarda təsvir olunan mənfi şəxs adıdır. Çirkin istəklərini həyata keçirir. Dastanda Qara Vəzirin adını bilmirik, vəzir sözünə əlavə olunan “Qara” sözü oxucuya addan çox, mənəviyyəti, daxili aləmi qaranlıq və çirkab içində olan bir şəxsi yada salır. Xalq ədəbiyyatında “qara” deyərək şər, mənfi, pislik, fəlakət nəzərdə tutulur.

Qara Vəzirin yırtıcı xarakteri Pəri xanımın təsvirində aydınca görünür:

Fələk məni çox ağlatdı, güldürdü,

Ağladıban göz yaşımı sildirdi.

Qara Vəzir cüt oğlunu öldürdü

Mərd igid qanına qan alı, dərviş (Vəliyev, 1985:378).

Dastanlardakı qadın adlarının müəyyən hissəsi fitonim və zoonim əsaslıdır. Məs.: Çiçək, Qərənfil, Bənövşə, Nərgiz, Sənubər, Süsən, Ceyran, Maral və s.

Gedərsən Çinə, Məçinə,

Müşk ənbər səpdin saçına

Bənzəyirsən ağ laçına,

Hey cumursan görə, Nərgiz! (Axundov, Təhmasib, 2005 :143).

Ərəbzəngi qadın adı sadə kəndli qızıdır. Fövqəladə gücə malikdir. Kişi paltarını geyib ona gücü çatmayan kişiləri öldürür. Şah İsmayilla qarşılaşır. Həmin şəxs adı öz köklərini qədim amozonlardan almışdır. Amazon barədə əldə olan yarı elmi, yarı əfsanəvi məlumatın müəyyən cizgiləri Ərəbzəngidə vardır.

Nəticə

Ad yaratmaq üçün milli dilimizin söz xəzinəsi mənbə hesab olunur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xüsusi mövqe tutan şəxs adlarının bir çoxunun mənası şəffafdır. Lakin bununla yanaşı, mənası nisbətən və ya tam aydın olmayan antroponimlər az deyildir. Aşiq yaradıcılığında işlənən şəxs adlarını tədqiq etmək tarixi həqiqətləri üzə çıxarmağa kömək edir. Belə ki, dastanlarda, xüsusilə də məhəbbət dastanlarında öz əksini tapan şəxs adlarının köməyiylə onların hansı zamanda, hansı üsul və yollarla yaranması, quruluşu, insanlara bu adların verilməsinə səbəb olan amilləri araşdırmaq imkanı qazanırıq. Bu adların həm tarixi, həm üslubi cəhətlərini, semantikasını, mənşəyini müəyyənləşdirə bilirik. Bununla da xalqımızın antroponim yaradıcılığını dəyərləndirmək ,mühəssisəli şəxs adlarını düzgün təhlil edib, lazımi nəticələr əldə etmək olur. Eyni zamanda yeni-yeni onomastik vahidlərin, antroponimlərin yaranmasına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyeva, S. (1991). Yazılı dastanların dili. “Şəhriyar” dastanının materialları əsasında. Bakı: Elm, 136 s.
2. Həsənov, N. (2002). Adlar tarixin, xalqın milli nişanəsi kimi. Bakı: Nurlan, 240 s
3. Tanrıverdi, Ə. (2012). Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-linqvistik tədqiqi. Bakı: Elm və təhsil, 214 s.
4. https://www.anl.az/el/Kitab/2016/xn_se9.pdf
5. Qurbanov, A. (1993). Azərbaycanlı adları. Uşağa necə ad seçməli?. Bakı: Gənclik, 112 s.
6. Axundov, Ə. Təhmasib M.H.(2005). Azərbaycan dastanları ,I cild. Bakı: Çıraq 424 s.
7. Kazımoğlu, S. (2009). Türkcə şəxs adlarımız. Bakı: Elm, 86 s
8. Həkimov, M .(1999). Azərbaycan xalq dastanları, əfsanə-əsatir və nağıl deyimləri. Bakı: Maarif, 296 s.
9. Qurbanov, A. (2004). Azərbaycan dilçiliyi problemləri , I cild. Bakı: Nurlan, 444 s.
10. Qurbanov, A. (1988). Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: 149 s.
11. Vəliyev, V. (1985). Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 414 s.

Göndərildi: 29.01.2024

Qəbul edildi: 08.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/62-66>

Zərifə Məmmədza
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
asad_mehdi144@icloud.com

FİKİR VƏ SÖZ AZADLIĞI İNFORMASIYA ƏSRİNDƏ YENİ TƏHLÜKƏLƏR VƏ İMKANLAR

Xülasə

Hüquqi baxımdan, informasiya əsrində fikir və ifadə azadlığı həm yeni təhlükələrlə, həm də imkanlarla üzləşir. Rəqəmsal inqilab fərdlərə ifadə azadlığını əvvəlkindən daha sərbəst şəkildə həyata keçirməyə imkan verən informasiyaya demokratik çıxış imkanı verdi. Lakin bu yeni azadlıq onlayn senzura, nəzarət və dezinformasiyanın yayılması kimi çətinliklərlə gəlir. Hökumətlər, korporasiyalar və maraq qrupları onlayn diskursun formalaşdırılmasında əhəmiyyətli gücə malikdir, çox vaxt fərqli səsləri boğur və öz gündəmlərini təbliğ edir. Bundan əlavə, sosial media platformalarının yayılması əks-səda kameralarını və qütbləşməni asanlaşdıraraq, müxtəlif perspektivlərə məruz qalma imkanını məhdudlaşdırıb. Bu çətinliklərə baxmayaraq, rəqəmsal mənzərə global miqyasda təbliğat, əməkdaşlıq və fikir mübadiləsinə də imkan verir. Texnologiya marjinal səsləri gücləndirmək, inklüziv söhbətləri təşviq etmək və güclü qurumları məsuliyyətə cəlb etmək üçün istifadə edilə bilər. İnformasiya əsrinin mürəkkəbliklərində naviqasiya fikir və ifadə azadlığını qorumaq, innovasiyaları etik mülahizələrlə balanslaşdırmaq, rəqəmsal savadlılığı təşviq etmək və fundamental insan hüquqlarının müdafiəsi üçün səy tələb edir.

Açar sözlər: fikir azadlığı, söz azadlığı, informasiya əsri, rəqəmsal inqilab, onlayn senzura

Zarifa Mammadzade
Baku State University
master student
asad_mehdi144@icloud.com

New threats and opportunities in the information age of thought and speech freedom

Abstract

From a legal perspective, freedom of thought and expression in the information age faces both new threats and opportunities. The digital revolution has provided individuals with democratic access to information that allows them to exercise freedom of expression more freely than ever before. But this new freedom comes with challenges such as online censorship, surveillance, and the spread of misinformation. Governments, corporations, and interest groups have significant power in shaping online discourse, often suppressing dissenting voices and promoting their own agendas. Additionally, the proliferation of social media platforms has facilitated echo chambers and polarization, limiting the possibility of exposure to diverse perspectives. Despite these challenges, the digital landscape also enables advocacy, collaboration, and exchange of ideas on a global scale. Technology can be used to empower marginalized voices, foster inclusive conversations, and hold powerful institutions accountable. Navigating the complexities of the information age requires an effort to protect freedom of thought and expression, balance innovation with ethical considerations, promote digital literacy, and protect fundamental human rights.

Keywords: freedom of thought, freedom of speech, information age, digital revolution, online censorship

Giriş

Hüquqi aspektdən nəzər saldıqda, informasiya əsrinin müasir mənzərəsində fikir və söz azadlığının fundamental prinsipləri yeni ölçülər və mürəkkəbliklər qazanmışdır. Texnologiyanın

sürətli inkişafı, xüsusən də internet və sosial media platformalarının çoxalması ilə fərdlər məlumat və ifadə platformalarına misli görünməmiş çıxış əldə ediblər. Bu rəqəmsal inqilab kommunikasiya kanallarını demokratikləşdirərək, müxtəlif fonlardan olan səslərin global miqyasda eşidilməsinə şərait yaradıb. Bununla belə, bu yeni tapılmış azadlıq həm vəd, həm də təhlükə ilə xarakterizə olunan bir mühitdə mövcuddur (Shaw, 2020: 17).

Bir tərəfdən, rəqəmsal dövr fərdlərə diskursla məşğul olmaq, qurulmuş rəvayətlərə meydan oxumaq və əvvəllər ağlasığmaz üsullarla sosial dəyişikliklərin tərəfdarı olmaq imkanı verib. Sosial media vasitəsilə hərəkətə keçən kütləvi hərəkətlərdən tutmuş ədalətsizlikləri üzə çıxaran vətəndaş jurnalistikasına qədər texnologiya marjinal səsləri gücləndirmək və ictimai hərəkətləri sürətləndirmək üçün katalizator rolunu oynamışdır. Üstəlik, internet intellektual mübadiləni təşviq edən və təhsil və məlumatlara çıxışı demokratikləşdirən geniş bilik anbarına çevrilib.

Digər tərəfdən, informasiya əsrinin təqdim etdiyi imkanlarla yanaşı, fikir və söz azadlığının təməl prinsiplərini təhdid edən əhəmiyyətli problemlər də var. Həm hökumət qaydaları, həm də korporativ siyasətlər tərəfindən gücləndirilən onlayn senzuranın artması açıq diskurs və məlumatın sərbəst axını üçün böyük təhlükə yaradır. Dünyanın hər yerində hökumətlər onlayn fəaliyyətləri izləmək və nəzarət etmək, fərqli fikirləri boğmaq və fərdi məxfilik hüquqlarını pozmaq üçün mürəkkəb rəqəmsal nəzarət üsullarından getdikcə daha çox istifadə edirlər. Bundan əlavə, sosial media platformalarında dezinformasiya və dezinformasiya kampaniyalarının çoxalması ənənəvi məlumat mənbələrinə inamı azaldıb, cəmiyyətin qütbləşməsinə və ictimai diskursun parçalanmasına gətirib çıxarıb.

Fərdlər rəqəmsal landşaftın mürəkkəbliklərində naviqasiya etdikcə, informasiya əsrinin yaratdığı çətinlikləri həll edərkən fikir və söz azadlığının qorunmasının ikili imperativləri ilə üzləşirlər. Rəqəmsal sferanın zərər və manipulyasiya risklərini azaldarkən sərbəst fikir mübadiləsi üçün bir məkan olaraq qalmasını təmin etmək üçün açıq diskursun təşviqi ilə zərərli nitqlə mübarizə arasında incə tarazlıq yaratmaq vacibdir. Bundan əlavə, rəqəmsal savadlılığın və tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, informasiyanın həddən artıq yüklənməsi dövründə fərdlərə geniş məlumat dənizində naviqasiya etmək və həqiqəti bədii ədəbiyyatdan ayırmaq imkanı vermək üçün vacibdir (Doomen, 2014: 9).

Bu kontekstdə hüquqi baxımdan informasiya əsrinə xas olan təhdidlərin və imkanların araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal mənzərəni formalaşdıran dinamikəni başa düşməklə, maraqlı tərəflər fikir və söz azadlığının fundamental prinsiplərini qoruyarkən texnologiyanın transformasiya potensialından istifadə etmək üçün birgə işləyə bilirlər. Məlumatlı dialoq, etik innovasiyalar və insan hüquqlarının müdafiəsinə sadıqlıq vasitəsilə cəmiyyətlər informasiya əsrinin çağırışlarını idarə edə və daha inklüziv, demokratik və davamlı rəqəmsal gələcək qura bilirlər.

Əsas hissə

İnformasiya əsrinin dinamik mənzərəsində fikir və söz azadlığı prinsipləri eyni zamanda hər şeydən üstündür və mühasirədədir. Rəqəmsal inqilab fərdlərin ideyaları yaymaq, ortodokslara meydan oxumaq və ictimai diskurs formalaşdırmaq üçün görünməmiş gücə malik olduğu yeni ünsiyyət dövrünü müjdələdi. Bununla belə, rəqəmsal güclənmənin bu dövrü təhlükələrdən də məhrum deyil. Texnologiya inkişaf etdikcə açıq ifadə və intellektual azadlıq üçün təhlükələr də inkişaf edir (Minorities, 2023: 4).

Hüquqi aspektdən nəzər saldıqda, informasiya əsrinin mərkəzində informasiyanın yayılmasının demokratikləşməsi dayanır. İnternetin və sosial medianın meydana çıxması ilə fərdlərə özlərini ifadə etmək, həmfikir insanlarla əlaqə saxlamaq və sosial dəyişiklik üçün səfərbər olmaq üçün bir platforma verildi. Bununla belə, rəqəmsal səlahiyyətlərin verilməsi vədləri arasında fikir və söz azadlığına məkrli təhlükələr gizlənilir. İstər hökumət qaydaları, istərsə də korporativ məzmunun moderasiyası siyasəti vasitəsilə onlayn senzura ifadənin açıq olması üçün əhəmiyyətli problem yaradır. Dünyadakı hökumətlər onlayn fəaliyyətləri izləmək, müxalif fikirləri boğmaq və siyasi müxalifəti yatırmaq üçün rəqəmsal nəzarət vasitələrindən getdikcə daha çox istifadə edirlər. Rəqəmsal aləmdə məxfilik hüquqlarının aşınması demokratiyanın və fərdi muxtariyyətin təməl prinsiplərini sarsıdır (Shaw, 2020: 18).

Bundan əlavə, kiberməkanda dezinformasiya və dezinformasiyanın yayılması ictimai diskursun bütövlüyünü pozur və ənənəvi məlumat mənbələrinə inamı azaldır. İştirakı maksimuma çatdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş sosial media alqoritmləri tez-tez sensasiyalı məzmunu dəqiqlikdən üstün tutur, əks-səda kameraları yaradır və mövcud qərəzləri gücləndirir. Yalan rəvayətlərin və sui-qəsd nəzəriyyələrinin yayılması təkcə sosial birliyi təhdid etmir, həm də demokratik idarəetmənin quruluşunu sarsıdır (Godwin, 2003: 12).

Bu çağırışlar qarşısında informasiya əsrində fikir və söz azadlığının qorunması çoxşaxəli yanaşma tələb edir. İlk növbədə, bu, fərdlərin hədsiz nəzarət və senzura olmadan onlayn diskursla məşğul ola bilməsini təmin etmək üçün rəqəmsal hüquqların və məxfilik təminatlarının qorunmasını tələb edir. Rəqəmsal aləmdə təhlükəsizlik imperativləri və vətəndaş azadlıqlarının qorunması arasında tarazlıq yaratmaq üçün qanunvericilik bazaları hazırlanmalıdır (Qanun., 1996).

Bundan əlavə, media savadlılığının və tənqidi düşünmə bacarıqlarının təşviqi fərdləri rəqəmsal mənzərənin mürəkkəbliklərində hərəkət etmək üçün lazım olan alətlərlə təchiz etmək üçün vacibdir. Fərqlilik və skeptisizm mədəniyyətini inkişaf etdirməklə cəmiyyətlər yanlış məlumat və təbliğatın zərərli təsirlərinə qarşı özlərini aşılaya bilərlər. Rəqəmsal savadlılığın təşviqinə yönəlmiş təhsil təşəbbüslərinə erkən yaşlardan üstünlük verilməli, vətəndaşlara informasiyanı tənqidi şəkildə qiymətləndirmək və məlumatlı dialoqda iştirak etmək səlahiyyəti verilməlidir (Semeraro, 2009:12).

Eyni zamanda, rəqəmsal əsrdə fikir və söz azadlığını gücləndirmək üçün texnoloji yeniliklərdən istifadə edilməlidir. Mərkəzləşdirilməmiş platformalar və şifrələmə texnologiyaları onlayn məxfiliyin qorunması və senzuranın qarşısının alınması üçün perspektivli yollar təklif edir. Rəqəmsal inklüzivliyin təşviqinə və rəqəmsal uçurumun aradan qaldırılmasına yönəlmiş təşəbbüslər bütün fərdlərin rəqəmsal ictimai sahədə iştirak etmək üçün lazım olan alətlərə və resurslara çıxış əldə etməsini təmin etmək üçün vacibdir (Bricmont, 2014: 4).

Nəticə etibarilə, İnformasiya əsri fikir və söz azadlığı üçün həm görünməmiş imkanlar, həm də dərin problemlər təqdim edir. Rəqəmsal mənzərənin mürəkkəbliklərini gəzərkən, bu fundamental prinsiplərin müdafiəsində ayıq-sayıq qalmağımız bizim borcumuzdur. İnnovasiyalara əhatə etməklə, rəqəmsal savadlılığı inkişaf etdirməklə və möhkəm hüquqi müdafiələri müdafiə etməklə, biz İnformasiya əsrinin vədlərinin daha açıq, demokratik və inklüziv cəmiyyətin xidmətində həyata keçirilməsini təmin edə bilərik.

Nəticə

Nəticə olaraq, İnformasiya əsrinin inkişaf edən mənzərəsi fikir və söz azadlığı prinsiplərini qorumaq və qorunmaq üçün birgə səy tələb edir. Rəqəmsal dövrün mürəkkəbliklərini gəzdikcə, bahislərin heç vaxt daha yüksək olmadığı getdikcə aydın olur. İnformasiyanın yayılmasının demokratikləşməsi fərdlərə dialoqa girmək, üstünlük təşkil edən hekayələrə meydan oxumaq və sosial dəyişiklikləri müdafiə etmək üçün misilsiz imkanlar verir. Bununla belə, bu yeni tapılmış azadlıq onlayn senzura, müşahidə və dezinformasiyanın yayılması ilə təhdid edilən təhlükəli tarazlıqda mövcuddur (Lewis, 2007: 7).

Bu çağırışların öhdəsindən hüquqi baxımdan gəlmək üçün həm texnoloji innovasiyalardan, həm də ictimai dayanıqlıqdan istifadə edən çoxşaxəli yanaşma qəbul etməyimiz vacibdir. Qanunvericilik bazaları rəqəmsal hüquqların və məxfilik təminatlarının qorunması üçün hazırlanmalı, fərdlərin hədsiz nəzarət və senzuradan azad olaraq onlayn diskursda iştirak etmələrini təmin etməlidir. Bundan əlavə, media savadlılığının və tənqidi düşünmə bacarıqlarının təşviqi səyləri, informasiyanın həddən artıq yükləndiyi bir dövrdə vətəndaşları həqiqəti bədii ədəbiyyatdan ayırmaq üçün zəruri vasitələrlə təchiz etmək üçün vacibdir (Kors, 2008: 12).

Bundan əlavə, rəqəmsal əsrdə fikir və söz azadlığını gücləndirmək üçün texnoloji yeniliklərdən istifadə edilməlidir. Mərkəzləşdirilməmiş platformalar, şifrələmə texnologiyaları və rəqəmsal inklüzivliyi təşviq etməyə yönəlmiş təşəbbüslər senzuranın qarşısını almaq və daha açıq və inklüziv rəqəmsal ictimai sahəni inkişaf etdirmək üçün perspektivli yollar təklif edir.

Eyni zamanda, hüquqi spektrdə fikir və söz azadlığının mövcud qanunlarla müdafiəsi demokratik dəyərlərin və prinsiplərin müdafiəsi üçün kollektiv öhdəlik tələb edir. O, bizdən açıq ifadə və əqli azadlıq təhdidləri qarşısında ayıq-sayıq olmağımızı və demokratiyanın əsaslarını

sarsıtmağa çalışan senzura, müşahidə və dezinformasiya qüvvələri ilə fəal mübarizə aparmağı tələb edir (Qanun., 1998).

Nəhayət, İnformasiya əsrinin vədi təkcə onun transformasiya potensialında deyil, həm də texnologiyadan daha ədalətli, ədalətli və inklüziv cəmiyyətin xidmətində istifadə etmək qabiliyyətimizdədir. İnnovasiyaları mənimsəməklə, rəqəmsal savadlılığı inkişaf etdirməklə və möhkəm hüquqi müdafiələri müdafiə etməklə biz fikir və söz azadlığının rəqəmsal gələcəyimizin təməl daşı olaraq qalmasını təmin edə bilirik. Bununla biz hakimiyyətə həqiqəti söyləmək hüququ uğrunda yorulmadan mübarizə aparanağın irsinə hörmətlə yanaşır və sərbəst fikir mübadiləsinin maneəsiz çiçəkləndiyi bir dünyaya yol açırıq.

Nəticədən davam edərək, İnformasiya əsrində fikir və söz azadlığının qorunması və təşviqinə dair tövsiyələri qeyd etmək vacibdir:

Hökumətlər və beynəlxalq qurumlar rəqəmsal hüquqları, o cümlədən ifadə azadlığı, məxfilik və məlumat əldə etmək hüququnu qoruyan möhkəm qanunvericilik bazalarını qəbul etməli və tətbiq etməlidir. Bu çərçivələr rəqəmsal aləmdə təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar və vətəndaş azadlıqlarının qorunması arasında balans yaratmalıdır.

Təhsil sistemləri və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları media savadlılığını və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş təşəbbüslərə üstünlük verməlidir. Vətəndaşlar məlumatı tənqidi qiymətləndirmək, həqiqəti bədii ədəbiyyatdan ayırmaq və rəqəmsal mənzərənin mürəkkəbliklərində naviqasiya etmək üçün lazım olan vasitələrlə təchiz edilməlidir (McLeod, 2007: 2).

Rəqəmsal uçurumu aradan qaldırmaq və rəqəmsal inklüzivliyi təşviq etmək səyləri bütün fərdlərin rəqəmsal ictimai sahədə iştirak etmək üçün lazım olan alətlərə və resurslara bərabər çıxış əldə etməsini təmin etmək üçün vacibdir. Buraya internet infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə, çıxış üçün maneələrin azaldılmasına və təcrid olunmuş icmalar arasında rəqəmsal savadlılığın təşviqinə yönəlmiş təşəbbüslər daxildir (Səfıxanlı A., 2003: s.4).

Texnologiya şirkətləri və novatorlar fərdlərə fikir və söz azadlığı hüquqlarını həyata keçirməyə imkan verən alətlər və platformaların inkişafına üstünlük verməlidirlər. Buraya şəffaflığı, istifadəçilərin səlahiyyətlərinin artırılmasını və fundamental hüquqların qorunmasını prioritetləşdirən mərkəzləşdirilməmiş platformaların, şifrələmə texnologiyalarının və məzmunun moderasiyası alqoritmlərinin inkişafı daxildir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq və əməkdaşlıq onlayn senzura, müşahidə və dezinformasiyanın yayılması da daxil olmaqla fikir və söz azadlığına qarşı transmilli problemlərin həlli üçün vacibdir. Hökumətlər, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və texnologiya şirkətləri rəqəmsal dövrdə demokratik dəyərləri və prinsipləri dəstəkləyən orta normalar, standartlar və ən yaxşı təcrübələr hazırlamaq üçün birlikdə işləməlidirlər.

Texnologiya şirkətləri və tərtibatçıları istifadəçi məxfiliyinin qorunmasını, açıq ifadənin təşviqini və zərərin qarşısının alınmasını prioritet hesab edən etik prinsiplərə və təlimatlara riayət etməlidirlər. Bura alqoritmik qərarların qəbulunda şəffaflıq, məzmunun moderasiyası təcrübələri üçün cavabdehlik mexanizmləri və istifadəçi səlahiyyətlərinin verilməsi və razılıq mexanizmləri daxildir.

Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları, vəkillik qrupları və insan hüquqları müdafiəçiləri rəqəmsal əsrdə fikir və söz azadlığının qorunmasında mühüm rol oynayırlar. Hökumətlər və beynəlxalq donör vətəndaş cəmiyyəti subyektlərinin ifadə açıqlığına olan təhdidlərə nəzarət etmək və onlara cavab vermək, siyasət islahatlarını müdafiə etmək və rəqəmsal hüquqlar haqqında məlumatlılığı təşviq etmək üçün dəstək və resurslar təqdim etməlidirlər.

Bu tövsiyələri həyata keçirməklə maraqlı tərəflər demokratiya, insan haqları və sosial ədaləti inkişaf etdirmək üçün onun transformativ potensialından istifadə etməklə İnformasiya əsrinin problemlərini həll etmək üçün birlikdə işləyə bilirlər. Bununla biz fikir və söz azadlığının demokratik idarəçiliyin əsas sütunları kimi qorunduğu və qorunduğu rəqəmsal gələcək qura bilirik.

Ədəbiyyat

1. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 13 mart 1996-cı il.
2. Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 29 dekabr 1998-ci il №610-IQ.
3. Səfixanlı, A. (2003). İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa konvensiyasında insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müddəaların Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində təsbiti. Bakı, Azərənəşr.
4. Bricmont, J. (2014). La république des censeurs. L'Herne.
5. Doomen, J. (2014). Freedom and Equality in a Liberal Democratic State. Bruylant.
6. Godwin, M. (2003). Cyber Rights: Defending Free Speech in the Digital Age. MIT Press.
7. Kors, A.C. (2008). Freedom of Speech. In R. Hamowy (Ed.), The Encyclopedia of Libertarianism (pp. 182-185). SAGE; Cato Institute.
8. Lewis, A. (2007). Freedom for the Thought That We Hate: A Biography of the First Amendment. Basic Books.
9. McLeod, K. (2007). Freedom of Expression: Resistance and Repression in the Age of Intellectual Property. University of Minnesota Press.
10. Minorities, A. Free Speech and the Internet. (2023). United Kingdom, Taylor & Francis.
11. Semeraro, P. (2009). L'esercizio di un diritto. Giuffrè Milano.
12. Shaw, C. (2020). Freedom of expression and the palladium of British liberties, 1650-2000: A review essay. History Compass.

Göndərildi: 07.02.2024

Qəbul edildi: 10.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/67-70>

Shanay Abbasova
Baku State University
master student
senayabbasovaa1@gmail.com

OVERDRAFT CREDIT: ITS HISTORY, FEATURES, TYPES, PROS AND CONS

Abstract

The asset operation of the bank is one of its primary functions. Banks fulfill their role as creditors by allocating the money they raise to charitable organizations and individuals in need. A relationship between a creditor and a debtor, in which money is put to use for a certain period of time on the condition of return and payment, is known as a credit transaction. One of the credit transaction products offered by banks world is overdraft loans, which have unique features.

People tend to overuse things, especially when it comes to money. We occasionally overspend beyond what is available in the account we have. However, the transaction in question is completed. This means overdraft in the financial world. The meaning of an overdraft has evolved over time, but the basic concepts remain the same. An overdraft occurs when a person doesn't have enough money to complete a transaction, but the bank nevertheless permits them to do so. When an account holder may make a transaction even though their account balance is zero, it is the standard definition of an overdraft. Taking out an overdraft loan is a better option than applying for a longer-term loan because it needs less paperwork. This is especially true for urgent situations when applying for a loan.

Keywords: *history of overdraft, characterization of the overdraft, short term lending, overdraft fee, pros and cons of overdraft*

Şənaay Abbasova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
senayabbasovaa1@gmail.com

Overdraft krediti: tarixi, xüsusiyyətləri, növləri, müsbət və mənfi cəhətləri

Xülasə

Bankın aktiv əməliyyatları onun əsas funksiyalarından biridir. Banklar topladıqları pulları xeyriyyə təşkilatlarına və ehtiyacı olan şəxslərə ayırmaqla kreditor rolunu yerinə yetirirlər. Kreditorla borclu arasında pulun qaytarılması və ödənilməsi şərti ilə müəyyən müddətə istifadəyə verildiyi münasibət kredit əməliyyatı adlanır. Bankların təklif etdiyi kredit əməliyyatı məhsullarından biri də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan overdraft kreditləridir.

İnsanlar, xüsusən də pula gəldikdə, hər şeydən çox istifadə edirlər. Biz bəzən hesabda mövcud olandan artıq xərcləyirik. Bununla belə, sözügedən əməliyyat tamamlanır. Bu, maliyyə dünyasında overdraft mənasına gəlir. Overdraftın mənası illər ərzində dəyişsə də, əsas mahiyyət hələ də eynidir. Bir şəxsin əməliyyat üçün adekvat pulu olmadıqda, lakin hər halda bank onlara bunu etməyə icazə verərsə, bu, overdraft kimi tanınır. Hesab sahibinin hesab balansının sıfır olmasına baxmayaraq əməliyyatı icra edə bilməsi overdraftın standart tərifidir. Overdraft krediti digər uzunmüddətli əsaslı kreditlərə nisbətən daha az sənədləşmə işləri tələb edir, ona görə də xüsusilə təcili olduqda təsdiqlənməsi üçün daha çox vaxt aparan kreditə üstünlük verməkdənsə, overdraft krediti götürmək yaxşı fikirdir.

Açar sözlər: *overdraftın tarixi, overdraftın xarakteristikası, qısamüddətli kreditləşmə, overdraft haqqı, overdraftın müsbət və mənfi tərəfləri*

Introduction

Credit is a Latin phrase - *greditam-gredere*, it means to trust or believe. Credit is a form of payment that will be paid in the future and is based on trust (Məmmədov, İbrahimov, 2009: 24-25). The concept of credit agreement is defined in Article 743 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan. According to the credit agreement, the lender undertakes to give ownership rights to the funds to the borrower in the amount and under the conditions specified in the agreement, and the borrower undertakes to return the received funds to the lender for the period specified in the agreement, subject to the payment of interest and (or) other payments specified in the agreement. A creditor under a credit agreement can only be a person who has the right to grant loans in accordance with normative legal acts (Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, maddə 743.1).

Article 1.0.9 of the Law of the Republic of Azerbaijan on Banks defines the concept of bank credit. Bank loan (hereinafter – loan) – cash funds, issued as a debt in a certain amount with or without a guarantee, subject to reimbursement at a predetermined date (with the right of prolongation of the term) and payment of interest and/or other payments specified in the agreement. The term loan also includes any undertaken commitment, guarantee, warranty on repayment of funds under conditions herein, purchase of debt securities through either a discount or interests purchase and another right, related to requirement on repayment of fund issued in any form under the agreement (“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 1.0.9).

Credit agreements differ from each other due to a number of characteristic features such as being targeted, secured, unsecured, due to the term, etc. Depending on the form of use, there are types of credit such as production credit, consumer credit and investment credit. Consumer credit – is used to provide goods that are consumers' reserves, that is, it gives consumers purchasing power. Consumer loans are loans granted to individuals for meeting their consumer needs, not for commercial purposes. This type of loan is not directed to the creation of new value by the population, but to the satisfaction of the borrower's consumption requirements. Through this loan, citizens' demand for expensive, long-term consumer goods is satisfied until their value is fully paid (Məmməd, 2015: 264).

Overdrafts are a type of short-term consumer credit and it's imperative to keep in mind that they're repayable “on demand”. This implies that the bank can inquire for the money back in full, at any time.

History of overdraft. The overdraft loan originated in the 18th century when merchant William Hog faced financial difficulties due to unreliable client payments. He sought a solution from the Royal Bank of Scotland, allowing him to temporarily fall into the red to pay his creditors. This led to a significant change in the banking industry, allowing for more flexible payment options (5).

When a transaction or withdrawal is authorized by the bank even if there isn't enough money in the account to support it, this is known as an overdraft. In essence, it's a credit extension given by almost all financial organizations, particularly banks and NBFCs (Non-Banking Financial Company) upon the closing of an account. An overdraft is essentially a loan that the bank permits its clients to take out up to a certain amount of money. The loan has interest attached to it, and each overdraft incurs fees.

Overdraft fee. When you use a check or debit card to spend more money than you have in your checking account, a bank or credit union may charge you an overdraft fee. Overdraft costs can also be triggered by automatic payments to credit cards, utilities, or other organizations. Like normal account maintenance fees, this fee will be routinely deducted by your bank from your checking account. An overdraft fee is not incurred for every excess. Only when the bank or credit union really covers the expense that puts you overdraft will you be charged an overdraft fee. Overdrafts on any or all of their checking accounts are prohibited by certain institutions. Rather, they charge you a "non-sufficient funds" (NSF) fee and decline to pay the charge you want to make. NSF costs can be quite problematic and may end up costing you more than overdraft fees, but they are often about the same as the overdraft fee assessed by the bank (6).

The "cash credit" facility and an overdraft facility are essentially the same. An arrangement with the bank that permits a current account holder to make withdrawals over and beyond the credit

balance in their account is known as an overdraft facility. Current account holders who manage their account with checks are eligible for this option. The customer may take out the maximum amount of overdraft as needed, and can refund the amount by making payments into the account whenever it's convenient for them. A bank would often issue an overdraft facility based on a written request from the customer. In order to guarantee the security of the money that the customer withdraws, the bank may occasionally also demand either a promissory note from the borrower or personal security. Overdraft interest rates are more than loan interest rates (Banking law and practices. 2014: 155.)

The two general types of bank account overdrafts are authorized and unauthorized overdrafts.

Authorized overdraft. The agreement between the account holder and their bank is formed well in advance when there is an approved overdraft. Both parties agree on a borrowing limit that is applicable to all standard payment methods. Naturally, there is a service charge associated with the arrangement, which differs from bank to bank. Typically, there is a daily, weekly, or monthly fee in addition to interest. An overdraft arrangement can be quite costly, especially if the borrowed amount is little, given the occasionally extremely high costs. Account holders should therefore use extreme caution to prevent overdrafts, even those that are allowed (8).

Unauthorized overdraft. As the name suggests, this indicates that the account holder has spent more than the amount that is still available in his account and that the overdraft was not prearranged. Even in cases when a prior agreement has been made, unauthorized overdrafts may still occur if the account holder exceeds the predetermined overdraft limit. Overdrafts from unapproved bank accounts are more costly since they come with higher costs (8).

Both types of overdrafts have related charges, including interest, which is determined by your account and can be viewed upon application. In banking practice, there are special types of overdraft such as Overdraft against Salary, Overdraft against Savings Account, Overdraft against Fixed Deposits, Overdraft against Insurance Policies (9).

Before taking an overdraft loan, there are a number of characteristics that we should know about it. Any bank account, current or savings, can have an overdraft account facility. An individual's overdraft interest rate is determined by their account value, credit score, and bank payment history. Essentially, an overdraft is a loan that has been sanctioned, with interest only being charged by the bank on the amount that has been used. The overdraft account is fully controlled by the bank, which also determines the repayment period. Consumers can choose to pay off their overdraft loan over time rather than having to pay it back in EMIs (equal monthly installments). Overdraft loans are available to joint borrowers, and repayment of the loan is the joint responsibility of both parties.

Pros of overdraft. Having an overdraft offers several advantages, such as the capacity to pay for unforeseen costs and the comfort that comes with knowing you have a safety net in place. Additionally, overdrafts are typically far less expensive than other lending options like payday loans or credit cards. But it's crucial to keep in mind that overdrafts are a type of debt, so you should use them responsibly and pay them back as soon as you can. An overdraft may be a useful tool if used properly, but it's crucial to know the dangers before taking out a loan. Refunds are flexible. You can change your overdraft amount (to increase or decrease) or cancel it at any time. There is no set period for repayment; you can return the money you borrowed whenever you like. As needed, you can take money out of and back into your overdraft (10).

Cons of overdraft. In most cases, there is an arrangement cost associated with having to prolong your overdraft. In the event that you exceed your overdraft limit without permission, your bank may charge you. While it is unlikely to occur until you get into financial difficulties, the bank is entitled to demand repayment of your overdraft amount at any moment. Assets owned by the company may be used to secure overdrafts. An overdraft is only available from the bank where you currently have an account, unlike loans. It is necessary to transfer your company bank account in order to obtain an overdraft elsewhere. The interest rate is almost constantly fluctuating, it might be challenging to determine your exact borrowing costs. The banks have the right to quickly lower unused overdraft limits, however this is unlikely to happen unless you run into financial trouble (11).

Applying for an overdraft loan. As is common knowledge, taking out an instant overdraft is equivalent to taking out a loan from a bank or NBFC. Certain clients are granted pre-approval by the lender to utilize an overdraft facility, while others require authorization. The pre-entitled clients' account balance becomes negative, and the overdraft facility is immediately enabled when they take out additional cash. Customers who want to use the temporary overdraft facility but need the lender's consent must do so in writing or online via the official lender's website. An unsecured overdraft is one that is taken out against a bank account without any security being submitted; a secured overdraft is one that requires collateral to be pledged (12).

Banks offer salary overdraft services, requiring a salary account and regular pay credit. Borrowers don't need security, but overdraft limits are more than account holder's salary (13).

Conclusion

A facility that permits a bank to take out more money than the credit balance in a customer's current account while the account is being maintained is known as an "overdraft" facility. Additionally, consumers may request temporary overdrafts. Nonetheless, regular overdraft limitations are approved against specific securities. The following are key characteristics of this kind of account:

- All guidelines that apply to current accounts also apply, mutatis mutandis, to overdraft accounts.

- Since an overdraft is a running account, debits and credits are permitted without restriction.

- Interest is charged daily based on the product and is deducted from the account once a month. Interest should be added to a temporary overdraft as soon as it is adjusted or at the end of the month, whichever comes first.

- Generally speaking, overdraft can be provided to customers both unsecured and secured.

- An overdraft occurs when a bank allows a current account holder to take out more money than what is available on his account. The banker may request collateral security or may advance funds based only on the borrower's personal security. The client may take the money out whenever he wants it and return it by depositing it into his account whenever it is practical for him to do so. Interest is assessed for the duration of the loan's real use and on the precise amount that the customer overdraws.

References

1. Məmmədov, Z., İbrahimov, Z. (2009). Pul. Kredit. Banklar. Məlumat Kitabı (İmtahan suallarına cavab). Bakı, Qanun, 220 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (Maddə 743.1).
3. "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Maddə 1.0.9);
4. Məmməd, Z. (2015). Bank fəaliyyətinin əsasları. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı. 500 s;
5. https://web.archive.org/web/20131105155745/http://www.eccount.com/financial-news/a-short-history-of-overdrafts/#.UnkV4HZ_r2e
6. <https://www.forbes.com/advisor/banking/get-bank-to-waive-overdraft-fees/>
7. Banking law and practices. (2014). Module 3 elective paper 9.1, The Institute of Company Secretaries of India, p. 394;
8. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/wealth-management/bank-account-overdraft/>
<https://navi.com/blog/overdraft-facility/>
9. <https://invoice-funding.co.uk/advantages-and-disadvantages-of-overdrafts/#:~:text=Overdrafts%20also%20tend%20to%20be,repaid%20as%20soon%20as%20possible>
10. <https://www.nibusinessinfo.co.uk/content/advantages-and-disadvantages-overdrafts>
11. <https://www.paisabazaar.com/business-loan/overdraft-facility/>
12. <https://economictimes.indiatimes.com/definition/overdraft>

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/71-75>

Elvin Şirinov
Sussex Universiteti
magistrant
elvin.shirinov008@gmail.com

BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ (BMT) FƏALİYYƏTİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

1945-ci il oktyabrın 24-də dünyanın 50 ən güclü dövlətləri tərəfindən yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) o zaman “Ümumdünya hökuməti” adını almışdı. Baş qərargahı Nyu-York şəhərində yerləşən BMT-nin qarşısında duran əsas vəzifə beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, möhkəmlətmək, dövlətlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir.

Üzv ölkələr öz aralarında BMT-nin nizamnaməsinin- onların dünya birliyinin üzvləri kimi hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən beynəlxalq müqavilənin prinsipləri ilə əlaqələndirirlər.

BMT aşağıdakı qurumlardan ibarət amorf struktura malikdir:

-Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Hamilik Şurası, Beynəlxalq Məhkəmə və katiblik.

Bunlardan başqa BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı UNESCO, Uşaq Fondu UNICEF, İnkişaf Proqramı BMTİP və Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlıq kimi humanitar yardım və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyətləri həyata keçirən ixtisaslaşmış təşkilatları vardır.

BMT-nin qərarları və fəaliyyəti dövlətlər arasında formalaşmış qüvvələr nisbətini, beynəlxalq həyatın aparıcı təmayüllərini əks etdirir. BMT özünün fəaliyyəti müddətində ilk növbədə tərksilah və beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi sahəsində bir sıra mühüm və faydalı qətnamələr qəbul etmişdir.

***Açar sözlər:** BMT, beynəlxalq sülh, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Beynəlxalq Məhkəmə*

Elvin Shirinov
University of Sussex
master student
elvin.shirinov008@gmail.com

Activities and principles of United Nations (UN)

Abstract

On October 24, 1945 The United Nations (UN), created by the world's 50 most powerful nations, was called the “World Government” at that time. The main task of the United Nations, which is headquartered in New York City, is to protect and strengthen international peace and security, and to develop cooperation between states.

Member countries are bound by the principles of the UN Charter, an international agreement that defines their rights and duties as members of the world community.

The UN has an amorphous structure consisting of the following institutions:

-General Assembly, Security Council, Economic and Social Council, Pregnancy Council, International Court and secretariat.

In addition to these, there are apecialized orqanizations that carry out activities in the field of humanitarian aid and human rights protection, such as the UN Educational, Scientific and Cultural Orqanization UNESCO, the Children's Fund UNICEF, the Development Program UNDP and the High Commissioner for Refugees

The decisions and activities of the UN reflect the balance of forcves between states and the leading trends of international life. During its activity, the UN adopted a number of important and useful resolutions, primarily in the field of disarmament and strengthening of international security.

***Keywords:** UN, international peace, Security Council, Economic and Social Council, International Court of Justice*

Giriş

BMT-nin yaranmasının əsas səbəbi millətlər arasında sülh və əmin-amanlıq yaratmaq olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, davamlı inkişafın dəstəklənməsi və insanların təhlükəsizliyinin təmin edilməsini əhatə edən yüksək insanlıq vizyonunu həyata keçirmək üçün yeni bir beynəlxalq təşkilata ehtiyac var idi.

Hal-hazırda BMT-yə üzv olan ölkələrin sayı 193-ə çatıb. BMT-yə daxil olan 193 üzv dövlət Baş Assambleyada təmsil olunur. Hər il sentyabr ayında BMT-nin Baş Assambleya sessiyası keçirilir. Sessiya zamanı tamhüquqlu üzvlər Nyu-Yorkdakı Baş Assambleya zalına bir çox dövlət başçılarının iştirak etdiyi və çıxış etdiyi illik plenar müzakirələr üçün toplanır. Sülh və təhlükəsizlik, yeni üzvlərin qəbulu və büdcə məsələləri kimi mühüm məsələlərlə bağlı qərarlar qəbul olunur. Bu qərarların qəbulu üçün Baş Assambleyanın üçdə iki səs çoxluğu tələb olunur. Digər məsələlər üzrə qərarlar sadə səs çoxluğu ilə edilir. Baş Assambleya hər il Baş Assambleyanın sədrini, bir illik səlahiyyət müddəti üçün seçir.

“Təhlükəsizlik Şurasının yaradılmasının başlıca məqsədi beynəlxalq sülhün qorunmasında əsas məsuliyyət daşımaqdır. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq 15 üzv olan dövlətlər Şuranın qərarlarına əməl etməyə borcludurlar. Təhlükəsizlik Şurası sülhə təhlükənin və ya təcavüz aktının mövcudluğunun müəyyən edilməsinə rəhbərlik edir. Bu şura, mübahisə tərəflərini mübahisəni sülh yolu ilə həll etməyə çalışır. Bəzi hallarda, Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərindən biri beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq və ya bərpa etmək üçün sanksiyalara müraciət edə və ya hətta güc tətbiqinə icazə verə bilməsidir” (1).

BMT-nin bir təşkilat olaraq nizamnaməsi on iki fəsil olmaqla, yüz on bir maddədən ibarətdir. O, “bani dövlət”lərdən (1942-ci ildə Vaşinqton bəyannaməsini imzalayan, yaxud 1945-ci ildə San-Fransiskoda Beynəlxalq Təşkilatlar üzrə Birləşmiş Millətlər konfransında iştirak edən, müəyyən edilmiş prosedura uyğun şəkildə BMT nizamnaməsini imzalayan və təsdiq edən dövlətlərdən), eləcə də Təşkilatın nizamnaməsinə uyğun olaraq, BMT-yə sonradan üzv qəbul edilmiş dövlətlərdən ibarətdir.

BMT nizamnaməsinə müvafiq olaraq, istənilən “sülhsevər” dövlət, əgər o, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının mülahizələrinə görə, nizamnamədə göstərilən təəhhüdləri qəbul etməyə və onları yerinə yetirməyə hazırdirsə, təşkilata daxil ola bilər. Təşkilata daxil olmaq Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən bəyənilmiş Baş Məclisin qərarından asılıdır.

“Baş Məclis Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyələrinə müvafiq olaraq nizamnamənin tələblərini dəfələrlə pozmuş BMT-yə üzv dövləti təşkilatdan xaric etmək, yaxud əgər həmin dövlət Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi önləyici və məcburi tədbirlərin hədəfi olmuşsa, təşkilat üvlüyü imtiyazlarından müvəqqəti məhrum etmək hüququna malikdir. Ancaq bu hüquqlar və imtiyazlar Təhlükəsizlik şurası tərəfindən bərpa edilə bilər.

Hər bir dövlət Baş Məclisdə, tabeliklərdəki komitə və şuralarda bir səsə malikdir” (2).

BMT bütün dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmış universal beynəlxalq təşkilatdır. BMT-nin qarşısında duran prinsiplər aşağıdakılardır:

- bütün üzvlərinin bərabərliyi;
- nizamnamə üzrə qəbul edilən öhdəçiliyi vicdanla yerinə yetirmək;
- beynəlxalq münasibətlərin sülh vasitəsi ilə həll edilməsi;
- beynəlxalq münasibətlərdə bir ölkənin digər ölkəyə güc tətbiq etməsindən imtina etmək;
- bu prinsipləri qəbul etməklə bütün hərəkətlərdə təşkilatın bütün üzvlərinə köməklik göstərmək;
- beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək;
- dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq;
- insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək;
- xalqların özünü idarəetməsi və bərabər hüquqlu olması;
- əməkdaşlıq və tərkislah.

BMT-nin nizamnaməsi iqtisadi, sosial və humanitar sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün daxili qurumları ilə birlikdə, həmçinin onun ixtisaslaşmış müəssisələri, xüsusi məsələlər üzrə bir sıra beynəlxalq təşkilatlar daxil olmaqla geniş və çoxşaxəli mexanizmin

yaradılmasını nəzərdə tutulur. “BMT-nin nizamnaməsinə uyğun olaraq iri təşkilatların və onların ixtisaslaşmış müəssisə və orqanlarının iqtisadi və sosial sahələrdə İqtisadi və Sosial Şura- İŞŞ (Economic and Social Council- ECOSOC) əlaqələndirici orqandır. ECOSOC-un altı komissiyası vardır:

-Statistik komissiya (Statistica Commission);

-İnkişaf məqsədli elm və texnika üzrə komissiya (Commission on Science and Technology for Development);

-İnkişafa kömək komissiyası (Commission on Sustainable Development-CSD);

-Sosial inkişaf üçün komissiya (Commission for Social Development- CDD);

-Transmilli Korporasiyalar üzrə komissiya (Commission on Transnational Corporations);

-Narkotik vasitələri üzrə komissiya (Commission on Narcotic Drugs)” (3).

1946-cı ildən etibarən BMT tərkibində ixtisaslaşmış qurumlar yaranmağa başladı. Bu qurumlar mahiyyət etibarilə yeni beynəlxalq orqanlar olub öz fəaliyyətlərini BMT-nin nizamnaməsinə uyğun qururlar. Daxili məsələlərdə isə tam müstəqilliyə malikdirlər. Nəticə etibarilə, İxtisaslaşmış Qurumlar beynəlxalq əməkdaşlığın hər hansı konkret sahəsində fəaliyyət göstərən, BMT ilə birbaşa əlaqədə olan beynəlxalq dövlətlərarası (hökumətlərarası) təşkilatlardır.

1950-ci illərdə bir neçə beynəlxalq qurum fəaliyyətə başladı. Ekologiya və Ətraf mühit sahəsində fəaliyyət göstərən əsas beynəlxalq qurum isə YUNEP-dir.

Birləşmiş Millətlər Ətraf Mühit Proqramı (YUNEP- The United Nations Environment Programme) üzv dövlətlərin ətraf mühitlə bağlı fəaliyyətini koordinasiya edir, inkişaf etmiş ölkələrin ətraf mühit siyasətlərinin və təcrübələrinin implementasiyasını həyata keçirir. Bu təşkilat 1972-ci ilin iyununda “Birləşmiş Millətlərin İnsan Mühiti Konfransı”ndan sonra yaradıldı. Baş qarargahı Kenyanın paytaxtı Nairobi şəhərindədir. Həmçinin YUNEP-in 6 müxtəlif regional ofisi və müxtəlif ölkələrdə ofisləri vardır.

“YUNEP BMT sisteminin müəllifliyi ilə ətraf mühitlə bağlı səylərin qlobal və regional səviyyədə həyata keçirilməsi ilə vəzifələndirildi. Onun mandatına ətraf mühitin hökumətlər tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanmasına nail olmaq, hökumətlərarası ətraf mühit siyasətinin konsensus yolu ilə həlli və koordinasiyasını təşkil etmək, ən əsası isə bu prosesi sürətli həyata keçirmək daxildir. YUNEP-in mandatu və obyektləri (təsir göstərə bildiyi beynəlxalq hüquq subyektləri) BMT Baş Assambleyasının 1972-ci il 15 dekabrda qəbul etdiyi 2997 sayılı qətnaməsi ilə müəyyən edilmişdir. Bu qətnaməyə 1992-ci ildə “YUNEP-in rolu və mandatu” adlı Nairobi Deklarasiyasında əlavə və dəyişikliklər edildi. Bu qərar YUNEP-in İdarəetmə Şurasının 19-cu sessiyasında qəbul olundu. Və nəhayət 2000-ci ilin 31 mayında “Malmo Nazirlər Deklarasiyası” qəbul olundu. Bununla da, YUNEP-in müqavilə hüququ bazası təkmilləşdirildi” (4).

Keçmişdə olduğu kimi, BMT-nin əsas funksiyası üzv dövlətlərin hamısı üçün sülhü və təhlükəsizliyi təmin etməkdir. BMT öz hərbi qüvvələrini saxlamamasına baxmayaraq sülhməramlı qüvvələrə sahibdir. Bu da üzv dövlətlər tərəfindən təmin edilir.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının razılığı ilə bu sülhməramlılar tez-tez silahlı münaqişələrin baş verdiyi ərazilərə müdaxilə edərək, sülhün yaranmasına və dayanıqlı olmasına çalışırlar. Sülhməramlıların qətiyyətli addımları son zamanlar çox böyük uğurlara imza atmışdır. Bunun nəticəsidir ki, 1988-ci ildə sülhməramlı qüvvə Nobel Sülh Mükafatı ilə təltif edildi.

“Sülhün qorunması ilə yanaşı, BMT insan haqlarını qorumaq və ehtiyac olduqda humanitar yardım göstərməyi hədəfləyir. 1948-ci ildə Baş Assambleya İnsan Hüquqları Ümumdünya Bəyannaməsini insan hüquqları əməliyyatları üçün standart kimi qəbul etdi. BMT hazırda seçkilərdə texniki yardım göstərir, məhkəmə strukturlarının təkmilləşdirilməsinə kömək edir və konstitusiyaya layihələrini hazırlayır, insan hüquqları sahəsində vəzifəli şəxsləri hazırlayır və qıtlıq, müharibə və təbii fəlakətdən məcbur olaraq qaçqın düşən xalqlara ərzaq, içməli su, sığınacaq və digər humanitar xidmətlər göstərir.

Son olaraq BMT BMT-nin İnkişaf Proqramı vasitəsilə sosial və iqtisadi inkişafda ayrılmaz rol oynayır. Bu, dünyada texniki qrant yardımının ən böyük qaynağıdır. Bundan əlavə, BMT-nin bu aspektində Dünya Səhiyyə Təşkilatı, UNAIDS, QİÇS, Tüberküloz və Malyariya ilə Mübarizə üzrə Qlobal Fond, BMT-nin Əhali Fondu və Dünya Bankı Qrupu bir neçə ad vacib rol oynayır. BMT

həmçinin, yoxsulluq, savadsızlıq, təhsil və həyat ömrü baxımından ölkələri sıralamaq üçün hər il İnsan İnkişafı İndeksini dərc edir” (5).

1992-ci il, mart ayının 2-də BMT Baş Assambleyası Nyu-Yorkda keçirilən 46-cı sessiyasının 82-ci plenar iclasında 46/230 sayılı qətnamə ilə Azərbaycanı və digər səkkiz keçmiş sovet respublikasını BMT-yə yeni üzv kimi qəbul etdi.

Yeni müstəqil dövlət olaraq Azərbaycan 1990-cı illərin əvvəllərində baş verən münaqişə üzündən ağır çətinliklərlə üzləşmişdi. Məhz bu səbəbdən BMT ilə Azərbaycan arasında tərəfdaşlığın ilk illərində BMT-nin yardımı əsasən qaçqınların və məcburi köçkünlərin təcili ehtiyaclarını qarşılamaqdan ibarət idi. BMT-nin ixtisaslaşmış agentlikləri 600 000-dən çox məcburi köçkünü və 200 000 qaçqını qida, səhiyyə xidmətləri, sağınacaq və digər qeyri-ərzaq məhsulları ilə təmin etmişdi.

“2021-ci ildə BMT-nin ölkə üzrə idarə heyəti və Azərbaycan hökuməti 2021-2025-ci illər üçün BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf üzrə Əməkdaşlığa dair Çərçivə (UNSDCF) sənədini imzalayıblar. Çərçivə sənədi tərəfdaşlıq üçün dörd prioritet sahəni müəyyən edir: həssaslığı azaldan və dayanıqlığı təmin edən inklüziv artım; dövlət və sosial xidmətlərin daha yaxşı göstərilməsi üçün daha güclü institutlar; ətraf mühitin mühafizəsi və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə, qadın və qızların səlahiyyətlərini artıran və gender bərabərliyinə əsaslanan cəmiyyət” (6).

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başladıqdan sonra uzun müddət bu problem beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmədi. 1992-ci ildə erməni silahlı birləşmələri respublikamızın ərazilərinin işğalına istiqamətlənmiş hərbi əməliyyatların miqyasını kifayət qədər genişləndirmişdilər. Hamının gözü qarşısında baş verən bu işğalçılıq siyasətinə beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT obyektiv qiymət vermək niyyətində olmadıqlarını susqunluqları ilə nümayiş etdirirdilər.

“1991-ci ildə müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Respublikası bu barədə bütün beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən BMT-yə və dünya dövlətlərinə müraciət etdi. 1992-ci ilin martında Azərbaycan BMT-yə üzv qəbul edildi. Bundan sonra Azərbaycan BMT-yə müraciət edərək Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə münasibət bildirməyi və bu ölkənin işğalçılıq əməllərinin qarşısını almağı xahiş etdi...

...1992-ci ildə Şuşanın işğalı Azərbaycanı yenidən BMT-yə müraciət etmək məcburiyyətində qoydu. May ayının 12-də BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağ problemini müzakirə edərək bəyanat verməklə kifayətləndi. Bəyanatda Dağlıq Qarabağda vəziyyətin pisləşməsindən narahatlıq ifadə olunur və məcburi köçkünlərə təcili yardım göstərilməsinin zəruriliyi bildirilirdi” (7).

XXI əsrin başlanğıcında Minilliyin Bəyannaməsinin qəbul edilməsindən sonra BMT-də islahatların aparılması daha kəskinliklə gündəmə gəldi. Təşkilatın 59-cu və 60-cı sessiyalarında bu məsələ geniş müzakirə edildi. 2004-cü ildə keçirilmiş 59-cu sessiyada 120 dövlətin nümayəndə heyətinin rəhbəri BMT-nin Baş katibi Kofi Annanın TŞ üzvlərinin sayını 24-ə çatdırmaq haqqında verdiyi təklifini geniş və gərgin müzakirə etdilər. Belə ki, Baş katib Braziliya, Almaniya, Hindistan və Yaponiyanın Təhlükəsizlik Şurasına daimi üzv seçilməsi məsələsini qaldırmışdı.

“Ayrıca vurğulayaq ki, BMT-də (xüsusilə də onun Təhlükəsizlik Şurasında) islahatların aparılması zərurəti barədə bir çox siyasətçilər, dövlət rəhbərləri və ekspertlər də məsələ qaldırıblar. Bu mənada Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın məşhur “dünya 5-lərdən böyükdür” fikrini xatırlamaq olar. Hindistanın keçmiş baş naziri Manmohan Sinqh bu bağlılıqda deyib: “...İkinci Dünya Müharibəsində qalib gəlmiş 5 dövlətin daimi üzv kimi veto hüququna sahib olması açıqca anormallıqdır. Rusiyanın keçmiş xarici işlər naziri Yevgeni Primakov da həmin kontekstdə maraqlı fikir ifadə etmişdi: “Bu və ya digər ölkənin BMT TŞ-nin daimi üzvlüyünə qəbul olunması meyarı, onun İkinci Dünya müharibəsində iştirakından ibarət ola bilməz” (8).

Nəticə

Tədqiqatçı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının fəaliyyətini və qarşısında duran prinsipləri araşdırmışdır. 79 yaşlı beynəlxalq təşkilat olan BMT-nin dünyada sülhün, əmin-amanlığın, insan haqlarının bərqərar olmasında oynadığı rol müəllifin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Nəticə etibarlı ilə müəllif üzərinə götürdüyü missiyanın öhdəsindən gəlməyə müvəffəq olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. tehsil.com.az>Maraqlı Məlumatlar>BMT haqqında məlumat
2. melumatlar.az>blog/15098/passiv-emeliyyatlar
3. kayzen.az>blog/BMT/
4. <http://anl.az>>down/meqale/adalet/2010/oktyabr/135565.htm
5. az.eferrit.com>birləşmiş-millətlər-təşkilatının-...
6. news.day.az>azerinews/1440522.html
7. az.m.wikipedia.org.
8. <http://www.anl.az>>meqale>yanvar

Göndərildi: 14.02.2024

Qəbul edildi: 11.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/76-80>

Aytaj Gurbanova
Baku State University
master
aytajgurban@gmail.com

AN EXAMINATION OF THE IMPACT OF IMITATION ON THE COMPETITIVE LANDSCAPE WITHIN THE FRAMEWORK OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS

Abstract

The application of provisions, purposes, and issues results in different intellectual property rights and unfair competition. The provisions pertaining to the prohibition of unfair competition are based on the principle of safeguarding labour integrity and are aimed at protecting free competition. The principle of cumulative effect weighted opinion is the basis for the interaction between the regulations of protection in terms of intellectual property rights and the prevention of unfair competition. According to this approach, rules regarding the prohibition of unfair competition and intellectual property rights can be immediately implemented.

Product copying alone will not be considered unfair competition when it comes to unregistered industrial products. If a product's original characteristic is protected, it is exempt from copying. However, if there is a possibility of confusion, it may be considered unfair competition. To prevent the mixing of different indicators and ensure safety, it is crucial to take adequate safeguards.

These issues pertain to the application, protection, and blocking of trademarks. When settling difficulties, it is crucial to adhere to the principle of honesty and to set clear boundaries for the right to act, leaving no space for doubt or uncertainty.

Keywords: *unfair competition, intellectual property rights, imitation, likelihood of confusion, industrial products*

Aytac Qurbanova
Bakı Dövlət Universiteti
magistr
aytajgurban@gmail.com

Təqlidin rəqabətli mühitə təsirinin əqli mülkiyyət hüquqları çərçivəsində araşdırılması

Xülasə

Əqli mülkiyyət hüquqlarının və haqsız rəqabətin müddələrinin tətbiq dairəsi, məqsədi və subyektləri bir-birindən fərqlidir. Əqli mülkiyyət hüquqları hüquq sahibini və özünü qoruyur. Haqsız rəqabətin qarşısının alınması ilə bağlı müddəalar əməyin mühafizəsi prinsipi çərçivəsində dürüst və azad rəqabət mühitinin qorunması məqsədi daşıyır. Bir çox mübahisələrdə haqsız rəqabət və əqli mülkiyyət hüquqları ilə bağlı iddialar bir-birinə qarışır. Bu gün əqli mülkiyyət hüquqları ilə haqsız rəqabətin qarşısının alınması qaydaları arasındakı əlaqəyə dair üstünlük təşkil edən fikir məcmu müdafiə prinsipidir. Bu prinsipə əsasən, haqsız rəqabətin qarşısının alınması qaydaları və əqli mülkiyyət hüquqlarına dair qaydalar şərtlər yerinə yetirildikdə birbaşa və birinci dərəcədə tətbiq oluna bilər.

Qeydiyyatdan keçməmiş sənaye məhsulları baxımından təkə məhsulun təqlidi haqsız rəqabət təşkil etməyəcək. Məhsulun orijinal keyfiyyəti qorunmadığı üçün imitasiya pulsuz olsa da, çəşqınlıq ehtimalı olduqda haqsız rəqabət yarana bilər. Bu baxımdan, çəşqınlıq ehtimalını aradan qaldırmaq üçün fərqli əlamətlər və lazımi ehtiyat tədbirləri görmək vacibdir.

Haqsız rəqabətin predmeti və məqsədi ilə əqli mülkiyyət hüquqları bir-birindən fərqlidir və əqli mülkiyyət hüquqları ilə əqli hüququn özü və bu hüququn sahibi qorunarkən, haqsız rəqabətin qarşısının alınmasına yönəlmiş müddəalar əməyin mühafizəsi prinsipi çərçivəsində azadlıq və dürüstlük qaydası çərçivəsində fəaliyyət göstərən rəqabət mühitinin qorunması məqsədi daşıyır.

Problemlərin həllində hüququn dürüstlük qaydası çərçivəsində istifadə edilməsi və hüququn sərhədlərinin heç bir tərəddüd üçün yer qoymayacaq şəkildə üzə çıxarılması vacibdir.

Açar sözlər: haqsız rəqabət, əqli mülkiyyət hüquqları, təqlid, çaşqınlıq ehtimalı, sənaye məhsulları

Introduction

The scope, objective, and applicability of intellectual property rights and unfair competition prohibitions are distinct from one another. Intellectual property rights safeguard the rights of the owner and the owner's interests. The provisions pertaining to the prohibition of unfair competition are designed to safeguard a fair and unrestricted competitive environment in accordance with the concept of labour protection.

Unfair competition and intellectual property rights sometimes become interconnected in several conflicts. The prevailing perspective today on the connection between intellectual property rights and regulations on preventing unfair competition is the notion of cumulative protection. This concept states that, if certain requirements are satisfied, both the laws pertaining to intellectual property rights and the protection of unfair competition may be enforced directly and to the greatest extent possible. Imitation of an unregistered industrial product by itself will not amount to unfair competition. Imitation is allowed since the product's distinctive characteristic is shielded, but unfair competition could arise if there is a chance for misinterpretation.

In order to be able to talk about confusion, first of all, there must be a right that is the subject of confusion and the competitor's use of this right regarding the subject of this right must be in a way that causes confusion. In the sense of legal doctrine, confusion has a meaning that can include changing and imitation (Öçal, 1967: 108).

Since the unique quality of the product is not protected, imitation is free, but if there is a possibility of confusion, unfair competition may exist. In this regard, it is essential to take distinctive signs and necessary precautions to eliminate the possibility of confusion. Excessive and aggressive use of intellectual property rights, malicious registration, excessive use of trademark rights, trademark registrations for protection and prevention purposes are also frequently discussed problems in practice in terms of the combination of intellectual property rights and unfair competition. In solving problems, it is essential that the right is used within the framework of the rule of honesty and that the limits of the right are revealed in a way that leaves no room for hesitation.

According to the Law of the Republic of Azerbaijan on "Protection of intellectual property rights and fight against piracy" procedures ensuring civil legal protection of intellectual property rights should be equal, fair and simple, should not lead to ineffective delays and should be carried out in accordance with the civil procedural legislation of the Republic of Azerbaijan (2).

In imitation, the subject of the right is used exactly. It is the act of deceiving or deceiving third parties by making a product that belongs to someone else so similar that it is indistinguishable from the original, or by using the name, sign, trademark or packaging that is rightfully used by someone else and that helps to recognize the goods, on the goods belonging to oneself (Ateş, 2003: 16).

To avoid any mistake, it is imperative to adopt the appropriate safety measures and use distinguishing signals. In terms of the combination of intellectual property rights and unfair competition, other commonly discussed issues in practice include the aggressive and excessive use of intellectual property rights, malicious registration, excessive use of trademark rights, and trademark registrations for protection and prevention.

The right must be exercised in problem-solving within the parameters of the norm of honesty, and its boundaries must be made clear in a way that prevents any space for doubt.

The states participating in the Bern and Paris conventions, which aim to improve the protection of intellectual property rights worldwide, established WIPO, one of the specialized associations of the United Nations, in Stockholm in 1967.

Intellectual and industrial property rights have gained momentum since 1995, especially with the inclusion of TRIPS, which is an annex of the World Trade Agreement, which entered into force

on January 1, 1995, with Law No. 4067, and the imposition of the Customs Union Agreements, which entered into force on January 1, 1996 (4).

According to the Competition Code, the following actions are considered to imitate the entrepreneurial activity of a competitor:

22.1.1. imitating a competitor's product and its shape, including the external arrangement or packaging of the product, without agreement with it, except for the external appearance resulting from the product's technical properties;

22.1.2. direct duplication of a competitor's product by infringing the intellectual property rights;

22.1.3. Illegal use of the competitor's name or company name (except for cases of using the name of the business entity with the same name as a company name with any distinguishing sign), as well as its trademark;

22.1.4. using the competitor's internet domain name, as well as the design of the website, which is identical to the competitor's or confusingly similar to the user, without agreement with him;

22.1.5. Illegal use of geographic indication used by the competitor in accordance with the law (5).

The goal of intellectual and industrial property is to safeguard and promote the owners of these types of assets, including creators, patent holders, owners of intellectual property like works created by designers, and owners of distinctive names and signs like brands, trade names, and company names.

The labour concept is the cornerstone of protection in both unfair competition and intellectual and industrial property laws. As long as it doesn't go against the principles of integrity, everyone is free to compete and do better than others. Protection will take effect at this point, though, if breaking the honesty rules has any advantages.

Because the owners of these items have been awarded rights to use their trademarks, patents, utility models, and industrial designs, it is illegal to copy some intellectual and industrial products (Karayalçın, 1998: 272).

Rules against unfair competition serve to safeguard the competitive economic system by shielding interest groups that participate in market activities directly or are impacted by them in other ways.

Conflict occurs in 5 ways: with commodities, with business products, with commercial activities, with commercial enterprises, and with means of promotion. Confusion in means of promotion can occur in 7 ways: business name, trade name, trademark, patent, geographical indication, industrial design and utility model, which are considered as intellectual industrial rights.

It is not necessary for the imitation to be among the means of promotion in the same category. They are the most common brand imitations in the market. Because brand imitation is both very easy and the least expensive. Industrial design imitations take the second place after brand imitations. Patent imitations are very rare in the markets compared to others (Yalçın / Kurt, 2004: 65).

Trademarks are signs used to distinguish the goods or services of a business from the goods or services of other businesses (Tekinalp, 2005 :21).

The use of the same or similar trademark of a trademark owned by someone else by non-rightful persons, and by doing this in a way that causes confusion among buyers, violates the legitimate right of competition that everyone has in the free economic order, or in other words, it is unfair contrary to objective good faith in the field of economic competition and therefore damage to a trader's competition rights and freedoms arising from the law (Tekinalp, 2005: 431).

The innovation is the focus of the patent. A rule, formula, theory – that is, a doctrine in general – that resolves an issue is called an innovation. The innovation is a technologically based solution. Using identifying tools like name, title, trademark, and sign that can lead to confusion with those that are legitimately used by another party; this confuses customers and leads them to mistakenly believe that the imitated goods are the real thing, replacing the desired goods.

Imitation of the external appearance of goods belonging to another person is intended to violate the industrial property right of any person. Namely, according to Article 9.1 of the patent law,

artistic and constructive solutions that determine the appearance of the product belong to the industrial design. An industrial design may consist of an image or a model, or a combination thereof. Again, according to Article 9.2 of the same law, legal protection is given to the industrial model that is original and applicable in the industry (9).

A geographical indication is a sign that indicates a product that is identified with a region, area, region or country of origin in terms of its distinctive quality, reputation or characteristics. Geographical indication is a geographical name and sign that indicates the geographical origin of a good or refers to an area, region, region or country due to an element, substance, motif, material or method used, which creates desire and trust in that good (Tekinalp, 2005: 22).

The purpose of geographic indicators is to pinpoint the origin of products or services that are supplied to the market. Specifically, the impact of the physical environment on the attributes and features of products or services is critical. Geographical indicators must be protected in order to maintain their legitimate qualities, honour the efforts and skills of the producers in that location, area, or region, and guarantee the continued provision of high-quality goods or services (Şengel, 1998: 122).

Ornaments, forms, shapes, and outward appearances attached to an industrially manufactured object that catch the eye and are perceived by it are considered design elements.

1. Originality of Design. Designs must be unique and original in order to be protected under unfair competition provisions.

2. New Design. In order for it to be accepted that the mere appearance or shape of a product causes confusion, the party alleging unfair competition must claim and prove that it created this shape or model for the first time and that it still uses it based on a justified and legally protectable priority. If the shape or model of a product has become public property as a result of many years of use, that is, it has become a common commodity, it can no longer be protected privately, and as a natural consequence, it is now possible for it to be imitated down to the smallest detail (Teoman, 2000: 28).

3. Confusing Similarity Among Designs. A person whose design right is violated by an act of deception or one that goes against the principles of good faith does not have to provide proof of the incident. It is also sufficient to demonstrate the likelihood of misunderstanding and deceit. The use of the design owner's rights, including the right to sue, flows to the recipient of the transfer if the owner, who is subjected to unfair competition in this way, transfers his design to third parties.

It is essential to note that according to the Law of the Republic of Azerbaijan on "Trademarks and geographical indications", trademarks and geographical indications that are not registered in the Republic of Azerbaijan, but are valid according to international agreements to which the Republic of Azerbaijan is a party, are protected in accordance with this Law (12).

The fact that a product is similar in appearance to a previously produced commodity does not constitute unfair competition. However, if the appearance of that product has gained a distinctive feature from its similar products in the market and is recognized in the market with its appearance, producing a product that is completely similar in appearance may constitute unfair competition as it may cause confusion.

Conclusion

The scope of protection arising from intellectual property rights is actually specially regulated cases of unfair competition. In other words, violation of intellectual property rights essentially constitutes unfair competition, and the concept of unfair competition appears as a broader superconcept that also includes intellectual property rights.

However, the subject and purpose of unfair competition and intellectual property rights are different from each other, and while intellectual property rights and the intellectual right itself and the owner of this right are protected, it is aimed to protect the competitive environment that operates within the framework of free and honesty rules within the scope of the provisions aimed at preventing unfair competition and the principle of labor protection. The monopolistic right provided by intellectual property rights puts companies competing with each other in the goods and service

markets in an advantageous position over others and plays an important role in determining competitiveness. In order for technology transfer to occur, it is important to provide adequate protection for intellectual property rights in national law.

Especially in terms of intellectual property rights, which are protected within the scope of their own legislation for a certain period of time, exclusive powers are given to the owner of the industrial product, thus protecting the intellectual product against competition for a period of time, and competition in the market in the relevant product group is limited for a certain period of time.

In this regard, in cases where intellectual property rights are overprotected or, on the contrary, inadequate protection is not provided, the free and fair competition environment will be disrupted and actions carried out in such an environment may constitute unfair competition.

References

1. Öçal Akar, (1967). Türk Hukukunda Markaların Himayesi İsviçre ve Fransız Hukukuyla Mukayeseli Olarak, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara
2. Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Ateş, Mustafa, (2003). Taklit ve Korsan Malların Uluslararası Ticareti: GATT – TRIPS Anlaşmasının Bu Ticaretin Önlenmesine İlişkin Hükümleri, Ankara Barosu Fikri Mülkiyet Ve Rekabet Hukuku Dergisi, Ankara.
4. ABŞ Federal Ali Məhkəməsinin qərarı. (1964). Sears, Roebuck & Co. V. Stiffel Co., Birləşmiş Ştatlar.
5. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi
6. Karayalçın Yaşar, (1998). Özel Hukukta Meseleler ve Görüşler - Hukuki Mütalaalar (1988/1999 IV), Ankara.
7. Yalçın, G. Uğur / Zeynep Kurt, (2004). “Fikri - Sınai Haklar ve Gelişmekte Olan Ülkeler ”, Hukuk Ve Adalet Dergisi, Ankara.
8. Tekinalp Ü., (2005). Fikri Mülkiyet Hukuku, 4. Baskı, İstanbul.
9. “Patent haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
10. Şengel Berkant, (1998). Türk Hukukunda Haksız Rekabet Halleri ve Rekabetin Korunması, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
11. Teoman Ömer. (2000). Yaşayan Ticaret Hukuku, Hukuki Mütalaalar Kitap 9, İstanbul.
12. “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Received: 30.01.2024

Accepted: 03.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/81-85>

Gunash Yusifgizi
Baku State University
master
yusifqizi2000@mail.ru

INTERNATIONAL JURISDICTION OF THE COURTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN COMMERCIAL DISPUTES WITH FOREIGN ELEMENTS

Abstract

When citizens and legal entities of the Republic of Azerbaijan, foreign persons need judicial protection, they should first of all pay attention to the issues of jurisdiction and take into account the limits of the international jurisdiction of the courts of each state. The international jurisdiction of the courts is the relevance of disputes with foreign elements to the national courts of a specific state. If the national court of any state does not have international jurisdiction over the relevant case involving a foreign element, it cannot hear that case.

As mentioned above, determining which court is competent is of particular importance when commercial disputes arise between the parties. First of all, we should note that according to the Law "On Courts and Judges" and the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, the commercial court, as a court of first instance, hears commercial disputes, i.e., cases related to the implementation of entrepreneurial activities.

Commercial courts of the Republic of Azerbaijan can hear disputes involving foreign persons only if they have international jurisdiction over those disputes. International powers, in turn, can be determined by the agreement of the parties, as well as by international agreements and national legislation.

Keywords: *foreign element, national regime, international jurisdiction, exclusive jurisdiction, commercial courts*

Günəş Yusifqızı
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
yusifqizi2000@mail.ru

Xarici elementli kommərsiya mübahisələrində Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətləri

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və hüquqi şəxsləri, xarici şəxslər məhkəmə müdafiəsinə ehtiyac duyduqda ilk növbədə səlahiyyət məsələlərinə diqqət yetirməli və hər bir dövlətin məhkəmələrinin beynəlxalq səlahiyyətlərinin sərhədlərini nəzərə almalıdırlar. Məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyəti, xarici elementli mübahisələrin konkret dövlətin milli məhkəmələrinə olan aidiyyətidir. Əgər hər hansı dövlətin milli məhkəməsi xarici elementin iştirakı ilə olan müvafiq iş üzrə beynəlxalq səlahiyyətə malik deyilsə, həmin işə baxa bilməz.

Tərəflər arasında kommərsiya mübahisələri yarandıqda da yuxarıda qeyd edildiyi kimi hansı məhkəmənin səlahiyyətli olmasının müəyyən edilməsi xüsusi önəm kəsb edir. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanuna və Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinə əsasən, kommərsiya məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsi kimi qanunla səlahiyyətlərinə aid edilmiş kommərsiya mübahisələrinə, yəni sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan mübahisələrə dair işlərə baxır.

Azərbaycan Respublikasının kommərsiya məhkəmələri xarici şəxslərin iştirakı ilə olan mübahisələrə yalnız o zaman baxa bilərlər ki, həmin mübahisələr üzrə beynəlxalq səlahiyyətə malik olsunlar. Beynəlxalq səlahiyyətlər isə öz növbəsində həm tərəflərin razılaşması ilə, həm də beynəlxalq müqavilələrlə və milli qanunvericiliklə müəyyən edilə bilər.

Açar sözlər: xarici element, milli rejim, beynəlxalq səlahiyyət, müstəsna səlahiyyət, kommərsiya məhkəmələri

Introduction

When looking at disputes with foreign elements, it must first be determined whether or not there is an foreign element. When determining the "foreign element" in the civil circulation, it should be taken into account that the "foreign element" is distinguished in terms of the following categories:

- The foreign element expressed in the subject of the legal relationship. Legal or natural persons of different states or an international organization act as participants in the relationship.

- The foreign element expressed in the object of the legal relationship. Since the object of the legal relationship, the participants (subjects) of the relationship are citizens of the Republic of Azerbaijan, is located abroad, this relationship is considered international in nature. In another case, the relationship between foreign persons regarding the property of foreign persons located in the Republic of Azerbaijan is considered to be of an international nature due to its object (1).

The courts of the Republic of Azerbaijan have international jurisdiction over disputes with a foreign element, unless otherwise determined by international agreements or by agreement of the parties (2). Therefore, in order to determine whether the courts have international jurisdiction in commercial disputes with a foreign element or not, the existence of any of the two mentioned cases must first be clarified.

Also we consider meaning of commercial disputes, according to the Note of Article 1 of the Civil Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, in this Code, commercial disputes mean disputes related to the implementation of entrepreneurial activities. According to Article 1 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Entrepreneurial Activity", entrepreneurial activity is an activity carried out independently by a person, the main purpose of which is to take profit (income by individual entrepreneurs) from the use of property, production and (or) sale of goods, performance of works or provision of services. A similar definition is given in Article 13 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan and Article 13.2.37 of the Tax Code of the Republic of Azerbaijan (3). Determining the scope of commercial disputes is important for determining the competent court to hear these disputes.

According to the position of German lawyers, international jurisdiction of courts primarily must be determined basis on international agreements. And determining the international jurisdiction of the courts the following sequence should be considered: a) special legislation; b) prorogation agreements; c) territorial affiliation; d) exceptional circumstances that allow for the expansion of the jurisdiction of the court (İbayev, 2005: 164-165).

The international authority of the courts of the Republic of Azerbaijan in commercial disputes with foreign elements can be determined by international agreements to which the Republic of Azerbaijan is a party. This includes bilateral or multilateral ones specifically related to legal assistance (for example, the 1993 Minsk and 2002 Chisinau Conventions on Legal Assistance and Legal Relations in Civil, Family and Criminal Matters), including those with a specific subject area (for example, "Kiev Agreement of 1992 on the procedure for settling disputes related to the implementation of economic activities" refers to international agreements.

If there are no circumstances that exclude consideration of a commercial dispute with a foreign element by the courts of the Republic of Azerbaijan, if no other rule is established by international agreements or based on the agreement of the parties, then the requirements of Article 440.1 of the Civil Code, which establishes the general conditions of the international jurisdiction of the courts, should be taken as a basis. In terms of the requirements of that article, the general conditions of international jurisdiction of courts in a commercial dispute with a foreign element are as follows: - any of the persons participating in the case must be a foreigner; - residence of a foreigner in the Republic of Azerbaijan, his place of stay and his usual place of arrival.

In addition to those general conditions, Article 443 of the Civil Code determines the international jurisdiction of the courts of the Republic of Azerbaijan on commercial disputes with foreign elements in the following special cases:

- that any of the co-plaintiffs or co-defendants in the case have a place of residence, place of residence or usual place of arrival in the Republic of Azerbaijan;
- the presence of a management body, branch or representative office of foreign persons in the territory of the Republic of Azerbaijan;
- that the defendant has property in the territory of the Republic of Azerbaijan; - the occurrence of an action or other situation in the territory of the Republic of Azerbaijan that is the basis for filing a claim for compensation of damage to property;
- the execution of the claim results from a contract that must be implemented or implemented in the territory of the Republic of Azerbaijan in whole or in part;
- the claim arises from unjust enrichment that occurred in the territory of the Republic of Azerbaijan (2).

According to the requirements of Article 26.2 of the Law of the Republic of Azerbaijan, only one category of cases from the special enforcement cases provided for in Article 445 of the Law of the Republic of Azerbaijan may be subject to the jurisdiction of the commercial courts of the Republic of Azerbaijan due to their subject matter and nature. This refers to applications for restoration of the rights of the person who presented them for lost documents (subpoena proceedings) (5).

When assessing whether the courts have international jurisdiction over a commercial dispute with a foreign element, it should be taken into account that regardless of the existence of general and special conditions provided for in Articles 440.1 and 443 of the Civil Code, the courts are assigned to their exclusive jurisdiction by Article 444 of the Civil Code are the authority on disputes. Because the recognition and enforcement of foreign court decisions depends on compliance with the norms of jurisdiction, and the violation of these norms excludes recognition and enforcement. When any state determines its exclusive authority, it first of all takes into account state sovereignty, the national legal order, and determines its exclusive authority in relation to disputes that may harm them. Exclusive jurisdiction cannot be changed by agreement of the parties.

It should be taken into account that even if the court of the Republic of Azerbaijan does not have international jurisdiction over commercial disputes with a foreign element in accordance with the procedure established in Article 450 of the Civil Code, the parties can determine that the court of the Republic of Azerbaijan has such jurisdiction (prorogation agreement) or the court of a foreign state on a specific dispute (derogation agreement) can agree that it is internationally competent (treaty relevance).

In commercial disputes with a foreign element, the procedural grounds of the international jurisdiction of the courts, determined by law, are regulated only by the MPM. Since the Law of the Republic of Azerbaijan "On Private International Law" defines the substantive legal norm applied in relations with foreign elements, it is not permissible to refer to that Law when evaluating the international authority of courts (6).

Attention should be paid to the resolution of procedural issues related to international jurisdiction from the stage of accepting the claim. If it is determined that the court does not have international jurisdiction over the dispute at the stage of accepting the claim, in accordance with Article 153.2.1 of the Civil Procedure Code, the application must be refused, and in accordance with Article 153.3 of the Civil Procedure Code, a reasoned decision must be adopted. at the same time, the right to appeal to the court of a foreign country should be explained to the parties. If it is found that the court in that case does not have international jurisdiction after the case proceedings have started, a decision to terminate the proceedings should be made in accordance with Articles 261.0.1, 262.1 and 262.3 of the Civil Code, and at the same time the parties should be explained the right to apply to the court of a foreign country.

In terms of the principle of procedural economy, without determining the international jurisdiction of the commercial court, the compliance of the claim with the requirements of Articles 149 and 150 of the MPM cannot be checked. If the court has international jurisdiction to hear the case, but the claim does not meet the requirements of Articles 149 and 150 of the Criminal Procedure Code, the decision to return the claim must first include a legal reasoning regarding the

international jurisdiction of the court, and only then the return of the claim position should be reported.

Despite the existence of an arbitration clause between the parties, when a claim is filed with the court, the New York Convention dated June 10, 1958 "On the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards" to which the Republic of Azerbaijan acceded on November 9, 1999, Article 2, 3- The right of the parties to apply for arbitration and the result of this action should be explained to them in accordance with the paragraph and articles 167.1, 167.1.5 of the MPM.

After the court has determined that it has international jurisdiction in considering a dispute with a relevant foreign element, the question of the law to be applied to the disputed legal relationship comes to the center. At this time, according to Article 1.2 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On International Private Law", the legal basis for choosing the material law of the state to be applied by the courts are the following: 1) the contract (agreement) concluded between the parties to the dispute; 2) interstate bilateral or multilateral international agreements to which the Republic of Azerbaijan is a party; 3) generally accepted international customs; 4) Law of the Republic of Azerbaijan "On international private law"; 5) other national legislative acts (5).

Since disputes with foreign elements arise from civil transactions with foreign elements, for the correct settlement of the dispute, the substantive law of which state (the Republic of Azerbaijan or the corresponding foreign state) should be applied, and the requirements of international special law should be followed.

When dealing with disputes with a foreign element, attention should also be paid to the proper formalization of documents issued in the relevant foreign country.

Each state independently determines the limits and conditions of judicial proceedings of its courts within the framework of national judicial power. There is no predetermined international jurisdiction rule for civil law disputes (Nomer, 2018, 247).

The diversity of national legislation in determining the issue of judicial authority is unified to a certain extent through international legal acts. Since the adoption of the Brussels Convention, European legislation has based the defendant's place of residence as a single criterion for determining jurisdiction (1).

Conclusion

Thus, when considering disputes with foreign elements, it should be determined whether this type of element is present or not. In general, we can distinguish the "external element" as the external element expressed in the subject of the legal relationship and the external element expressed in the object of the legal relationship. In the first case, if legal or natural persons of different states or an international organization act as participants in the relationship, in the second case, the relationship regarding the property of foreign persons located in the Republic of Azerbaijan is considered international because the object of the legal relationship is located abroad.

Based on the above, the following sequence should be observed when determining whether the courts have international jurisdiction over a dispute with a foreign element: a separate written agreement (agreement, agreement, etc.) between the parties on the international jurisdiction of the court of the Republic of Azerbaijan or the court of a foreign state, or whether there is a condition of agreement; if there is no such agreement, are there any international agreements to which the Republic of Azerbaijan is a party on the relevant issue; if there is no such international agreement, is such an international authority provided for in the MPM.

During the review of commercial disputes with foreign elements, each element mentioned above should be carefully considered, the competent court should be determined first, taking into account the specificity of the dispute, and then attention should be paid to determining the substantive law that should be applied by the relevant court.

References

1. Xarici elementli kommersiya mübahisələrində qanunvericiliyin tətbiqi təcrübəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 14.12.2023-cü il tarixli Qərarı.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.
4. İbayev, V. (2005). Beynəlxalq Mülki Proses, Bakı: Elm, 548.
5. İşlərin ümumi və yaxud kommersiya məhkəmələrinə aidiyyətinin müəyyən edilməsi, məhkəmə aidiyyəti ilə bağlı mübahisələrə və məhkəmələr arasında yaranan fikir ayrılıqlarına baxılmasının xüsusiyyətlərinə dair Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 18.09.2020-ci il tarixli Qərarı.
6. İnzibati və mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinə dair Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin Plenumunun 10.04.2015-ci il tarixli Qərarı.
7. Nomer, Ergin. (2018). Milletlararası Usul Hukuku, İstanbul.
8. Brussels Convention on jurisdiction and the enforcement of judgments in civil and commercial matters. (1968).
9. Türkiye Cumhuriyyətinin “Milletlararası Özel Hukuk Ve Usul Hukuku Hakkında” Kanunu (27.11.2007).
10. Georgios Dimitropoulos, Article, International Commercial Courts in the ‘Modern Law of Nature’: Adjudicatory Unilateralism in Special Economic Zones, *Journal of International Economic Law*, Volume 24, Issue 2. June 2021, pp. 361–379.

Received: 02.02.2024

Accepted: 10.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/86-97>

Guljan Mansumlu

The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
guljan.ismayilzada@gmail.com

A PART OF THE SOLUTION: ORGANIC FARMING METHODS AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Abstract

Amid escalating concerns worldwide about the environmental and socio-economic impacts of traditional agriculture, organic farming emerges as a viable alternative. This article explores the intricate relationship between organic farming practices and the attainment of Sustainable Development Goals (SDGs). Beginning with an explanation of organic farming principles and methods, the discussion examines its environmental, economic, and social aspects. An assessment of organic farming's alignment with specific SDGs highlights its potential to address global challenges such as food scarcity, climate change, and biodiversity loss. Despite its numerous benefits, challenges persist, necessitating strategic interventions. The article concludes by outlining potential pathways and recommendations, emphasizing the importance of research, policy frameworks, and innovative approaches to promote widespread adoption of organic farming. It advocates for a comprehensive and collaborative approach to agriculture, positioning organic farming as a key contributor to building resilient and sustainable food systems.

Keywords: *organic farming, Sustainable Development Goals, agriculture, environmental sustainability*

Gülcan Mənsumlu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
guljan.ismayilzada@gmail.com

Həllin bir hissəsi: orqanik əkin metodları və dayanıqlı inkişaf hədəfləri

Xülasə

Ənənəvi kənd təsərrüfatının ətraf mühitə və sosial-iqtisadi mühitə təsirlərinə dair dünya üzrə artan narahatlıqlar fonunda, orqanik əkinçilik əlverişli bir alternativ kimi çıxış edir. Bu məqalə orqanik əkinçilik təcrübələri ilə Dayanıqlı İnkişaf Hədəflərinə nail olmaq arasındakı əlaqəni araşdırır. Müzakirə orqanik əkinçilik prinsipləri və metodlarının izahı ilə başlayaraq, onun ekoloji, iqtisadi və sosial aspektlərini araşdırır. Orqanik əkinçiliyin xüsusi Dayanıqlı İnkişaf Hədəflərinə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi onun qida çatışmazlığı, iqlim dəyişikliyi və biomüxtəlifliyin itirilməsi kimi global problemləri həll etmək potensialını vurğulayır. Orqanik əkinçiliyin çoxsaylı faydalarına baxmayaraq, strateji müdaxilə tələb edən problemlər də, qalmaqda davam edir. Məqalə, orqanik əkinçiliyin geniş şəkildə mənimsənilməsinə təşviq etmək üçün tədqiqatın, siyasət çərçivələrinin və innovativ yanaşmaların əhəmiyyətini vurğulayaraq, potensial yolları və tövsiyələri qeyd etməklə yekunlaşır.

Açar sözlər: *orqanik əkinçilik, dayanıqlı inkişaf hədəfləri, kənd təsərrüfatı, ekoloji dayanıqlılıq*

Introduction

The global agricultural landscape faces significant challenges that threaten food security and environmental sustainability. Conventional farming practices, characterized by intensive chemical inputs and monoculture, have led to soil degradation, loss of biodiversity, and water pollution. As

the world's population continues to grow, reaching an estimated 9.7 billion by 2050 (United Nations, 2019), addressing these challenges becomes imperative. Conventional farming, while contributing to increased yields in the short term, has raised concerns about its long-term viability and impact on ecosystems. The excessive use of synthetic fertilizers and pesticides has resulted in soil erosion, degradation of soil structure, and contamination of water resources (Pretty et al., 2018). In response to these challenges, organic farming has emerged as a sustainable alternative that emphasizes ecological balance and natural processes. Organic farming involves the exclusion of synthetic chemicals and genetically modified organisms, promoting the use of organic inputs and sustainable agricultural techniques. The global organic farming area has witnessed significant growth, reaching 72.3 million hectares in 2019, a 2.9% increase from the previous year (FiBL & IFOAM - Organics International, 2021). This growth underscores the increasing recognition of organic farming as a viable solution to address the shortcomings of conventional agriculture.

The unsustainability of current agricultural practices poses a multifaceted problem encompassing environmental, economic, and social dimensions. According to the Food and Agriculture Organization (FAO), agriculture is a major contributor to climate change, accounting for 21% of global greenhouse gas emissions (FAO, 2016). Moreover, the increasing demand for food puts pressure on natural resources, leading to deforestation and depletion of arable land. Addressing these challenges requires a paradigm shift in agricultural practices, w Göndərildi: 10.03.2024 Qəbul edildi: 19.04.2024

ith a focus on sustainability. The question arises: Can organic farming play a pivotal role in achieving sustainable development goals (SDGs)? The SDGs provide a framework for addressing global challenges, including hunger, climate change, and biodiversity loss. This study aims to investigate the potential of organic farming as part of the solution, exploring its principles, benefits, challenges, and its contribution to specific SDGs.

Organic Farming: Principles and Practices

Definition and Principles

Organic farming is characterized by a holistic approach that emphasizes natural processes and the exclusion of synthetic chemicals and genetically modified organisms (IFOAM - Organics International, 2020). The core principles of organic farming include promoting soil health, biodiversity conservation, and ecological balance (Reganold & Wachter, 2016). One of the fundamental principles is the prohibition of synthetic pesticides and fertilizers. Organic farmers rely on natural alternatives, such as compost, manure, and cover crops, to enhance soil fertility (Reganold & Wachter, 2016). This contributes to the reduction of environmental pollution and minimizes the risk of chemical residues in food products (Magkos et al., 2006). The emphasis on soil health is crucial, as healthy soils are more resilient to pests and diseases, reducing the need for external interventions (Badgley et al., 2007). Another key principle is crop rotation and diversification, which helps break pest cycles and improves soil structure (Scialabba & Hattam, 2002). By cultivating a variety of crops, organic farmers enhance biodiversity and create a more resilient agroecosystem (Reganold & Wachter, 2016). This approach not only improves the nutritional content of the soil but also contributes to the overall stability of the farming system.

Sustainable Techniques

Crop Rotation, Diversification, and Integrated Pest Management (IPM)

Organic farming relies on sustainable techniques to manage pests and diseases. Crop rotation involves changing the type of crops planted in a specific area over time, disrupting the life cycles of pests and pathogens (Seufert et al., 2012). This method reduces the reliance on chemical pesticides, contributing to a healthier and more balanced ecosystem (Hole et al., 2005). Diversification, another sustainable technique, involves planting a variety of crops within the same area. This not only enhances biodiversity but also reduces the risk of crop failure due to pests or diseases (Altieri, 1999). Integrated Pest Management (IPM) is a comprehensive approach that combines biological, cultural, and mechanical methods to control pests effectively (Pretty, 2017).

IPM minimizes the use of synthetic pesticides, promoting a more ecologically sustainable farming system.

Soil Conservation and Organic Fertilizers

Organic farming places a strong emphasis on soil conservation practices. The use of cover crops, agroforestry, and minimal tillage helps prevent soil erosion, improve water retention, and enhance overall soil structure (Reganold & Wachter, 2016). These practices contribute to the long-term sustainability of agriculture by preserving one of the most critical resources - soil. Organic farmers avoid synthetic fertilizers and, instead, use organic alternatives such as compost and manure. This not only reduces the environmental impact associated with the production and application of synthetic fertilizers but also enhances the nutrient content and microbial activity in the soil (Zaller, 2007). The global adoption of organic farming practices is evident in the increasing organic farming area, which reached 72.3 million hectares in 2019, with growth observed across all continents (FiBL & IFOAM - Organics International, 2021). The principles and sustainable techniques of organic farming position it as a promising strategy to address the environmental and agricultural challenges posed by conventional farming.

Yield Gap amid Organic and Conventional Farming

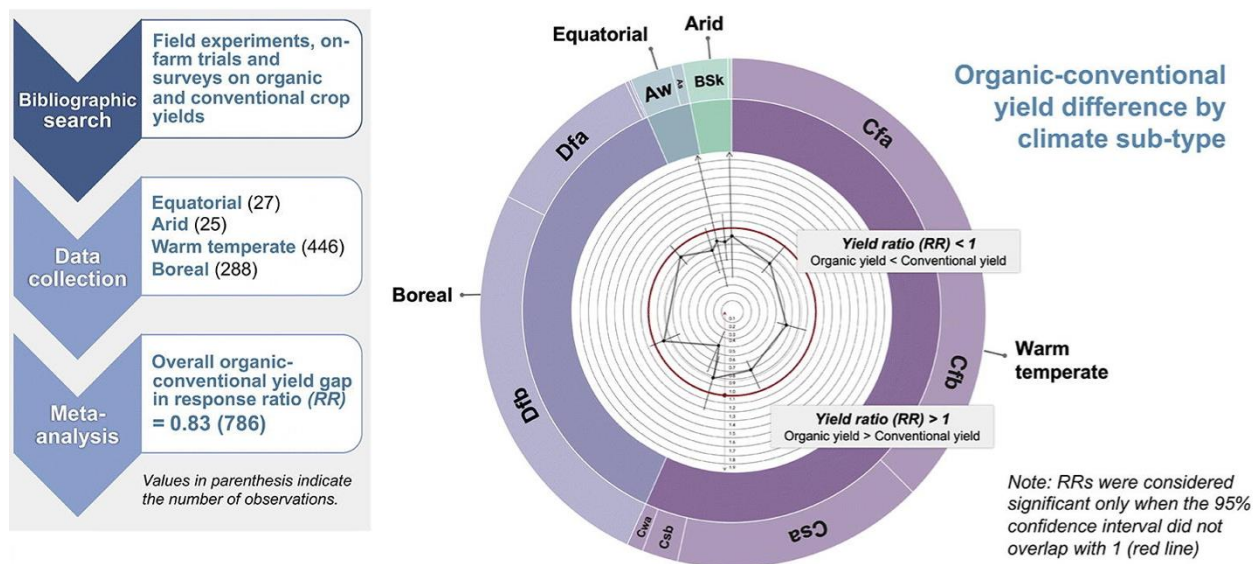
In referring statistical information regarding organic and conventional farming, the meta-analysis research by Tantriani et al. (2023) suggests that the yield exhibited a noteworthy reduction in organic farming compared to conventional farming across all categorical variables and diverse climate types. Figure 1 below depicts that, on average, organic yields are 18.4% less than yields in conventional farming systems. Furthermore, in specific warm temperature sub-types, crop types, geographical regions, and soil properties, organic yields exhibit a notable reduction compared to conventional yields.

Figure 1: Difference in yield between organic and conventional farming systems across various climatic conditions.

Source: Tantriani et al., 2023

In this meta-analysis, the data on yields were gathered from 105 studies that conducted a comparison between organic and conventional farming. A total of 786 pairwise observations were extracted, primarily sourced from prior meta-analyses and individual studies.

Another meta-analysis by Alvarez (2022) suggests that, on average, yields in organic farming were 25% lower than those in conventional farming, with cereals exhibiting a yield gap of 30%.

Additionally, the intensity of soil use was lower in organic systems, with the extent of reduction varying based on the study type: field experiments (7%) or on-farm studies (20%). When considering both the yield gap and the reduction in the number of crops harvested in the rotation, a productivity gap of 29% to 44% was estimated, depending on the types of crops included in the rotation. These findings highlight that the productivity gap surpasses the yield gap between organic and conventional farming.

Other meta studies suggest analogical results, demonstrating a substantial difference amid the two farming systems (e.g., Verdi et al., 2022). Nevertheless, it should be noted that, in spite of exhibiting lower yields, organic crop systems demonstrate superior environmental performance compared to conventional counterparts in areas such as climate change, ozone depletion, ecotoxicity, and resource utilization (Boschiero et al., 2023). Moreover, overall, organic systems exhibit lower environmental impacts than conventional systems concerning acidification, eutrophication, human toxicity, water consumption, and energy requirements (Boschiero et al., 2023).

Linking Organic Farming to Sustainable Development Goals

In the pursuit of global sustainability, the United Nations established the Sustainable Development Goals (SDGs) as a comprehensive framework to address pressing issues by 2030. Spanning 17 goals and 169 targets, the SDGs encompass diverse challenges, including poverty, hunger, health, education, gender equality, clean water, and climate action (United Nations, 2015). Central to achieving these goals is the agricultural sector, making it an integral component of the sustainable development agenda.

Zero Hunger (SDG 2)

SDG 2 focuses on ending hunger, ensuring food security, improving nutrition, and promoting sustainable agriculture. Organic farming aligns seamlessly with these objectives by emphasizing diverse and resilient agroecosystems. Research consistently indicates that organic agriculture contributes to food security by improving crop yields and enhancing the nutritional quality of produce (Badgley et al., 2007; Ponisio et al., 2015). The emphasis on diversified crops and sustainable practices in organic farming systems supports small-scale farmers, contributing to more inclusive and resilient food systems (UNESCO, 2013).

Given that more than 95% of the food supply is directly or indirectly reliant on soil (FAO, 2015), it's crucial to recognize that ensuring soil health is essential for addressing the zero-hunger goal. Approximately 10 million hectares of once-fertile land have been rendered unsuitable for agriculture due to soil degradation, such as erosion, frequently stemming from mismanagement (Meemken & Qaim, 2018). As stated by the Food and Agriculture Organization, around 25% of soils are experiencing significant degradation (FAO, 2017), soil degradation stands out as one of the most serious threats to both the environment and food security. Relating this to organic agriculture, organic methods such as the use of organic matter and implementing longer, more diverse crop rotations with cover and catch crops can help diminish soil erosion and fertility decline (Meemken & Qaim, 2018). Likewise, meta-analyses support the notion that organically managed fields exhibit higher levels of organic matter and more abundant and active soil microbial communities, which are critical indicators of soil quality (e.g., Tuomisto et al., 2012; Babayev & Babayev, 2013). Hence, despite the typically lower yields associated with organic farming, ranging from 19-25% (Meemken & Qaim, 2018), organic agriculture holds significant potential for ensuring long-term food provision. This is due to its ability to enhance soil quality, leading to reduced farmland loss over time and improved climate resilience (Scialabba & Müller-Lindenlauf, 2010).

Climate Action (SDG 13)

Climate change poses a formidable threat to global agriculture, impacting productivity, food security, and rural livelihoods. SDG 13 underscores the urgent need for action to combat climate change and its repercussions. The Figure 2 illustrates a consistent upward trend in global carbon emissions, vegetation carbon sequestration, and the Climate and Biodiversity Performance Index (CBPI) from the year 2000 to 2015. This notable increase over the specified period indicates a rising trajectory in carbon emissions, signifying a potential surge in anthropogenic contributions to atmospheric carbon dioxide. Simultaneously, the upward trend in vegetation carbon sequestration implies a heightened capacity of ecosystems to absorb and store carbon, showcasing a positive ecological response. The parallel increase in the CBPI suggests an overall improvement in climate and biodiversity performance during this timeframe. This could be attributed to global efforts and initiatives aimed at addressing climate change and enhancing biodiversity conservation. The synchronized elevation in these indicators underscores the interconnected nature of carbon

dynamics, vegetation health, and climate and biodiversity performance on a global scale. Analyzing these trends is crucial for understanding the evolving environmental landscape and guiding future policies and actions to mitigate climate change and protect biodiversity.

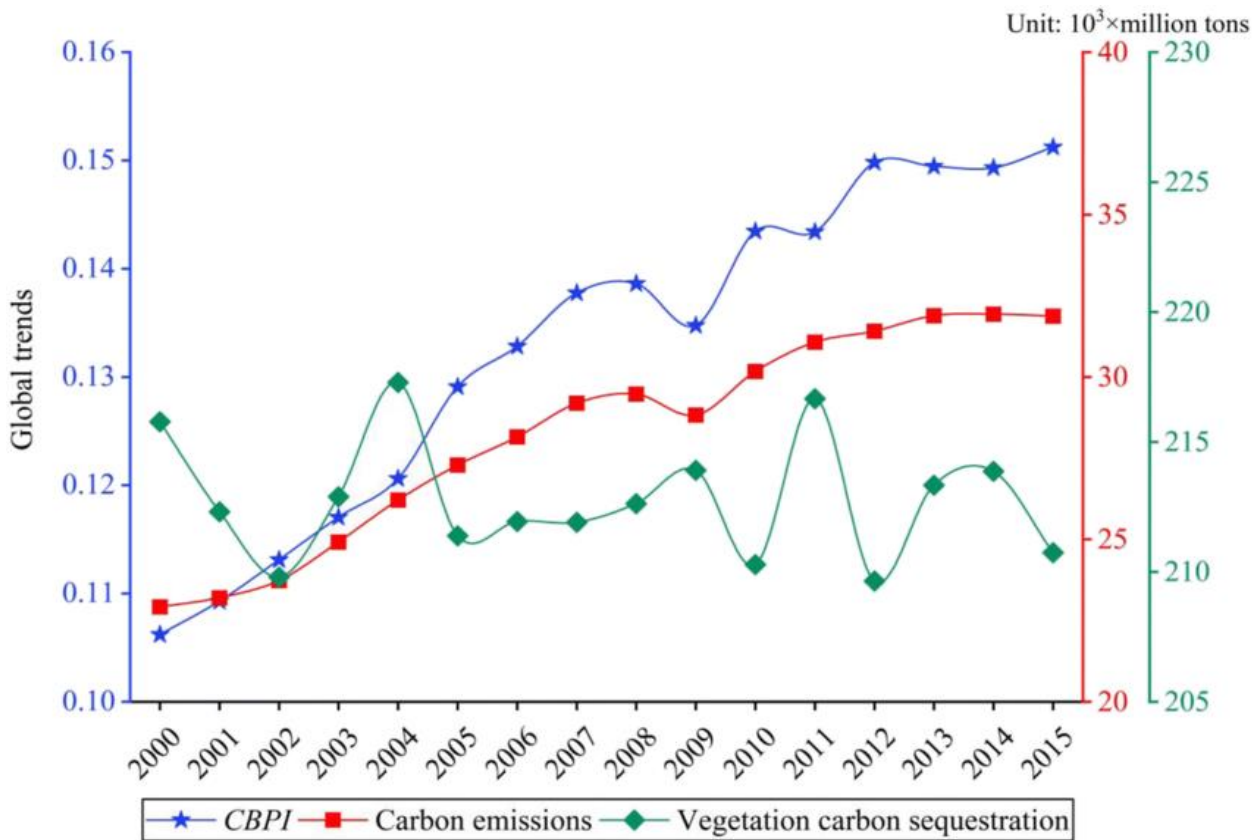

Figure 2: Temporal Trends (2000-2015) in Global Carbon Emissions, Vegetation Carbon Sequestration, and Climate & Biodiversity Performance Index (CBPI)

Source: Chen et al., 2021

Organic farming practices, with their emphasis on carbon sequestration and reduced greenhouse gas emissions, are well-aligned with the goals of climate action (Ponisio et al., 2015; Seufert et al., 2012). Studies consistently demonstrate that organic farming systems enhance soil carbon sequestration, offering a tangible solution to mitigate the effects of climate change on agriculture (Reganold & Wachter, 2016). By promoting resilient and adaptive farming practices, organic agriculture contributes significantly to building climate-resilient food systems.

Effectively managing nutrients and controlling pests within organic farming practices can significantly contribute to mitigating climate change, according to Scialabba & Müller-Lindenlauf, (2010). In line with organic guidelines, the use of synthetic inputs like mineral and chemical pesticides, which heavily rely on fossil fuels, is forbidden, which results in substantial reductions in carbon dioxide emissions (Khanal, 2009). For instance, in 2010, researchers estimated that the production of nitrogen fertilizers alone consumed energy equivalent to 0.4-0.6 gigatons of carbon dioxide, which amounts to approximately 10% of direct global agricultural emissions and about 1% of total human-induced greenhouse gas emissions (Scialabba & Müller-Lindenlauf, 2010). Organic agriculture largely avoids these emissions.

Another significant aspect of how organic agriculture aids in mitigating climate change is its impact on soil health (Scialabba & Müller-Lindenlauf, 2010). The report of FAO on Soil Organic Carbon underscores the critical importance of maintaining healthy soils: Soils represent a significant yet often overlooked carbon reservoir, holding more carbon than both the atmosphere and terrestrial vegetation combined (FAO, 2017). Carbon sequestration, involving the capture and long-term storage of atmospheric carbon dioxide through biological, chemical, or physical

processes, can significantly transform soil into a net sink for greenhouse gas emissions. While quantifying the total extent of mitigation is challenging due to its dependence on local environmental conditions and management practices, research consistently demonstrates higher carbon sequestration in soils managed organically compared to conventional methods (Ziesemer, 2007).

The Role of Organic Farming in Achieving SDGs

Examining successful case studies provides valuable insights into the tangible impacts of organic farming on sustainable development goals. In Ethiopia, the adoption of organic farming practices has led to notable improvements in food security, increased income for farmers, and enhanced biodiversity (Jiang et al., 2022). The shift towards organic agriculture in India has resulted in improved soil fertility, reduced water consumption, and increased farmer income, emphasizing the multifaceted benefits of embracing organic practices (Zeweld et al., 2020). These case studies underscore the holistic potential of organic farming to address multiple dimensions of sustainable development.

Quantitative assessments further support the pivotal role of organic farming in achieving SDGs. A comprehensive meta-analysis comparing organic and conventional farming systems revealed that organic agriculture positively influences biodiversity, soil quality, and ecosystem services (Ponisio et al., 2015).

The study demonstrated that organic farms support a remarkable 34% higher biodiversity than their conventional counterparts, emphasizing the significant contribution of organic practices to the conservation of ecosystems. Moreover, a global assessment of the environmental impacts of organic and conventional farming systems found that organic agriculture exhibits lower environmental impacts concerning land use, eutrophication potential, and acidification potential (Tuomisto et al., 2012). These findings underscore the relevance of organic farming to SDG 15 (Life on Land) and SDG 6 (Clean Water and Sanitation), highlighting its potential to contribute substantially to environmental sustainability.

Beyond environmental considerations, the impact of organic farming extends to economic and social dimensions. Studies show that the adoption of organic practices can lead to increased income and improved livelihoods for smallholder farmers (Mäder et al., 2002; Kamau et al., 2019). Additionally, the growing global demand for organic products has created market opportunities, fostering economic growth in the organic sector (Willer et al., 2021). Inclusivity and fairness in the food system are further promoted through organic certification programs that ensure fair wages and working conditions for farmers and laborers (IFOAM - Organics International, 2017).

Benefits and Challenges

Environmental Benefits

Reduced Synthetic Inputs - One of the primary environmental benefits of organic farming lies in the reduced reliance on synthetic inputs, such as pesticides and fertilizers. Organic farming prohibits the use of synthetic chemicals, mitigating the negative environmental impacts associated with their production and application. Studies have shown that the exclusion of synthetic pesticides in organic systems leads to lower pesticide residues in soil and water, contributing to the preservation of biodiversity and the protection of ecosystems (Pimentel et al., 2005; Seufert et al., 2012).

Soil Health and Biodiversity Conservation - Organic farming practices, including crop rotation, minimal tillage, and the use of organic fertilizers, promote soil health and biodiversity conservation. The emphasis on maintaining healthy soils enhances soil structure, water retention, and microbial diversity (Reganold & Wachter, 2016). A meta-analysis comparing organic and conventional farming systems found that organic practices support 50% more beneficial organisms, such as earthworms and mycorrhizal fungi, contributing to improved soil fertility and resilience (Ponisio et al., 2015).

Carbon Sequestration - Organic farming's role in carbon sequestration is crucial for mitigating climate change. The incorporation of organic matter through cover cropping and organic inputs enhances carbon sequestration in soils. Research indicates that organic farming systems can

sequester more carbon than conventional systems, thereby contributing to climate change mitigation (Smith et al., 2008; Reganold, Wachter, 2016).

Economic Benefits

Market Demand and Premium Prices - The economic benefits of organic farming extend beyond environmental considerations. The growing global demand for organic products has created market opportunities for farmers adopting organic practices. In 2019, the global organic market reached \$106 billion, with organic sales accounting for a growing share of the overall food market (Willer et al., 2021). Organic certification provides farmers with access to premium markets, offering higher prices for their produce and contributing to increased farm incomes (Ewert et al., 2023).

Long-Term Sustainability for Farmers - The long-term sustainability of farming systems is a critical economic benefit associated with organic agriculture. Organic farming practices, by enhancing soil health and reducing dependence on external inputs, contribute to increased resilience against environmental stressors, market fluctuations, and the uncertainties of climate change (Reganold & Wachter, 2016). Studies suggest that organic systems can outperform conventional systems in terms of economic returns, particularly under conditions of environmental stress (Ponisio et al., 2015; Badgley et al., 2007).

Organic farming is implemented in 191 nations, with over 76 million hectares of agricultural land being cultivated organically by a minimum of 3.7 million farmers. The worldwide sales of organic food and beverages nearly reached 125 billion euros in the year 2021 (FiBL, 2023).

Figure 3: Organic food market size worldwide (2022-2032)

Source: Precedence Research, 2023

The size of the worldwide organic food market reached USD 183.35 billion in 2022 (Figure 4), with projections indicating an anticipated value of approximately USD 546.97 billion by 2032. This growth is expected to occur at a compound annual growth rate (CAGR) of 11.60% during the forecast period from 2023 to 2032 (Precedence Research, 2023).

Challenges and Criticisms

Limited Yield and Productivity - A persistent challenge associated with organic farming is the perception of lower yields compared to conventional methods. Studies have reported mixed findings, with some indicating that organic systems may have slightly lower yields, particularly in the initial years of transition (Seufert et al., 2012). However, a meta-analysis covering 293 studies found that in certain contexts and crop types, organic farming can achieve yields comparable to or even higher than conventional farming (Ponisio et al., 2015). The variability in results underscores the importance of considering local conditions, crop types, and management practices.

Transitioning from Conventional to Organic Farming - The transition from conventional to organic farming poses challenges for farmers, including the need for changes in management practices, potential yield fluctuations during the transition period, and the financial costs associated with certification (Müller et al., 2017). Farmers may face uncertainties and risks during this transitional phase, emphasizing the need for supportive policies, technical assistance, and financial incentives to facilitate a smoother shift toward organic practices (Ewert et al., 2023).

Market Access and Certification Issues - Market access and certification challenges can hinder the growth of organic farming. The certification process, while essential for ensuring organic integrity, can be demanding for small-scale farmers in terms of time, paperwork, and costs (IFOAM - Organics International, 2017; Babayev, 2007). Additionally, accessing organic markets and maintaining certification may be more challenging for farmers in remote or low-income regions. Addressing these issues requires targeted efforts to streamline certification processes, enhance market access, and support the inclusivity of diverse farming communities.

Future Directions and Recommendations

Research and Innovation

Improving Organic Farming Techniques

A crucial area for future research and innovation in organic farming lies in improving farming techniques to enhance productivity and sustainability. Investigating alternative pest and disease management strategies, developing resilient crop varieties, and optimizing organic fertilization methods can contribute to overcoming some of the challenges associated with organic farming (Reganold & Wachter, 2016; Ponisio et al., 2015). Research efforts should also focus on assessing the long-term impacts of organic farming on soil health, biodiversity, and ecosystem services, providing a robust scientific foundation for the continued expansion of organic agriculture (Pretty et al., 2018).

Technology Integration in Organic Farming

The integration of technology can play a pivotal role in advancing organic farming. Precision farming technologies, remote sensing, and data analytics can be harnessed to optimize resource use, monitor crop health, and enhance decision-making processes for organic farmers (Seufert et al., 2012). Emerging technologies, such as blockchain, can also contribute to improving traceability and transparency in organic supply chains, addressing concerns related to fraud and ensuring the integrity of organic products (Qu et al., 2023).

Sustainable Agroecological Practices

Promoting sustainable agroecological practices within the organic farming framework is essential for future development. Agroecology emphasizes the integration of ecological principles into agricultural systems, emphasizing the importance of biodiversity, natural resource management, and the enhancement of ecosystem services (Altieri, 1999). Further research should explore how agroecological principles can be effectively integrated into organic farming systems to enhance their resilience and sustainability (Pretty et al., 2018).

Policy Recommendations

Incentivizing Organic Practices

Governments and international organizations should implement policies that incentivize the adoption of organic farming practices. Financial incentives, such as subsidies or grants for transitioning farmers, can alleviate the initial economic challenges associated with the shift to organic methods (Ewert et al., 2023). Furthermore, differentiated support mechanisms for small-scale and marginalized farmers can ensure that the benefits of organic farming reach diverse farming communities, contributing to more inclusive and equitable agricultural systems (Müller et al., 2017).

Strengthening Certification Processes

Policy efforts should focus on strengthening and streamlining organic certification processes. This includes reducing certification costs, simplifying paperwork, and providing technical assistance to farmers during the certification process (IFOAM - Organics International, 2017). Collaboration between governmental bodies, certification agencies, and stakeholders is essential to

create standardized and efficient certification systems that maintain the integrity of organic products while ensuring accessibility for farmers of varying scales and resources. An instance to this can be Ganja Agribusiness Association (GABA), which plays a critical role in the advancement of organic agriculture (Gengenbach, 2022). This association is the driving force behind the Azerbaijan Federation of Organic Agriculture Movements (AzFOAM) and has been a member of the International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM) since 2002.

Integration of Organic Agriculture into National Strategies

Governments should integrate organic agriculture into broader national sustainable development strategies. Aligning organic farming with overarching agricultural policies, climate action plans, and sustainable development agendas can ensure that the potential of organic agriculture is maximized across multiple sectors (Müller et al., 2017). National strategies should recognize organic farming as a viable and beneficial approach, offering support through policy frameworks that prioritize environmental conservation, biodiversity, and the well-being of farming communities.

Research and Extension Support

Investments in research and extension services are critical for the success and growth of organic farming. Governments should allocate resources to support research on organic farming techniques, pest and disease management, and the development of sustainable agroecological practices (Reganold & Wachter, 2016). Extension services play a vital role in disseminating knowledge and best practices to farmers, facilitating the adoption of organic methods (Ewert et al., 2023). Strengthening research and extension networks ensures that farmers receive the necessary information and guidance to make informed decisions about transitioning to and practicing organic farming.

Conclusion

The examination of organic farming in sustainable development contexts has revealed its diverse contributions to addressing pressing global issues. Its environmental benefits, such as reduced synthetic inputs, improved soil health, and carbon sequestration, along with economic advantages like market demand and sustainability for farmers, position it as a promising solution for resilient and fair food systems. Organic farming aligns with specific Sustainable Development Goals like Zero Hunger and Climate Action, highlighting its potential to significantly aid global sustainability efforts. Nonetheless, challenges such as limited yields, transitioning hurdles, and market access barriers emphasize the need for strategic interventions to promote organic practices. Future directions include enhancing productivity and sustainability through research, innovation, and policy measures like incentivizing organic practices and strengthening certification processes. Collaborative efforts among researchers, policymakers, farmers, and consumers are crucial for maximizing the benefits of organic farming. Embracing a holistic approach that integrates sustainable practices, innovation, and supportive policies is pivotal for the future of agriculture. As awareness of the environmental and social impacts of conventional agriculture grows, organic farming emerges as a scalable solution for a more sustainable, resilient, and equitable food system. Achieving a future where organic farming plays a central role requires ongoing collaboration, research advancements, and policy reforms to foster a truly sustainable and regenerative agricultural paradigm.

References

1. Altieri, M.A. (1999). The ecological role of biodiversity in agroecosystems. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, Vol. 74 (1-3), pp. 19-31. [https://doi.org/10.1016/S0167-8809\(99\)00028-6](https://doi.org/10.1016/S0167-8809(99)00028-6)
2. Alvarez, R. (2022). Comparing Productivity of Organic and Conventional Farming Systems: A Quantitative Review. *Archives of Agronomy and Soil Science*, Vol. 68 (14), pp. 1947-1958. <https://doi.org/10.1080/03650340.2021.1946040>

3. Babayev, A.H. (2007). Struggle against desertification in Azerbaijan. *Annals of Agrarian Science*, Vol. 5 (1), pp. 54-57.
4. Babayev, A. H., Babayev, V.A. (2013). Complex indicator of the quality of various soils. *Eurasian Soil Workshop 2013*. <https://doi.org/10.5555/20173070793>
5. Bazaluk, O., Yatsenko, O., Zakharchuk, O., Ovcharenko, A., Khrystenko, O., Nitsenko, V. (2020). Dynamic Development of the Global Organic Food Market and Opportunities for Ukraine. *Sustainability*, Vol. 12, 6963. <https://doi.org/10.3390/su12176963>
6. Boschiero, M., De Laurentiis, V., Caldeira, C., & Sala, S. (2023). Comparison of organic and conventional cropping systems: A systematic review of life cycle assessment studies. *Environmental Impact Assessment Review*, Vol. 102, 107187. <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2023.107187>
7. Chen, J., Li, Z., Song, M. et al. (2021). Decomposing the global carbon balance pressure index: evidence from 77 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, Vol. 28 (6240), pp. 1-16. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-11042-1>
8. Ewert, F., Baatz, R., & Finger, R. (2023). Agroecology for a Sustainable Agriculture and Food System: From Local Solutions to Large-Scale Adoption. *Annual Review of Resource Economics*, Vol. 15, pp. 351-381. <https://doi.org/10.1146/annurev-resource-102422-090105>
9. FAO. (2017). Soil Organic Carbon: the hidden potential. [Online] Accessed 31 January 2024 Available from: <http://www.fao.org/3/a-i6937e.pdf>
10. FiBL. (2023). The World of Organic Agriculture 2023. *Forschungsinstitut für biologischen Landbau FiBL*. [Online] Accessed 29 January 2024. Available from: <https://www.fibl.org/en/shop-en/1254-organic-world-2023>
11. Gengenbach, H. (2022). Report on the Status of Organic Agriculture and Industry in Azerbaijan. German Ministry of Food and Agriculture. [Online] Accessed 24 January 2024. Available from: <https://orgprints.org/id/eprint/46065/1/Country-Report-Organic-AZERBAIJAN-EkoConnect-2022.pdf>
12. IFOAM - Organics International. (2017). Organic guarantee systems: Best practices from leading certification systems around the world. [Online] Accessed 24 January 2024. Available from: https://www.ifoam.bio/sites/default/files/2021-02/IFOAM_OI_GuaranteeSystems_web.pdf
13. IFOAM - Organics International. (2020). Principles of organic agriculture. [Online] Accessed 25 January 2024. Available from: <https://www.ifoam.bio/knowledge-bases/organic-landmarks/principles-organic-agriculture>
14. Jiang, L., Chen, Y., Wang, X., Guo, W., Bi, Y., Zhang, C., Wang, J., Li, M. (2022). New insights explain that organic agriculture as sustainable agriculture enhances the sustainable development of medicinal plants. *Frontiers in Plant Science*, Vol. 13, 959810. <https://doi.org/10.3389/fpls.2022.959810>
15. Kamau, J. W., Biber-Freudenberger, L., Lamers, J. P. A., Stellmacher, T., & Borgemeister, C. (2019). Soil fertility and biodiversity on organic and conventional smallholder farms in Kenya. *Applied Soil Ecology*, Vol. 134, pp. 85-97. <https://doi.org/10.1016/j.apsoil.2018.10.020>
16. Khanal, R. C. (2009). Climate Change and Organic Agriculture. *Journal of Agriculture and Environment*, Vol. 10, pp. 116-127. <https://doi.org/10.3126/aej.v10i0.2136>
17. Mäder, P., Fliessbach, A., Dubois, D., Gunst, L., Fried, P., & Niggli, U. (2002). Soil fertility and biodiversity in organic farming. *Science*, 296 (5573), pp.1694-1697. <https://doi.org/10.1126/science.1071148>
18. Magkos, F., Arvaniti, F., Zampelas, A. (2006). Organic food: Buying more safety or just peace of mind? A critical review of the literature. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, Vol. 46 (1), 23-56. <https://doi.org/10.1080/10408690490911846>
19. Meemken, E.-M., Qaim, M. (2018). Organic Agriculture, Food Security, and the Environment. *Annual Review of Resource Economics*, Vol. 10 (1), pp. 39-63. <https://doi.org/10.1146/annurev-resource-100517-023252>

20. Müller, A., Schader, C., El-Hage Scialabba, N., Brüggemann, J., Isensee, A., Erb, K. H., Smith, P., Klocke, P., Leiber, F., Stolze, M. & Niggli, U. (2017). Strategies for feeding the world more sustainably with organic agriculture. *Nature Communications*, Vol. 8 (1), 1290. <https://doi.org/10.1038/s41467-017-01410-w>
21. Pimentel, D., Hepperly, P., Hanson, J., Douds, D., Seidel, R. (2005). Environmental, energetic, and economic comparisons of organic and conventional farming systems. *BioScience*, Vol. 55 (7), pp. 573-582. [https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2005\)055\[0573:EEAECO\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2005)055[0573:EEAECO]2.0.CO;2)
22. Planet Tracker (2020). Business can Benefit from New EU Food and Agriculture Strategies. [Online] Accessed 27 January 2024. Available from: <https://planet-tracker.org/business-can-benefit-from-new-eu-food-and-agriculture-strategies/>
23. Ponisio, L. C., M'Gonigle, L. K., Mace, K. C., Palomino, J., de Valpine, P., & Kremen, C. (2015). Diversification practices reduce organic to conventional yield gap. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, Vol. 282 (1799), 20141396. <https://doi.org/10.1098/rspb.2014.1396>
24. Precedence Research (2023). Organic Food Market - Global Industry Analysis and Forecast 2023-2032. Precedence Research Pvt. Ltd. [Online] Accessed 29 January 2024. Available from: <https://www.precedenceresearch.com/table-of-content/1843>
25. Pretty, J. (2018). Intensification for redesigned and sustainable agricultural systems. *Science*, Vol. 362 (6417), eaav0294. <https://doi.org/10.1126/science.aav0294>
26. Pretty, J., Benton, T. G., Bharucha, Z. P., Dicks, L. V., Flora, C. B., Godfray, H. C., ... & Whiteley, N. M. (2018). Global assessment of agricultural system redesign for sustainable intensification. *Nature Sustainability*, Vol. 1 (8), pp. 441-446. <https://doi.org/10.1038/s41893-018-0114-0>
27. Qu, R., Chen, J., Li, W., Jin, S., Jones, G. D., & Frewer, L. J. (2023). Consumers' Preferences for Apple Production Attributes: Results of a Choice Experiment. *Foods*, Vol. 12, 1917. <https://doi.org/10.3390/foods12091917>
28. Reganold, J. P., & Wachter, J. M. (2016). Organic agriculture in the twenty-first century. *Nature Plants*, Vol. 2 (2), 15221. <https://doi.org/10.1038/nplants.2015.221>
29. Scialabba, N.E.H., Müller-Lindenlauf, M. (2010). Organic agriculture and climate change. *Renewable Agriculture and Food Systems*, Vol. 25 (2), pp. 158-169. <https://doi.org/10.1017/S1742170510000116>
30. Seufert, V., Ramankutty, N., Foley, J. A. (2012). Comparing the yields of organic and conventional agriculture. *Nature*, Vol. 485 (7397), pp. 229-232. <https://doi.org/10.1038/nature11069>
31. Smith, P., Martino, D., Cai, Z., Gwary, D., Janzen, H., Kumar, P., Smith, J. (2008). Greenhouse gas mitigation in agriculture. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 363(1492), pp. 789-813. <https://doi.org/10.1098/rstb.2007.2184>
32. Tantriani, de la Cruz, V. Y. V., Cheng, W., & Tawaraya, K. (2023). Yield gap between organic and conventional farming systems across climate types and sub-types: A meta-analysis. *Agricultural Systems*, Vol. 211, 103732. <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2023.103732>
33. Tuomisto, H. L., Hodge, I. D., Riordan, P., Macdonald, D. W. (2012). Does organic farming reduce environmental impacts? - A meta-analysis of European research. *Journal of Environmental Management*, Vol. 112, pp. 309-320. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2012.08.018>
34. Tuomisto, H. L., Hodge, I. D., Riordan, P., & Macdonald, D. W. (2012). Does organic farming reduce environmental impacts? - A meta-analysis of European research. *Journal of Environmental Management*, 112, 309-320. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2012.08.018>
35. UNESCO. (2013). UNESCO-IFOAM training manual on organic agriculture for small island developing states. [Online] Accessed 27 January 2024. Available from: <http://www.fao.org/3/i3110e/i3110e00.htm>
36. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. [Online] Accessed 27 January 2024. Available from: <https://sdgs.un.org/2030agenda>

37. Verdi, L., Marta, A. D., Falconi, F., Orlandini, S., & Mancini, M. (2022). Comparison between organic and conventional farming systems using Life Cycle Assessment (LCA): A case study with an ancient wheat variety. *European Journal of Agronomy*, Vol. 141, 126638. <https://doi.org/10.1016/j.eja.2022.126638>
38. Willer, H., Lernoud, J., & Bär, D. (2021). The world of organic agriculture 2021. FiBL & IFOAM - Organics International. [Online] Accessed 26 January 2024. Available from: <https://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2021.html>.
39. Zeweld, W., Huylenbroeck, G.V., Tesfay, G., Azadi, H., Speelman, S. (2020). Sustainable agricultural practices, environmental risk mitigation and livelihood improvements: Empirical evidence from Northern Ethiopia. *Land Use Policy*, Vol. 95, 103799. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2019.01.002>
40. Ziesemer, J. (2007). Energy use in organic Food Systems. [Online] Accessed 31 January 2024 Available from: <http://www.fao.org/docs/eims/upload/233069/energy-use-oa.pdf>

Received: 04.03.2024

Accepted: 17.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/98-103>

Samirə İsmayılova
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
magistrant
ismayilovasamire46@gmail.com

QIDA MƏHSULLARININ BRENDLƏŞMƏSİNDƏ MARKETİNQ KOMPLEKSLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Qida məhsullarının brendləşməsi, marketinq komplekslərinin effektiv şəkildə tətbiqi vasitəsilə məhsulun müştəri tərəfindən tanınması, sevilərək istifadə olunması və sadəcə satın alınması deyil, yenidən tələbat duyulması üçün vacibdir. Bu komplekslər, reklam, satış promosiyları, məhsulun mövcudluğu və qiymətləndirməsi, məhsul ambalajı və brendin imici elementləri kimi alətləri əhatə edir. Əsas məqsədlərindən biri, müştərilərin məhsul brendinə ən çox dəyər vermələrini təmin etməkdir. Bu, müştəri bağlılığının yaradılması və məhsulun fərqli olaraq diqqət çəkiləcək formaya salınması ilə əlaqəlidir. Brendləşmə prosesi, müştəri məmnuniyyətini və daimi alıcı bazasını artırmaqda kritik bir rol oynayır. Bu yolla, marketinq kompleksləri, 4P (məhsul, qiymət, yer (yerləşdirmə) və təşviq) brendləşmə prosesində əhəmiyyətli bir strategiya olaraq qəbul edilir.

Brend strategiyası çox vacibdir. Bu səbəbdən aparıcı qlobal şirkətlər e-ticarət, reklam, promosyonlar, marketinq kampaniyaları və digər marketinq fəaliyyətləri vasitəsilə brendləşdirməyə, brendin formalaşmasına və təşviqinə böyük diqqət yetirirlər. Bu alətlər arasında müxtəlifliyin yaradılması müştərilərin brendin məhsul və xidmətləri ilə daha çox maraqlanmasına və onlarla daha bağlı münasibət qurmasına imkan verir.

***Açar sözlər:** marketinq kompleksi, sahibkar, brendinq, bazar, iqtisadi inkişaf, strategiya*

Samira Ismayilova
Azerbaijan Technological University
master student
ismayilovasamire46@gmail.com

The role of the marketing complexes in the branding of food products

Abstract

Branding of food products through the effective application of marketing complexes is important for the product to be recognized by the customer, loved and used and not just bought, but re-demanded. These complexes include tools such as advertising, sales promotions, product availability and evaluation, product packaging and brand image elements. One of its main goals is to ensure that customers value the product brand the most. It has to do with creating customer loyalty and shaping the product to stand out differently. The branding process plays a critical role in increasing customer satisfaction and repeat customer base. In this way, marketing complexes, 4P (product, price, place (positioning) and promotion) are considered as an important strategy in the branding process.

Brand strategy is very important. For this reason, progressive global companies are paying great attention to branding, brand formation and promotion through e-commerce, advertising, promotions, marketing campaigns and other marketing activities. They grow meat. Creating diversity among these tools allows customers to become more interested in the brand's products and services and to establish a more committed relationship with them.

***Keywords:** marketing complex, owner, branding, market, economic development, strategy*

Giriş

Qida məhsullarının istehsalı və satışı, insan cəmiyyətinin ən qədim fəaliyyət sahələrindən biridir. Bu məsələ zaman-zaman cəmiyyətin inkişaf mərhələlərində dünya ölkələrinin qarşısında duran mühüm bir məsələ olmuşdur. Yaşadığımız informasiya və texnologiyalar əsrində də onun əhəmiyyəti azalmamış, əksinə daha da artmışdır. Müasir dünyada ərzaq problemi, hər kəs üçün ciddi bir problem kimi qarşımıza çıxır. Ərzaq məhsulları olmadan insanların yaşaması qeyrimümkündür; ərzaq məhsulları insan həyatının mövcudluğunun vacib şərtidir. Karl Marksın ifadəsi ilə, insanlar siyasət, elm, din, incəsənət və digər fəaliyyət sahələri ilə məşğul olmaq üçün hər şeydən əvvəl yemək yeməli, içməli, geyinməli və yaşayış üçün mənzili olmalıdır. Bu sözlər, ərzaqın insan həyatındakı əhəmiyyətini vurğulayır.

XXI əsrdə dünya dövlətlərinin qarşısında duran əsas problemlərdən biri kimi ərzaq təhlükəsizliyi, keyfiyyətli qida məhsullarının istehsalı, istehlakı, idxal və ixrac edilməsi məsələlərinin həlli, yeyinti sənayesinin inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Bu sahədə ölkələrin cari vəziyyətinin təhlili və problemlərin araşdırılması vacibdir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas məqsədlərindən biri əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Müasir iqtisadi strategiyalarımız bazar iqtisadiyyatına keçidə dayanır və bu da bazar münasibətlərinin daha geniş xarakter almasına səbəb olur. Bu şəraitdə, bütün müəssisələr, xüsusən də ərzaq məhsullarının istehsalı, satışı və ixracı ilə məşğul olanlar, bazar dəyişikliklərini nəzərə almalı, səriştəli rəqabət strategiyaları hazırlamalıdır. Bu, öz aralarında və xarici korporasiyalarla rəqabətə girərək inkişaf etməyin əhəmiyyətini artırır.

Bugün, qida sənayesində sürətli inkişaf və qida ticarətinin irəliləməsi ilə birlikdə, yeni istehsal üsulları və müxtəlif qida məhsullarının davamlı artımı müşahidə olunur. Qida məhsullarının istehsalında etibarlı və keyfiyyətli bir şəkildə, istehlakçıların sağlamlığına zərər verməyən şəkildə fəaliyyət göstərən təşkilatlar laboratoriyalar tərəfindən həyata keçirilən test və analiz işləri böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qida məhsullarını təhlil etmək üçün aşağıdakı səbəbləri göstərmək olar:

- Müəssisə və təşkilatlar hüquqi qaydalara riayət etməlidirlər. İnsan sağlamlığının qorunması üçün qanuni tənzimləmələr edilir və qida istehsal edən müəssisələr bu qaydalara riayət etməlidirlər.

- Keyfiyyətə nəzarət işləri çərçivəsində məhsullar məhsul keyfiyyətini müəyyən etmək istəyirlər.

- Müəssisələr müəyyən keyfiyyət sistemlərinə uyğun olaraq istehsal etdiyini sübut etmək istəyirlər. Məsələn istehsal, GMP (Yaxşı İstehsalat Təcrübə) sistemi standartına və ya istehsalatda ISO 22000 Qida Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemi standartına uyğun olaraq həyata keçirilirsə, bu xüsusiyyətləri istehlakçılara sübut etmək üçün ərzaq testi tələb olunur.

- Müəssisələr yeni inkişaf etmiş məhsulların və ya tətbiq olunan yeni istehsal metodlarının nəticələrini görmək istəyirlər

- Araşdırmalar və inkişaf fəaliyyətləri daxilində bu təhlillərə ehtiyac duyur (Qrem Huley, Con Sonders, Naycel Pirsi, 2008).

Bütün ərzaq təhlillərinin ümumi istiqamətləri olmasına baxmayaraq, bəzi analizlər təhlilin məqsədi və ərzaq növündən asılı olaraq fərqlənir. Paralel olaraq, ərzaq laboratoriyaları ümumiyyətlə üç qrupa ayrılır: istehsal təhlili, tədqiqat və inkişaf təhlili və nəzarət laboratoriyaları.

Ümumiyyətlə istehsal analizləri aparılan laboratoriyalar, qida emal müəssisələrində yerləşir. Bu laboratoriyalarda analizlər xammal daxilolmalarından bazarın bütün mərhələlərində aparılır. Tədqiqat və inkişaf laboratoriyaları (Ar-Ge laboratoriyaları) əsasən təhsil və tədqiqat müəssisələrində yerləşir. Burada müxtəlif məhsullar xammal daxilindən hazır məhsul məhsuluna qədər təhlil edilir. Müxtəlif xammal və ya ara məhsullar müxtəlif formulalarla birləşir və yeni məhsul axtarırları aparılır. Qidaya nəzarət laboratoriyalarına gəldikdə əsasən istehlakçılara təklif edilən qida maddələrinin təhlili bu laboratoriyalarda aparılır. Bir sözlə, qida məhsullarının emalına və keyfiyyətinə nəzarət olunur (Qrem Huley, Con Sonders, Naycel Pirsi, 2008).

İstehsalçıların əsas məqsədi, istehlakçı yaratmaqdır. Çünki biznesin əsasını müştərilər təşkil edir. Müştərilər, biznes sahibləri tərəfindən yaradılır və onların məmnuniyyəti, müştəri yaratma prosesinin əsasını təşkil edir. Bu məqsədə nail olma yolunun əsası isə müştəri məmnuniyyətindən keçir. İstehlakçı məmnuniyyəti, daimi uğurlara nail olmaq və məqsədlərə çatmaq üçün əsas

məqamlardan biridir. Marketing strateji isə burdan başlayır. "Strategiya" termini, marketing terminologiyasında hərbi termin kimi tanınır. Hərbi əməliyyatlarda olduğu kimi, marketingdə də preventiv addımlar atılmalıdır, yəni atılacaq addımlar əvvəlcədən hər tərəfli düşünülməlidir. Marketing seqmentində də istehlakçılar hər zaman bir tərəfin müttəfiqi hesab olunmalıdır. Bu, istehlakçıların seçdiyi markanı dəyişməməsi ilə əlaqəlidir. Brendlər, müttəfiqləri olan istehlakçılarına güc və dəstək göstərmək üçün marka strategiyalarını doğru qurmalıdırlar. Marka adı ticarət markasının tələffüz edilə bilən hissəsidir. Məsələn, "Çinar", "BK", "Mercedes" və s. marka adlarıdır. Marka emblemi (nişanı) ticarət markasının tanına bilən, lakin, tələffüz edilə bilməyən hissəsidir (2).

İstehsalçılar məhsullarını fərqləndirmək və keyfiyyəti saxlamaq üçün müxtəlif markalardan istifadə edir, brendləşdirməyə üstünlük verirlər. Brend istehlakçıların biznesə sadıqlığını artırmaqla biznesə kömək edir. Satışları və rəqabət qabiliyyətini artırır. Məsələn, Nike brendinin məhsulu və bu markanın onları başqalarından fərqli hiss etdirdiyini düşünür. İstehlakçıların brendə sadıqlığı şirkətin satışını və rəqabət qabiliyyətini artırır (Yükselen, 2000).

Brending, bir şirkətin unikal bir şəxsiyyət yaratmaq, qoruyub saxlamaq və tanımaq prosesidir. Bu proses, şirkətin adı və logosu ilə məhdudlaşmır, həm də insanların beynində oyandırdığı fikirləri və hissləri əhatə edir. Brend müştəri ilə şirkətiniz arasında emosional əlaqədir. Bu əlaqə, özünüzü dünyaya təqdim etməyiniz və müştərilərlə qarşılıqlı münasibətlər qurmağınızla bağlıdır. Bir çox şirkətin ayrılmaz parçası olan brend qeyri-maddi, simvolik və emosional xüsusiyyətlərinin cəmidir. Ona görə də brendinqin məqsədi istehlakçıların şüurunda müəyyən bir məhsul və ya şirkət haqqında müsbət və unudulmaz bir təəsürat yaratmaqdır. Bu təəsüratın təməl daşları isə şirkətinizi digər şirkətlərdən fərqləndirən ad, simvol, şüar və dizayndır. Brending, müştərilərinizlə emosional əlaqə qurmağa, müştəri loyallığını və müştəri maraqlarını qorumağa, tərəfdaşlar və investorlarla güclü münasibətlər qurmağa kömək edir. Bu, müştəriləriniz arasında etibar və nüfuz qazanmağa xidmət edir. Həm də marka məhsullar daha yüksək qiymətə satıla bilir və şirkətinizə daha çox qazanc gətirir, çünki bu məhsulların daha keyfiyyətli olduğu düşünülür. Brending, müştərilərinizin zövqlərini dəyişən dünyada rəqiblərdən fərqlənib onları qabaqlamağa kömək edir. Bu səbəbdən brendinq şirkətlərin marketing strategiyasının əsas parçasıdır. "Coca-Cola" şirkətinin mərhum rəhbəri Roberto Qisueta belə söyləmişdi: "Bizim bütün zavodlarımız və fabriklərimiz sabah yanıb kül ola bilər, lakin bu olay şirkətimizin dəyərinə əhəmiyyətli təsir göstərməyəcək; bu dəyər markamızın etibar və bizim kollektiv bilgilərimizlə müəyyənləşir" (Kotler, 2021: 320).

Əsasən, brend məhsulun satıcısının və ya istehsalçısının kimliyini göstərir. "Brend" ("Branding") sözü, kəndlilərin mallarını fərqləndirmək üçün damğa vurduğu təcrübədən gəlir və bu, məhsulun mətbuatını ifadə edir. İstehsalçı və istehlakçı, brend vasitəsilə məhsul və xidmətə mənasını verir və müştərilərlə əlaqə yaradır (Keller, 2007).

Brend məhsulun adı, işarələri, simvolları, loqoları və rəngləri ola bilər. Brend, istehlakçının müəyyən bir markaya bağlanmasına kömək edir və onların məhsulu axtarmaq və almaq üçün lazım olan vaxtı qısaltmaqda yardımcı olur. İstehlakçılar üçün brend, məhsulu tanımağın ən asan yoludur və onlara məhsulu almaqda kömək edir. Brend, məhsul istehlakçılarına qane etdiyi və onların ehtiyaclarını ödədiyi müddətdə istehlakçılara məhsulu almağa kömək edir.

Brendləşmənin əsas məqsədi, məhsulunuzu rəqiblərdən fərqləndirmək və istehlakçıların şüurunda uzunmüddətli seçim üstünlüyü yaratmaqdır. Yerli brendin yaradılması və ona müsbət imicin qazandırılması, ölkə məhsullarının cəlbediciliyini artırmaq üçün güclü bir alətdir. Brendləşmə strategiyasının qurulmasında əsas olan ənənəvi marketing parametrləri (4P) konsepsiyasının rolu mühümdür. 4P-lər marketing strategiyasının əsas elementlərinə istinad edir və ümumiyyətlə dörd əsas komponenti ehtiva edir: məhsul, qiymət, yer (yerləşdirmə) və təşviq.

Məhsul: Bu, marketing strategiyasının mərkəzində olan məhsul və ya xidmətə aiddir. Məhsulun xüsusiyyətləri, üstünlükləri, keyfiyyəti və istehlakçı ehtiyaclarına uyğunluq kimi elementlər bu kateqoriyada qiymətləndirilir. Marka, qablaşdırma, xüsusiyyətlər və müştəri xidməti kimi alt elementlər də məhsul kateqoriyasına daxildir.

Qiymət: Qiymət strategiyası məhsulun dəyəri, rəqabət mühiti, tələb və istehlakçı qavrayışı kimi amillər əsasında müəyyən edilir. Qiymət strategiyasına mənfəətin maksimumlaşdırılması,

nüfuzetmə strategiyası, qiymət çevikliyi və qiymət seqmentasiyası kimi müxtəlif yanaşmalar daxil ola bilər.

Yer: Yerləşdirmə strategiyası məhsulun hədəf auditoriyası tərəfindən asanlıqla əldə oluna biləcəyi yerləri müəyyənləşdirir. Buraya paylama kanallarının seçilməsi, məhsulun rəfdə yerləşdirilməsi, anbar və logistikanın idarə edilməsi daxildir. Müştəri üçün ən uyğun yerdə məhsulu tapmaq və tədarük etmək bu strategiyanın diqqət mərkəzindədir.

Təqdimat: Bu, məhsul və ya xidmətin satışını təşviq etmək və artırmaq üçün istifadə olunan strategiyalara aiddir. Potensial müştərilər məhsul və ya xidmət haqqında məlumatlandırılır və reklam, ictimaiyyətlə əlaqələr, satış təşviqi, birbaşa marketing və rəqəmsal marketing kimi müxtəlif üsullarla satın almağa təşviq edilir.

Birlikdə istifadə edildikdə, bu 4P marketing strategiyasının əsasını təşkil edir və şirkətə məhsul və ya xidmətini uğurla bazara çıxarmağa imkan verir.

Mövzu və Metodlar

Qida məhsullarının brendləşməsi prosesində nəzərə alınmalı olan bəzi mühüm amillərdən bir neçəsi bunlardır:

- **Məhsulun mövcudluğu:** Məhsulunuzun bazarın tələbatını ödəyəcək qədər mövcud olması vacibdir. Bu, müştəriləri məmnun edəcək və onlara lazımı məhsulu təklif etmək imkanını verəcəkdir

- **Qiymət strategiyası:** Müəssisədə qiymətin necə və kim tərəfindən müəyyən edilməsi qiymət prosesinə təsir göstərir. Kiçik müəssisələrdə qiymətlər ümumiyyətlə baş menecer tərəfindən müəyyən edilsə də, böyük müəssisələrdə qiymətlər marketing və ya satış şöbəsi və ya məhsul menecerləri tərəfindən müəyyən edilir. Bazarlarda bəzi məqamlarda qiymətin formalaşmasında müştəri ilə sövdələşmə tələb olunur. Ona görə də biznesdə həyata keçirilən qiymət mexanizmi son qiymətin müəyyən edilməsində də təsirli ola bilər. Qiymət mexanizmi çox ciddi əhəmiyyətə malikdir (Mucuk İsmet, 2000). Qiymət strategiyası, bir məhsulun brend dəyərini yansıtmalı və eyni zamanda rəqabətli olmalıdır. Bu, məhsulun keyfiyyəti, funksiyaları və istifadəçilər üçün təklif olunan dəyərlərin qiymətə uyğun gəlməsi deməkdir. Müştərilər məhsulun qiyməti ilə onun keyfiyyəti və dəyəri arasında bir uyğunluq gözləyirlər. Beləliklə, məhsulun qiyməti səslənən brend dəyərinə və müqavimətli rəqabət cəhətlərinə əsaslanmalıdır. Bu, müştəriləri cəlb etmək, onların gözündə məhsulun dəyərini artırmaq və uzunmüddətli müştəri bağlılığı yaratmaq üçün əhəmiyyətli bir taktikadır.

- **Satış nöqtələri:** Məhsulunuzun satış nöqtələrində necə təqdim edildiyi, müştəri təcrübəsinə təsir edir və bu çox əhəmiyyətlidir. Keyfiyyətli satış nöqtəsi təcrübəsi məhsullarınızın üstünlüklərini, xüsusiyyətlərini və istifadəsini aydın şəkildə təqdim etməklə müştərilərin etibarını qazanmağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, gülərüz və faydalı xidmət göstərməklə müştəri məmnuniyyətini artırır və onların sadıqlığını təmin edə bilərsiniz. Bu, uzunmüddətli perspektivdə müştəri bazanızı genişləndirməyə və satışlarınızı artırmağa kömək edə bilər. Onda belə bir sual ortaya çıxır . Bəs satışda Brendin əhəmiyyəti nədir? Brendinq satışa nə dərəcədə təsir edir və onun inkişafına vaxt və resurslar sərf etməyə dəyərmi? Brendinq istənilən biznes strategiyasının tərkib hissəsidir və satışa əhəmiyyətli təsir göstərir. Bugünkü yüksək rəqabətli bazarda şirkətlər özlərini fərqləndirmək və rəqabətdən fərqlənmək yollarını axtarırlar. Güclü brend şirkətlərə bu məqsədə çatmağa kömək edir, çünki o, unikal şəxsiyyət yaradır və onları rəqabətdən fərqləndirir (7).

Brendləşmənin uğurlu olması üçün, məhsulunuzun keyfiyyəti və müştəri xidməti ilə yanaşı, məhsulunuzun hər bir aspektinin müştərilərinizlə necə "görüşdüyü"nü də nəzərə almalısınız. Bu, məhsulunuzun bazar dəyərini və müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün əsas addımlardan biridir.

Araşdırma zamanı "Brendləşdirmə strategiyalarının düzgün yerinə yetirilməsi üçün nə etmək lazımdır" sualına cavab tapılmağa çalışılıb və bir çox veb saytlar ətraflı təhlil edilmişdir. Sonra isə bu sahəni əhatə edən elmi məqalələrin tədqiqi aparılmışdır.

Daha sonra isə brendləşmə haqqında istehlakçıların məlumatlı olub olmadığını öyrənmək məqsədi ilə sorğu anketi təşkil olunmuşdur.

1. Brendləşmiş məhsulların və xidmətlərin alış-verişinizə təsir etdiyini düşünürsünüzmü?

2. Bir brenddən xoşunuz gəldikdə, onu başqalarına tövsiyə edirsinizmi?

Yuxarıdakı sorğular brend məhsul və xidmətlərin alqı-satqısına istehlakçı təsirini və brend loyallığını ölçmək məqsədi daşıyır.

Brend məhsul və xidmətlərin alış-verişə təsiri: Bu sualın məqsədi istehlakçıların markalı məhsul və xidmətlərin satınalma qərarlarına təsirini qiymətləndirməkdir. İstehlakçılar brendin nüfuzuna, keyfiyyətinə, qiymətinə və ya digər amillərə görə müəyyən bir markaya üstünlük verə bilər və ya seçim etməyə bilər.

Bir brendi bəyəndinizsə, onu başqalarına tövsiyə edərdinizmi?: Bu sualın məqsədi istehlakçıların brendə sadıqlığını və markaları başqalarına tövsiyə etmək meylini ölçməkdir. İstehlakçı bir markadan razıdırsa, o brendi başqalarına tövsiyə etmək ehtimalı daha yüksək ola bilər. Bu, müştəri məmnuniyyətini və brendin sadıqlığını qiymətləndirmək üçün vacib bir göstəricidir.

Bu sorğular istehlakçıların brendlərə münasibətlərini və brend seçimlərini anlamaq üçün istifadə olunan ümumi alətdir. Belə rəylər brendlər üçün müştəri məmnuniyyətini artırmaq, loyallığı gücləndirmək və bazar payını artırmaq üçün çox dəyərlidir.

Tətbiq

Qida sektorunda biznesin dəyərini artırmağın ən mühüm yollarından biri brendləşmədir. Brendləşmə strategiyasında isə marketinq komplekslərinin, yəni 4P-inin rolu mühüm bir əhəmiyyətə malikdir. Məhsul, müştərilərin tələblərinə cavab verməli və fərqlənə bilən bir şəkildə hazırlanmalıdır. Qiymətləndirmə, məhsulun qiymətləndirilməsinə, satışına və məhsulun keyfiyyətinə təsir edir. Yerləşdirmə, məhsulun müştərilərə necə çatdırılacağını və necə yerləşdiriləcəyini nəzərdən keçirir. Təşviq, məhsulun tanıtılması və sərfəli bir şəkildə satılması üçün strategiyayı dəstəkləyir. Bu 4P strategik planlaşdırmanın əsasını təşkil edir və brendləşmənin effektivliyini artırır.

Keçirilmiş sorğu zamanı istehlakçıların fərqli fikirləri öyrənilmişdir. Sorğu təminən 100 nəfər arasında keçirilmişdir. Sorğuda iştirak edənlərin 41 % -i hər iki suala “bəli” cavabını, 32 %-i hər iki suala “xeyr” cavabını, 27%-i isə fərqli cavablar vermişdir. Beləliklə, bu sorğu bizə brendləşmənin mənfi və müsbət cəhətlərini, üstün və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirməyə kömək etdi.

Nəticə

Brend strategiyası olduqca önəmlidir. Bu səbəbdən, aparıcı global şirkətlər e-kommersiya, reklam, tədqiqatlar, marketinq kampaniyaları və digər marketinq fəaliyyətləri ilə yanaşı brendinqə, brendin formalaşmasına və təşviqinə böyük diqqət ayırırlar. Brendləşmə strategiyasında uğur qazanmaq üçün bəzi vacib tövsiyələr bunlardır:

-Məqsədlərin müəyyən edilməsi: Məqsədlərinizi və məqsədlərinizi aydın şəkildə müəyyənləşdirin. Hansı sənaye və ya bazarlarda böyümək istədiyinizi və hansı növ şirkətləri əldə etmək istədiyinizi müəyyənləşdirin.

-Yaxşı Komanda yaradın: Peşəkar məsləhətçilər, maliyyə ekspertləri və hüquq ekspertləri kimi təcrübəli komanda yaradın. Doğru insanlarla işləmək uğurlu birləşmə və ya satınalmanın açarıdır.

-Ətraflı Tədqiqatın aparılması: Potensial hədəfləri diqqətlə araşdırın və qiymətləndirin. Onların maliyyə vəziyyətini, əməliyyat performansını və uyğunlaşma qabiliyyətini yoxlayın.

-Maliyyə Qiymətləndirilməsi: Potensial şirkətin maliyyə fəaliyyətini diqqətlə təhlil edin və gələcək gəlirliliyini və böyümə potensialını qiymətləndirin.

-Davamlı Qiymətləndirmə və Təkmilləşdirmə: Davamlı təkmilləşdirmə bir təşkilat daxilində prosesləri, məhsulları və ya xidmətləri təkmilləşdirmək üçün sisteməlik və davamlı səydir. Bu, hər zaman təkmilləşmə üçün yerin olduğu fikrini əhatə edən və zamanla mükəmməlliyə nail olmaq üçün artan dəyişikliklər etməyə çalışan bir fəlsəfədir (8). Davamlı olaraq performansı qiymətləndirin və birləşmə və ya satınalmadan sonra təkmilləşdirmə imkanlarını axtarın. Dəyişən bazar şərtlərinə və şirkətin ehtiyaclarına uyğunlaşın.

Ədəbiyyat

1. Qrem Huley, Con Sonders, Naycel Pirsli. (2008). Marketing strategiyası və rəqabətli növbələşdirmə, Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 764 s.
2. <https://www.academia.edu/23919285/Marketing>
3. Yükselen, C. (2000). Pazarlama İlkeleri. Detay Yayıncılık, Ankara.
4. Kotler, F. (2021). A-dan Z-yə Marketing, Bakı, Qanun nəşriyyat, 320 s.
5. Keller, K.L. (2007). Strategic Brand Management, 3rd edition.
6. Mucuk İsmet. (2000). "Pazarlama İlkeleri", Türkmen Kitapevi, İstanbul.
7. <https://azerbusiness.az/info/post/176/>
8. <https://ahaslides.com/az/blog/continuous-improvement-methodologies/>
9. Xeyirxəbərov, İ. (2015). "Marketing tədqiqatları". Dərs vəsaiti. "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 364 s.
10. Tağıyev, A., Fərzəliyev, S. (2007). Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 340 s.
11. Məmmədov, A. (2007). Marketing. Bakı: İqtisad Universiteti, 206 s.
12. İmanov, Ə. (2009). Kiçik Sahibkarlıq. Bakı, "Elm".
13. Nil Rassel-Cons və Linn Cons, "Marketing", 4-cü nəşr.

Göndərildi: 12.02.2024

Qəbul edildi: 16.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/104-108>

Fərid Qəhrəmanov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistr
farid.gahrimanov@gmail.com

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜƏSSİSƏDƏ MALİYYƏ MENECMENTİNİN TƏŞKİLİ

Xülasə

Məqalədə əvvəlcə, maliyyə kateqoriyası pul münasibətləri sisteminin əsası kimi müəyyən edilmiş, maliyyə menecmenti sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri və prinsipləri, eləcə də pul axınları maliyyə menecmentinin obyektini kimi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Maliyyə menecmenti maliyyə nəzəriyyəsi və mühasibat uçotunun analitik bilikləri arasında əlaqələndirici həlqə olmaqla, maliyyə təhlilinə, planlaşdırmaya, proqnozlaşdırma və daxili maliyyə nəzarətinə xas olan xüsusi üsullara malikdir. İdarəetmə sistemi kimi maliyyə menecmentinin maliyyə planlaşdırılması (büdcələşdirmə); maliyyə təşkilatı; nəzərdə tutulan maliyyə göstəricilərinə nail olunmasının motivasiyası; maliyyə nəzarəti (kontrollinq və ya idarəetmə uçotu) kimi funksiyaları mövcuddur.

Maliyyə menecmenti – müasir metodlardan istifadə edərək, şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinə yönəldilmiş peşəkar fəaliyyət növüdür. Maliyyə menecmenti Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud şəraiti üçün xüsusi, prioritet əhəmiyyətə malik bütün müasir idarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biri sayılır. Daha sonra, müəllif tərəfindən maliyyə menecmentinin təşkilinin mövcud vəziyyətinin təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: maliyyə menecmenti, maliyyə, pul axınları, maliyyə mexanizmi

Fərid Kahramanov
Azerbaijan State University of Economics
master
farid.gahrimanov@gmail.com

Organization of financial management in the enterprise in modern conditions

Abstract

First, in the article, the financial category was defined as the basis of the system of monetary relations, the features and principles of the formation of the financial management system, as well as the characteristics of cash flows as an object of financial management were investigated. Financial management is the link between financial theory and the analytical knowledge of accounting, and has specific methods of financial analysis, planning, forecasting and internal financial control. Financial planning (budgeting) of financial management as a management system; financial institution; motivation to achieve the intended financial indicators; functions such as financial control (controlling or management accounting) are available.

Financial management is a type of professional activity aimed at managing the company's financial and economic activities using modern methods. Financial management is considered to be one of the main elements of the modern management system, which has a special, priority importance for the current conditions of the economy of Azerbaijan. Then, the author made an analysis of the current state of the organization of financial management.

Keywords: financial management, finance, cash flows, financial mechanism

Giriş

“Maliyyə menecmenti” termini iqtisadi leksikona son vaxtlarda daxil olmuşdur ki, bunu da iqtisadi ədəbiyyatda aktiv və öhdəliklərin idarə olunması, biznes planının tərtib edilməsi, maliyyə hesabatlarının təhlili, qiymət siyasətinin işlənilməsi və s. zəruriliyi ilə izah edirlər. “Maliyyə menecmenti” termini tərcümədə “maliyyənin idarə olunması” demək olduğundan, bunun ABŞ-da, Avropada necə şərh edildiyini bilmək heç də maraqsız deyil. Maliyyə menecmenti

investisiya qərarlarının qəbul edilməsi və bunun üçün maliyyə mənbələrinin tapılması elmi və bacarığı kimi təqdim edilir (1).

Ölkəmizdə uzun müddət, menecment tədqiq edilməmiş və ona ciddi iqtisadi alət kimi baxılmamışdır. Hal-hazırda, bazar iqtisadiyyatının qərarlaşması ilə belə bir ümid yaranmışdır ki, maliyyə menecmenti müəssisənin iqtisadiyyatına yeni dəyərlər sistemini gətirəcək, sahibkarlığın inkişafında prioritetləri dəyişəcək. Maliyyə menecmenti maliyyə nəzəriyyəsi və mühasibat uçotunun analitik bilikləri arasında əlaqələndirici həlqə olmaqla, maliyyə təhlilinə, planlaşdırmaya, proqnozlaşdırma və daxili maliyyə nəzarətinə xas olan xüsusi üsullara malikdir. İdarəetmə sistemi kimi maliyyə menecmentinin maliyyə planlaşdırılması (büdcələşdirmə); maliyyə təşkilatı; nəzərdə tutulan maliyyə göstəricilərinə nail olunmasının motivasiyası; maliyyə nəzarəti (kontrollinq və ya idarəetmə uçotu) kimi funksiyaları mövcuddur.

Maliyyə menecmenti – müasir metodlardan istifadə edərək, şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinə yönəldilmiş peşəkar fəaliyyət növüdür. Maliyyə menecmenti Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud şəraiti üçün xüsusi, prioritet əhəmiyyətə malik bütün müasir idarəetmə sisteminin əsas elementlərindən biri sayılır (2).

Blanka görə, maliyyə menecmentinin vəzifəsi müəssisənin bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı istehsal-təsərrüfat həlqələrinin – mənfəət mərkəzlərinin fəaliyyət məqsədlərinə nail olmaq üçün metodların, vasitələrin və alətlərin hazırlanması və tətbiqi sayılır. Oxşar məqsədlər aşağıdakılar ola bilər (3):

- mənfəətin maksimumlaşdırılması;
- plan dövründə davamlı mənfəət normasına nail olunması;
- müəssisənin rəhbər heyətinin və əmanətçilərinin (və ya sahiblərinin) gəlirlərinin artması;
- müəssisənin səhmlərinin məzənnə dəyərinin yüksəlməsi və s.

Maliyyə menecmenti təsərrüfat subyektlərinin həm taktiki, həm də strateji məqsədlərinə çatmaq üçün rəşional kanallardan maliyyə resurslarının cəlb edilməsi prosesini və daha məqsədyönlü istifadə yolu ilə vəsaitlərin səmərəli idarə edilməsi prosesini öyrənən iqtisad elminin sərbəst sistemləşdirilmiş və perspektivli sahələrindən biridir. Maliyyə idarəetmə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi üsulları respublikanın iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan amildir. Başqa nöqtəyi-nəzərdən, bütün ölkələrin məhdud mənbələrdən vəsaitləri düzgün və bərabər şəkildə istifadə etmək öhdəliyi var. Yekun olaraq qeyd edək ki, bu mənbələrdən istifadə edərkən alternativlər arasından düzgününü seçmək həlledici vəzifədir. Müəssisələrin maliyyələşdirilməsi üsullarının hərtərəfli təhlili alternativlər arasında ölkə iqtisadiyyatının maraqlarına cavab verənin seçilməsinə kömək edən vasitədir.

Maliyyə menecmenti maliyyə nəzəriyyəsi çərçivəsində inkişaf etmiş bir sıra qarşılıqlı əlaqədar fundamental konsepsiyalara əsaslanır. Maliyyə menecmentində aşağıdakı əsas konsepsiyalar var: pul vəsaitlərinin axını, pul resurslarının müvəqqəti dəyəri, risk və gəlirlilik arasında kompromis, kapital dəyəri, kapital bazarının səmərəliliyi, informasiyanın, agentlik münasibətlərinin asimmetrikliliyi, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin müvəqqəti məhdudluğu.

Maliyyə menecmentində mühüm maliyyə əmsalları aşağıdakı qruplar üzrə qəbul edilir:

- təşkilatın fəaliyyət miqyasını xarakterizə edən göstəricilər;
- rentabellik göstəriciləri;
- likvidlik və ya cari ödəmə qabiliyyəti göstəriciləri;
- maliyyə sabitliyi və ya kapitalın strukturu, və ya uzun müddətli ödəmə qabiliyyəti göstəriciləri;
- sahibkarlıq fəaliyyəti və ya dövrüyyəsinin göstəriciləri;
- bazar fəaliyyətinin göstəriciləri.

Maliyyə analitikləri arasında əmsalların tərkibi, təsnifatı və hətta adları ilə bağlı vahid fikir yoxdur, belə ki, bəzi amillərin müəyyən bir qrupa aid edilməsi kifayət qədər şərtidir. Maliyyə menecmentində maliyyə və uçot nəzəriyyələri arasında sıx əlaqə müşahidə olunur. Buna əsasən maliyyə menecmenti metodlarının və maliyyə təhlilinə, planlaşdırmaya, proqnozlaşdırma və daxili maliyyə nəzarətinə xas olan spesifik üsulların həyata keçirilməsinin əlaqələndirilməsinə nail olunur. Koordinasiya maliyyə menecmentinin metodlarından olan büdcələşdirmə vasitəsilə həyata

keçirilir. Odur ki, maliyyə menecmentinin formalaşmasının əsası kimi maliyyə mexanizminin, maliyyə strukturunun və metodlarının inkişafı yollarının tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə ixtisaslaşma tələb edən geniş bilik və təcrübəvi fəaliyyət sahəsidir. Hazırda maliyyənin fəaliyyətinin beş daha iri sferasını ayırmaq olar: dövlət maliyyəsi; sahə maliyyəsi; kredit və pul dövriyyəsi; sığorta; qiymətli kağızlar bazarı. Maliyyə menecmenti bütün sahələri əhatə edir, lakin daha çox “sahə maliyyəsi” sferasında həyata keçirilir. İngilis termini olan “financial management” hərfi olaraq “maliyyə idarəetməsi”, yəni idarəetmə metodlarından biri kimi, bizim tərcüməyə görə isə “maliyyənin idarə edilməsi” kimi tərcümə olunur. Bu iki termin eyni olaraq ən sadədən daha mürəkkəbə doğru inkişafı, yəni maliyyədən maliyyə menecmentinə doğru inkişafı göstərir.

Maliyyə pul münasibətləri sistemi kimi müəyyən edilməklə, gəlirlərin formalaşmasında, xərclərin həyata keçirilməsində, qeyd olunan proseslərin səmərəliliyinin monitorinqində, sosial və iqtisadi inkişaf effektivliyinin konkret monitorinqində ifadə edilir. Burada qeyd edək ki, dar və təmiz maliyyə mənasında səmərəlilik zərərsizliyi, gəlirliliyi, rentabelliği, daha dəqiq isə, aşağı düşməyən, artan rentabelliği nəzərdə tutur. Lakin görürük ki, maliyyə kateqoriyasının tərfi yalnız cəmiyyətdə iyerarxiyanın bütün səviyyələrinə və bu şərhin müəyyən redaksiyada məzmununa deyil, yaranan, bölüşdürülən və təkrar bölüşdürülən pul resurslarının, mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş pul fondlarının tərkibindəki dəyişikliklərlə birgə maliyyə fəaliyyətinin bütün sahələrinə aiddir. Mərkəzləşdirilməmiş pul fondları müəyyən xərclərə görə yığılı, ayrılmanı və hədəflənməni nəzərdə tutur. Buna zərurətin olması aydındır: pul mücərrəddir – o, alqı vasitəsidir; əgər hər hansı bir pul fondundan ciddi məqsədli istifadəyə vəsait ayrılırsa, onda bunu demək olar ki, istənilən ehtiyac üçün sərf etmək olar.

Başqa sözlə, resurslar kimi pul fondları da vahid təyinatla malik olub, maliyyə qanunvericiliyi ilə və ya idarəetmə qərarları ilə müəyyən edilən məsrəflərin, investisiya xərclərinin mənbəyi kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq, maliyyə resursları anlayışı pul fondlarından daha geniş anlayışdır. Onları resurslar hesabına yaradılan, lakin nisbi sabitliyi nəzərdə tutan pul fondlarından fərqli olaraq dövriyyədən azad olunmasına və ya əlavə dövriyyə yüklənməsinə qabil məqsədyönlü pul vəsaitlərinin məcmusu kimi müəyyən etmək olar.

Maliyyə menecmentinin tərifinə gəlinə, o, iqtisadi menecmentin fəal tərkib hissəsi kimi, maliyyənin idarəetmə mexanizmi və ya maliyyə mexanizmi anlayışı ilə bağlıdır. Onu bütün iyerarxi səviyyələrdə istehsalın idarə edilməsi prosesinin iqtisadi idarəetmə forma və üsullarının kompleksi kimi müəyyən etmək olar. Maliyyə mexanizmi isə cəmiyyətin (müvafiq olaraq onun bütün özlərinin) sosial-iqtisadi inkişafı prosesinin idarə edilməsinin maliyyə formaları və metodlarının kompleksidir. Bu şərh maliyyə mexanizmini eyni vaxtda iqtisadi idarəetmə mexanizminə daxil edir və onu sonuncunun çərçivəsindən çıxarır. Əgər iqtisadi mexanizm üstün olaraq baza kateqoriyasıdırsa, maliyyə mexanizmi maliyyənin özü kimi bazis və üstqurum kateqoriyalarının əlaqələndiricisi sayılmaqla hər iki sferada fəaliyyət göstərir.

Müasir dövrdə müəssisənin maliyyə menecmenti sistemində maliyyə mexanizminin rolu getdikcə artır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla izah olunur ki, maliyyə menecmenti mexanizmi müəssisədə idarəetmə qərarlarının hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tənzimləyən əsas sistem olduğuna görə, müəssisənin gələcək uğuru çox vaxt bu mexanizmin səmərəli fəaliyyətindən asılı olur. Başqa sözlə, o, müəssisənin qarşısında duran məqsəd və vəzifələri tam həcmdə reallaşdırmağa imkan verir, maliyyə menecmenti sisteminin əsas funksiyalarının səmərəli fəaliyyətini formalaşdırmağa kömək edir.

Maliyyə mexanizmi – cəmiyyətdə iqtisadiyyatın və maliyyə menecmenti sisteminin fəal elementi kimi çıxış edir. Hər bir ölkədə maliyyə siyasətinin reallaşdırılması, onun uğurla həyata keçirilməsi üçün maliyyə mexanizmi iqtisadi münasibətlərin idarəetmə və tənzimləyici elementi kimi istifadə olunur. Maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün hər bir ölkədə maliyyə mexanizmi iqtisadi münasibətlərin idarə edilməsi və tənzimlənməsi kimi istifadə olunur. O, iqtisadi və sosial inkişaf üçün əlverişli şəraiti təmin etmək məqsədilə cəmiyyətin istifadə etdiyi maliyyə münasibətlərinin təşkili üsullarını özündə ehtiva edir.

Maliyyə mexanizmi maliyyə münasibətlərinin təşkili növlərini, formalarını və metodlarını, onların kəmiyyətə müəyyən edilməsi üsullarını özündə birləşdirir. Maliyyə mexanizmi fəaliyyətdə

nəzərdən keçirilir, o aktivdir və ona mürəkkəb elementlər daxil olmaqla, alt sistemə malikdir. Maliyyə menecmentində risk kateqoriyası müxtəlif aspektlərdə nəzərə çatdırılır: investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinə, investisiya portfelinin formalaşmasına, bu və ya digər maliyyə alətlərinin seçilməsinə, kapitalın strukturu üzrə qərarların qəbuluna, dividend siyasətinin əsaslandırılmasına.

Hər hansı bir şirkətin fəaliyyəti yalnız onun maliyyələşdirilməsi mənbələrinin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Onlar öz iqtisadi təbiəti ilə, əmələgəlmə üsulları və prinsipləri ilə, mövcudluğu müddəti ilə, idarəedilənlik dərəcəsi ilə, bu və ya digər əksagentlərin mövqeyi baxımından cəlbəediciyi və s. ilə seçilə bilər. Lakin vəsaitlərin mənbəyinin daha əhəmiyyətli xüsusiyyəti kapitalın dəyəri sayılır. Kapitalın dəyəri konsepsiyasının mənası ondan ibarətdir ki, bu və ya digər mənbənin xidmət eyni deyil. Hər bir maliyyələşmə mənbəyinin öz dəyəri var. Kapitalın dəyəri bu mənbənin saxlanması üzrə və ziyan düşməməyə imkan verən xərclərin örtülməsi üçün zəruri olan gəlirin minimum səviyyəsini göstərir. Təsadüfi deyil ki, kapitalın dəyərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi investisiya layihələrinin təhlilində və şirkət üçün alternativ maliyyələşdirmə variantları seçimində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə menecmentinin əsas üsullarından biri qərarların qəbul edilməsi prosesini təmin edən informasiya massivinin genişləndirilməsi və sistemləşdirilməsidir. Təsadüfi deyildir ki, menecerin və ya sahibkarın öz informasiya vəzifələrini necə icra etmələrindən müəssisənin məhsuldarlığı çox asılıdır. Lakin bu təkcə informasiyanın kəmiyyətindən yox, həm də keyfiyyətindən asılıdır.

Maliyyə informasiyası – maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi zamanı qeyri-müəyyənliyi aşağı salan məlumatdır. Maliyyə informasiyasının formalaşması və istifadəsi sistemli yanaşmaya əsaslanır. Bu halda sistem dedikdə, elementlər dəsti və onların maliyyə təşkilatlarının optimal idarə olunmasını təmin edən informasiya əlaqələri başa düşülür. Bu sistem qısa və uzunmüddətli maliyyə qərarlarının qəbul edilməsinə və öz maliyyə monitorinqi sisteminin formalaşmasına yönəldilmişdir.

Nəticə

Maliyyə mexanizmi maliyyə menecmenti sisteminin fəal elementidir. O, dövlətin, regionların və bələdiyyələrin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi alətidir. Maliyyə mexanizminin müxtəlif elementlərindən istifadə edərək hakimiyyət orqanları maliyyə siyasətinin məqsədlərinin həyata keçirilməsini, onun strateji və taktiki vəzifələrinin həllini təmin etməyə çalışır. Maliyyə menecmentinin rolu heç də çox vaxt səhvən qeyd olunduğu kimi maliyyə resurslarının ən əhəmiyyətli resurs olduğuna görə deyil, maliyyənin əlaqələndirici rola malik olması səbəbindən yüksəkdir.

Maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında yerləşən maliyyə resurslarının artımını nəzərdə tutmalı, dövlətin üzərinə qoyulmuş vəzifə və funksiyaların həyata keçirilməsi üçün hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin möhkəm maliyyə əsaslarının yaradılmasına kömək etməli, dövlətin iqtisadi mövqeyinin və əhalinin sosial müdafiəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə ictimai istehsalın sabitliyini təmin etməlidir. Maliyyə resurslarının formalaşmasının maliyyə metodu, kreditləşmə metodu, vergi metodu və sığorta metodu kimi dörd əsas metodunu fərqləndirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, S.A. (2009). Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri. Monoqrafiya. Bakı, "Elm və Təhsil", 288 s.
2. Quliyev, T. (2001). Menecmentin əsasları. Bakı, 518 s.
3. Balabanov, I.T. (2000). Finansovyi analiz i planirovanie khozyaistvuyushchego sub'ekta. Moskva, finansy i statistika. 208 s.
4. Briggkhehm, YU.F., Gapenski, L. (2002). Finansovyi menedzhment. Polnyi kurs / Per. s angl. Pod red. V.V.Kovaleva. – SPb.: Ehkonomicheskaya shkola, 2002.
5. Blank, I.A. (2005). Finansovyi menedzhment. Uchebnyi kurs. Kiev, Ehl'ga, Nika – Tsentr.

6. Manjula, T.Yu. (2020). The role of the state budget in the socio-economic development of the state. 12 p.
7. <https://e-qanun.az/framework/4590>
8. Musayeva, X.M. (2019). İqtisadi transformasiyanın regional problemləri. Bakı. 8-10 s.

Göndərildi: 24.02.2024

Qəbul edildi: 12.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/109-114>

Kənan Kazımov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
kenankazimov@hotmail.com

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ AKSİZ VERGİSİNƏ CƏLB OLUNAN MALLARIN DAİRƏSİ VƏ AKSİZ VERGİSİNİN ALINMASININ HÜQUQİ TƏNZİMİ: MÜQAYİSƏLİ-HÜQUQİ TƏHLİL

Xülasə

Spirtili içkilərin və tütün məmulatlarının istehsalına görə tutulan aksiz vergisi əhalinin sağlamlığına və iqtisadiyyatına mühüm təsir göstərən malların istehsalı və dövriyyəsinə dövlət tərəfindən tənzimlənmənin və nəzarətin əsas alətidir. Bu sahədə beynəlxalq standartlara və qabaqcıl təcrübələrə uyğunluğu təmin etmək üçün istehlak vergisi qanunvericiliyinin davamlı olaraq nəzərdən keçirilməsinə və yenilənməsinə ehtiyac var. Alkoqollu içkilər və tütün məmulatları kontekstində vergitutma üçün nəzəri çərçivənin işlənilib hazırlanması həm elmi tədqiqatların, həm də ictimai səhiyyə və iqtisadiyyatda mövcud tendensiyaların nəzərə alınmasını tələb edir. Praktiki baxımdan aksiz vergisinin səmərəli tətbiqi və nəzarəti saxta malların qanunsuz istehsalının və ticarətinin qarşısının alınması üçün effektiv nəzarət mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir. Bu, dövlət qurumları, qanunvericilik və biznes ictimaiyyəti arasında səmərəli infrastrukturun və əməkdaşlığın yaradılması deməkdir.

Açar sözlər: aksiz vergisi, büdcə, spirt istehlakı, siyasət, satış

Kənan Kazımov
Baku State University
master student
kenankazimov@hotmail.com

The range of goods involved in excise tax in foreign countries and the legal regulation of receiving excise tax: comparative-legal analysis

Abstract

The excise tax charged for the production of alcoholic beverages and tobacco products is the main instrument of state regulation and control over the production and circulation of goods that have a significant impact on the health and economy of the population. Consumption tax legislation needs to be continuously reviewed and updated to ensure compliance with international standards and best practices in this area. Developing a theoretical framework for taxation in the context of alcoholic beverages and tobacco products requires consideration of both scientific research and current trends in public health and economics. From a practical point of view, the effective application and control of excise tax requires the development and implementation of effective control mechanisms to prevent the illegal production and trade of counterfeit goods. This means creating efficient infrastructure and cooperation between government agencies, legislation and the business community.

Keywords: excise tax, budget, alcohol consumption, politics, sales

Giriş

Xarici ölkələrdə aksiz vergisinə cəlb olunan malların əhatə dairəsi məhsulun növündən və hər bir ölkənin milli qanunvericiliyindən asılı olaraq dəyişə bilər. Əksər hallarda alkoqollu içkilər, tütün məmulatları, energetik içkilər və bəzi növ avtomobil yanacaqlarından aksizlər tutulur. Aksiz vergisinin həcmi ya malın dəyərini faizi kimi, ya da müəyyən həcm və ya mal vahidi üçün sabit məbləğ kimi müəyyən edilə bilər.

Bəzi ölkələrdə əhalinin sağlamlığını və ya ətraf mühiti qorumaq üçün müəyyən malların istehlakını tənzimləməyə yönəlmiş xüsusi aksiz vergiləri də mövcuddur.

Əsas hissə

Xarici ölkələrdə aksiz vergisinə cəlb olunan malların həcmi hər bir konkret ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir və həm vergi dərəcələrinə görə, həm də vergi tutulan malların siyahısına görə fərqlənə bilər (Musayeva, 2019).

Aksiz vergisinə cəlb olunan malların əhatə dairəsi yerli vergi siyasətindən və qanunlardan asılı olaraq bir xarici ölkədən digərinə çox dəyişə bilər. Bir qayda olaraq, aksizlər alkoqollu içkilər, tütün məmulatları, energetik içkilər, avtomobil yanacağı kimi mallardan, habelə tərkibində zərərli maddələr olan və ya cəmiyyət üçün təhlükə yaradan bəzi növ mallardan tutulur.

Məsələn, bəzi Avropa İttifaqı ölkələrində, məsələn, Fransa, Almaniya, İtaliyada alkoqollu içkilər və tütün məmulatlarına aksiz vergisi tutulur və bu vergidən əldə edilən gəlirlər milli ehtiyacları, habelə bunlardan sui-istifadəyə qarşı mübarizə proqramlarına yönəldilir. Maddələr və ictimai sağlamlığı dəstəkləyir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında aksiz vergiləri ilk növbədə alkoqollu içkilər və tütün məmulatları, həmçinin yanacağına görə tutulur. Aksiz vergilərindən, xüsusən də yanacağına görə əldə edilən gəlirlər federal, əyalət və ya yerli büdcələrin maliyyələşdirilməsinə, eləcə də ətraf mühitə uyğun texnologiyaların dəstəklənməsi üçün infrastruktur layihələrinin və ya proqramların maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər (Brown, 2020: 320).

Digər ölkələrdə, məsələn, Rusiyada da alkoqol, tütün və yanacağı aksiz vergisi tutulur və ondan əldə edilən gəlir müxtəlif dövlət proqram və layihələrinin maliyyələşdirilməsinə, eləcə də sosial ehtiyacların və regional inkişafın dəstəklənməsinə yönəldilə bilər.

Aksiz vergisinə cəlb olunan malların həcmi əhəmiyyətli ola bilər və xüsusilə alkoqol və tütün istehlakının yüksək səviyyədə olduğu ölkələrdə dövlət gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir.

Azərbaycanda aparılan vergi islahatları kontekstində aksiz vergisi sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi ən mütərəqqi elementlərin müasir daxili şəraitə uyğunlaşdırılması üçün dərslər və imkanlar əldə etmək üçün aktuallığını davam etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, aksiz vergiləri dünyanın demək olar ki, bütün sənaye ölkələrinin vergi sistemlərində tətbiq olunur ki, bu da onların həm dövlətin maliyyə resurslarının, həm də potensial tənzimləmə imkanlarının formalaşmasına təsiri ilə əlaqədardır. Məqalədə aksiz vergisinin tənzimləyici potensialının həyata keçirilməsi baxımından inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsi araşdırılır və bu təcrübənin ən müsbət elementlərindən Azərbaycan şəraitində istifadə imkanları təhlil edilir (Məmmədov, 2015: 324).

Tədqiqat üsulları. İndiki mərhələdə bir çox xarici ölkələrdə həm aksizli malların siyahısının daralması, həm də bəzi növlər üzrə dərəcələrin aşağı salınması ilə əlaqədar olaraq, əhəmiyyətsiz olsa da, lakin buna baxmayaraq, aksiz vergilərinin fiskal rolunun azaldılması tendensiyası mövcuddur. məhsullar və ya mallar. Belə ki, məsələn, ABŞ-da bir sıra mal və məhsulların (duz, telefon xidmətləri, xəz məmulatları və s.) aksiz dərəcələrinin aşağı salınması ilə əlaqədar aksiz vergilərinin əhəmiyyəti azalmışdır. ABŞ-da müasir şəraitdə alkoqollu içkilər və tütün məmulatları ilə yanaşı, odlu silahlara, balıqçılıq avadanlığına, zərgərlik məmulatlarına, xəzlərə, bahalı avtomobillərə, şəxsi təyyarələrə, hava sərnişini xidmətlərinə, neftə də aksizlər tətbiq edilir. Bundan başqa, mövcud yataqlar üzrə neftə görə aksiz vergiləri 3 dərəcə dərəcəsi ilə tutulur: 70%, 60% və 30%, yeni kəşf edilmiş yataqlar üçün isə bu dərəcə cəmi 15% təşkil edir. Bu kontekstdə aksiz vergisinin tənzimləyici rolu çox aydın şəkildə təzahür edir.

Dünyanın əksər ölkələrində aksiz vergilərindən vergi daxilolmalarının strukturunda mühüm payı ilk növbədə spirtli içkilər, sonra isə tütün məmulatları üzrə aksizlər təmin edir. Dünya təcrübəsində spirtli içkilərin istehsalı və satışının dövlət tənzimlənməsinin bir neçə forması məlumdur: total nəzarət (dövlət inhisarı - bu prosesi tənzimləmək üçün dövlətin müstəsna hüququ); qismən nəzarət (lisensiyalaşdırma sistemi); nəzarətin olmaması (hər hansı sahibkarlıq subyektinin alkoqollu içkilər istehsal etmək və ya satmaq hüququ) (Manjula T. Yu., 2020).

Alkoqol nəzarətinin nisbətən aşağı səviyyədə olduğu yurisdiksiyalara şərab istehsal edən ölkələr (Yunanıstan, İspaniya, Kipr, İtaliya, Portuqaliya, Sloveniya) daxildir. Bu ölkələrin ümumi

xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların heç biri təbii şərablara aksiz vergisi tətbiq etmir. Mərkəzi Avropanın pivəsevər dövlətləri və Şərqi Avropadan yeni Aİ-yə üzv olan ölkələr alkoqol nəzarətinin orta səviyyədə olduğu ölkələr sırasındadır.

Alkoqollu məhsulların istehsalı və satışı üzrə dövlət inhisarının ən sərt tənzimləmə forması olmasına baxmayaraq, o, öz metodları və əhatə dairəsi baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Avropa ölkələri arasında alkoqollu içkilərə dövlət inhisarçılığı yanaşması yalnız Finlandiya, Norveç, İsveç və İslandiya tətbiq olunur.

Müasir şəraitdə xarici ölkələrin təcrübəsində həm lisenziyalaşdırma metodundan (alkoqollu içkilər istehsal etmək hüququnun xüsusi mülkiyyətinin satışı), həm də spirtli içkilərin istehsalına tam dövlət inhisarından (ən çox güclü) istifadə olunur. Əksər Avropa ölkələri spirtli içkilərin istehsalı və satışı üçün lisenziya verməyə üstünlük verirlər. ABŞ-da alkoqollu içkilərin istehsalında inhisarın olmamasına baxmayaraq, "onların satışında dövlət inhisarı mövcuddur ki, bu da onların idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaq və alkoqolizmlə mübarizə aparmaq üçün mühüm vasitədir". Dövlət nəzarəti alkoqollu içkilərin satışına ümumilikdə məhdudiyətlər, habelə satışın vaxtı, günləri və yeri (səhiyyə və təhsil müəssisələri, hökumət binaları, ictimai nəqliyyat, idman və gənclər tədbirləri və s.) kimi xüsusi məhdudiyətləri nəzərdə tutmaqla edilə bilər. Alkoqollu içki qəbul edən şəxsin yaşı ilə bağlı reklamlara (televiziya, internet, çap mediası, reklam lövhələri) məhdudiyətlər (Larionov, 2019).

Danimarkada "şəkər vergisi"nin (şəkərli qazlı içkilərə aksiz vergisi) tətbiqi mənfi nəticəyə gətirib çıxarıb. Belə ki, "dövlət xəzinəsinə vergi daxilolmalarının artması əvəzinə, belə verginin olmadığı digər ölkələrdən aksizli məhsulların idxalı artıb, eyni zamanda yerli istehsalda xeyli azalma baş verib. 2014-cü ildə Meksikada soda vergisinin tətbiqi yoxsulların həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərmişdir. Onlar sərəncamında olan gəlirlərinin orta hesabla 11,2%-ni bu məhsullara, orta və varlı təbəqənin nümayəndələri isə müvafiq olaraq 4,9%-ni və 1%-ni xərcləyiblər. Nəticədə məhsul çeşidinin 50%-dən çoxunun vergiyə cəlb olunduğu 30 min mağaza bağlandı. Hökumət sərnləşdirici içkilərə tətbiq edilən aksiz vergisini ləğv etməyə məcbur oldu" (Garcia, 2021: 220).

İsveçdə aksiz vergiləri çox uzun tarixə malikdir və icmal büdcə gəlirlərinin 5-7%-ni təmin edir. İsveçdə tutulan aksiz vergilərinin bir neçə qrupu var. "Birinci qrup enerji və ekoloji vergilərdir. Fiskal vergi ilə yanaşı, bu vergilər qrupu açıq-aşkar tənzimləyici rol oynayır. Beləliklə, enerji vergilərinin vergi yükü enerji mənbəyindən istifadə nəticəsində ətraf mühitə dəymiş ziyandan asılı olaraq bölüşdürülür".

İkinci qrup aksizlər müxtəlif təkamül mərhələlərindən keçmiş, uzun tarixə malik spirtli içkilər və tütün məmulatlarından alınan vergilərdir. Əvvəllər bu vergilər ilk növbədə fiskal funksiyaları yerinə yetirirdisə, 1970-ci ildən büdcə formalaşdırıcı funksiya ilə yanaşı sağlamlığa zərərli məhsulların istehlakının məhdudlaşdırılmasında nəzərəcarpacaq sosial-tənzimləyici rol oynamağa başladı. Üçüncü qrup nəqliyyat vasitələrinə görə vergilərdir. Bu aksizlərin tənzimləyici funksiyasını qeyd etməmək mümkün deyil. Xüsusilə, onun dərəcələri avtomobilin işlənmiş qazlarında karbon qazının miqdarından asılı olaraq fərqləndirilir (aksizlər zərərli maddələrin artması ilə artır). Dördüncü qrup digər vergilərdir (məsələn, reklam vergisi) (Brown, 2020: 320).

"Sivil ölkələrin alkoqollu məhsulların vergiyə cəlb edilməsi sahəsində elementlərini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, onların hər biri alkoqollu məhsulların növündən asılı olaraq müxtəlif dərəcələr müəyyən edir. Ən yüksək tariflər güclü spirtli içkilər üçün müəyyən edilir, ilk növbədə Skandinaviya ölkələrində (xüsusilə də İsveç). Bununla belə, Almaniya, İtaliya, Lüksemburq və Avstriyada tütün vergisinə diqqət yetirilməsi hesabına spirtli içkilərə daha az diqqət yetirilir.

"Aİ ölkələrində zənginləşdirilmiş və təbii şərablara müxtəlif dərəcələrlə vergi tutulur. Bundan əlavə, şərablara rektifikasiya edilmiş etil spirti ilə gücləndirmək qadağandır - belə məqsədlər üçün yalnız üzüm spirti istifadə olunur. Avropa İttifaqının (Aİ) bir hissəsi olan ölkələrdə aşağı alkoqollu pivə və təbii üzüm şərabına azaldılmış vergi dərəcələri tətbiq edilir.

Pivə vergisində azaldılmış dərəcələrin tətbiqi zamanı ümumi qayda ondan ibarətdir ki, onların ölçüsü əsas tarifi 50%-dən az ola bilməz. Şuranın 92/83/EEC Direktivinə uyğun olaraq, aşağı dərəcələrin tətbiqi həm də milli şəraitdən asılıdır. Beləliklə, məsələn, "köpüklü şərab istehsal edən ölkələr vergi məqsədləri üçün 0% dərəcəsi tətbiq edirlər."

Norveç ilk dəfə "sürücülər üçün qanda spirt miqdarını məhdudlaşdıran qanunu hələ 1936-cı ildə qəbul etdi və sonrakı onilliklərdə bu qanun dünyanın əksər ölkələri tərəfindən dəstəkləndi, eyni zamanda, içməli vərdişlərin dəyişdirilməsi prosesi bütün dünyada davam edir". Norveçdə alkoqollu içkilərdən çox yüksək dərəcələrlə aksiz vergisi alınır.

Norveç həmçinin yanacağa aksiz vergiləri qoyur, onlardan əldə olunan gəlirlər ekoloji xərclərin maliyyələşdirilməsinə və kükürd dioksidi emissiyalarının azaldılmasını təşviq etmək üçün istifadə olunur. İstehsalçılara bu emissiyaları azaltmağa kömək edən texnologiyalar tətbiq etdikdə vergi güzəşti verilir. Fiskal səmərəlilik və tənzimləyici rol çox əhəmiyyətlidir. Bu ölkədə güclü spirtli içkilərin istehlakının təhlükələri barədə mülki əhalinin məlumatlandırılması istiqamətində mütəmadi olaraq genişmiqyaslı işlər aparılır. Eyni zamanda, "alkoqol satışı üçün yaş məhdudiyətləri var: şərabi 18 yaşından, güclü içkiləri isə 20 yaşından ala bilərsiniz. İnformasiya təsirinin ən mühüm yolu cəmiyyətlə daimi işləmək, insanları spirtli içki qəbul edərkən diqqətli olmağa sövq etmək və həddindən artıq istehlak zamanı yaranan problemlərdir". Cəmiyyət və dövlətin həyata keçirdiyi anti-alkoqol siyasəti arasında etimadın səviyyəsi onun yüksək effektivliyini səciyyələndirir (Larionov, 2019).

Finlandiyada "alkoqol satışı, reklamına məhdudiyətlər, spirtli içkilərin yüksək dərəcələrlə vergiyə cəlb edilməsi, habelə ictimai yerlərdə paylanması və istehlakı ilə bağlı hər cür qadağa və məhdudiyətlər var".

Skandinaviya ölkələrində 20-ci əsrin ortalarında spirtli içkilər istehlakçı seçimlərində üstünlük təşkil edirdi. Bu ölkələrdə hələ 1977-ci ildə "spirt istehlakının qeydə alınmış səviyyəsi maksimum həddə çatmışdır. O vaxtlar orta hesabla yetkin adam müxtəlif spirtli içkilər şəklində 2,5 litr təmiz spirt alırdı. 2005-ci ilə qədər bu rəqəm iki dəfə azaldı. Eyni dövrdə şərab satışı 0,6 litr təmiz spirtdən 2 litrə, pivə istehlakı 2005-ci ildə etil ekvivalentində 2,7 litrdən 3 litrə yüksəldi. 21-ci əsrin əvvəllərində. Skandinaviya ölkələri istehlakçı seçimini güclü spirtdən uzaqlaşdırmağa və daha sağlam pivə istehlakı modelini yaratmağa müvəffəq olub. 2006-cı ildə eyni həcmdə spirtli içkilərin vergisi eyni həcmdə şərab və ya orta güclü pivədən alınan vergidən 50 faiz çox idi".

Skandinaviya ölkələrində (xüsusən Norveçdə) alkoqol siyasəti təcrübəsindən çıxarıla bilən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, alkoqol siyasətinin həyata keçirilməsinə dair tədbirlərin uğurlu olması üçün ilk növbədə onlar cəmiyyət tərəfindən tanınmalı və dəstəklənməlidir. İctimai dəstək olmadıqda, nə qədər təsirli siyasətlər hazırlansa da, istənilən effekti verməyəcək (Garcia, Maria, 2021: 220).

Aksiz markasının verilməsinə görə "Dövlət rüsumu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş məbləğdə dövlət rüsumu tutulur. Vergi orqanlarına Vergi Məcəlləsinin 191.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda və müəyyən edilmiş qaydada aksizli malların uçuotu aparılmadan, markalanmadan və aksiz vergiləri ödənilmədən istehsal binalarından kənara çıxarılmasının (buraxılışının) qarşısının alınmasını təmin etmək səlahiyyəti verilir. vergi ödəyiciləri tərəfindən Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş tələblərin pozulması halları aşkar edildikdə, aksizli malların istehsalı subyekti olan vergi ödəyiciləri tərəfindən müvafiq binalarda və ya anbarlarda (şəxsi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş anbarlar istisna olmaqla) nəzarət postları yaratmaq, ölçmə vasitələri quraşdırmaq və plomb vurmaqla; etiketləmə və digər fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi. Nəzarət postları müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı əsasında markalanmalı olan aksizli malları istehsal edən vergi ödəyicilərinin istehsalat sahələrinin əsas giriş-çıxış qapılarının yanında telefon və digər zəruri avadanlıqla təchiz edilir. Nəzarət postları yaradılarkən, markalanmalı olan aksizli malları istehsal edən vergi ödəyicilərinin texnoloji avadanlıqlarının, ölçmə vasitələrinin və laboratoriya vasitələrinin texniki istismara yararlılığının, standartlara uyğunluğunun yoxlanılması və möhürlənməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir (Ələkbərov, 2016).

Nəzarət postlarının işçiləri aksiz markalarının qalıqlarını, istehsalın həcminə görə möhürlənmiş nəzarət-ölçü alətlərini, xammal, material və hazır məhsul anbarlarını, istehsal sahələrindəki texnoloji avadanlıqları, habelə markalanmalı olan hazır məhsulların satışı zamanı markalanmanı nəzərə almaqla inventarlaşdırırlar. ilkin təsdiqedicisi sənədlərin (qaimə-faktura, elektron qaimə, yol vərəqəsi və s.), onların istehsal sahələrindən çıxarılmasına, hazır məhsulların anbara təhvil verilməsinə və oradan müştərilərə çatdırılmasına, ştampların yapışdırılması qaydalarına riayət

olunmasına nəzarət edir. İstehsal sahələrində istehsal həcminə görə nəzarət-ölçü vasitələrinin, xammal, material və hazır məhsul anbarlarının, texnoloji avadanlıqların plomblanması nəzarət postlarının işçiləri tərəfindən istehsalçının nümayəndəsi ilə birlikdə müvafiq qeydlər aparılmaqla həyata keçirilir. vergi orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş formada, o cümlədən iş gününün sonunda istehsalın həcminə görə nəzarət-ölçü vasitələrinin göstəricilərinin uçotu, növbələrarası fasilələr, habelə lisenziyaların qüvvəsi dayandırıldıqda və ya ləğv edildikdə aksiz markaları yoxdur. hazır məhsulların markalanması üçün xammal, köməkçi və qablaşdırma materialları çatışmır.

Avadanlıqlar dayandırılarkən istehsal müəssisələrinin bağlanması onların istifadəsini qeyri-mümkün edən yerlərdə texnoloji xətlərin və istehsalat avadanlığının möhürlənməsi ilə həyata keçirilməlidir (10).

Plombların plomblanması və çıxarılması nəzarət postu işçilərinin və istehsalçının nümayəndəsinin iştirakı ilə müvafiq aktla rəsmiləşdirilməlidir. Nəzarət postunun işçiləri işə başladığında olmadıqda, plomblar istehsalçının məsul şəxsləri tərəfindən səbəbi və tarixi göstərilməklə müvafiq akt tərtib edilməklə vergi orqanına məlumat verilməklə götürülə bilər.

Nəzarət postlarının işçiləri satışa çıxarılan sənədlərdə göstərilən məhsulların kəmiyyətinin, həcmnin, çəkisinin onların faktiki miqdarı, həcmi və çəkisi ilə uyğunluğunu yoxlamalı və sənədlərdə göstərilən göstəriciləri xüsusi jurnalda qeyd etməlidirlər. Bundan sonra nəzarət postlarında işçilər malların ilkin təsdiqedicisi sənədlərinə (qaimə-faktura, elektron qaimə, yol vərəqəsi və s.) “buraxılmağa icazə verilir” qeyd etməlidirlər. Nəzarət-ölçü vasitələrinin göstəricilərində dəyişiklik edildikdə, plombun vurulmasından onun götürülməsinə qədər olan müddətdə texnoloji avadanlıqların üzərindəki plomblar zədələnir, istehsal məhsullarının aksiz markaları ilə markalanmasında, uçotunun natamam aparılmasında, inventarizasiyada kənarlaşmalar aşkar edilir. Aksiz markalarına, habelə hazır məhsulların Vergi Məcəlləsinin 191.2-ci maddəsinə zidd olaraq istehsal sahəsindən kənara çıxarılmasına görə nəzarət postunun işçiləri müvafiq akt tərtib etməli və bu barədə dərhal vergi orqanına məlumat verməlidirlər.

Elektron qaimə-faktura Aksizli malları təqdim edən vergi ödəyicisi, Vergi Məcəlləsinin 195.3-cü maddəsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq elektron qaimə-fakturanı tərtib edib həmin malları qəbul edən şəxsə təqdim etməyə borcludur. Elektron qaimə-faktura müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş formada tərtib edilən sənəddir. Malların pərakəndə çatdırılması üçün elektron qaimə-faktura əvəzinə çek və ya qəbz verilə bilər. Nağd qaydada aparılan əməliyyatların sənədləşdirilməsi üçün istifadə edilən qəbzlər, çeklər, sənədlər Vergi Məcəlləsinin 189-cu maddəsinin məqsədləri üçün aksiz vergisinin qaytarılması üçün əsas ola bilməz və Vergi Məcəlləsinin digər maddələrində göstərilən müddəalardan asılı olmayaraq, edilən geri qaytarma etibarsızdır (9).

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında alkoqollu içkilər və bütün məmulatlarına tətbiq edilən aksiz vergisinin hüquqi tənzimlənməsinin öyrənilməsi diqqət və həlli yollarını tələb edən həm nəzəri, həm də praktiki problemləri üzə çıxarmışdır.

Bir tərəfdən nəzəri problemlər aksiz vergisini tənzimləyən hüquqi norma və standartların daha dəqiq müəyyənəndirilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Qanunvericiliyin təfsirində qeyri-müəyyənlik qanunların tətbiqində boşluqlar və qeyri-müəyyənliklər yarada bilər ki, bu da gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər və həm sahibkarlar, həm də tənzimləyici orqanlar üçün qanunlara əməl etməyi çətinləşdirir.

Digər tərəfdən, praktiki problemlərə dövlət qurumları tərəfindən nəzarət və nəzarət mexanizmlərinin effektiv olmaması, aksizlər şəklində toplanan vəsaitlərin bölgüsündə şəffaflığın olmaması daxildir. Bu problemlər qeyri-qanuni təcrübələri və vergidən yayınmağı təşviq edə bilər ki, bu da hökumət büdcələrinə və ictimai rifaha mənfi təsir göstərir.

Bu problemlərin həlli üçün həm qanunvericiliyin hazırlanması və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi səviyyəsində, həm də bazar iştirakçılarının məlumatlılığının və şüurunun artırılması səviyyəsində kompleks tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Əsasnamələri təkmilləşdirmək, nəzarət və nəzarət tədbirlərini gücləndirmək, aksiz vergisi vəsaitlərinin

bölgüsündə şəffaflığı təmin etmək lazımdır. Mövcud qanunvericiliyin və aksiz vergisinin tətbiqi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin müzakirəsi və işlənilib hazırlanması prosesinə ictimai təşkilatların və ekspert icmasının fəal cəlb edilməsi də vacibdir.

Yalnız dövlətin, biznesin və ictimaiyyətin birgə səyləri ilə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın davamlı inkişafına və ictimai rifahın təmin edilməsinə töhfə verən aksiz vergisinin səmərəli hüquqi tənzimlənməsi sistemini yaratmaq mümkün ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Brown, Sarah. (2020). The Economics of Excise Taxation. Publisher: Cambridge University Press, 2020. 320 p.
2. Ələkbərov, Ə. (2016). İqtisadi tənzimlənmə məqsədi üçün Azərbaycanda vergilərinin strukturunun optimallaşdırılması istiqamətləri. Azərbaycanın Vergi xəbərləri jurnalı. № 5. 4-5 s.
3. Garcia, Maria. (2021). Excise Tax Policy: Theory and Practice. Publisher: Palgrave Macmillan, 2021. 220 p.
4. Larionov, V.N. (2019). Impact of excise taxes on regional development: the experience of Western European countries. 67 p.
5. Manjula, T.Yu. (2020). The role of the state budget in the socio-economic development of the state. 12 p.
6. Məmmədov, Ə.C., Yusifov, C.R., Seyfullayev, İ.Z. (2015). Vergi və tərəqqi. Bakı, 324 s.
7. Məmmədov, F.Ə., Musayev, A.F., Sadıqov, M.M., Kəlbəyev, Y.A., Rzayev, Z.Ş. (2016). Vergilər və vergitutma. Bakı, 126 s.
8. Musayeva, X.M. (2019). İqtisadi transformasiyanın regional problemləri. Bakı. 8-10 s.
9. <https://azstand.gov.az/uploads/documents/1088368705651c2a46ec77c.pdf>
10. <https://e-qanun.az/framework/4590>

Göndərildi: 03.03.2024

Qəbul edildi: 19.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/115-120>

Sahil Zəkəryəyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
sahilzakaryayev@gmail.com

MALİYYƏ QURUMLARININ İFLASI ANLAYIŞI VƏ İQTİSADİYYATA TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Məqalədə maliyyə institutları üçün iflas anlayışı və onun daha geniş iqtisadi nəticələri araşdırılır. Bu, təşkilatların maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirə bilmədikdə, aktivlərin qiymətləndirildiyi və ödənilməmiş borcların ödənilməsi üçün istifadə edildiyi bir prosesə səbəb olduqda iflasın necə başladığını müzakirə edir. İflas prosesi həm iflas edən qurumlar üçün yeni bir başlanğıc, həm də kreditorlar üçün itkilərinin bir hissəsini ödəmək üçün bir vasitə kimi təsvir olunur. Elmi iş maliyyə institutlarının iflasının iqtisadiyyata təsirini araşdırır və bildirir ki, o, təşkilatlara yenidən strukturlaşdırmaq və potensial olaraq fəaliyyətini bərpa etmək şansı verə bilsə də, kreditorlar, investorlar və ümumi bazar sabitliyi üçün də təsir göstərir. İflas məcəlləsinin müxtəlif fəsiləri müzakirə edilir və onların maliyyə institutlarına necə tətbiq olunduğu, o cümlədən aktivlərin ləğvi (Fəsil 7), yenidən təşkili (Fəsil 11) və borcun ödənilməsi planları (Fəsil 13) işıqlandırılır. İflas fəslinin seçimi qurumun maliyyə vəziyyəti və restrukturizasiya məqsədləri kimi amillərdən asılıdır.

Açar sözlər: iflas, maliyyə institutları, iqtisadi təsirlər, aktivlər, bazar sabitliyi

Sahil Zakaryayev
Azerbaijan State University of Economic
master student
sahilzakaryayev@gmail.com

The concept of bankruptcy of financial institutions and its effects on the economy

Abstract

The article delves into the concept of bankruptcy for financial institutions and its broader economic ramifications. It discusses how bankruptcy is initiated when institutions are unable to meet their financial obligations, leading to a process where assets are assessed and utilized to repay outstanding debts. Bankruptcy is portrayed as offering both a fresh start for struggling institutions and a means for creditors to recoup some of their losses. The piece explores the impact of financial institution bankruptcy on the economy, positing that while it can provide institutions with a chance to restructure and potentially resume operations, it also carries implications for creditors, investors, and overall market stability. Different chapters of the Bankruptcy Code are discussed, highlighting how they apply to financial institutions, including asset liquidation (Chapter 7), reorganization (Chapter 11), and debt repayment plans (Chapter 13). It notes that the choice of bankruptcy chapter depends on factors such as the institution's financial condition and goals for restructuring.

Keywords: bankruptcy, financial institutions, economic effects, assets, market stability

Giriş

İflas, bir şəxs və ya müəssisənin ödənilməmiş borclarını və ya öhdəliklərini ödəyə bilmədiyi zaman başlanan məhkəmə prosesidir. Artıq borclarını ödəyə bilməyən insanlar üçün yeni bir başlanğıc təklif edir. İflas prosesi borclu tərəfindən ən çox yayılmış və ya daha az rast gəlinən kreditorlar adından verilən ərizə ilə başlayır. Borclunun bütün aktivləri ölçülür və qiymətləndirilir və aktivlər ödənilməmiş borcun bir hissəsinin ödənilməsi üçün istifadə oluna bilər.

İflas, fərdi və ya müəssisəyə ödəyə bilmədiyi borcları bağışlayaraq yenidən başlamaq şansı verir. Eyni zamanda, kreditorların fərdi və ya müəssisənin ləğv oluna bilən aktivləri əsasında

müəyyən qədər ödəniş əldə etmək şansı var. Nəzəri olaraq, iflas ərizəsi vermək imkanı insanlara və şirkətlərə kredit əldə etmək üçün ikinci şans verməklə ümumi iqtisadiyyata fayda verir (AK, 2008:42). O, həmçinin kreditörə borcun bir hissəsini qaytarmağa kömək edə bilər. ABŞ-da bütün iflas işləri federal məhkəmələrdən keçir. İflas hakimi, borclunun ərizə vermək hüququna malik olub-olmaması və borclarından azad edilib-edilməməsi də daxil olmaqla, qərarlar qəbul edir. İflas işlərinin idarə edilməsi çox vaxt borclunun əmlakını məhkəmə prosesində təmsil etmək üçün ABŞ Ədliyyə Departamentinin Qəyyum Proqramı tərəfindən təyin edilmiş bir məmur tərəfindən idarə olunur. Kreditörün işdə müəyyən etirazı olmadıqda, borclu ilə hakim arasında adətən əlaqə olur. İflas proseduru başa çatdıqda, borclu borc öhdəliklərindən azad edilir.

ABŞ-da iflas ərizələri İflas Məcəlləsinin hansı fəslinin tətbiq olunduğuna görə təsnif edilir. Məsələn, 7-ci fəsil aktivlərin ləğvini, 11-ci fəsil şirkət və ya fərdi yenidən təşkillərdən bəhs edir və 13-cü fəsil azaldılmış borc şərtləri və ya xüsusi ödəniş planları ilə borcun ödənilməsini təşkil edir.

Əksər insanlar, kredit kartı qalıqları və tibbi hesablar kimi təminatlı borclardan imtina etməyə imkan verən 7-ci fəsil iflas üçün müraciət edirlər. Ailə yadigarları (sikkə və ya möhür kolleksiyaları kimi yüksək qiymətli kolleksiyalar), ikinci evlər və ya səhmlər və ya istiqrazlar kimi investisiyalar kimi azad olmayan aktivləriniz varsa, təminatlı borclarınızın bir hissəsini və ya hamısını ödəmək üçün əmlakı ləğv etməlisiniz (Özgür, 2008:37).

Fəsil 7-nin iflasını elan etdiyiniz zaman, borcunuzu təmizləmək üçün aktivlərinizi satırsınız. Heç bir qiymətli sərvəti olmayan və yalnız azad edilmiş əmlakı (məsələn, məişət əşyaları, geyim, ticarət alətləri və müəyyən bir dəyəri olan şəxsi nəqliyyat vasitəsi kimi) insanlar təminatlı borclarının heç bir hissəsini qaytara bilməzlər.

Müəssisələr tez-tez yenidən təşkil etmək və biznesdə qalmaq məqsədi ilə fəsil 11 iflas üçün müraciət edirlər. 11-ci fəsil iflas ərizəsi şirkətə gəlirlilik planları yaratmaq, xərcləri azaltmaq və gəliri artırmaq üçün yeni yollar tapmaq imkanı verir. Onun üstünlük verilən səhmdarları, əgər varsa, yenə də ödənişlər ala bilər, baxmayaraq ki, adi səhmdarlar sonuncu sırada olacaqlar. Məsələn, 11-ci fəsildə iflas elan edən ev təsərrüfatı biznesi öz dərəcələrini bir qədər artırmağa və gəlirli olmaq üçün daha çox xidmət təklif edə bilər. 11-ci fəsil iflas məhkəmənin nəzarəti altında borcun ödənilməsi planı üzərində işləyərkən müəssisəyə iş fəaliyyətini fasiləsiz davam etdirməyə imkan verir. Nadir hallarda, fərdlər 11-ci Fəsil iflas üçün də müraciət edə bilərlər.

Fəsil 7 iflasına uyğun olmaq üçün çox pul qazanan şəxslər, əmək haqqı planı kimi tanınan fəsil 13-ə əsasən müraciət edə bilərlər. Bu, fiziki şəxslərə, eləcə də ardıcıl gəliri olan müəssisələrə işlək borcun ödənilməsi planları yaratmağa imkan verir (AVCI, 2011:19). Ödəniş planları adətən üç-beş illik müddət ərzində hissə-hissə olur. Kreditörünü ödəmək müqabilində bu borclulara məhkəmələr tərəfindən bütün əmlaklarını, o cümlədən başqa cür azad edilməmiş əmlakı saxlamağa icazə verilir.

Borclu borcdan çıxma əmri aldıqda, artıq qanuni olaraq sərəncamda göstərilən borcları ödəmək tələb olunmur. Üstəlik, boşalma sərəncamında qeyd olunan hər hansı kreditör, borcluya qarşı qanuni olaraq hər hansı yığım fəaliyyətini (telefon zəngləri etmək və ya məktub göndərmək kimi) həyata keçirə bilməz.

Bununla belə, bütün borclar silinməyə uyğun deyil. Bunlardan bəzilərinə vergi iddiaları, borclu tərəfindən siyahıya alınmayan hər şey, uşaq dəstəyi və ya aliment ödənişləri, şəxsi zədə borcları və hökumətə borclar daxildir. Bundan əlavə, hər hansı təminatlı kreditör hələ də borclunun mülkiyyətində olan əmlaka qarşı girov qoya bilər, bu şərtlə ki, girov hələ də qüvvədədir (AVCI, Tunahan 2011:22).

Borcluların mütləq borcdan azad olmaq hüququ yoxdur. İflas üçün ərizə məhkəməyə verildikdə, kreditörlər bildiriş alırlar və bunu etmək qərarına gəlsələr, etiraz edə bilərlər. Əgər bunu edərlərsə, son tarixdən əvvəl məhkəməyə şikayət etməli olacaqlar. Bu, borcun ödənilməsi və ya girov qoyulması üçün rəqibin məhkəməyə verilməsinə səbəb olur.

İflasın elan edilməsi, hansı növ iflas ərizəsi verdiyinizdən asılı olaraq, borclarınızı ödəmək və evinizi, işinizi və ya maliyyə cəhətdən işləmək qabiliyyətinizi saxlamaqla bağlı qanuni öhdəliyinizdən azad olmağa kömək edə bilər. Lakin bu, həm də kredit reytinginizi aşağı salacaq, kredit, ipoteka və ya kredit kartı almağı, ev və ya biznes almağı və ya mənzil kirayə verməyi çətinləşdirir.

Əgər iflas üçün müraciət edib-etmədiyinizə qərar verməyə çalışırsınızsa, kreditiniz çox güman ki, artıq zədələnib. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, fəsil 7 ərizəsi kredit hesabınızda 10 il, fəsil 13 isə yeddi il müddətində qalacaq. Yeni borc üçün müraciət etdiyiniz hər hansı kreditör və ya kreditör (məsələn, avtomobil krediti, kredit kartı, kredit xətti və ya ipoteka) hesabınızda boşalmanı görəcək və bu, hər hansı kredit əldə etməyinizə mane ola bilər.

Banklar necə müflis olur və əmanətlərin sığortalanmasının əhəmiyyəti

Əgər banklar pul yarada bilirlərsə, o zaman necə müflis olurlar? Axı, şübhəsiz ki, itkilərini ödəmək üçün daha çox pul yarada bilirlər? Aşağıdakılar bankların necə kredit verdiyini və mərkəzi bank tərəfindən yaradılan pul növü ilə kommertiya (və ya "yüksək") bankların yaratdığı pullar arasındakı fərqləri başa düşməyə kömək edəcək.

Müflisləşmə, borclarını ödəyə bilməməsi kimi müəyyən edilə bilər. Bu, adətən iki səbəbdən biri ilə baş verir. Birincisi, nədənsə bankın sahib olduğu və ya borclu olduğundan daha çox borcu ola bilər. Mühasibat uçotu terminologiyasında bu, onun aktivlərinin öhdəliklərindən az olması deməkdir (Çalışkan, 2018:138).

İkincisi, aktivləri öhdəliklərindən artıq olsa da, borclarını vaxtı çatdıqda ödəyə bilmədikdə bank müflis ola bilər. Bu nağd pul axınının müflisləşməsi və ya "likvidlik çatışmazlığı" kimi tanınır.

Aşağıdakı misal müştərilərin borclarını ödəməməsi səbəbindən bankın necə müflis ola biləcəyini göstərir.

Addım 1: Aşağıdakı sadələşdirilmiş balansda göstərilədiyi kimi, əvvəlcə bank maliyyə cəhətdən sağlam vəziyyətdədir. Bu balansda aktivlər onun öhdəliklərindən daha böyükdür, bu o deməkdir ki, "səhmdar kapitalının" daha böyük buferi var (sağda göstərilir).

Səhmdar kapitalı sadəcə olaraq qeyri-səhmdarlara borclu olan cəmi aktivlər və ümumi öhdəliklər arasındakı boşluqdur. Bunu "Bankın bütün aktivlərini satsaq və əldə edilən gəliri bütün öhdəlikləri ödəmək üçün istifadə etsək, səhmdarlara nə qalacaq?" sualı ilə hesablanıla bilər. Başqa sözlə:

$$\text{Aktivlər} - \text{Öhdəliklər} = \text{Səhmdar kapitalı}$$

Addım 1: Normal bank balansı

<u>Kommertiya bankının balans hesabatı</u>	
<u>Aktivlər (bankın sahib olduğu və banka nə borclu olduğu)</u>	<u>Öhdəliklər (bankın borcu)</u>
<div style="background-color: #4CAF50; color: white; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Nağd pul, mərkəzi bank ehtiyatları, istiqrazlar və s. (likvid aktivlər)</div> <div style="background-color: #C8E6C9; padding: 5px;">Bankın müştərilərinə verdiyi kreditlər (likvid olmayan aktivlər)</div>	<div style="background-color: #2196F3; color: white; padding: 5px; margin-bottom: 5px;">Müştəri depozitləri</div> <div style="background-color: #BBDEFB; padding: 5px;">Səhmdar kapitalı</div>

Şəkil 1. Normal bank balansı strukturu

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Yuxarıda göstərilən vəziyyətdə səhmdarların kapitalı müsbətdir, bank isə ödəmə qabiliyyətinə malikdir (aktivləri öhdəliklərindən çoxdur).

Addım 2: Bankın bəzi müştərilərə borclarını ödəməmək üçün kredit verdiyi. Başlanğıcda bu problem deyil – bank əmanətçilər heç bir itkiyə məruz qalmadan (baxmayaraq ki, səhmdarlar öz kapitallarının dəyərini itirəcəklər) öz səhmdar kapitalının dəyərinə qədər kredit öhdəliklərini yerinə

yetirə bilər. Bununla belə, tutuq ki, getdikcə daha çox bank borcalanları ya banka deyirlər ki, onlar artıq kreditlərini qaytara bilmirlər, ya da sadəcə bir neçə aydır ki, vaxtında ödəmirlər. Bank indi bu kreditlərin "az-performanslı" və ya tamamilə dəyərsiz olduğuna qərar verə bilər və sonra kreditlərə yeni dəyər verməklə, hətta sıfır ola bilər (əgər bank hər hansı pul almağı gözləmərsə) 1(Gujarati, D. N. 2003:32).

Addım 2: Kreditlər üzrə defoltlar baş verir

<u>Kommersiya bankının balans hesabatı</u>	
<u>Aktivlər (bankın sahib olduğu və banka nə borclu olduğu)</u>	<u>Öhdəliklər (bankın borcu)</u>
<p>Nağd pul, mərkəzi bank ehtiyatları, istiqrazlar və s. (likvid aktivlər)</p> <p>Bankın müştərilərinə verdiyi kreditlər (likvid olmayan aktivlər)</p> <p>Ümidsiz borclar</p>	<p>Müştəri depozitləri</p> <p>Səhmdar kapitalı</p>

Şəkil 2. Kreditlər üzrə defolt strukturu

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Addım 3: Əgər ümidsiz kreditlərin qaytarılmayacağına əminlik yaranarsa, onlar aşağıda yenilənmiş balans hesabatında göstərdiyi kimi balans hesabatından silinə bilər.

Addım 3: Müflisləşmə

<u>Kommersiya bankının balans hesabatı</u>	
<u>Aktivlər (bankın sahib olduğu və banka nə borclu olduğu)</u>	<u>Öhdəliklər (bankın borcu)</u>
<p>Nağd pul, mərkəzi bank ehtiyatları, istiqrazlar və s. (likvid aktivlər)</p> <p>Bankın müştərilərinə verdiyi kreditlər</p>	<p>Səhmdar kapitalı</p>

Şəkil 3. Müflisləşmə strukturu

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Ümidsiz kreditlər səhmdarların kapitalını məhv etdikdən sonra, bankın aktivləri indi öhdəliklərindən daha az dəyərə malikdir. Bu o deməkdir ki, bank bütün aktivlərini satsa belə, bütün əmanətçilərinin pulunu qaytara bilməyəcək.

Maliyyə qurumlarının qarşılaşdığı əsas risklər

Banklar üçün əsas risklər hansılardır?

Banklar üçün əsas risklərə kredit, əməliyyat, bazar və likvidlik riskləri daxildir. Banklar müxtəlif risklərə məruz qaldıqları üçün yaxşı qurulmuş risklərin idarə edilməsi infrastrukturuna malikdirlər və dövlət qaydalarına əməl etməlidirlər. Azərbaycanda maliyyə təşkilatlarının baş idarəsi Mərkəzi Bank kimi hökumət qurumları risklərə qarşı mübarizə aparmaq və əmanətçiləri qorumaq üçün qaydalar müəyyən edir (Mehdiyev, 2017:32).

Banklar üçün risklər niyə vacibdir?

Bəzi bankların böyük olması səbəbindən riskə həddindən artıq məruz qalma bankın uğursuzluğuna səbəb ola bilər və milyonlarla insana təsir edə bilər. Banklar üçün yaranan riskləri dərk etməklə hökumətlər ehtiyatlı idarəetməni və qərar qəbul etməyi təşviq etmək üçün daha yaxşı qaydalar təyin edə bilərlər.

Bankın riski idarə etmək qabiliyyəti investorların qərarlarına da təsir edir. Bank böyük gəlirlər əldə edə bilsə belə, risklərin idarə olunmaması kreditlər üzrə itkilərə görə mənfəəti azalda bilər. Dəyərli investorlar mənfəət təmin edə bilən və həddindən artıq pul itirmək riski olmayan banka sərmayə qoyurlar.

- Kredit riski

Kredit riski banklar üçün ən böyük riskdir. Bu, borc alanlar və ya qarşı tərəflər müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə baş verir. Məsələn, borcalanların kreditin əsas borcunu və ya faizlərini ödəməməsi hallarıdır. İpoteka kreditləri, kredit kartları və sabit gəlirli qiymətli kağızlar üzrə defoltlar baş verə bilər. Öhdəlik müqavilələrinin yerinə yetirilməməsi törəmə alətlər və təminat kimi sahələrdə də baş verə bilər (Mehdiyev, 2017:38).

Banklar biznes modelinin xarakterinə görə kredit riskindən tam qoruna bilməsələr də, riskləri bir neçə yolla azalda bilərlər. Sənayedə və ya emitentdə pisləşmə çox vaxt gözlənilməz olduğundan, banklar diversifikasiya yolu ilə riskləri azaldır. Bununla, kredit böhranı zamanı bankların böyük itkilərə məruz qalan kateqoriyaya məruz qalma ehtimalı az olur (Mehdiyev, 2017:36). Riskə məruz qalmalarını azaltmaq üçün onlar yaxşı kredit tarixçəsi olan insanlara borc verə, yüksək keyfiyyətli kontragentlərlə əməliyyatlar apara və ya kreditləri dəstəkləmək üçün girov götürə bilərlər.

- Əməliyyat riski

Əməliyyat riski insanların, sistemlərin və ya proseslərin səbəb olduğu səhvlər, fasilələr və ya zədələr səbəbindən itki riskidir. Riskin əməliyyat növü pərakəndə bankçılıq və aktivlərin idarə edilməsi kimi sadə biznes əməliyyatları üçün aşağı, satış və ticarət kimi əməliyyatlar üçün isə daha yüksəkdir. İnsan səhvi nəticəsində baş verən itkilərə daxili fırıldaqçılıq və ya əməliyyatlar zamanı edilən səhvlər daxildir. Məsələn, kassanın müştəriyə təsadüfən əlavə 50 dollar əskinas verməsi (6).

Daha geniş miqyasda, fırıldaqçılıq bankın kibertəhlükəsizliyini pozmaqla baş verə bilər. O, hakerlərə müştəri məlumatlarını və bankdan pul oğurlamağa, əlavə pul üçün qurumları şantaj etməyə imkan verir (7).

Belə vəziyyətdə banklar müştərilərin kapitalını və etibarını itirirlər. Bankın nüfuzunun zədələnməsi gələcəkdə əmanətlərin və ya biznesin cəlb edilməsini çətinləşdirə bilər.

- Likvidlik riski

Likvidlik riski bankın maliyyələşdirmə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün nağd pul əldə etmək qabiliyyətinə aiddir. Öhdəliklərə müştərilərə əmanətlərini çıxarmaq imkanı daxildir. Müştərilərə vaxtında nağd pul təqdim edə bilməmək qartopu effekti ilə nəticələnə bilər (8). Əgər bank bir neçə müştərisinə nağd pul verməyi bir gün gecikdirirsə, digər əmanətçilər banka inamını itirdiyindən əmanətlərini çıxarmağa tələsirlər. Bu, bankın vəsait təmin etmək qabiliyyətini daha da aşağı salır və bankın fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxarır.

Bankların likvidlik problemi ilə üzləşməsinin səbəbləri arasında qısamüddətli vəsait mənbələrinə həddən artıq asılılıq, balansın qeyri-likvid aktivlərdə cəmlənməsi və müştərilər tərəfindən banka inamın itirilməsi daxildir. Aktiv-öhdəliyin müddətinin düzgün idarə edilməməsi də maliyyələşmədə çətinliklər yarada bilər. Bu, bankın çoxlu qısamüddətli öhdəliklərə malik olduğu və kifayət qədər qısamüddətli aktivləri olmadığı zaman baş verir.

Nəticə

Gələcək maliyyə sabitliyinin əsas aspekti maliyyə institutlarının əməliyyat modelinin transformasiyasıdır. Artan tənzimləmə yükü maliyyə institutlarının ənənəvi əməliyyat strukturuna artan təzyiqli göstərərək, müxtəlif müştəri qruplarını əhatə edən universal bank modelinin saxlanması mümkünliyini məhdudlaşdırır. Nəticə etibarilə, maliyyə institutları məhsul və müştəri seqmentlərində ixtisaslaşmaya yönəlməlidir.

Qlobal təcrübəyə əsaslanaraq, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün digər imperativ ölkədə sığorta bazarının yüksək inkişaf potensialından istifadə etmək üçün strategiyaların qiymətləndirilməsi və işlənilməsi hazırlanmasından ibarətdir. Qlobal sığorta bazarı genişlənilir, həm həyat, həm də qeyri-həyat sığortası mühüm rol oynayır. Bununla belə, ölkəmizdə bu bazarın inkişaf etməməsi sığortaya nüfuz etmə səviyyəsinin (sığorta haqlarının ÜDM-ə nisbəti) azalmasına səbəb olur. ÜDM-in artım tempinin sürətləndirilməsi ölkənin sığorta bazarına daha yüksək inkişaf trayektoriyasını yaşamağa imkan verəcək və həyat sığortasının ikirəqəmli artım tempinə nail olmasını təmin edəcək.

Gələcəyə baxsaq, maliyyə institutları, xüsusilə banklar üçün nəzərdə tutulan tədbirlər, o cümlədən qeyri-işlək aktivlərin restrukturizasiyası, likvidlik və kapitallaşma məsələlərinin həlli nəzərdə tutulur. İnvestorların və emitentlərin qiymətli kağızlar bazarında iştirakı üçün əlverişli şəraitin yaradılması həlledici əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da infrastrukturun və təşviqat təşəbbüslərinin genişləndirilməsini zəruri edir. Kredit büroları kimi yeni infrastruktur elementlərinin inkişafı və maliyyə institutlarının səmərəli fəaliyyəti üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi perspektiv inkişafın əsas istiqamətləri kimi önə çıxır. Bu istiqamətlər maliyyə sistemini daha mütərəqqi risklərin idarə edilməsi proseslərinə istiqamətləndirmək, maliyyə xidmətlərində şəffaflığın təmin edilməsi, hesabatlılıq, müştəri yönümlü xidmətlər və rəqəmsallaşmanı dəstəkləyən nəzarət mexanizminin yaradılması məqsədi daşıyır. Digər kritik aspekt maliyyə xidmətləri sahəsində təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi, hüquqların müdafiəsi mexanizmlərinin tətbiqi, istehlakçıların maliyyə savadlılığının artırılmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Özgür, A.K. (2008). Bankacılıqda Operasyonel Riskin Yönetimi ve Hipotetik Bir Uygulama, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla. s.34-46.
2. Avcı, Tunahan. (2011). Türkiye Bankalarında Kredi Riskini Belirleyen Değişkenler Üzerine Bir Çalışma, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adana. s. 18-32.
3. Çalışkan, A. (2018). Organizasyonel Değişiminin Yönetimi ve Azerbaycan Cumhuriyetinde Türk Menşeli Şirketlerde Bir Araştırma. s. 129-140.
4. Gujarati, D.N. (2003). Basic Econometrics. McGraw-Hill Education. Journal №22.p. 18-46.
5. Mehdiyev.A.V. (2017). Bank sektorunda maliyyə sabitliyi:təhlil və qiymətləndirmə, magistr dissertasiyası, Bakı. s. 25-59,
6. <https://www.caspianlegalcenter.az/az/insights/more/bank-liquidation-azerbaijan>
7. <https://www.investopedia.com/terms/b/bankruptcy.asp>
8. <https://positivemoney.org/how-money-works/advanced/how-do-banks-become-insolvent/>

Göndərildi: 26.02.2023

Qəbul edildi: 20.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/121-125>

Nazpəri Əmənova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
nazpəri.amanova@gmail.com

MƏHKƏMƏ MÜDAFİƏSİ HÜQUQUNUN İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATI SİSTEMİNDƏ YERİ

Xülasə

İnsan hüquq və azadlıqlarının tanınması özlüyündə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi üçün kifayət deyildir, eyni zamanda hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiə mexanizminin olması vacib amillərdəndir. Bu baxımdan insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması mexanizmində məhkəmə hakimiyyətinin rolu danılmazdır. Hazırda mübahisələrin məhkəmədənənkənar həll üsullarının olduğuna baxmayaraq məhkəmə müdafiəsi ən geniş yayılmış və etibarlı institut hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, hüquqi dövlətdə məhz məhkəmə hakimiyyətinin təkmilləşdirilməsinə yönələn islahatlar daim diqqət mərkəzində qalmaqdadır. Bunun da səbəbi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini özünə ali məqsəd kimi təyin edən dövlət strategiyası ilə bağlıdır. Bu gün də tarixi təcrübə sübut edir ki, yalnız ali dəyərlərin qorunduğu, cəmiyyət və dövlətin maraqlarının uzlaşdığı, yüksək hüquqi mədəniyyətə malik olan dövlətlərin uzunömürlü və zəngin irsə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu Konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiəsinin vacibliyini dəfələrlə qeyd edərək bildirmişdir ki, məhkəmə müdafiəsi hüququ əsas insan və vətəndaş hüququ və azadlıqları sırasında olmaqla yanaşı, Konstitusiyada təsbit edilmiş digər hüquq və azadlıqların təminatı qismində də çıxış edir. Sözügedən hüquq yalnız məhkəməyə müraciət etməklə məhdudlaşmır, habelə pozulmuş hüquqları və azadlıqları səmərəli bərpa etmək iqtidarında olan ədalət mühakiməsini də nəzərdə tutur.

Açar sözlər: məhkəmə, hüquq, konstitusiyaya, şikayət, islahat, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi

Nazpəri Amanova

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
master student
nazpəri.amanova@gmail.com

The place of the right to judicial protection in the system of guaranteeing human rights and freedom

Abstract

The recognition of human rights and freedom in itself is not enough for the level of development of the society, at the same time, having an effective protection mechanism for rights and freedom is one of the important factors. From this point of view, the role of the judiciary in the mechanism of ensuring human rights and freedoms is undeniable. Currently, despite the existence of out-of-court dispute resolution methods, judicial protection is considered the most widespread and reliable institution. It is no coincidence that the reforms aimed at improving the judicial power in the legal state are constantly in the spotlight. The reason for this is related to the state strategy, which defines the provision of human and civil rights and freedoms as its highest goal. Even today, historical experience proves that only states with a high legal culture, where the highest values are protected, where the interests of society and the state are reconciled, have a long-lasting and rich heritage. The Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan repeatedly noted the importance of effective protection of the rights and freedoms established in the Constitution and stated that the right to judicial protection is one of the basic human and civil rights and freedoms,

but also acts as a guarantee of other rights and freedoms established in the Constitution. The right in question is not limited to going to court, but also includes justice capable of effectively restoring violated rights and freedoms.

Keywords: *court, law, constitution, complaint, reform, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights*

Giriş

İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatı sitemində məhkəmə müdafiəsinin rolu danılmazdır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrdə həyata keçirilən islahatların əhəmiyyətli hissəsini elə ədalət mühakiməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində olmuşdur. Hüquqi dövlətin başlıca əlaməti də elə insanların hüquq və azadlıqların səmərəli müdafiəsinin təmin olunmasında təzahür edir. Məşhur “Ədalət mülkün təməlidir” aforizmi də yalnız ali dəyərlərin qorunduğu, cəmiyyət və dövlətin maraqlarının uzlaşdığı, yüksək hüquqi mədəniyyətə malik olan dövlətlərin uzunömürlü və zəngin irsə malik olduğunu ifadə edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi təkcə dövlət tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının tanınması, o cümlədən bu sahədə beynəlxalq hüquqi aktların qəbul edilməsi ilə müəyyən olunmur, bunun üçün göstərilən hüquq və azadlıqların realizə sferasında həqiqi dövlət mexanizmləri mövcud olmalıdır. Məhkəmə müdafiəsi hüququ ümumi anlamda vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulması faktlarından məhkəməyə şikayət verilməsi, mahiyyəti üzrə baxılması, əsaslandırılması deyil, geniş prizmadan baxsaq, məhkəmə müdafiəsi hüququ məhkəməyə müraciət etmək imkanı ilə məhdudlaşmır, həmçinin hüquq və azadlıqların müdafiə prosesində şəxsən iştirak etmək, sadalanan hüquqların realizəsi üçün hüquqi yardım almaq və s. prosessual hüquqları birləşdirir. Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulması müxtəlif sferalarda baş verə bilər, məhkəmə müdafiəsinin tətbiqi isə yalnız qanunla birbaşa nəzərdə tutulduğu hallarda mümkündür. Beləliklə, pozulmuş subyektiv hüquqların və qanunla qorunan mənafelərin müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət hüququ vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinin əsas formalarından biridir.

Məhkəmə müdafiəsi hüququnun insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sistemində yeri.

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması və müdafiəsinin təminatı prosesində qarşımıza çıxan əsas sənədlərdən biri 1215-ci ildə İngiltərə kralı ilə baronlar arasında imzalanan Böyük Azadlıqlar Xartiyasıdır (Magna Carta Libertatum). Bu sənədlə ilk dəfə siyasi hakimiyyətin səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdır. Magna Cartanın 38-ci maddəsində yalnız mötəbər sübutlar əsasında müvafiq işin araşdırılmasının mühümlüyü, 39-cu maddədə isə heç bir azad insanın məhkəmə qərarı olmadan həbs edilməsinin və güc tətbiq edilməsinin yolverilməz olması, 40-cı maddəsində haqq və ədalətin gecikdirilməməsi olduğu qeyd edilmişdir. Qeyd edilən maddələri və sənədi bütövlükdə nəzərə alsaq, Magna Carta ilə verilən əsas hüquqlardan biri də ədalətli məhkəmə araşdırmasını tələb etməkdir (judicial parium). Ədalətli məhkəmə araşdırmasının bəzi elementləri Magna Carta tərəfindən rəsmi olaraq tanınsa da, bir azdan bəhs edəcəyim Hüquqlar haqqında Billdən fərqli olaraq, sadəcə, baronların müəyyən məsələ ilə bağlı şikayətlərinə baxılması ilə əlaqədar olan bir sənəddir. Magna Carta-dan sonra ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təsbit və təmin olduğu digər bir sənəd 1628-ci il tarixli “Petition of rights”dır (Türkçədən tərcümədə “Haklar dilekçesi”). Sözügedən sənədin ədalətli məhkəmə araşdırması baxımından önəmi insanların yaşayış yeri üzrə fəaliyyət göstərən məhkəmədən başqa bir məhkəmədə mühakimə edilə bilməyəcəyinin təsbit olunmasıdır. 1679-cu il tarixli “Habeas Corpus” və 1689-cu il tarixli “Hüquqlar haqqında Bill” kimi sənədlərdə məhkəmə araşdırması hüququnu təmin edən sənədlərdəndir. 1679-cu il tarixli “Habeas Corpus” ilə özbaşına həbslərin qadağan edilməsi, həbs üçün müəyyən şərtlərin qoyulması, tutulan şəxsin qırx səkkiz saat ərzində hakim qarşısına çıxarılması, tutulan şəxsin ailəsinə xəbər verməsi və tutulan şəxsə iyirmi dörd saat ərzində ona aid edilən cinayətin xarakteri barədə məlumat verilməsi, ədalətli məhkəmə araşdırması kimi hüquqlar verilmişdir (1).

Məhkəmə müdafiəsi insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması mexanizminin ən geniş yayılmış formasıdır. Məhkəməyə müraciət hüququ ilk növbədə konstitusion hüquqa çevrilərək Konstitusiya və digər normativ hüquqi aktlarda təsbit olunur. Belə ki, Konstitusiyanın 26-cı maddəsinə görə, hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və

azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır (1). Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun bu hüquqla bağlı formalaşdırdığı hüquqi mövqeyə görə, məhkəməyə müraciət etmək hüququnun təmin edilməsi, öz növbəsində, pozulmuş hüquq və azadlıqları qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hədlər çərçivəsində səmərəli müdafiə və bərpa edə bilən ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Ədalət mühakiməsi vasitəsilə insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sisteminin universal xarakteri, həmçinin şəxsin qanunsuz və əsassız məhkəmə qərarlarından müdafiə olunması məqsədilə müvafiq məhkəmələrə şikayət etmək imkanlarını əhatə edir. Bu hüquq məhkəmə prosesinin bütün mərhələlərinə aid olmaqla, məhkəmə müdafiəsinin yalnız birinci instansiyada təmin olunmasını deyil, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda apellyasiya və kassasiya instansiyalarında da həyata keçirilməsini nəzərdə tutur (“Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 420-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 2012-ci il 28 fevral tarixli və “Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 28-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 2017-ci il 12 aprel tarixli qərarlar). Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəməyə müraciət hüququ ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun əsas elementlərindən biridir. “Delkurun Belçikaya qarşı ” məhkəmə işi üzrə Məhkəmə qərara aldı ki, “müvafiq şəxsin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun (və imkanının) olması”, “ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ”nun elementlərindən biridir. Məhkəmə araşdırması hüququnun elementlərinin hər hansı birinin, o cümlədən qanunvericilikdə müəyyən edilən istisnalar nəzərə alınmaqla şəxsin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun olmaması, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu mənasız edir (2).

Ölkəmizdə insan hüquqları Konstitusiyaya çərçivəsində qorunur və Əsas Qanunun üçdə iki hissəsi məhz insan hüquqlarına həsr edilib. Bununla yanaşı, ölkə Konstitusiyasına referendum yolu ilə edilən dəyişikliklərdə də bu faktor daim prioritet olub. 26 sentyabr 2016-cı il tarixli referendumla Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsi yeni redaksiyada verilmişdir. Belə ki, 60-cı maddənin I hissəsinə əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi ilə yanaşı, inzibati qaydada müdafiəsinə də təminat verilir (1).

Hüquq və azadlıqların məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı 1999-cu il tarixdə “Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanunda Dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində öz hüquq və azadlıqlarını pozulmuş hesab edən Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşının məhkəməyə müraciət etmək hüququ təsbit olunmuşdur. Maraqlı məqamlardan biri də, sözügedən qanunun 2-ci maddəsi ilə bağlıdır. Belə ki, burada eyni zamanda vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını pozan qərarlar və hərəkətlər (hərəkətsizlik) barəsində tabelik qaydasında yuxarı dövlət orqanlarına və yerli özünüidarə orqanlarına, müəssisələrə, idarələrə və təşkilatlara, ictimai birliklərə, vəzifəli şəxslərə şikayətlə müraciət etmək hüququ da təsbit olunmuşdur (2).

Məhkəmə hakimiyyəti özlüyündə geniş səlahiyyətləri ehtiva edir. Bunlara ədalət mühakiməsi, konstitusiyaya nəzarəti, dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin qərarlarından və hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət verildikdə onların qanunauyğun və əsaslı olmasına nəzarət, təhqiqat və istintaq orqanları tərəfindən vətəndaşların həbs olunmasının və tutulmasının qanuniliyinə nəzarət, vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar müvafiq hərəkətlərin aparılmasının sanksiyalaşdırılması, məhkəmə təcrübəsinə aid məsələlər üzrə qüvvədə olan qanunvericiliyin izah edilməsi və s. kimi geniş səlahiyyətləri ehtiva edir. Hüquq və azadlıqların məhkəmə müdafiəsindən bəhs edərkən məhkəmələrdə aparılan icraatı şərti olaraq aşağıdakılara ayıra bilərik:

- 1) konstitusiyaya məhkəmə icraatı;
- 2) mülki məhkəmə icraatı;
- 3) cinayət məhkəmə icraatı;
- 4) inzibati məhkəmə icraatı;

Yuxarıda göstərilən icraatların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmaqla xüsusi maddi və prosesual qanunvericiliklə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 4-cü maddəsində qeyd olunur ki, bütün fiziki və hüquqi şəxslər özlərinin qanunla qorunan hüquq və azadlıqlarını, eləcə də maraqlarını qorumaq və təmin etmək məqsədi ilə qanunla müəyyən edilmiş

qaydada məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək hüququna malikdirlər və məhkəməyə müraciət etmək hüququndan imtina edilməsi etibarsızdır. Mülki mübahisələrə isə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada və müddətlərdə baxılır. İnzibati məhkəmələrin yaradılmasının, İnzibati icraat haqqında qanunun və İnzibati Prosesual Məcəllənin vacibliyi ilə bağlı qeyd edilməlidir ki, şəxsi inzibati orqanların qanunsuz inzibati aktlarından və hüquqazidd hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) qorumaq üçün səmərəli və ədalətli hüquqi müdafiə institutlarının yaradılması hüquqi dövlət prinsipləri baxımından çox önəmlidir. İnzibati Prosesual Məcəllə bir tərəfdən inzibati orqanlarla fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında yaranmış inzibati mübahisələrə baxılması və həll edilməsinin prosesual qaydalarını müəyyən edir, digər tərəfdən isə şəxsin bu sahədə hüquqi müdafiəsinin inzibati məhkəmə prosesi formasında təmin olunmasını nəzərdə tutur (4).

Hüquqi dövlətdə konstitusiya ədalət mühakiməsi funksiyalarının həyata keçirilməsi konstitusiya nəzarəti orqanlarının konstitusiya və qanunlarla nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlərinin reallaşdırılması yolu ilə mümkündür. Konstitusiya nəzarəti orqanının fəaliyyəti vasitəsilə hüququn aliliyini təmin etmək, qanunvericilik sistemində olan kolliziyaları aradan qaldırmaq, dövlət orqanları arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələri istisnasız olaraq hüquqi vasitələrlə həll etmək, konstitusiya ilə nəzərdə tutulmuş insan hüquqlarını və azadlıqlarını tam və dayanıqlı müdafiə etmək, pozulmuş hüquq və azadlıqları bərpa etmək imkanı yaranır, hüququn tətbiqi təcrübəsində ahəngdar, məntiqi inkişaf təmin olunur (5). Azərbaycanda 2002-ci il 24 avqustda referendum yolu ilə edilmiş dəyişikliklər nəticəsində Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ olan subyektlərin dairəsi xeyli genişlənmiş, hər kəs, İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil və məhkəmələr Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət hüququ əldə etmişdir. 2003-cü il dekabrın 23-də qəbul edilmiş "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" yeni qanunda konstitusiya icraatının yeni təşəbbüslərinə dair tələblər müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin V hissəsi və "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" Qanunun 34-cü və 35-ci maddələrinə uyğun olaraq Konstitusiya Məhkəməsinə fərdi şikayətlər verilə bilər (3).

Müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılması, ədalət mühakiməsinin tamamilə şəffaf, demokratik, obyektiv həyata keçirilməsi əsas şərtlərdən hesab olunur. Ölkəmizdə aparılan islahatlar nəticəsində əsasən hakimlərdən formalaşmaqla 15 üzvdən ibarət olan yeni təsisat – məhkəmə hakimiyyətinin özünüidarə orqanı olan Məhkəmə-Hüquq Şurası təşkil olunmuş və 2005-ci ilin fevral ayından fəaliyyətə başlamışdır. Hakimlərin ilkin və davamlı tədrisinin təşkili, fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, iş yerinin dəyişdirilməsi, vəzifədə irəli çəkilməsi, intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi və onların fəaliyyəti ilə bağlı digər məsələlər bu orqanın səlahiyyətinə aid edilmişdir.

Bu sahədə həyata keçirilmiş vacib tədbirlər sırasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında 19 yanvar 2006-cı il tarixli, "Azərbaycan Respublikası məhkəmələri hakimlərinin sayının artırılması və məhkəmələrin ərazi yurisdiksiyasının müəyyən edilməsi haqqında" 17 avqust 2006-cı il tarixli, "Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər və "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" və "Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə" Qanunun təsdiq edilməsi barədə 22 iyun 2010-cu il tarixli Fərmanlar xüsusi ilə qeyd edilməlidir (8).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 3 aprel 2019-cu il tarixdə imzaladığı Fərmanla məhkəmə islahatları müasir çağırışlara uyğun olaraq yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Fərmanın icrası çərçivəsində bir çox institusional islahatlarla yanaşı məhkəmə sisteminə də dəyişikliklər edilmiş, 2019-cu ildə inzibati-iqtisadi məhkəmələrin bazasında inzibati və kommərsiya məhkəmələri yaradılmış və 2020-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Rəqəmsal inqilab məhkəmə sisteminə də öz təsirini göstərmiş, Azərbaycanda elektron məhkəmə icraatı tətbiq olunmağa başlanılmış və 2023-cü ildə respublikanın bütün məhkəmələrində "Elektron məhkəmə" informasiya sisteminin tam tətbiqinə nail olunmuşdur.

Nəticə

Hər bir dövlət insanların, eləcə də vətəndaşların təməl hüquq və azadlıqlarını qorumaq məsuliyyətini daşıyır. Məhkəmə müdafiəsi hüququ əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sırasında olmaqla yanaşı, eyni zamanda bütün digər hüquq və azadlıqların təminatı kimi çıxış edir. Bu hüquq yalnız məhkəməyə müraciət edilməsi ilə kifayətlənməyərək pozulmuş hüquq və azadlıqların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hədlər çərçivəsində səmərəli müdafiəsini ehtiva edən ədalət mühakiməsini də nəzərdə tutur. Müstəqil məhkəmə tərəfindən ədalətli məhkəmə araşdırması əsasında hüquqların səmərəli bərpa edilməsi bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlarda, o cümlədən İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 7,8,10-cu maddələrində, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsində və İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsində öz əksini tapmışdır.

Məhkəmə müdafiəsi hüququ geniş hüquqi məzmununa malik olmaqla bir sıra elementləri əhatə edir. Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə görə, hər kəs onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, əqlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Məhkəməyə müraciət etmək hüququnun əsassız məhdudlaşdırılması və ya nəzərdə tutulmaması son nəticədə Konstitusiyada müdafiəsinə təminat verilən hüquqların bəyanedici xarakter daşdığına dəlalət etmiş olur (Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 71.1-ci maddəsinin şərh edilməsi haqqında” 2010-cu il 13 dekabr tarixli Qərarı).

Əlavə olaraq qeyd etməliyik ki, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun həyata keçirilməsi və nəzəri və xəyali hüquqların deyil, praktiki və real hüquqların müdafiə olunması üçün Strasburq Məhkəməsi milli səviyyədə “məhkəməyə müraciət hüququnun” tərkib hissəsi qismində aşağıdakı struktur elementlərini işləyib hazırlamışdır:

- Məhkəməyə çatım (Golderin işi);
 - Məhkəmə qərarlarının qətilyi (yekun məhkəmə qərarlarının sonradan dəyişdirilməsinə yol verilməməsi) (Brumareskunun işi);
 - Yekun məhkəmə qərarlarının vaxtında icra olunması (Hornsbinin işi);
- Məhkəməyə müraciət hüququ mütləq (qeyri-məhdud) hüququ deyil (Eşinqdeynin işi) və mülki və cinayət hüququ sahələrində kifayət qədər müxtəlif formalara malikdir.

Ədəbiyyat

1. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2505045>
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, <https://e-qanun.az/framework/897>
3. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2014_52.pdf
4. Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 11 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/4763>
5. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2014/iyul/383137.htm>
6. Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/5404>
7. https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2008_569j.htm
8. <http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2020/may/707895.htm>

Göndərildi: 14.02.2024

Qəbul edildi: 05.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/126-130>

Mintana Gaydarova
Baku State University
master student
mintanaqaydarova@mail.ru

REVIEW OF INTERNATIONAL NORMS AND STANDARDS IN THE FIELD OF MASS MEDIA

Abstract

This article provides a comprehensive overview of the international norms and standards governing the field of mass media. It examines the significance of these norms in regulating the dissemination of information, protecting journalists' rights, and ensuring freedom of expression on a global scale. Through a detailed analysis of key documents and principles established by international organizations such as the United Nations and the Council of Europe, the article explores the fundamental principles underpinning media freedom and pluralism. Additionally, it highlights the challenges and opportunities associated with upholding these norms in an increasingly complex media landscape, including issues related to censorship, media ownership, and digital rights. By synthesizing diverse perspectives and scholarly research, this article offers valuable insights into the evolving role of international norms in shaping the future of mass media and promoting democratic values worldwide.

Keywords: *mass media, freedom of expression, public opinion, access to information, content regulation, international norms and standards, media pluralism, protection of journalists, media independence*

Mintanə Qaydarova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
mintanaqaydarova@mail.ru

Kütləvi informasiya sahəsində beynəlxalq norma və standartların icmalı

Xülasə

Bu məqalədə kütləvi informasiya vasitələri sahəsini tənzimləyən beynəlxalq norma və standartların hərtərəfli icmalı verilmişdir. O, qlobal miqyasda məlumatların yayılmasının tənzimlənməsində, jurnalistlərin hüquqlarının qorunmasında və ifadə azadlığının təmin edilməsində bu normaların əhəmiyyətini araşdırır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Avropa Şurası kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yaradılmış əsas sənədlərin və prinsiplərin ətraflı təhlili vasitəsilə məqalədə media azadlığı və plüralizmin əsasını təşkil edən fundamental prinsiplər araşdırılır. Bundan əlavə, o, senzura, media mülkiyyəti və rəqəmsal hüquqlarla bağlı məsələlər də daxil olmaqla, getdikcə mürəkkəbləşən media landşaftında bu normaların qorunması ilə bağlı çətinlikləri və imkanları vurğulayır. Müxtəlif perspektivləri və elmi araşdırmaları sintez edərək, bu məqalə kütləvi informasiya vasitələrinin gələcəyinin formalaşmasında və bütün dünyada demokratik dəyərlərin təbliğində beynəlxalq normaların inkişaf edən rolu haqqında dəyərli fikirlər təklif edir.

Açar sözlər: *kütləvi informasiya vasitələri, ifadə azadlığı, ictimai rəy, məlumat əldə etmək, məzmunun tənzimlənməsi, beynəlxalq normalar və standartlar, media plüralizmi, jurnalistlərin müdafiəsi, media müstəqilliyi*

Introduction

Mass information plays a key role in modern society, having a significant impact on the formation of public opinion, cultural values and political processes. Mass information is the flow of messages and materials disseminated by mass media with the aim of reaching a wide audience. This

includes news, analysis, entertainment, advertising and other forms of information intended for mass consumption. Mass media serves not only as a source of news and entertainment, but also as an important tool for shaping public opinion, raising citizen awareness, and stimulating public dialogue.

International norms and standards play a key role in regulating the media, ensuring the protection of fundamental rights and freedoms such as freedom of speech, freedom of expression and access to information. These standards define the responsibilities of states and governments to ensure the independence, pluralism and diversity of the media, as well as the protection of journalists from harassment and violence. The importance of international norms and standards is emphasized not only in the field of protecting human rights, but also in maintaining democratic institutions, justice and the legal order.

Freedom of speech and the press is a fundamental principle that guarantees the right of every person to freely express their thoughts and opinions and disseminate information through various media, including print, television, radio and the Internet. This principle means that the state should not restrict freedom of speech and press except when necessary to protect public order, health or morals, or the rights and reputations of others.

Freedom of speech and press is an essential element of a democratic society because it allows citizens to freely express their opinions, participate in public debate and control the activities of the government. It also plays an important role in protecting human rights by exposing rights violations and highlighting issues that need to be addressed. It also promotes transparency and accountability in government. However, it must be noted that freedom of speech and press should not conflict with the protection of other rights and interests, such as the right to privacy, protection from libel or the spread of hatred. The balance between freedom of speech and the protection of other rights is an important aspect of the legal system and public life.

The role of international documents in forming the basis for the protection of freedom of speech and press throughout the world is important. These international documents emphasize the importance of this right for ensuring democracy, human rights and the free flow of information in society. Below is a brief overview of the main international documents guaranteeing freedom of speech and press:

- **Universal Declaration of Human Rights (1948):** Article 19 of the Universal Declaration of Human Rights states that "Everyone has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and freedom to seek, receive and impart information and ideas by any means and regardless of state borders" (1).

- **International Covenant on Civil and Political Rights (1966):** Article 19 of the International Covenant on Civil and Political Rights affirms the right to freedom of opinion and expression, including the freedom to receive and impart information by any means (2).

- **Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950):** Article 10 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms emphasizes the right to freedom of expression, including the freedom to receive and impart information and ideas without interference by public authorities (3).

- **Declaration of Freedom of the Press (1948):** The Declaration of Freedom of the Press, adopted by the United Nations General Conference in 1948, recognizes freedom of the press as an inalienable right and emphasizes its important role in ensuring freedom of information and social progress (1).

Access to information plays an important role in the functioning of a democratic society and in the development of individual self-awareness. It allows citizens to be informed about world events, make informed decisions, and participate in public life and the activities of government and other institutions. Access to information also promotes education and personal development by allowing people to expand their knowledge, explore different points of view, and develop critical thinking. Many international documents recognize the right to access information as a fundamental human right. In particular, **Article 19 of the International Covenant on Civil and Political Rights**

guarantees the right to freedom of opinion and expression, including the freedom to receive and impart information.

Another similar international document is **the Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters**, adopted in 1998. This Convention emphasizes the importance of ensuring access to environmental information without discrimination or obstacles. It is important to note that ensuring access to information without discrimination is an important aspect of protecting human rights and ensuring justice in society. This ensures equality of opportunity and promotes the development of an informed and responsible civil society (4).

In addition to legal standards, there are ethical standards governing the conduct of journalists and the media. Codes of ethics in various countries and international ethical guidelines, such as the Code of Ethics for Journalists and the Code of Ethics of the International Federation of Journalists (IFJ), set standards for professional conduct, including the principles of truthfulness, accuracy and fairness in news reporting. It should be noted that many media organizations develop their own codes of ethics that govern the behavior of their employees. These codes may include specific rules and regulations relevant to the organization's specific area of activity.

Compliance with ethical principles is key to maintaining public trust in the media. When journalists and media follow ethical standards, it builds respect and trust from the audience. Ethical principles help ensure the accuracy and objectivity of information, prevent the spread of false information, and prevent conflicts of interest. Public trust in the media is essential to maintaining a healthy democracy and social stability. When the public believes in the reliability and integrity of the media, they are more likely to accept the information they present and act on that information. (Lewis, Crick, 2014: 112).

The media plays a key role in ensuring the free flow of information, which is essential for the functioning of a democratic society. They serve as a conduit for a variety of information, ideas and opinions, allowing citizens to stay informed about current events and discuss important issues in public life. Media also promotes public participation by providing a forum for the expression of diverse voices and opinions. They provide the opportunity for citizens to actively participate in public life, express their preferences, concerns and demands, and monitor the activities of government and other public institutions.

International principles aimed at ensuring the independence and diversity of the media play an important role in creating an open and informed public environment where citizens can freely express their opinions and participate in public life. They contribute to the development of democracy, the protection of human rights and the strengthening of civil society. These principles include:

- **Principle of freedom of the press:** Many international documents and organizations recognize the importance of media independence and diversity of opinion. According to this principle, the media should function without interference from government or other regulatory bodies and provide diverse and varied information to the public.

- **Principle of media pluralism and diversity:** This principle implies the need for the existence of a variety of sources of information representing different points of view and interests of society. The media should reflect the diversity of cultures, political beliefs, social groups and opinions, which contributes to more complete and objective coverage of important issues.

Particular attention is paid to the protection of journalists and ensuring freedom of information. Journalists around the world often face violence, threats and harassment as a result of their professional work. This poses serious challenges to their safety and freedom of expression. In many cases, violence and harassment of journalists goes unpunished, undermining trust in justice and paving the way for further attacks on press freedom (Wasserman, & Hanitzsch, 2019: 266). Freedom of information plays an important role in ensuring transparency, accountability and citizen participation in society. The following international instruments call on states to ensure a safe working environment for journalists and prevent violence and threats against the media:

- **UN General Assembly Resolution on the Safety of Journalists and the Challenge of Impunity (2014):** This document calls on states to ensure the safety of journalists and combat impunity for attacks against them (7).

- **Recommendation of the Council of Europe Committee of Ministers to Protect Journalists (2014):** This document calls on Council of Europe member states to take measures to protect journalists, including investigating and prosecuting attacks against them (8).

- **Declaration on Freedom of Expression and Elections in the Digital Age (2019):** This document highlights the importance of protecting the rights of journalists and ensuring freedom of information online (9).

Many countries also apply censorship and restrictions to the media, limiting access to information and freedom of expression. This impedes the free flow of information and threatens the rights of journalists. In the digital age, journalists and media are faced with new challenges, such as online censorship, hacker attacks and mass disinformation. These issues and challenges highlight the importance of protecting journalists and ensuring freedom of information in the world. Working to ensure the safety of journalists and protect their rights is an important aspect of protecting democracy, human rights and the free flow of information.

In situations of armed conflict and war, international norms aimed at protecting journalists, ensuring access to information and preventing censorship are especially important. Freedom of information plays a critical role in ensuring transparency, accountability and human rights during armed conflicts. Journalists and the media are the main sources of information for citizens and the international community about ongoing events, human rights violations, the humanitarian situation and other aspects of the conflict. Free access to information allows journalists to cover the real picture of events, prevent disinformation and manipulation by parties to the conflict, and protect the interests of citizens and humanitarian organizations. Therefore, the following are measures to protect journalists and prevent media censorship during conflicts:

- **Ensuring the safety of journalists:** States and international organizations must take measures to protect journalists working in conflict zones. This could include providing journalists with protection, security training and investigations if they are attacked.

- **Monitoring and reporting:** International organizations and non-governmental organizations can monitor the situation of press freedom in conflict zones and report on violations of the rights of journalists. This can draw international attention to the problem and encourage action to address it.

- **Diplomatic efforts:** States and international organizations should exert diplomatic pressure on parties to conflict to prevent censorship and restrictions on the work of journalists.

- **Support free and independent media:** Supporting free and independent media, both local and international, is an important means of protecting freedom of information in conflict situations.

Effective measures to protect journalists and prevent censorship during conflicts contribute to reporting the true story, protecting human rights and promoting peaceful resolution of conflicts. They play a key role in promoting freedom of information and civic engagement in times of crisis.

Conclusion. In the course of analyzing international norms and standards in the field of mass media, it becomes obvious that these documents play an important role in ensuring the protection of rights and freedoms in the media at the global level. The media are an integral part of the democratic process, providing public transparency, participation and accountability. Compliance with international norms and standards in the field of media contributes to the development of democracy, the protection of human rights and the maintenance of the rule of law.

International norms and standards recognize freedom of speech as a fundamental human right and the basis of a democratic society. They oblige states to promote the free flow of information and prevent censorship. Particular attention is also paid to protecting journalists from harassment, violence and threats, as well as ensuring media independence and pluralism. International standards provide measures to prevent censorship and guarantee free access to information. The importance of compliance with these standards for the protection of media rights and freedoms on a global scale

cannot be overestimated. It affects not only the work of journalists and the media, but also social development, political stability and international relations. Only by complying with international norms and standards progress can be made in ensuring freedom of information and protecting the rights of journalists on a global scale.

References

1. United Nations. (1948). "Universal Declaration of Human Rights." United Nations General Assembly - <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
2. International Covenant on Civil and Political Rights. (1966).
<https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
3. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. (1950).
https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG
4. Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters.(1998).
<https://unece.org/DAM/env/pp/documents/cep43e.pdf>
5. Lewis, J., Crick, P. (2014). Media Law and Ethics in the 21st Century: Protecting Free Expression and Curbing Abuses. Routledge, 232 p.
6. Wasserman, H., Hanitzsch, T. (Eds.). (2019). Worlds of Journalism: Journalistic Cultures Around the Globe. Columbia University Press. 434 p.
7. UN General Assembly Resolution on the Safety of Journalists and the Challenge of Impunity. (2014).UN General Assembly Resolution A/RES/68/163
<https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2014/en/99768>
8. Recommendation of the Council of Europe Committee of Ministers to Protect Journalists. (2014). - <https://rm.coe.int/16805e2c13>
9. Declaration on Freedom of Expression and Elections in the Digital Age. (2019).
https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Opinion/JointDeclarationDigitalAge_30April2020_EN.pdf

Received: 01.03.2024

Accepted: 16.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/131-137>**Elməddin Hilallı**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
elmeddinh005@gmail.com

VƏTƏNDAŞLIĞIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ ƏSASLARI

Xülasə

Müasir demokratik cəmiyyətdə vətəndaşlığın mahiyyətini vətəndaşla dövlət arasında hüquqi münasibət dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, ölkənin siyasi sistemi və.s məsələlər təşkil edir. Vətəndaşlıq institutu hələ də formalaşmaqdadır və obyektiv səbəblərə görə çox dinamikdir. Vətəndaşlıq institutu iki sosial-hüquqi funksiyanı yerinə yetirir: insan hüquqlarının müdafiəsi vasitəsi və dövlətin maraqlarını müdafiə edən institut kimi çıxış edir. Hər bir dövlət suverenlik prinsipini rəhbər tutaraq, öz funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün öz ərazisində yerləşən şəxsdən şəxs üçün müəyyən edilmiş davranış qaydalarına əməl etməyi və dövlətin həvalə etdiyi vəzifələri yerinə yetirməyi tələb edir.

Vətəndaşlıq sabit hüquqi əlaqədir, fərdi və kollektiv hüquq subyekti arasında ictimai davam edən mütləq hüquqi münasibətdir. Davamlı xarakter vətəndaşlıq doğulduğu andan yaranır və bir qayda olaraq bir insanın ölümü ilə dayandırılır. Vətəndaşlıq fərd doğulduğu andan yaransada, onun dəyişdirilməsi mümkündür. Filiasiya, naturalizasiya, optasiya, transfert vətəndaşlığın əldə edilməsi üsullarındandır. Filiasiya və naturalizasiya bu üsullar arasında daha geniş yayılmışdır. Filiasiya anadangəlmə vətəndaşlığın əldə edilməsini nəzərdə tutur. Naturalizasiya isə fərdin vətəndaşlıq əldə etmək istəyini göstərən hərəkətlərin həyata keçirilməsini əhatə edir.

Açar sözlər: vətəndaşlıq, vətəndaşlığın əldə edilmə əsasları, vətəndaşlıq haqqında qanun, filiasiya, naturalizasiya, konstitusiyaya

Elməddin Hilallı

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan
master student
elmeddinh005@gmail.com

Basics of obtaining citizenship

Abstract

The essence of citizenship in a modern democratic society is the legal relationship between the citizen and the state, state building, the development of civil society, the political system of the country, etc. The institution of citizenship is still being formed and is very dynamic for objective reasons. The institution of citizenship performs two social and legal functions: it acts as a means of protection of human rights and an institution that protects the interests of the state. Each state, guided by the principle of sovereignty, in order to ensure the fulfillment of its functions, requires the person located in its territory to follow the rules of conduct established for the person and to perform the duties assigned by the state.

Citizenship is a stable legal relationship, an absolute legal relationship that continues socially between an individual and a collective legal entity. Permanent character citizenship is created from the moment of birth and, as a rule, ends with the death of a person. If the citizenship is created from the moment of birth, it is possible to change it. Filiation, naturalization, option, transfer are methods of obtaining citizenship. Filiation and naturalization are more common among these methods. Filiation refers to the acquisition of citizenship by birth. Naturalization involves the implementation of actions that indicate the individual's desire to obtain citizenship.

Keywords: *citizenship, the basics of obtaining citizenship, citizenship law, filiation, naturalization, constitution*

Giriş

Qəbul edilir ki, dövlət anlayışı dörd elementdən ibarətdir: ölkə, vətəndaş, siyasi hakimiyyət və suverenlik. Dövlətin insan cəmiyyətini bir element kimi təşkil edən fərdlərlə münasibəti üçün etibarlı meyar vətəndaşlıqdır. İnsanlar vətəndaşlıq vasitəsilə hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Vətəndaşlıq dövlət və fərd arasındakı əlaqənin mərkəzi halqasıdır. Bu baxımdan, vətəndaşlıq anlayışının müxtəlif aspektlərini əks etdirən digər anlayışların da dərinədən öyrənilməsi tələb olunur.

Vətəndaşlığın əldə edilməsi əsasları. Vətəndaşlıq bir qayda olaraq, fərd doğulduğu andan yaransa da, onun dəyişdirilməsi mümkündür. Qanunvericilikdə vətəndaşlığın yaranması və xitamı mexanizmi tənzimləyən hüquqi faktlar əks olunur və vətəndaşlığın əldə edilmə üsulları müəyyənləşdirilir. Vətəndaşlıq bir qayda olaraq fərdin öz təşəbbüsü əsasında dəyişdirilə bilər. Bir sıra ölkələrdə vətəndaşlığın xitamı üçün hüquqi fakt rolunu hüquq pozuntusu oynayır. Bəzi ölkələrdə cinayət şəxsin vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi üçün əsas ola bilər (Əsgərov, 2011: 295).

Vətəndaşlıq əldə etməyin ən geniş yayılmış üsulu filiasiyadır (doğuşla vətəndaşlıq əldə etmək). Filiasiya sözü latın dilindən gəlir filialis – filial, ingilis filiasiyası, fransız filiasiyası; konstitusiya hüququnda anadangəlmə vətəndaşlığın əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Filiasiya şəxsin doğulduğu andan dərhal vətəndaşlıq əldə etməsidir. “Doğum faktı” vətəndaşlığın əmələ gəlməsi üçün kifayətdir, filiasiya üsulu ilə vətəndaşlıq əldə edilməsinin xüsusi bir prosedurası müəyyən edilməyib.

Filiasiya vətəndaşlıq hüququnun əldə edilməsinin əsas üsullarından biridir. Dünyanın bir çox ölkələrində insanların əksəriyyəti anadangəlmə vətəndaşlıq əldə edir. Filiasiya vətəndaşlıq əldə etmənin təbii yoludur, insanın iradəsindən asılı olmayaraq təzahür edir. Vətəndaşlığın təbii yolla əldə edilməsi zamanı şəxsin razılığı alınmır, onun təşəbbüsü tələb edilmir. Şəxs dövlətin mövcud qanunvericiliyi əsasında avtomatik olaraq həyata keçirilir.

Beynəlxalq və milli hüquqda vətəndaşlıq əldə etməyin bu üsulu çərçivəsində iki prinsip fərqləndirilir: “qan” (uşaq doğulduğu dövlətdən asılı olmayaraq valideynlərinin vətəndaşlığını qəbul etdikdə) və “torpaq” (uşaq ərazisində doğulduğu dövlətin vətəndaşlığını qəbul etdikdə). “Qan hüququ” və “torpaq hüququ” anadangəlmə vətəndaşlıq əldə etmək üçün tipik üsulları və ya tipik şərtlər toplusunu əks etdirir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində “qan hüququ”nun üstünlük təşkil edən əhəmiyyətinin “torpaq qanunu”nun məlum təsiri ilə birləşdirildiyi qarışıq sistem nəzərdə tutulur. Qanunvericilik "qan prinsipi"ni valideynlərin vətəndaşlığı baxımından şərh edir, heç də onların milliyyəti baxımından deyil. Uşağın doğum günündə hər iki valideyninin və ya valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olduqda (uşağın doğulduğu yerdən asılı olmayaraq) uşaq Azərbaycan vətəndaşlığını anadangəlmə əldə edir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbi olan valideynlərindən doğulmuş uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı kimi tanınmır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində biri əcnəbi, digəri vətəndaşlığı olmayan valideynlərdən doğulmuş uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı kimi tanınmır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində vətəndaşlığı olmayan valideynlərdən doğulmuş uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı sayılır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən və hər iki valideyni məlum olmayan uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.

Naturalizasiya vətəndaşlıq əldə etməyin yollarından biridir, filiasiyadan sonra ikinci ən çox yayılmış formadır. İnsanın vətəndaşlıqdan imtina hüququnun tanındığı vaxtdan dünya ölkələrində naturalizasiya yayılmağa başladı. Ekspertlərin qeyd etdiyi kimi, orta əsrlər dövründə feodal dövlətlərində vətəndaşlıqdan çıxmaq qadağan edilmiş və hətta ölümə cəzalandırılmışdı. Lakin artıq 19-cu əsrin ikinci yarısında etibarən artıq vətəndaşlıqdan şəxsin öz təşəbbüsü ilə çıxması mümkün idi.

Aydındır ki, ABŞ təcrübəsi tərəqqidə mühüm rol oynadı, burada 1868-ci ildə bir şəxsin siyasi səbəblərə görə öz xahişi ilə vətəndaşlıqdan imtina etmək azadlığı ilk dəfə elan edildi. Eyni zamanda, 19-cu əsrin ikinci yarısında bir sıra ölkələrdə naturalizasiyaya münasibət hələ də

vətəndaşlıqdan (millətdən) çıxmaq azadlığı hüququnun tanınmaması ilə məhdudlaşdırılmış və əngəllənmişdi (Nicole, 2016: 128).

XX əsr beynəlxalq hüquqda və əksər müasir dövlətlərin qanunvericiliyində naturalizasiya geniş tanınan instituta çevrilir. Beləliklə, 1997-ci ildə qəbul edilmiş və 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş Vətəndaşlıq haqqında Avropa konvensiyasında şəxsin könüllü olaraq başqa dövlətin vətəndaşlığını əldə etmək hüququ qeyd olunur. Bu konvensiya vətəndaşlığın əldə edilməsi, itirilməsi və bərpası üçün şərtləri və proseduraları, çoxlu vətəndaşlıq vəziyyətində fəaliyyət prinsiplərini tənzimləyir.

“Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı haqqında” qanunda naturalizasiya üsulu ilə vətəndaşlıq əldə etmənin ümumi proseduru müəyyən edilib. Naturalizasiya üsulu ilə vətəndaşlıq əldə etmənin bəzi hallarda fərqli prosedur qaydalar nəzərdə tutula bilər, məsələn əcnəbi tərəfindən övladlığa götürülmüş uşağın yeni vətəndaşlıq qəbul etməsi.

Filiyasiya üsulu ilə vətəndaşlıq əldə edilməsindən fərqli olaraq, naturalizasiya zamanı şəxsin öz təşəbbüsü, vətəndaşlıq barədə şəxsin sərbəst iradəsi olmalıdır. Naturalizasiya bir şəxsin vətəndaşlıq əldə etmək istəyini göstərən hərəkətlərin həyata keçirilməsini əhatə edir. Filiallaşdırma zamanı, artıq qeyd edildiyi kimi, iradənin ifadəsi və aidliyi şəxsin müvafiq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi tələb olunur. Şəxsin iradə ifadəsi müvafiq ərizə (ona vətəndaşlıq verilməsi haqqında) təqdim etməklə ifadə olunan xarici vətəndaşlıqda vətəndaşlıq istəyi barədə şəxsin sərbəst iradəsidir.

Naturalizasiyanı Vətəndaşlıq əldə etməyin digər yollarından fərqləndirən, ərizəçinin qanunla nəzərdə tutulmuş bir sıra şərtlərə (tələblərə, senzuralara) riayət etməsini nəzərdə tutmasıdır. Bundan əlavə, vətəndaşlıq ərizəçisinə yeni dövlətin ərazisində yaşamağa uyğunlaşma imkanı verən "Vətəndaşlıq vəziyyətinə keçid dövrü" kimi xarakterizə edilə bilər. Göstərilən kontekstdə naturalizasiya, hər hansı bir dövlətin vətəndaşlığına qəbul olunmaq üçün bir şəxsin cavab verməli olduğu şərtlər, tələblər, senzuralar, prosedurlar məcmusudur.

“Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı haqqında” qanunda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul edilmə üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində son 5 il ərzində fasiləsiz olaraq qanuni əsaslarla yaşama şərti müəyyən edilib (1). Naturalizasiyanın əsas şərti oturaqlıq senzi, yəni müəyyən bir dövlətin ərazisində bir əcnəbinin az və ya çox uzun müddət yaşaması tələbidir. Əcnəbinin vətəndaşlıq məqsədi ilə dövlət ərazisində qalması üçün qanuni əsas beynəlxalq və daxili hüquqda yaşayış icazəsi adlanan xüsusi sənəddir. Məskunlaşmanın müddəti ölkələr arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Ən çox yayılmış şərtlər 3-5 ildir, lakin həm daha kiçik (məsələn, Braziliyada portuqal dilində danışanlar üçün bir il), həm də xeyli uzun müddətə (məsələn, San Marino-da 22 il, Braziliyada portuqal dilində danışmayanlar üçün 30 il və s.) olduqca yayındır. Oturaqlıq senzi ilə yanaşı, dövlətin rəsmi dilini bilmək də vətəndaşlıq üçün ən vacib tələblərdən biridir, çünki bu vətəndaşlıq şərti vətəndaşlıq üçün əsas tələb olan məskunlaşma ilə ayrılmaz bir əlaqədədir. Hüquqi ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, vətəndaşlıq üçün tələb olunan yaşayış müddətinin müddəti tez-tez digər şərtlərin mövcudluğundan və ya olmamasından asılı olaraq müəyyən edilir. Beləliklə, naturalizasiya ölkəsi ilə eyni dildə danışan ölkələrdən olan insanlar üçün azaldıla bilər (yuxarıda göstərilən xarakterik nümunə Braziliyadır – müvafiq olaraq 30 il -1 il). Ərazi dəyişikliyi nəticəsində transfert və ya optasiya vasitəsilə bir dövlət vətəndaşlığının itirilməsi, digərinin isə əldə edilməsinin 3 növü fərqləndirilir. Müəyyən bir dövlətin ərazisində yeni dövlətin yaradılması və ya əvvəlki dövlətin süqutu ilə onun ərazisində bir neçə yeni dövlətin yaradılması; iki və daha çox dövlətin birləşməsinə gətirib çıxaran ərazinin qovuşması; müqaviləyə uyğun olaraq bir dövlət ərazisinin digərinə keçməsi (Əliyev, 2019: 438).

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı məsələləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri, “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” qanununu, habelə onlara uyğun olaraq qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 52-ci maddəsini analiz etdikdən və hüquq ədəbiyyatına nəzər saldıqdan sonra vətəndaşlığa aşağıdakı kimi anlayış vermək olar:

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının anlayışı Konstitusiyanın 52-ci maddəsində şərh edilir. «Azərbaycan dövlətinə mənsub olan onunla siyasi və hüquq bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və

vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır». Bu anlayışdan nəticə çıxır ki, Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, başqa sözlə dövlətə aid olmasını təsdiqləyən, bu dövlətə siyasi və hüquqi cəhətdən bağlılığını öz əməlləri ilə sübut edən, həmçinin Konstitusiyada təsbit edilən hüquqlardan dəyərincə bəhrələnən və Konstitusiya ilə müəyyən edilən vəzifələri dərk edib onlara öz münasibətini bildiren şəxs Azərbaycan vətəndaşı sayılır (Dəmirov, 2010: 14).

Azərbaycan vətəndaşlığının əldə edilməsi əsasları “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında” qanununda əks olunub. Həmin qanuna əsasən vətəndaşlığın əldə edilməsinin aşağıdakı əsasları mövcuddur:

1. Anadangəlmə yolu ilə, Şəxsin Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşından doğulması;
2. Qəbuletmə yolu ilə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını qəbul edilməsi;
3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş əsaslar mövcud olduqda;
4. Qanunda nəzərdə tutulmuş digər əsaslar mövcud olduqda

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul ümumi, güzəştli və ya sadələşdirilmiş qaydada həyata keçirilir.

Ümumi qaydada. Son 5 ildə qanuni əsaslarla fasiləsiz olaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan, qanuni gəlir mənbəyinə malik olan, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etmək öhdəliyini öz üzərinə götürmüş əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs, mənşəyindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, siyasi və digər əqidəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini bilmək haqqında sənədi də təqdim edən şəxslər öz xahişi ilə bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını qəbul edə bilərlər. Əcnəbinin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsin Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşama müddəti qanunla müəyyən edilmiş qaydada daimi yaşamaq üçün icazə və ya qaçqın statusu aldığı gündən hesablanır. Əgər şəxs il ərzində üç aydan çox olmayan müddətə Azərbaycan Respublikasının ərazisini tərk etmişsə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşama müddəti fasiləsiz sayılır (1).

Azərbaycan vətəndaşlığının güzəştli əldə edilməsi yuxarıda göstərilən ümumi qaydalardan müəyyən istisnaları nəzərdə tutur. Aşağıdakı hallarda əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə bu maddənin birinci hissəsində göstərilən müddət nəzərə alınmadan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər:

1) şəxsin elm, texnika, mədəniyyət və ya idman sahəsində yüksək nailiyyətləri olduqda;

2) şəxs Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi maraq doğurduqda və digər müstəsna hallarda. Bu hallarda əcnəbinin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilməsinin məqsədəuyğunluğu müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən əsaslandırılır. Azərbaycan Respublikası qarşısında xüsusi xidmətləri olan şəxs bu maddənin birinci hissəsində göstərilən şərtlər nəzərə alınmadan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul haqqında ərizə verən şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş dövlət quruluşunun zorakılıqla dəyişdirilməsini tələb etdikdə, dövlət təhlükəsizliyinə, ictimai asayişin, əhəlinin sağlamlığına və ya mənəviyyətinə zərər vuran hərəkətlər etdikdə əhali, irqi, dini və milli müstəsnalığı təbliğ edir, terror fəaliyyəti ilə bağlıdır, onun vətəndaşlıq üçün müraciəti rədd edilir. (1) Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul haqqında qərar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 20-ci bəndinə uyğun olaraq qəbul edilir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul haqqında ərizə verən şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada və məbləğdə dövlət rüsumu ödəyir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuş əsaslar olduqda. Azərbaycan Respublikası “Vətəndaşlıq haqqında” və “İkili vətəndaşlığın qarşısının alınması ilə bağlı” konvensiyaları ratifikasiya edir. Bu beynəlxalq sənədlərdə müəyyən edilmiş əsaslar vətəndaşlığın əldə edilməsi əsası sayılır. Bu əsaslar bir qayda olaraq optasiya və tranferdir. Optasiyada iki dövlət ayrılır və şəxsə seçim imkanı verilir. Yəni şəxs iki dövlət arasından

könüllü olaraq birinin vətəndaşlığını qəbul edir. Transfert üsulu ilə vətəndaşlıq isə iki dövlətin birləşməsi ilə mümkün olur. Bu zaman isə şəxs seçim edə bilmir. Yeni yaranmış dövlətin vətəndaşlığını qəbul edir.

Vətəndaşlığın bərpası (renaturalizasiya). Keçmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuş və ya vətəndaşlığına xitam verilmiş şəxs “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı haqqında” qanunun 14-cü maddəsinin yeddinci hissəsində göstərilən məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla onun xahişi ilə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına bərpa edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına bərpa edilməsi üçün müraciət edən şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada və məbləğdə dövlət rüsumu ödəyir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının bərpası haqqında qərar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 20-ci bəndinə uyğun olaraq qəbul edilir.

Qanunda nəzərdə tutulmuş digər əsaslar mövcud olduqda. Doğum, vətəndaşlığa qəbul, onun bərpası, şəxsin vətəndaşlıq alması faktları ilə yanaşı, digər halların, xüsusən də beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş halların baş verməsi ilə bağlı ola bilər. Bu hallardan biri, iki və ya daha çox dövlətin öz aralarında razılığa gələrək, bəzi vətəndaşlarının müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətdən əvvəl Razılığa gələn dövlətlərdən birinin vətəndaşlığını seçmək hüququ əldə etməsi variantıdır.

Bir qayda olaraq, belə bir müqavilə dövlətlərin ərazisi dəyişdikdə müəyyən edilir. Azərbaycan vətəndaşlığını əldə etmək üçün digər əsaslar arasında valideynlərin, övladlığa götürənlərin, qəyyumların, qəyyumların vətəndaşlığına riayət etmək üçün uşaqların vətəndaşlığı qaydaları da daxildir; fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin vətəndaşlığının qəyyumların vətəndaşlığına uyğunlaşdırılması. Bu hallarda Azərbaycan vətəndaşlığının əldə edilməsi və ya xitam verilməsi ümumi və ya sadələşdirilmiş qaydada rəsmiləşdirilir. 14 yaşından 18 yaşınadək uşağın Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etməsi və ya ona xitam verilməsi üçün onun valideynin, övladlığa götürənin və ya qəyyumun vətəndaşlığına mənsub olduğu bütün hallarda uşağın yazılı razılığı tələb olunur.

Göründüyü kimi, vətəndaşlığın əldə edilməsi üsullarının siyahısı qeyri-məhduddur. Bu hal Qanunun tənzimlənmədiyi yeni sosial münasibətləri qəbul etməyə qadir dinamik bir model kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə vətəndaşlığın əldə edilməsi fərdlər üçün hüquq sayılır. Vətəndaşlığın verilməsindən imtina üçün əsas yoxdursa, dövlət bu vətəndaşlığı verməlidir. Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması sahəsində beynəlxalq müstəvidə mühüm addımlar atılır. Şəxsin hüquqlarının yorunmasına yönəlmiş bəzi beynəlxalq sənədləri nəzərdən keçirək.

Haaqa Konvensiyasında çox vacib bir məqama da aydınlıq gətirilir. Naməlum şəxslərin uşaqları doğum yerləri üzrə və ya aşkar edildikləri yer üzrə vətəndaşlıq əldə etməlidirlər. Əgər uşağın övladlığa götürülməsi uşağın əvvəlki vətəndaşlığının itirilməsinə səbəb olursa, onda belə itki yalnız o halda baş verə bilər ki, uşaq eyni zamanda övladlığa götürənlərin vətəndaşlığını əldə etsin (8).

30 avqust 1961-ci il tarixində Vətəndaşsızlığın ixtisar edilməsi haqqında Konvensiya qəbul edilmişdir. Konvensiyaya qoşulmuş dövlətlər öz ərazisində doğulan, əks halda vətəndaşlıq əldə edə bilməyən şəxsə öz vətəndaşlığının verilməsi barədə razılığa gəlmişdilər. Eyni zamanda, iştirakçı-dövlətlər razılaşıblar ki, əgər vətəndaşlıqdan məhrum edilmə şəxsi apatridə çevirirsə, həmin dövlətlər onu vətəndaşlıqdan məhrum etmirlər. Konvensiyada heç bir şəxsin və ya şəxslər qrupunun irqi, etnik, dini, yaxud siyasi əsaslara görə vətəndaşlıqdan məhrum edilməsinə yol verilməzliyi də qeyd edilmişdir (Smith, 2013: 516).

16 dekabr 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 12-ci maddəsi ilə hər hansı dövlətin ərazisində olan şəxslərin bu dövlətin hüduqları daxilində sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yerini sərbəst seçmək hüququna malik olduğu, həmçinin, heç bir şəxsin öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək və geri qayıtmaq hüququndan özbaşınalıqla məhrum edilməsinə yol verilməzliyi bildirilmişdir. 24-cü maddə ilə hər bir uşağın vətəndaşlıq əldə etmək hüququna malik olduğu qeyd edilmişdir. Paktın həmçinin bildirilir ki, dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhəlinin sağlamlığının, əxlaqi dəyərlərin qorunması və qanunla nəzərdə tutulmuş

digər hallar istisna olmaqla, sadalanan bütün hüquqların heç bir halda dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmasına yol verilmir (6).

Nəticə

Vətəndaşlıq mürəkkəb və çoxölçülü bir hadisədir, onun dərk edilməsinə yanaşmadan asılı olaraq səciyyələndirilə bilər. Vətəndaşlıq konstitusiyaya-hüquqi institut, şəxsin dövlətə mənsubluğunun xüsusiyyəti, subyektiv hüquq, hüquqi münasibət və ya şəxslə dövlət arasında sabit hüquqi əlaqə kimi qəbul edilə bilər. Bu vəzifələr həm ayrılıqda, həm də kombinasiyada vətəndaşlıq anlayışı kimi istifadə edilə bilər. Bizə elə gəlir ki, vətəndaşlıq, ilk növbədə, konstitusiyaya-hüquqi institut kimi, ikincisi, fərdin hüquqi statusu, onun subyektiv hüququ və konstitusiyaya-hüquqi statusunun əsası kimi nəzərdən keçirildikdə ən uyğun yanaşma olardı. Ən ümumi qəbul edilmiş anlayışı müəyyən etmək məsələsində müqayisəli metoddan istifadə edərək inkişafı aparmağa dəyər, burada bu gün mövcud olan vətəndaşlıq anlayışının əsas anlayışları arasında nəzəri əlaqə yaratmaq lazımdır. Hüquqi dövlət kimi vətəndaşlıq bilavasitə şəxslə dövlət arasında hüquqi əlaqədə ifadə olunur ki, bu da öz növbəsində fərd və dövlət arasında qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birindən asılı olan hüquq və vəzifələrin spesifik xarakterində olur. Fərddə dövlət arasında əlaqə unikalıdır, çünki o, onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrinin məcmusundan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlığın hüquqi statusu şəxslə dövlət - Azərbaycan Respublikası arasında siyasi-hüquqi əlaqədir, bunun əsasında Konstitusiyaya və digər normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin ciddi şəkildə nizamlanmış sistemi təşkil edir. Hüquqi dövlət həm də cəmiyyətin qarşısında duran ümumi məqsədlərə nail olmaq prosesində, şəxsiyyətin azad, hərtərəfli inkişafı üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması üçün qarşılıqlı məsuliyyətin olması ilə xarakterizə olunur. Ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, vətəndaşlığın hüquqi dövləti şəxsiyyət və dövlət arasında sosial əməkdaşlıq formasıdır. Vətəndaşlığın hüquqi dövlətinin strukturu obyektədən, subyektlərdən (şəxs və dövlət), məzmunundan ibarətdir ki, bu da şəxsiyyətin və dövlətin qarşılıqlı müəyyənedici hüquq və vəzifələri kompleksində ifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının və vətəndaşın hüquq, vəzifə və vəzifələrinin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında fundamental amil, Azərbaycanın gələcək inkişafının təminatçısıdır.

Hüquqi dövlətin başlanğıc nöqtəsi və son məqsədi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatıdır. "Hər insanın vətəndaşlıq almaq hüququ var, heç kəs əsassız olaraq vətəndaşlıqdan məhrum edilə bilməz" bu ifadə İnsan Hüquqlar Bəyannaməsində əks edilib. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər bəzi hallarda bir çox hüquqlardan məhrum edilir. Səsvərmə, işləmək, təhsil, tibbi yardım almaq və.s hüquqdan məhrum edirlər.

Vətəndaşlığın əldə edilməsi fərdlər üçün hüquq sayılır. Vətəndaşlığın verilməsindən imtina üçün əsas yoxdursa, dövlətlər tərəfindən vətəndaşlıq verilməlidir. Həmçinin, vətəndaşlığa xitam verilməsi prosedurunun bütün dövlətlərin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmasına və bu prosedurun həyata keçirilməsi qaydaları və prosedurlarının əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsinə baxmayaraq, bütün dövlətlərin ümumi istəyi vətəndaşsızlıq hallarının azaldılmasıdır və buna görə də şəxsin vətəndaş olduğu dövlət tərəfindən öz hüquq və mənafeələrini qorumaq imkanını itirməsi hallarını azaltmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov, Z.A. (2011). Konstitusiyaya hüququ. Dərslik / Z.Əsgərov. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 760 s.
2. Nicole, S. (2016). Citizenship, Belonging, and Nation-States in the Twenty-First Century. Palgrave Macmillan US, 257 p.
3. Əliyev, Ə.İ. (2019). İnsan hüquqları. Dərslik / Ə.İ.Əliyev. Bakı: Nurlar, 352 s.
4. Dəmirov, A.H. (2010). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Hüququn Əsasları. Dərs vəsaiti. / A.H.Dəmirov, Ş.N.İsmayılov, Q.F.Hüseynov. Bakı: Mütərcim, 196 s.
5. "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 30 sentyabr 1998-ci il, № 527-IQ.

6. BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının rəsmi internet səhifəsi: URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b00.html>
7. Smith R. (2013). Text and Materials on International Human Rights. Thied edition, New York: Routledge, 616 p.
8. BMT-nin İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarlığının rəsmi internet səhifəsi: URL: <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/ccpr.pdf>

Göndərildi: 11.02.2024

Qəbul edildi: 17.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/138-141>

Aynurə Hümətli

Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər

V.Mürsəlov adına 1 nömrəli tam orta məktəb

hummetli.a1984@gmail.com

SİNİF RƏHBƏRİNİN İŞİNİN PLANLAŞDIRILMASI

Xülasə

Gündən-günə yeniləşən cəmiyyətimizdə ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli təşkili bu işə ayrı-ayrı siniflərdə necə diqqət yetirilməsindən çox asılıdır. Məhz bu mənada ən əsas ağırlıq sinif rəhbərinin üzərinə düşür, onların məsuliyyətini artırır.

Təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli təşkili vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirilməsi siniflərdəki şagirdlərin möhkəm kollektivdə birləşdirilməsindən başlanır. Ayrı-ayrı sinif kollektivlərinin inkişaf etməsi, təşəkkül tapıb formalası nəticəsində isə ümumi məktəbin şagird kollektivi formalaşır.

Lakin bütün bu proseslər bir günün, bir həftənin, bir ayın işi deyil, uzunmüddətli, mürəkkəbbir işdir. Sinif rəhbərindən gərgin səy, səbr, dözümlü, soyuqqanlılıq, pedaqoji fəaliyyətə, tərbiyə işinə qəlbən bağlılıq, dərin maraq, gənc nəsə qayğı göstərmək tələb edir.

Müəllim təhkim olunduğu sinifə uğurla rəhbərlik edə bilməsi üçün onun bu istiqamətdə nəzəri hazırlığa malik olması vacibdir.

Açar sözlər: təlim, tərbiyə, sinif rəhbəri, kollektiv və müəllim

Aynura Hummatli

Jalilabad district Goytepe city

secondary school №1 named after V.Mursalov

hummetli.a1984@gmail.com

Planning the work of the homeroom

Abstract

In our society, which is changing day by day, the effective organization of the educational process in secondary schools is very dependent on how much attention is given to this work in individual classes. In this sense, the main responsibility depends on the homeroom and it increases their responsibility.

Fulfilling the task of effectively organizing the educational process with dignity begins with uniting the students in the classes in a strong team. As a result of the development and formation of separate class collectives, the student collective of the general school is formed.

But all these processes are not the work of a day, a week, a month, but a long-term complex work. The homeroom requires hard work, patience, endurance, composure, wholehearted commitment to pedagogical activities, educational work, deep interest, caring for the young generation.

It is important for the teacher to have theoretical training in this direction in order to be able to successfully lead the class to which he is assigned.

Keywords: training, education, homeroom, collective and teacher

Giriş

Sınıf rəhbərinin işinin texnologiyaları içərisində əsas və birinci yerdə dayanan diaqnostlaşdırma texnologiyası. Belə ki, bu texnoloji proses icra edilmədən sinif rəhbəri görəcəyi işi düzgün planlaşdırma və icra edə bilməz. Diaqnostika – hər hansı mürəkkəb sistemin işinin öyrənilməsidir.

Sınıf rəhbərinin işində diaqnostika nisbətən yeni istiqamətin pedaqoji diaqnostikanın bir hissəsidir. Müəllim diaqnostika metodikaların köməyi ilə pedaqoji prosesin vəziyyətinə, tədrisin və

ya tərbiyənin keyfiyyətinə, məktəblilərin öyrədilməsinə və tərbiyəsinə dair məlumatlar alır, bu məlumatlar üzərində işləyir, onları təhlil edir, onlara düzəlişlər edir və pedaqoji prosesin və şagirdlərin inkişafını proqnozlaşdırır. Diaqnostika nəzəri və tətbiqi səviyyədə bu problemləri həll edir: nəyi və hansı metodlarla öyrənməli, pedaqoji prosesin vəziyyətini, şagirdlərin hazırlıq dərəcələrini necə ölçməli, nəticələri necə təhlil etmək aydınlaşdırmaq və onlardan necə istifadə etməli.

Sınıf rəhbəri müəllimlərlə, şagirdlərlə və valideynlərlə birgə fəaliyyətdə sistemlilik, dəqiqlik, optimallıq, dialoq, fərdilik, elmilik, fasiləsizlik prinsiplərə söykənərək təqvim planını tərtib edir. Tərbiyə işinin təqvim planı həftəlik və ya aylıq zaman kəsiyini əhatə edir və planlaşdırılmış işlərin adları, onların keçirilmə tarixi və müddəti, tədbir təşkilatçılarının soyadları haqqındakı informasiyanı özündə cəmləşdirir. Belə plan sinif rəhbərinin iş planı adlanır.

Sınıf rəhbərinin görəcəyi işlərin və ya vəzifələrinin əsas özəyini sinif kollektivinin həyat fəaliyyətinin təşkili, o cümlədən sinif kollektivində təhsil və şəxsiyyətin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması problemi təşkil edir. Sinif kollektivinin həyat fəaliyyətinin əsas istiqamətindən biri sinif rəhbərinin şagirdlərin tədris fəaliyyətinə düzgün rəhbərliyi.

Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatlarının məqsədi təlim prosesinin səmərəliliyini təmin etməklə milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran fəal şəxsiyyət yetişdirməkdir.

Təlimdə keyfiyyətin əldə olunması üçün psixoloji xüsusiyyətləri dərinləndirilməklə yanaşı, bilmək vacibdir. Bu günün müəllimi öz işini yeni müstəvidə qurmalı, şagirdlərlə, valideynlərlə, həmkarları ilə yeni tərzdə qarşılıqlı fəaliyyətdə olmalı, dərsləri yeni üslubda təşkil etməli, müasir elm və texnikanın nailiyyətlərindən tam şəkildə bəhrələnməyi bacarmalıdır. Müəllim bütün hallarda, xüsusən "müəllim-şagird" münasibətlərinin qurulmasında pedaqoji takti-nəzakəti, onun davranışına verilən etik tələbləri gözləməli, şagirdlərin şərəf və ləyaqətinə hörmət bəsləməli, onlara münasibətdə düzgün davranmalıdır (Kurikulum, 2015: 52).

Tərbiyəçi-müəllimin göstərdiyi nümunə kimi şagirdə təsir edən ikinci bir güclü metod yoxdur. Heç də təsadüfi deyilməmişdir ki, "Təlimdə əyaniliyin rolu nədirsə, tərbiyədə nümunə o deməkdir" K.D.Uşinski yazırdı: "Tərbiyəçinin cavan ruha təsiri elə bir tərbiyə qüvvəsidir ki, heç bir dərslə, heç bir əxlaqi nəsihət, heç bir cəza və rəğbətəndirmə onu əvəz edə bilməz" (Uşinski, 1953).

Məktəb rəhbəri ilə müəllim kollektivi arasında, rəhbərlə şagirdlər arasında, şagird ilə şagird arasında, müəllimlə şagirdlər arasında pedaqoji ünsiyyət bu məfhumu aiddir. Müəllim-şagird ünsiyyəti həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Şagird və müəllim arasında pedaqoji ünsiyyətin necəliyi tədris müəssisəsində təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir (Kazımov, 2006: 197).

Sınıf rəhbəri şagirdlərarasında müxtəlif tərbiyəvi işlər aparırlar.

Sınıf rəhbəri, adətən sinifdə dərs apararıq nümunəvi əxlaqi, təşkilatçılıq bacarığına malik, tərbiyə işinin metodikasına bələd olan, öz ixtisasına dərinləndirilməklə yanaşı, uşaqları sevən fənn müəllimlərindən biri olur. Deməli o, bir tərəfdən fənn müəllimi, digər tərəfdən tərbiyəçi, rəhbər funksiyasını öz üzərinə götürür. Sinif rəhbəri ailə ilə məktəb arasında körpü yaradır, uşaqların tərbiyəsində valideynlərin məsuliyyətini artırır, pedaqoji maariflənməsi qayğısına qalır, şagirdlərlə aparılacaq işləri, tərbiyə işlərini planlaşdırır, hər bir şagirdi diqqətlə öyrənir. Onların fərdi xüsusiyyətlərinə bələd olur. Məktəblilərin öyrədilməsi ona görə vacibdir ki, onların hər birinə fərdi yanaşa bilsin, çətinliklərini, bacaran və qabiliyyətlərini, maraqları və meyllərini üzə çıxarsın (Abbasov, Əlizadə, 2000: 60).

Sınıf rəhbəri xüsusi hazırlıq keçmiş və pedaqoji fəaliyyətlə peşəkarcasına məşğul olan insandır. Yalnız o, pedaqoji biliklərə müvafiq olaraq hərəkət etməyi bacarır, öz peşə borcunu keyfiyyətlə icra etmək üçün müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət daşıyır (Paşayev, Rustəmov, 2007: 39).

Sınıf rəhbəri hər bir məktəbliyə yaxşı öyrəndikdə, onların qüvvətli və zəif tərəflərinə bələd olduqda öz fəaliyyətini bu istiqamətdə qurur, nəticədə müəllim-şagird, uşaq-valideyn münasibətləri faydalı məcraya yönəlir, qarşılıqlı ünsiyyət asanlaşır. Məktəblilərin sinif rəhbərinə inamı, etibarını artır onun hörmət və nüfuzunu gücləndirir. Belə olan təqdirdə, şagirdlər sinif rəhbərini özlərinə

doğma, yain adam sayır, onunla məsləhətləşməkdən, onları narahat edən məsələlərdən söz açmaqdan çəkinmir, dərd-sərlərini onunla bölüşürlər.

Fənn müəllimləri, məktəb ictimai təşkilatları, pedaqoji kollektivin digər üzvləri, başqa sinif şagirdləri ilə rəhbərlik etdiyi sinfin şagirdləri arasında anlaşılmazlıq yarandıqda sinif rəhbəri köməyə gəlir. Hər bir məktəbliyə yaxından bələd olduğuna görə, sinif rəhbəri konkret şagirdlə münasibətləri səmərəli qurmaq üçün fənn müəllimlərinə məsləhət verir.

Sinif rəhbərinin işi səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Bir neçə il ərzində eyni tərkibli sinifdə fəaliyyət göstərmək.

2. Yetirmələri ilə gündəlik görüşmək imkanına malik olmaq. Bu istər-istəməz şagirdlərin qayğıları ilə yaşamağa sinif rəhbərini məcbur edir.

3. Məktəblilərin ata-anaları ilə daimi ünsiyyət imkanına malik olmaq.

4. Pedaqoji kollektivin digər üzvlərindən fərqli olaraq, sinif rəhbərinin konkret sinifdəki fəaliyyətini mürəkkəb, məsuliyyətli, çətin, eyni zamanda şərəfli bir iş olması.

5. Sinifdəki şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətinə, tərbiyəlilik səviyyəsinə, intizamına, dərse davamiyyətinə görə bilavasitə sinif rəhbərinin məsuliyyət daşması.

6. Sinif şagird kollektivini səmərəli təşkil etmək, məktəblilər arasında qarşılıqlı münasibətləri düzgün təşkil etmək sahəsində sinif rəhbəri cavabdehlik daşıyır.

7. Şagirdlərin asudə vaxtının və istirahətinin səmərəli təşkili istiqamətində məsuliyyət daşıyır.

Sinif rəhbəri təhkim olunduğu sinifdə təlim-tərbiyə işlərini yüksək səviyyədə qurmaq üçün sinif şagird kollektivini düzgün formalaşdırmağı bacarmalıdır. Bu sahədə onun qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Sinif şagird kollektivini təşkil etməlidir.

2. Ayrı-ayrı məktəbliləri öyrənməklə ictimai işə maraq göstərən, təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik şagirdlər üzərində müəyyən təsiri olan uşaqlar müəyyənləşdirilməlidir.

3. Sinfin tərbiyəlilik və təlim müvəffəqiyyətinin səviyyəsini aşkara çıxarmalıdır.

Kollektiv müsbət sosial təcrübənin şagirdlərə çatdırılmasının əsas bazası rolunu yerinə yetirir.

A.S.Makarenko kollektivə belə tərif verir: “Kollektiv – canlı ictimai orqanizmdir, ona görə orqanizmdir ki, onun orqanları vardır, burada vəkalət, məsuliyyət, hisslər arasında nisbət, qarşılıqlı asılılıq vardır, bunlar olmazsa, kollektivdə ola bilməz” (Makarenko, 1948).

Kollektivin ümumi məqsədinin yerinə yetirilməsi sahəsindəki başlıca vəzifələr hər bir üzvün fəaliyyətinin əsasında durmalıdır.

Kollektivdə yaranan münasibətlərdə məktəbli həm obyekt, həm də subyekt kimi çıxış edir. Bu və ya digər şagirdin kollektivdə oynadığı rol tez-tez dəyişir. Şagird kollektivi bir sistem kimi daha mürəkkəb birlik olan uşaq və müəllim kollektivini birləşdirən tərbiyəvi kollektivin üzvü hissəsidir (Pedaqogika, 1964).

Sinif şagird kollektivi məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərir. Bu kollektiv digər kollektivlərlə müqaisə etməli olsaq, şagird kollektivində sinif rəhbəri formalaşmış şəxsiyyətlərin deyil, təşəkkül tapmaqda olan məktəblilərdən ibarətdir.

1. İctimai faydalı funksiyaya malik olması.

2. Kollektivin tərbiyəvi funksiya daşması.

Məktəblilər bir tərəfdən ictimai fəaliyyətlə məşğul olur, sinfin, məktəbin, kollektiv üzvlərinin mənafevi naminə iş görür, digər tərəfdən fəaliyyət və kollektivlə qarşılıqlı münasibətlər zəminində tərbiyə olurlar.

Nəticə

Tədqiqatçılıq qabiliyyətinə malik olan şagirdlərin üzə çıxarılmasında sinif rəhbəri işinin düzgün planlaşdırılmasının rolu böyükdür. Belə təşkil olunan iş prosesində kollektivin fəalları müəllimin tələbləri nəinki müdafiə edir, həm də özləri kollektivin üzvləri qarşısında tələblər qoyurlar. Əgər fəallar kollektivin tələbatlarını düzgün başa düşürsə, onlar müəllimin etibarlı köməkçisi olurlar. Bu mənada fəallarla işi gücləndirmək müəllimdən xüsusi diqqət tələb edir (Pedaqogika, 1993).

Sinif rəhbəri şagird kollektivinin təşkili və tərbiyəsi zamanı şagirdin kollektivdə fəal şəxsiyyət

kimi yetişməsi problemini diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Çünki müasir dövr şagirdin həyatı bacarıqlara yiyələnməsini ön plana çəkir.

Fikrimizcə, bütünlükdə məktəbin qarşısında duran şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması probleminin yerinə yetirilməsində sinif rəhbəri öz işini düzgün planlaşdırılmasına təsir göstərən amilləri nəzərə alması həyatı zərurətdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A., Əlizadə, H. (2000). Pedaqogika. Bakı.
2. Makarenko, A.S. (1948). Tərbiyə işləri haqqında məqalələr. Bakı.
3. Paşayev, Ə., Rüstəmov, F. (2007). Pedaqogika. Bakı.
4. Uşinski, K.D. (1953). Seçilmiş pedaqoji əsərlər. Bakı.
5. Kurikulum. (2015). Elmi Metodik Jurnal.Cild-8 N:3.
6. Kazımov, N. (2006). Ali məktəb pedaqogikası. Bakı.
7. Pedaqogika, (1964). Bakı. Azərtədrisnəşr.
8. Pedaqogika, (1993). Bakı. Maarif.

Göndərildi: 04.03.2024

Qəbul edildi: 19.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/142-147>

Nərmin Məmmədvalili
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nermin.mli96@gmail.com

KONFİDENSİALLIQ REPRODUKTIV TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ ZAMANI YARANAN ETİK VƏ HÜQUQİ PROBLEM KİMİ

Xülasə

Məqalə tibbi hüququn aktual mövzularından biri olan reproduktiv texnologiyaların tətbiqi zamanı yaranan başlıca etik problemlərə – konfidensiallığın təmin edilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə konfidensiallıq yarana biləcək etik problemlərdən biri olmaqla digər etik problemlərlə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilmiş, milli və beynəlxalq qanunvericilikdə tibbdə konfidensiallığın qorunmasına yönəlmiş normalar qarşılıqlı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin, milli qanunvericiliyimizdə tibbdə konfidensiallığın təmin edilməsinə dair normaların təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *reproduktiv texnologiyalar, reproduktiv sağlamlıq, insan hüquqları, yaşamaq və sağlamlıq hüququ, tibb hüququ, ailə hüququ, konfidensiallıq, tibbdə etik problemlər, bioetika, bioetikanın prinsipləri*

Narmin Mammadvali
Baku State University
master student
nermin.mli96@gmail.com

Confidentiality as an ethical and legal problem arising during the application of reproductive technologies

Abstract

The article is devoted to the main ethical problems arising during the application of reproductive technologies, which is one of the topical topics of medical law - ensuring confidentiality. In the article, confidentiality is one of the ethical problems that may arise, and the norms aimed at protecting confidentiality in medicine in national and international legislation were considered in interaction with other ethical problems. Also, in our national legislation, a number of proposals have been put forward in the direction of improving the norms for ensuring confidentiality in medicine.

Keywords: *reproductive technologies, reproductive health, human rights, right to life and right to health, medical law, family law, confidentiality, ethic problems in medicine, bioethics, the principles of bioethics*

Giriş

İnsanın yaşamaq hüququ onun digər hüquqlarının təməlinə durmaqla təbii hüquqlar kateqoriyasına aid edilir və insanın ayrılmaz hüququdur. İnsanın yaşamaq hüququ kontekstində onun nəsilartırma hüququ, yeni bir fərd - sağlam övlad dünyaya gətirmək hüququ da nəzərdən keçirilməlidir. Məhz bu baxımdan insanın reproduktiv hüquqları və reproduktiv sağlamlığı məsələsi müasir dövrdə tibb hüququnu başlıca problemlərindən biri kimi qəbul edilməkdədir.

Ümumiyyətlə, sağlamlıq dedikdə, yalnız xəstəliyin olmaması deyil, insanın fiziki, psixoloji və sosial olaraq yüksək rifah vəziyyəti başa düşülməlidir. Sağlamlığın bu cür dəqiq anlayışı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Nizamnaməsinin preambulasında öz əksini tapmışdır (1). Sağlamlığın beynəlxalq hüquqi aktlarda verilmiş anlayışına uyğun olaraq insanın reproduktiv

sağlamlığına da anlayış vermək mümkündür. Belə ki, reproduktiv cəhətdən sağlam insan yalnız nəsilartırma qabiliyyətinə malik insan hesab edilməməli, həmçinin, bu həmin şəxsin tam sağlam övlad dünyaya gətirməyə və yeni bir fərdin yaranma prosesində (hamiləlik və hamiləlikdən sonrakı dövr də daxil olmaqla) öz fiziki və psixoloji sağlamlığını qoruyub saxlaya bilməsi də reproduktiv sağlamlığın tərkibinə aid edilməlidir.

Reproduktiv texnologiyaların tətbiqi nəticəsində tibbdə çox böyük uğurlar əldə edilməsinə baxmayaraq şübhəsizdir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də müəyyən problemlər meydana çıxmaqdadır. Tibbdə reproduktiv texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yarana biləcək problemlər *hüquqi problemlər* və *etik problemlər* olaraq başlıca iki qrupu təşkil edir. Hüquqi problemlər məhz reproduktiv texnologiyaların tətbiqinin (bütün prosedurların) qanuvericilikdə dəqiq tənzim edilməsi və gələcəkdə rəsmiləşdirmə-sənədləşdirmə prosesləri zamanı qarşıya çıxma biləcək problemlərdirsə, etik problemlər isə bundan tam fərqli olaraq üzərində reproduktiv texnologiyaların nailiyyətlərinin tətbiq edildiyi insanların şəxsiyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlı olan problemlərdir. Etik problemlər bütün tibbi hüquqda- yəni, müayinə, müalicə də daxil olmaqla istənilən tibbi prosedurlardan keçərkən və tibbi müdaxiləyə məruz qalarkən yarana bilər ki, bunlardan başlıcası da reproduktiv texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı yarana biləcək etik problemlərdir.

Pasiyent hüquqlarını tənzimləyən həm milli, həm də beynəlxalq normalarda pasiyentin başlıca hüquqlarından biri kimi məhz onun sağlamlıq vəziyyəti ilə bağlı məlumatları, eləcə də bütün tibbi məlumatlarını gizli saxlamaq hüququ ayırd edilir. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” 26 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununun “Pasiyent hüquqları” adını daşıyan 24-cü maddəsinə əsasən, pasiyentin tibbi yardım üçün müraciət faktını, müalicə, sağlamlıq vəziyyəti, xəstəliyin diaqnozu barəsində, eləcə də müayinə və müalicə zamanı əldə edilən digər məlumatları ətrafdakılardan gizli saxlamaq, hüquq və vəzifələri haqqında, sağlamlığının vəziyyəti barədə məlumat almaq və öz mənafeyi baxımından bu məlumatı vermək mümkün olan şəxsi seçmək hüquqları vardır (2). Həmin qanuvericilik normasının məzmunundan da aydın olduğu kimi pasiyentin ona bağlı məlumatları gizli saxlamaq hüququ mövcuddur. Belə olan halda gizlilik və konfidensiallıq kimi anlayışlara açıqlıq gətirmək lazımdır. “Konfidensial” dedikdə bu söz “gizli, hər kəsə bəlli olmayan” kimi başa düşülməlidir. Lakin unutmamaq lazımdır ki, anonimlik və konfidensiallıq biri digərindən tamamilə fərqli olan anlayışlardır. Əgər tibbdə pasiyentin öz şəxsiyyətinin və ya onun barəsində tibbi, eləcə də identifikasiya məlumatlarının anonim saxlanılması olduğu hallarda bu cür məlumatlar heç bir şəxsə ötürülə bilməzsə, yuxarıda qeyd edilən normanın məzmununa diqqət yetirdikdə görərik ki, konfidensial məlumatlar isə pasiyentin özü tərəfindən gizli saxlanıla və yaxud məlumatların verilə biləcəyi şəxs(lər) seçilə bilər. Reproduktiv texnologiyaların tətbiqi nəticəsində insan yaradılışı əslində müasir dövrün başlıca tibbi problemlərindən biri hesab edilən sonsuzluğun həlli istiqamətində çox mühüm addım kimi qəbul edilsə də, bu texnologiyalar nəticəsində övlad dünyaya gətirilməsinə müxtəlif cəmiyyətlərdə münasibət də birmənalı deyildir. İlk növbədə hər bir cəmiyyətin sıx bağlı olduğu əxlaqi dəyərlər və prinsiplərlə bağlıdır (3). Bəzi cəmiyyətlərdə qədim dövrlərdən etibarən qadına-anaya münasibət daha yüksək səviyyədə olmuş, analıq statusu yüksək qiymətləndirilmişdir. Əslində reproduktiv texnologiyalardan danışdıqda bu ailənin- qadının və kişinin hər birinə ayrı-ayrılıqda olan münasibət kimi nəzərdən keçirilməlidir. Lakin reproduktiv sağlamlıq dedikdə ilk növbədə ananın sağlamlığı göz önündə canlanır, bu da çox böyük ehtimalla qadının bətnində yeni bir fərdin inkişaf etməsi və məhz qadın tərəfindən həmin fərdin dünyaya gətirilməsi ilə bağlıdır.

Pasiyent hüquqlarını tənzim edən başlıca beynəlxalq hüquqi sənəd hesab edilən Lissabon Bəyannaməsinə əsasən, pasiyentin hüquqları daha dəqiq formada öz təsbitini tapmışdır. Pasiyent hüquqları sahəsində bu beynəlxalq sənədin xüsusi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, pərakəndə şəkildə yalnız ayrı-ayrı beynəlxalq sənədlərdə qısa fraqmentlər kimi öz əksini tapmış pasiyent hüquqları bu sənədlə tam şəkildə rəsmiləşdirildi, pasiyent hüquqlarının dəqiq siyahısı müəyyən edildi və hər bir pasiyent hüququnun məzmununu ifadə edildi. Lissabon Bəyannaməsinə görə pasiyentin başlıca hüquqlarından biri kimi “ məxfilik hüququ” fərqləndirilir. Məxfilik hüququ dedikdə xəstənin

sağlamlıq vəziyyəti, diaqnozu, xəstəliyinin proqnozu və müalicəsi ilə bağlı bütün məlumatlar şəxsi xarakter daşımaqla hətta xəstənin ölümündən sonra da məxfi saxlanılmalıdır. Məxfi məlumatlar yalnız xəstənin razılığı əsasında kiməsə verilə bilər (4). Tibb elə bir sahədir ki, burada başlıca amil kimi insan və onun sağlamlığı çıxış edir, hər zaman istisnalar mövcuddur. İlk növbədə insan sağlamlığının üstün tutulmalı olduğu unudulmamalı və təxirəsalınmaz hallarda insan sağlamlığının qorunması məqsədilə bu məlumatlar xəstənin razılığı gözlənilmədən açıqlanmalıdır.

Konfidensiallıq həmçinin əsas kontitusion hüquqlar sırasına aid olan “şəxsi toxunulmazlıq” hüququ ilə sıx surətdə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın toplanılmasına, saxlanılmasına, istifadəsinə və yayılmasına yol verilmir. (1) İnsanın valideyn olmaq və yaxud valideyn olmamaq hüququ da məhz onun şəxsi və ailə həyatının tərkibinə daxil edilir. Odur ki, bu barədə məlumatlar şəxsi və ailə həyatının sirrini təşkil edən məlumatlar kimi qiymətləndirilməli və həmin məlumatlar üçün xüsusi mühafizə rejimi qanunvericilikdə müəyyən edilməlidir. Əslində tibbi fəaliyyət bioetikanın istənilən prinsipi ilə dolay yolla da olsa əlaqəlidir, lakin bunlar arasında əsas dörd prinsip xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu prinsiplərə riayət olunması öz-özlüyündə haqqında danışdığımız bir çox hüquqi problemlərin də həlli istiqamətində öz töhfəsini vermiş olur. Bioetikanın adıçəkilən prinsipləri faydalılıq, zərər verməmə, **razılıq vermə** və ədalət prinsipləridir. (8) Razılıq vermə prinsipin ikili xüsusiyyətə malik olması ilk olaraq pasiyentin öz sağlamlıq vəziyyəti barədə ən dolğun şəkildə məlumatlandırılması, **bu məlumatı verə biləcək şəxslərin dairəsini seçməsi** ikinci növbədə isə xəstənin müalicəni istənilən növdə, istənilən şəxs tərəfindən seçmə hüququ olduğu kimi istənilən an müalicəni dayandırmaq hüququ da mövcuddur. (Arda, Berna, Pelin, Şahinoğlu, 1995: 324).

“Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinə uyğun olaraq insanların şəxsi və ailə həyatına aid məlumatlar alınması məhdudlaşdırılan məlumatlar kateqoriyasına aid edilmişdir (6). Ümumiyyətlə, hüquq ədəbiyyatlarında məlumatlar açıq və alınması məhdudlaşdırılan məlumatlar kimi fərqləndirilir. Alınması məhdudlaşdırılan məlumatlar adından da görüldüyü kimi yalnız subyektin öz razılığının mövcud olduğu hallarda üçüncü şəxslərə təqdim edilə bilər. Əks halda həmin məlumatların yayılmasına qanunvericiliklə icazə verilmir. Konfidensiallıq öz-özlüyündə demək olar ki, əksər etik problemlərin də başlanğıcını qoymuş olur. Konfidensial məlumatların əsassız şəkildə, pasiyentin öz razılığı olmadan üçüncü şəxslərə təqdim edilməsi nəticəsində xüsusilə də indiki mövzumuz çərçivəsində qeyd edə bilərik ki, reproduktiv texnologiyalardan istifadə etmiş şəxs(lər) bir sıra etik problemlərlə qarşı-qarşıya qalmış olurlar. Bu cür məlumatların gizli saxlanılması və heç bir üçüncü şəxsə təqdim edilməməsi etik problemlərin aradan qaldırılması üçün öz-özlüyündə kifayət edə bilməz. Lakin konfidensiallığın yüksək səviyyədə təmin olunduğu ölkələrin səhiyyə sistemində etik problemlərin baş verməsi ehtimallarında müsbət istiqamətdə xüsusi fərqlər müşahidə edilməkdədir. Etik problemlərin təməlinə əksərən tibbi-hüquqi savadsızlıq dayanır. Doğrudur ki, etik problemlər yalnız cəmiyyət tərəfindən əxlaqi dəyərlərlə deyil, əhalinin dünyagörüşü, ideologiyası və dini görüşləri ilə də əlaqəlidir. Bizim fikrimizcə, bu səbəblər sırasında tibbi-hüquqi savadsızlığın çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Müasir texnologiyaların inkişafının bu gün hansısa bir sahəyə təsirsiz qaldığını söyləmək olduqca çətindir, bu sahələr sırasında başlıca yerin səhiyyə-tibb sahəsinin tutması da təsadüfi deyildir. Hər bir ölkənin güclü siyasətinin təməl sütunlarından biri məhz həmin ölkənin güclü səhiyyə sisteminin təşkil edilməsidir.

Reproduktiv texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı hüquqi və etik problemlərdən bəhs edərkən hüquqi və etik problemlərin bu və ya digər formada bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması nəzərə alınmalıdır. Çünki, bir çox hallarda etik problemlər hüquqi problemlərin mövcudluğundan və yaxud əksinə hüquqi problemlər etik problemlərin mövcudluğundan qaynaqlana bilər. Məsələn, insanın şəxsi həyatı anlayışı tədqiqat işinin mövzusu baxımından istər hüquqi, istərsə də etik cəhətdən əhəmiyyətə malikdir. 8-ci maddənin reproduktiv hüquqlara aid edilib-edilməməsi məsələsini Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi özünün bir çox qərarlarında nəzərdən keçirmiş, eləcə də P. və S. Polşaya qarşı işində AİHM bir daha qeyd etmişdir ki, 8-ci maddədə əks etdirilmiş “şəxsi həyat”

anlayışı valideyn olmaq və ya olmamaq haqqında cütlüklərin qərarlarına da şamil edilməlidir (7). Belə ki, şəxsi həyat anlayışı, şəxsi həyat sirrinin qorunması anlayışları hüquqi anlayış olmaqla bərabər həm də etik anlayışdır. Bu hüququn pozulması hüquqi cəhətdən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olmaqla bərabər həm də etik cəhətdən, bioetikanın prinsipləri nöqtəyindən nəzərdən müsbət qiymətləndirilmir, əxlaqi münasibətlər zəminində heç xoş qarşılanmır və ya cəmiyyət tərəfindən kəskin şəkildə tənqid edilir. Övlad sahibi ola bilmədiyi üçün reproduktiv texnologiyalardan istifadə etməyə məcbur qalan və buna son ümid kimi yanaşan cütlüklər barəsində məlumatların yayılması. Bu hal həm hüquqi cəhətdən məsuliyyət yaradır, həm də başqa bir şəxsin şəxsi həyatı barədə məlumatların onun razılığı olmadan yayılması etik cəhətdən qəbul edilməz davranış forması kimi qiymətləndirilməlidir.

Qeyd edilən məsələlərə ümumiləşdirmə olaraq bildirmək lazımdır ki, etik problemlərin əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırılması üçün qanunvericilikdə konfidensiallığın təmin edilməsi üçün xüsusi normalar müəyyən edilməli, həmçinin, konfidensiallıq tələblərinin pozulmasında təqsiri müəyyən edilmiş şəxs(lər)in, xüsusilə də bu məlumat özünün xidməti vəzifələrindən irəli gələrək onlara aşkar olmuş həkimlərin və tibb xidməti personalının məsuliyyəti qanunvericilikdə dəqiq şəkildə öz əksini tapmalı, lazımi mexanizmlər formalaşdırılmalıdır. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən, şəxsin öz sağlamlıq məlumatlarını gizli saxlamaq və bu məlumatların verilməsi mümkün olan şəxsləri seçmək hüquqları ayırd edilsə də bu cür hüquqların müdafiə mexanizmləri və hüququn pozulduğu təqdirdə məsuliyyət məsələsi qanunvericiliyimizdə öz həllini tapmamışdır. Şəxsi və ailə həyatının sirrinin qorunması hüququ kontekstindən yanaşaraq demək mümkündür ki, şəxs(lərin) konstitusion hüquqlarının pozuntusu mövcud olacaqdır. Lakin tibb hüququ sahəsində AR qanunvericilik sisteminin tərkibinə daxil olan vahid qanunvericilik aktının mövcud olmaması bu məsələyə də öz mənfi təsirini göstərir. Doğrudur ki, Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında AR Qanununun sonuncu maddəsinə əsasən, “bu Qanunun tələblərinin pozulması qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur” ifadəsi formulə edilmişdir (8). Məsuliyyət məsələsi həll edilərkən mütləqdir ki, orada lazımi və işlək mexanizmlər də fərqləndirilsin. Yalnız belə olan halda insan hüquqlarının- eləcə də reproduktiv hüquqların yüksək səviyyəli müdafiəsindən söhbət gedə bilər. Valideyn olmaq hüququnun “şəxsi həyat” kateqoriyasına aid edildiyini vurğulasaq da fikrimizə bu cür yanaşma reproduktiv sağlamlıq hüquqlarının mahiyyətini tam təfsilatı ilə əks etdirmir. Təbii olaraq “şəxsi və ailə həyatı” dedikdə buraya yalnız valideynlik hüquqları aid edilməsi düzgün olmaz, bu hüquqlar sadəcə şəxsi həyatın tərkibində nəzərdən keçirilə bilər. Qeyd edilənlərə əsasən, demək mümkündür ki, reproduktiv sağlamlıq hüquqlarının pozulması halında bu hüquqlar konstitusion səviyyədə öz təsbitini tapmadığından yalnız digər hüquqların- yuxarıda qeyd edildiyi kimi şəxsi həyatın və ailə həyatının sirrini qorumaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulması kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Hüquqi problemlərdən bəhs edərkən bir daha Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində reproduktiv hüquqların lazımi dərəcədə öz təsbitini tapmaması məsələsinə qayıtmaq lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Mülki Məcəlləyə, Ailə Məcəlləsinə, tibb hüququ sahəsində mövcud olan qanunvericilik aktlarına nəzər yetirərkən reproduktiv hüquqlarla bağlı çox məhdud şəkildə məsələlərin əks etdirildiyinin şahidi oluruq (9;10). Bu cür təsbit olunmama problemi öz bərabərində bir çox digər hüquqi problemlərə də yol açmaqdadır. Qanunvericilikdə reproduktiv hüquqlar sadəcə ayrı-ayrı tərkib hissələri şəklində göstərilmişdir. Hüquqi problemlərin əsasını vahid qanunvericilik aktının olmaması təşkil edir ki, bu hətta reproduktiv hüquqların özünün də vahid anlayışının verilməməsi məsələsinə gündəmə gətirir. Qüvvədə olan qanunvericilikdə demək olar ki, reproduktiv hüquqların, onun tərkib hissələrinin anlayışının verildiyi normalar yox dərəcəsindədir. Nəzəriyyədə olan bu cür problemlər (hüquqi problemlər) təcrübədə də bir çox problemlərin başlanğıcını qoymuş olur.

Fikrimizə, reproduktiv hüquqlar konstitusion səviyyədə öz təsbitini tapmalı, vahid qanunvericilik aktı qəbul edilməli, reproduktiv hüquqlarla bağlı bütün anlayışların (reproduktiv hüquqlar, reproduktiv sağlamlıq, sonsuzluq, surroqat analıq, süni mayalanma, embrion implantasiyası və.s) dəqiq tərif verilməlidir.

Bu gün Azərbaycanda elektron səhiyyənin nailiyyətlərindən uğurla istifadə edilməkdədir. Vətəndaşların “Elektron Sağlamlıq Kartı” sisteminin (VESKS) tətbiqi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 21 oktyabr tarixli 1055 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 7.3.11-cü bəndinə əsasən həyata keçirilir (11).

Vətəndaşların sağlamlıq vəziyyətinin qeydiyyatının aparılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin İnformasiya Mərkəzində sağlamlıq kartı sisteminin elektron registrinin bankı yaradılır. Registrə və sağlamlıq kartına aşağıdakı məlumatlar daxil edilir: - şəxs haqqında; - tibb müəssisəsi haqqında; - immunlaşdırma haqqında; - qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər tibbi məlumatlar. Sağlamlıq kartının sahibi haqqında informasiyanın əldə edilməsi və dəyişikliklərin aparılması məqsədi ilə sistemə yalnız tibb müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindən müvafiq icazəsi olan şəxslər daxil ola bilərlər. “Qanunla müəyyən edilmiş konfidensial məlumatların yayılması qadağandır.” Bu normanın məzmunu təhlil etdiyimiz konfidensiallıq problemi və bu etik problemin həlli baxımından məsuliyyət məsələsinin qanunvericilikdə öz təsbitini tapması kimi qəbul edilə bilər.

Fikrimizcə, elektron səhiyyənin inkişafı sayəsində insanların bütün sağlamlıq məlumatlarının daha çevik və dəqiq şəkildə əldə edilməsi əlçatan olduğu kimi insanların reproduktiv sağlamlıqları ilə bağlı məlumatlara da əlçatımlılıq bu şəkildə təmin edilməlidir. Sonsuzluğun irəli səviyyəli inkişafı zamanı artıq bir çox müalicələr (reproduktiv texnologiyalardan istifadə variantına qədər) müsbət nəticə vermir. Lakin insanların reproduktiv sağlamlığına xüsusi diqqətin göstərilməsi, ölkə əhalisi arasında reproduktiv yaşda olan şəxslərin dəqiq siyahısının müəyyən edilməsi, mütəmadi olaraq keçiyi müayinə və müalicələri, onların nəticələrini dəqiq şəkildə özündə əks etdirən məlumatların toplanılması, xüsusilə də bu məlumatlara giriş-çixışın məhdudlaşdırılması və məsuliyyətin müəyyən edilməsi məhz “Elektron səhiyyə” nailiyyətləri ilə mümkün olacaqdır. Bu cür dəqiq tənzimləmə öz növbəsində dövlət tərəfindən əhaliyə göstərilən tibbi xidmətin keyfiyyətinin və dövlətin tibb sahəsində fəaliyyətinin səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə və konfidensiallıq probleminin həllinə gətirib çıxaracaqdır.

Nəticə

Reproduktiv texnologiyalarla bağlı hər bir cəmiyyətdə yaranmış etik problemlər yalnız problem olaraq araşdırılmamalı, etik problemlərin yaranması son nəticədə əhalinin sağlam övlad sahibi olmaq, sağlam gələcək nəsillərinin yaradılması kimi olduqca ciddi, yalnız bir cütlük üçün deyil, bütün cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilən məsələnin qarşısında böyük bir maneəyə çevriləcəkdir. Ola bilsin ki, bu etik problemlər ölkə qanunvericiliyində ümumiyyətlə, reproduktiv texnologiyaların tətbiqinə imkan verməyəcək və yaxud artıq formulə edilmiş normaların qanunvericilik sistemindən çıxarılmasına gətirəcəkdir. Bu normaların qanunvericilikdə nəzərdə tutulması hələ onun təcrübəsinin uğurla həyata keçirildiyini söyləmək üçün çox tezdir. Bunu bir çox ölkələrin milli qanunvericiliklərində, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müşahidə etmək mümkündür.

Bu ilk növbədə əxlaqın, yerli xalqın uzun illər ərzində formalaşan adət-ənənələrinin, dini görüşlərinin qanunvericiliyə əhəmiyyətli təsirindən irəli gəlir. Sözsüz ki, reproduktiv texnologiya vasitəsilə övlad sahibi olmaq kimi bir məsələyə həm qanunvericilikdə xüsusi diqqət verilməsi, həm də təcrübəsinin uğurla aparılması qeyd edilən hallardan bu və ya digər dərəcədə asılıdır. Buna misal olaraq, Azərbaycan Respublikasında müzakirə mərhələsində olan “Reproduktiv sağlamlıq haqqında” Qanununun layihəsindən reproduktiv texnologiyalarla bağlı bir çox müddələrin çıxarılmasını və ümumiyyətlə, yaxın zamanlarda bu məsələnin gündəmə gətirilməyəcəyi ilə bağlı verilən bəyanatları göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. Arda, Berna, Pelin, Şahinoğlu Serap. (1995). Tibbi Etik Tanımı İçeriği Yöntemi ve Başlıca Konuları. Ankara Tıp Macmuası, C.48, S.3, s.323-336.
2. Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 26 iyun. (1997). [Elektron resurs] URL: <https://e-qanun.az/framework/4078>
3. Charter of the World Health Organization [Elektron resurs] URL: <https://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf>
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [Elektron resurs] URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
5. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi [Elektron resurs] URL: <https://e-qanun.az/framework/46946>
6. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi [Elektron resurs] URL: <https://e-qanun.az/framework/46944>
7. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 21 oktyabr tarixli 1055 nömrəli Sərəncamı. [Elektron resurs]// URL: <https://e-qanun.az/framework/10778>
8. Məlumat azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 19 iyun (1998). [Elektron resurs]// URL: <https://e-qanun.az/framework/3420>
9. Çobanoğlu, Nesrin, Ünal Serha.(01.02.2019.). Etik ve Deontoloji Açından HIV/ AIDS, [Elektron resurs]// URL: https://e-kutuphane.teb.org.tr/pdf/raporlar/hiv_aids/13.pdf
10. Ünsal, Karaca, A.G. (2012). İnfertilitenin kadın ruh sağlığı üzerine etkileri ve psikiyatri hemşiresinin rolü. Psikiyatri Hemşireliği Dergisi. s.80-85
11. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. (1950). Rome (İtaly). [Elektron resurs] // URL: <https://www.legal-tools.org/doc/8267cb/pdf/>

Göndərilib: 12.02.2024

Qəbul edilib: 16.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/148-154>

Bətulə Tarverdiyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
alibettar26@gmail.com

İBTİDAİ ARAŞDIRMA

Xülasə

Cinayətkarlığa qarşı mübarizə və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi törədilmiş cinayətlərin və onu törədən şəxslərin aşkar edilməsini, sübutların toplanmasını və cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hərəkətlərin aparılmasını tələb edir. Bütün bu hərəkətlərin yerinə yetirilməsi təhqiqat və istintaq orqanlarına həvalə edilmişdir. Məqaləmdə Azərbaycan Respublikasında polis, prokurorluq, gömrük kimi orqanların ibtidai araşdırmanın təkmilləşdirilməsində rolunu xüsusi qeyd edərək ibtidai araşdırmanın təcrübədə formalaşaraq inkişaf etdiyini xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Çünki ibtidai araşdırma cinayətkarlıqla mübarizədə təməl mərhələ rolunu oynamaqla cinayətlərinin üstünün açılmasının mənbəyidir, məhkəməyədək icraatdır. Cinayətkarlığa və hüquq pozuntularına qarşı mübarizənin kəsərliliyinin daha da artırılmasında məhz bu orqanların qarşılıqlı fəaliyyəti, təcrübələrini paylaşib qanunvericiliyin formalaşmasına təsiri danılmazdır. Savadlı və güclü taktiki biliklərə malik təhqiqatçı və müstəntiqlər ibtidai araşdırma zamanı cinayətin üstünü açaraq təkcə cəmiyyət üçün deyil, ədalət üçün öz sözlərini demiş olurlar. İbtidai araşdırma cinayət işinin açılmasında və cinayətkarın cəzalandırılmasında məhkəməyə apan, məsuliyyət, səy, əmək tələb edən yoldur.

Açar sözlər: *cinayət, ibtidai araşdırma, cinayətkarlıq, təhqiqatçı, müstəntiq, ibtidai araşdırma, məcallə, mərhələ*

Batula Tarverdiyeva
Nakhchivan State University
master student
alibettar26@gmail.com

Primary research

Abstract

The fight against crime and the implementation of justice require the detection of committed crimes and their perpetrators, collection of evidence and other actions provided for in the criminal procedural legislation. The performance of all these actions is entrusted to the investigation and investigative bodies. In my article, I would like to highlight the role of the police, prosecutor's office, and customs in the improvement of the preliminary investigation in the Republic of Azerbaijan, and emphasize that the preliminary investigation is formed and developed in practice. Because the preliminary investigation plays the role of the basic stage in the fight against crime and is the source of the discovery of crimes, it is a pre-trial proceeding. The interaction of these bodies, sharing their experiences and the influence on the formation of legislation is undeniable in further increasing the effectiveness of the fight against crime and law violations. Educated and strong tactical knowledge investigators and investigators solve the crime during the preliminary investigation and say their words not only for the society, but for justice. The preliminary investigation is the path leading to the court in opening a criminal case and punishing the criminal, which requires responsibility, effort, and labor.

Keywords: *crime, preliminary investigation, criminality, investigator, investigator, preliminary investigation, code, stage*

Giriş

İbtidai araşdırma cinayət işi üzrə təhqiqat və ibtidai istintaq növündə məhkəməyədək aparılan icraatdır. İbtidai araşdırmanın həyata keçirilməsində əsas məqsəd sübut edilməli olan halların müəyyən edilməsi, sübut bazasının formalaşdırılması, işin məhkəməyə göndərilməsi üçün hazırlanmasıdır. Təhqiqat cinayətin izlərini müəyyən etmək, törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərin açılması və cinayətkarın aşkar edilməsi üçün təxirəsalınmaz əməliyyat-axtarış tədbirləri aparmaq məqsədi ilə cinayət-prosessual qanunla müəyyən edilmiş orqanlar və ya vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir. İbtidai istintaq ibtidai araşdırmanın ikinci mərhələsidir, bu mərhələdə təqsirləndirilən şəxsi məhkəməyə vermək üçün cinayət işi faktiki hallara uyğun olaraq dəqiq, tam və hərtərəfli tədqiq edilir. İbtidai istintaq yolu ilə cinayətlərin açılması, cinayət törətməkdə olan şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və beləliklə, işin məhkəmədə mahiyyəti üzrə baxılmasına tam şərait yaradılması təmin edilir.

Təhqiqat ibtidai araşdırmanın növü kimi aşağıdakı şəkildə aparılır:

- İbtidai istintaqın məcburi olan cinayət işləri üzrə təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin icraatı;
- Böyük ictimai təhlükə törətməyən bəzi aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat.

Cinayət işləri üzrə təhqiqatı aşağıdakı təhqiqat orqanları və şəxslər aparırlar:

- Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının (təhqiqat orqanlarının) təhqiqatçıları – Azərbaycan Respublikasının həmin müvafiq icra hakimiyyəti orqanları müstəntiqlərinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işləri üzrə

- Rəhbərlik etdikləri hərbi hissələrin, hərbi idarələrin (müvafiq icra hakimiyyəti orqanına aid hərbi hissələr və hərbi idarələr istisna olmaqla), cəzaçəkmə müəssisələrinin, həbs yerlərinin, dəniz gəmilərinin yerləşdiyi ərazidə (ərazi üzrə) törədilmiş cinayətlərə dair cinayət işləri üzrə – müvafiq olaraq təhqiqatçı səlahiyyətlərini həyata keçirən hərbi hissə komandirləri, hərbi idarə rəisləri, cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya həbs yerlərinin rəisləri, dəniz gəmilərinin kapitanları və digər müvəkkil edilmiş şəxslər; əks-kəşfiyyət fəaliyyətinin təminatını, həyata keçirilən hərbi hissələrdə, hərbi idarələrdə təhlükəsizlik orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olan işlər üzrə –müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının təhqiqatçıları

- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanına aid hərbi hissələrin və hərbi idarələrin ərazisində hərbi qulluqçular tərəfindən və ya hərbi xidmət əleyhinə törədilmiş cinayətlərə dair işlər üzrə – müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təhqiqatçıları.

“Təhqiqat və ibtidai istintaq” qanunçuluğa ciddi əməl edilməsi, istintaqın keyfiyyətinin yüksəldilməsi və məhkəmənin çıxardığı hökmün ədalətli olması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müstəntiqin təhqiqat orqanı ilə qarşılıqlı əlaqəsi cinayət mühakimə icraatı vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş həmin orqanlar tərəfindən öz səlahiyyətləri həddlərində həyata keçirilən razılaşdırılmış fəaliyyəti başa düşülür. Qarşılıqlı əlaqələri olan orqanların fəaliyyəti qanuna ciddi riayət edilməklə istintaqın vaxtında və keyfiyyətli aparılmasına xidmət edir. Hər iki orqanın fəaliyyətinin razılaşdırılmış plan əsasında həyata keçirilməsi səmərəli nəticələrə səbəb olur. Cinayətlərin istintaqı zamanı müstəntiqin təhqiqat orqanı ilə qarşılıqlı əlaqəsi cinayət-prosessual idarədaxili normativ aktlara əsaslandırılmış formalarda həyata keçirilir.

Cinayət prosesinin mərhələləri sistemində ibtidai araşdırma mərhələsinin yerini onun aşağıdakı əlamətləri müəyyən edir:

1. İbtidai araşdırma, ilk növbədə, müstəqil prosesual mərhələ kimi çıxış edir, yəni bu mərhələnin zəruri elementləri varır. Belə ki, hər bir prosesual mərhələnin özünəməxsus davam etmə müddəti olmalıdır. İbtidai araşdırmanın formasından asılı olaraq ibtidai istintaq və təhqiqat müddətləri qanunla müəyyən edilmişdir. Həmçinin hər bir mərhələnin xüsusi subyekt dairəsi olur. İbtidai araşdırma mərhələsində subyekt dairəsi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs olmaqla ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror, müstəntiq, təhqiqatçı kimi spesifik subyektlər də mövcuddur. Hər bir yekun prosesual qərarı və ya aktı olmalıdır. İttiham aktı yalnız ibtidai araşdırma mərhələsində tərtib edilən bariz prosesual aktdır.

2. İbtidai araşdırma mərhələsində cinayət-prosessual fəaliyyətin əsas hissəsi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu əlamət ibtidai araşdırmanı həyata keçirmək hüququ olan subyektlərin dairəsini müəyyən edir. İbtidai araşdırma təhqiqatçı, müstəntiq və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən həyata keçirilir.

3. İbtidai araşdırma mərhələsində həyata keçirilən cinayət-prosessual fəaliyyət qanunla ciddi şəkildə tənzimlənir. Bu əlamət ibtidai araşdırmanın normativ bazasına və leqallıq kriteriyalarına işarə edir. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin həm ümumi, həm də xüsusi hissəsinin normalarının əhəmiyyətli hissəsi ibtidai araşdırma mərhələsinin hüquqi tənzimlənməsinə yönəlmişdir.

4. İbtidai araşdırmanın spesifik təyinatı cinayət mühakimə icraatının ümumi təyinatı ilə uzlaşır. Əgər ibtidai araşdırma mərhələsində cinayətdən zərərçəkmiş şəxslərin pozulmuş hüquqları və qanuni maraqları bərpa edilməzsə və ya onların bərpa edilməsi üçün zəruri zəmin yaranmazsa, eləcə də təqsirsiz şəxslər cinayət təqibinə məruz qalarsa, cinayət mühakimə icraatının məqsədinə nail olmadan söhbət gedə bilməz.

İbtidai istintaq dar mənada təhqiqat, amma geniş mənada həm təhqiqat, həm də istintaq formasında aparılır. Təhqiqat demək olar ki, müstəqil şəkildə çox az sayda cinayət işlərində ibtidai istintaqın əvəzində aparılır. Belə olduğu hallarda təhqiqat materialları üzrə tərtib edilmiş yekun protokol ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən təsdiq edildikdən sonra mahiyyət üzrə baxılmaq üçün toplanmış materiallarla bir yerdə məhkəməyə göndərilir.

Bütün bunlarla yanaşı, cinayət işinin istintaqı təhqiqat aparılmadan, birbaşa əvvəldən axıra qədər, ancaq ibtidai istintaq formasında aparıla bilər və bu cinayət-prosessual qanunvericiliyə tam uyğun şəkildə həyata keçirilmiş kimi sayılır. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin təhlili və analizi əsasında demək olar ki, cinayət mühakimə icraatında təhqiqatla ibtidai istintaq arasında elə bir prinsiplə fərq yoxdur. Bu, ondan irəli gəlir ki, ibtidai istintaq kimi təhqiqat da cinayət prosesinin ümumi prinsiplərinə və tələblərinə əsaslanan, qarşıda duran eyni vəzifələrin həyata keçirilməsinə həsr olunmuş prosesual fəaliyyətdir. Çünki hər iki fəaliyyət zamanı əldə edilən məlumatlar son nəticədə məhkəmə sübutları kimi qiymətləndirilir.

Bununla belə ibtidai istintaq və təhqiqat arasında bir sıra fərqlər vardır. Onların arasında mövcud olan fərqlərin şərhinə hüquq ədəbiyyatında da geniş rast gəlmək olur. Təhqiqatla ibtidai istintaqı fərqləndirən əlamətləri aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

a. İbtidai istintaq qanunla qabaqcadan müəyyən edilmiş vəzifəli şəxs olan müstəntiq tərəfindən aparılır. İstintaq aparmaq, cinayətin törədilməsinə kömək edən şəraiti və səbəbi müəyyən etmək müstəntiqin əsas və yeganə vəzifəsinə təşkil edir. Amma təhqiqatın aparılması buna səlahiyyəti olan inzibati orqanın və vəzifəli şəxsin malik olduğu funksiyanın həyata keçirilməsində yeganə hal deyil, yalnız onun bir formasını əhatə edir;

b. İbtidai istintaq orqanı qarşısında duran vəzifələri həyata keçirərkən prosesual fəaliyyətlə məşğul olurlar. Bundan fərqli olaraq təhqiqat orqanlarının fəaliyyəti isə həm prosesual, həm də qeyri-prosessual fəaliyyətlə xarakterizə olunur. Belə ki, təhqiqat orqanları istintaq hərəkətləri aparmaqla yanaşı əməliyyat-axtarış tədbirlərini də həyata keçirirlər;

c. İbtidai istintaqla təhqiqat istintaq aidiyyətinə görə də bir-birindən fərqlənirlər. Təhqiqat orqanlarının istintaq aidiyyətini ən çox idarəçilik və ictimai qaydalar sahəsində törədilən cinayətlər təşkil edir. Amma ibtidai istintaq orqanlarının istintaq aidiyyətinə isə daha yüksək ictimai təhlükə törədən (ağır və xüsusilə ağır cinayətlər), istintaqın aparılması cəhətdən mürəkkəb və xüsusi metodikanın hazırlanmasını tələb edən, habelə bu və ya digər orqanların inzibati fəaliyyəti ilə az əlaqədar olan cinayətlər aiddir;

d. Təhqiqat və ibtidai istintaq bu prosesi aparan şəxslərin prosesual müstəqillik dərəcəsi ilə də bir-birindən, demək olar ki, ciddi surətdə fərqlənirlər, çünki təhqiqat orqanlarından fərqli olaraq, cinayət-prosessual qanunvericilik müstəntiqə prosesual cəhətdən daha geniş hüquqlar və buna münasib müstəqillik verir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin: 7.0.24-cü maddəsində qeyd edilmişdir ki, müstəntiq öz səlahiyyətləri daxilində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparan şəxsdir. 85-ci maddəsində göstərilir ki, cinayət təqibini həyata keçirərkən müstəntiq qanunun tələblərini rəhbər tutaraq, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişlərinə və öz daxili inamına əsaslanaraq, zəruri prosessual qərarlar qəbul edir, istintaq və ya digər prosessual hərəkətləri həyata keçirir. 85.3-cü maddəsinə görə cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparan müstəntiq istintaq və ya digər prosessual hərəkətləri qanuni və vaxtında aparmağa borcludur. 85.5-ci maddəsinə görə ibtidai istintaq apararkən müstəntiq təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi, qətimkan tədbirinin seçilməsi, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, cinayətin tövsifi, ittihamın həcmi, işin icraatına xitam verilməsi və ya məhkəməyə göndərilməsinə dair ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişi, yaxud qərarı ilə razılaşmadıqda öz əsaslandırılmış etirazını yuxarı prokurora göndərməyə haqlıdır. Bu halda yuxarı prokuror onun dəlilləri ilə razılaşır və aşağı prokurorun yazılı göstərişlərini ləğv edir və ya onun dəlilləri ilə razılaşmayaraq ibtidai istintaqın aparılmasını digər müstəntiqə tapşırır. Prokurorun yazılı göstərişlərindən edilən etiraz bu göstərişlərin icrasını dayandırmır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin: 86.1-ci maddəsinə görə cinayət təqibini həyata keçirərkən təhqiqatçı qanunun tələblərini rəhbər tutaraq, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişlərinə və öz daxili inamına əsaslanaraq, zəruri prosessual qərarlar qəbul edir, öz səlahiyyətləri daxilində istintaq və ya digər prosessual hərəkətləri həyata keçirir. 86.3-cü maddəsinə əsasən cinayət təqibini həyata keçirən təhqiqatçı səlahiyyətləri daxilində istintaq və ya digər prosessual hərəkətləri qanuni və vaxtında aparmağa borcludur. 86.6-cı maddəsində qeyd edilmişdir ki, cinayət işi prokuror və ya müstəntiq tərəfindən icraata qəbul olunduqdan sonra təhqiqatçı ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərini, habelə müvafiq əməliyyat-axtarış tədbirlərini yalnız prokurorun və ya müstəntiqin göstərişləri ilə işlədiyi təhqiqat orqanı vasitəsilə həyata keçirir. 86.9-cu maddəsinə görə isə təhqiqat orqanının rəhbəri təhqiqat orqanı əməkdaşlarının bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməsini, məhkəmənin, prokurorun, müstəntiqin və təhqiqatçının qərar, göstəriş və ya tapşırıqlarının icrası üçün müvafiq tədbirlər görülməsini təşkil edir, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların icra və tətbiqini yoxlamaq imkanını təmin edir.

«Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 25 avqust tarixli Fərmanı ilə təhqiqat orqanlarının siyahısı və fəaliyyət dairəsi müəyyən edilmişdir. Hal-hazırda aşağıdakılar Azərbaycan Respublikasının təhqiqat orqanları hesab edilirlər:

- Daxili işlər, milli təhlükəsizlik, dövlət sərhəd xidməti, vergi, gömrük və fəvqəladə Hallar Nazirliyinin orqanları və bu orqanların müstəntiqlərinin səlahiyyətinə aid edilən cinayət işləri üzrə;
- Rəhbərlik etdikləri hərbi hissələrin, hərbi idarələrin, cəzaçəkmə müəssisələrinin, həbsdə saxlanılma yerlərinin, dəniz gəmilərinin yerləşdiyi ərazidə (ərazi üzrə) törədilmiş cinayətlərə dair cinayət işləri üzrə müvafiq olaraq təhqiqatçı səlahiyyətlərini həyata keçirən hərbi hissə komandirləri, hərbi idarə rəisləri, cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya həbsdə saxlanılma yerlərinin rəisləri, dəniz gəmilərinin kapitanları və digər müvəkkil edilmiş şəxslər;
- Əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin təminatını həyata keçirən hərbi hissələrdə, hərbi idarələrdə təhlükəsizlik orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olan işlər üzrə - Hərbi Əks-Kəşfiyyat Xidməti orqanlarının təhqiqatçıları.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 215-219-cu maddələrində cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın aparılmasının bir sıra qaydalarını müəyyən edilmişdir. Belə ki, böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat şəklində aparılan təhqiqat istisna olmaqla, bütün cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın aparılması məcburidir. Müharibə cinayətlərinə və hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə dair, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş cinayətlərə dair

işlər üzrə ibtidai istintaq hərbi prokurorluq tərəfindən aparılır. Cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraat zamanı həmin işin bir neçə istintaq orqanına aid olduğu müəyyən edildikdə, ibtidai istintaqın hərtərəfli, tam və obyektiv aparılması üçün Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun, onun müavinlərinin, habelə Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru tərəfindən müvafiq səlahiyyət verilmiş ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun əsaslandırılmış qərarı əsasında: prokurorluğa və Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına aid olan cinayət işi üzrə prokurorun və ya prokurorluğun müstəntiqinin rəhbərliyi ilə birgə istintaq qrupu yaradılır; Azərbaycan Respublikasının bir neçə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına aid olan cinayət işi üzrə cinayətin ağırlıq dərəcəsiəndən asılı olaraq həmin orqanların müstəntiqlərindən ibarət birgə istintaq qrupu yaradılır və onun rəhbəri müəyyən edilir. Bu Məcəllənin tələblərinə uyğun olaraq başlanmış cinayət işi üzrə istintaq aparən orqanın səlahiyyətinə aid olmayan cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməllərin əlamətləri sonradan aşkar edildikdə, toplanmış materialların həcmnin böyüklüyü və ya təqsirləndirilən şəxslərin sayının çoxluğu işin istintaqını gecikdirdiyi və başqa formada çətinlik yaratdığı müstəsna hallarda cinayət təqibinin səmərəliliyini və istintaq müddətlərinə riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun əsaslandırılmış qərarı ilə istintaqın davam etdirilməsi həmin orqana həvalə edilə bilər. İbtidai araşdırma cinayətin törədidiyi yer üzrə (inzibati ərazi vahidi üzrə) aparılır. Cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraatın hərtərəfli, tam, obyektiv və vaxtında aparılmasını təmin etmək məqsədi ilə ibtidai araşdırma Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası prokurorunun qərarı əsasında cinayətin aşkar olunduğu, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, habelə şahidlərin əksəriyyətinin olduğu yer üzrə də aparıla bilər.

İbtidai araşdırma zamanı ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin başqa ərazidə aparılması zərurəti yarandıqda müstəntiq aşağıdakı hərəkətləri yerinə yetirmək hüququna malikdir:

- ✓ öz qərarı ilə bu hərəkətlərin aparılmasını şübhəli, təqsirləndirilən şəxs və ya şahidlərin əksəriyyətinin olduğu yer üzrə müstəntiqə, yaxud təhqiqatçıya həvalə etmək;
- ✓ təxirəsalınmaz hallarda həmin hərəkətləri təqsirləndirilən, şübhəli şəxs və ya şahidlərin əksəriyyətinin olduqları yer üzrə həmin ərazidə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora məlumat verməklə aparmaq.

İbtidai istintaq və ya təhqiqat şəklində ibtidai araşdırma yalnız cinayət işinin başlanması haqqında qərar çıxarıldıqdan sonra aparılır. Cinayət işinin başlanmasından sonra müstəntiq və ya təhqiqatçı səlahiyyətlərinə və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişinə əsasən onu öz icraatına qəbul edir və müvafiq qərar çıxarmaqla iş üzrə ibtidai araşdırmaya başlayır. Cinayət işi eyni müstəntiq və ya təhqiqatçı tərəfindən başlandıqda və onlar tərəfindən öz icraatına qəbul edildikdə cinayət işinin başlanması və onun öz icraatına qəbul edilməsi haqqında vahid qərar tərtib edilir. Həmin qərar çıxarıldıqdan sonra onun, habelə işin icraata qəbul edilməsi haqqında qərarın surəti 24 saat müddətində ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora göndərilir. Cinayət-Prosesual Məcəllənin 218-ci maddəsində ibtidai araşdırmanın müddətləri göstərilmişdir. İbtidai araşdırma ittiham aktının tərtib edilməsi ilə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üçün cinayət işinin məhkəməyə göndərilməsi haqqında və ya cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi haqqında qərarla qurtarır. İbtidai istintaqın aparılması məcburi olan cinayət işləri üzrə təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərini apardıqdan sonra və hər bir halda cinayət işi başlanandan 10 (on) gün sonra təhqiqatçı müvafiq qərar çıxarmaqla cinayət işini müstəntiqə göndərir.

Həmin qərarın surəti 24 saat müddətində ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora göndərilir. Cinayət işinin müstəntiqə göndərilməsi barədə cinayət işi üzrə ilkin istintaq hərəkətlərinin aparılmasında iştirak etmiş təqsirləndirilən şəxsə, onun qanuni nümayəndəsinə və müdafiəçisinə, habelə zərər çəkmiş şəxsə, mülki iddiaçıya, mülki cavabdehə və onların nümayəndələrinə məlumat verilir.

Aşağıdakı hallar ibtidai araşdırmanın ümumi tərkib hissəsi olmaqla yanaşı mühüm şərtləri sayılır.

- ✓ cinayət işləri üzrə təhqiqatın aparılması
- ✓ cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın aparılması
- ✓ ibtidai araşdırmanın aparıldığı yer
- ✓ ibtidai araşdırmanın başlanması
- ✓ ibtidai araşdırmanın müddətləri
- ✓ ibtidai araşdırmanın qurtarması
- ✓ cinayət prosesi iştirakçılarının hüquqlarının izahının təmin edilməsinin və vəsatətlərinə baxılmasının məcburiliyi
- ✓ cinayətin törədilməsinə şərait paradan halların müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması vəzifəsi
- ✓ ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyi.

İbtidai araşdırmanın aparılması zamanı müstəntiq və ya təhqiqatçı cinayət prosesi iştirakçılarının qaldırdığı bütün vəsatətlərə, istər bu və ya digər prosesual hərəkətin həyata keçirilməsi zamanı bildirilmiş şifahi formada vəsatətlərə, istərsə də səlahiyyətli dövlət orqanlarına ünvanlanmış yazılı formada vəsatətlərə baxmalıdır. Vəsatətlərə ağılabatan müddətlərdə mümkün qədər tez, hər bir halda onların daxil olduğu vaxtdan beş gündən gec olmayaraq baxılmalıdır. Vəsatətə baxma onda ifadə olunmuş xahişin əsaslı olub-olmamasının yoxlanmasını, xahişin təmin edilməsinin cinayət təqibi ilə bağlı olan bütün hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması üçün əhəmiyyət kəsb edib-etməməsinin dəyərləndirilməsini və nəticədə vəsatətin tam təmin edilməsi, qismən təmin edilməsi (təmin edilməsinin qismən rədd edilməsi) və ya təmin edilməsinin rədd edilməsi haqqında əsaslandırılmış qərarın çıxarılmasını və bu barədə vəsatət vermiş şəxsin məlumatlandırılmasını (qəbul edilmiş qərarın surətinin dərhal göndərilinəsi yolu ilə) ehtiva edir.

Həmçinin "Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (səhvi və ya sui-istifadəsi) nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququnun təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Fiziki şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin, ictimai və dövlət mənafelərinin pozulması hallarının vaxtında aşkar edilməsi, qarşısının alınması və aradan qaldırılması məqsədilə təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında qanunvericiliyin eyni cür və dürüst icrası dövlət tərəfindən qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada təmin edilir. Bəraətverici hökm çıxarıldıqda; cinayət təqibinə xitam verilməsi haqqında qərar çıxarıldıqda; inzibati xəta haqqında işə xitam verildikdə vurulmuş ziyanın bu Qanunla müəyyən edilmiş hallarda, miqdarda və qaydada ödənilməsi hüququ yaranır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 67-ci maddəsinin birinci bəndində göstərilir ki, səlahiyyətli dövlət orqanlarının tutduğu, həbsə aldığı, cinayət törədilməsində təqsirləndirdiyi hər bir şəxsə dərhal onun hüquqları bildirilir və tutulmasının, həbsə alınmasının və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin səbəbləri izah edilir. 71-ci maddəsinin birinci bəndində qeyd edilir ki, Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur. Səkkizinci bəndində göstərilir ki, heç kəs törədildiyi zaman hüquq pozuntusu sayılmayan əmələ görə məsuliyyət daşımır. Hüquq pozuntusu törədildikdən sonra yeni qanunla bu cür hərəkətlərə görə məsuliyyət aradan qaldırılmışsa və ya yüngülləşdirilmişsə, yeni qanun tətbiq edilir. Onunncu bəndinə əsasən dövlət orqanları yalnız bu Konstitusiya əsasında, qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hüdudlarda fəaliyyət göstərə bilərlər.

İbtidai araşdırma məlumatları cinayət prosesinin iştirakçıları və jurnalistlər tərəfindən yalnız müstəntiqin, təhqiqatçının, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun və ya məhkəmənin icazəsi ilə ibtidai araşdırmanın maraqlarına zidd olmayan və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının hüquq və qanuni mənafelərini pozmayan həddə yayıla bilər. İbtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının qarşısının alınması ibtidai araşdırma sirrinin qorunmasına yönəlmişdir.

İbtidai araşdırma sirri-cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliklə qorunan cinayət işinin təhqiqatı və istintaqı ilə bağlı olan, yayılması və ya qeyri-qanuni istifadəsi təhqiqatın və istintaqın və ya onun iştirakçılarının qanuni maraqlarına ziyan vura bilən konfidensial məlumatdır. İbtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyi barədə tələbə riayət edilməsinin təmin edilməsi məqsədilə müstəntiq və ya təhqiqatçı şahidə, zərər çəkmiş şəxsə, mülki iddiaçıya və mülki cavabdehə, onların nümayəndələrinə, mütəxəssislərə, ekspertlərə, tərcüməçilərə, hal şahidlərinə, müdafiəçilərə və digər şəxslərə onların razılığı olmadan ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyi barədə yazılı xəbərdarlıq edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. (2020).
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, “Digesta” nəşriyyatı, (2015).
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. h.e.d., professor. Cəfər Hacı Həsən oğlu Mövsümovun redaktəsi ilə. Bakı. (2011).
4. Abbasova, F.M. (2014). Cinayət Prosesi. Xüsusi hissə. Dərslük. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC.
5. Abbasova, F.M. (2015). Cinayət Prosesi. Dərslük. Ümumi hissə. Yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. “Zərdabi LTD” MMC, Bakı.
6. Cəfərquliyev, M.Ə. (2008). Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi. Bakı: Qanun
7. Qasimov, Ə.Ə. (2008). Cinayət işi başlama ilə əlaqədar meydana çıxan problemlər və onların ibtidai araşdırmaya rəhbərlik edən prokuror tərəfindən həlli. Bakı.
8. Səməndərov, F.Y. (2007). Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı.
9. Ağayev, İ. (2010). Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi və Xüsusi hissələr. “Nurlar” nəşriyyatı, Bakı.
10. “Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 29 dekabr 1998-ci il, № 610-IQ.
11. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 28 oktyabr 1999-cu il, № 728-IQ.

Göndərildi: 25.02.2024

Qəbul edildi: 16.04.2024

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/155-169>

Həqiqət Qədirova

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb elmləri doktoru
dr.kadyrovah@mail.ru

Həyat Əliyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
aemlifealiyeva@gmail.com

Hafizə Mansurova

Azərbaycan Tibb Universiteti
hafizemansurova@gmail.com

Ramilə Bayramova

Azərbaycan Tibb Universiteti
ramilabayramova3@mail.ru

Gültac Abdullayeva

Azərbaycan Tibb Universiteti
gultac.abdullayeva@gmail.com

SİDİK YOLLARI İNFEKSİYALARININ TÖRƏDİCİLƏRİ VƏ ONLARIN ANTİBİOTİKLƏRƏ REZİSTENTLİK VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Tədqiqatımızın məqsədi SYİ-i olan xəstə qruplarında törədiciləri aşkar edərək antibiotiklərə rezistentliyin öyrənilməsi olmuşdur. Sidik nümunələri mikroskopik (Qram üsulu), nitrit testi, leykosit esteraza (LE) testi, bakterioloji və avtomatlaşdırılmış üsullarla müayinə edilmişdir.

Mikroorqanizmlərin identifikasiyası *Vitek 2* avtomatik analizatorla aparılmışdır. Bakteriyaların antibiotiklərə rezistentliyi "Clinical and Laboratory Standards Institute (CLSI)" təlimatına uyğun olaraq Kirby-Bauer disk-diffuziya üsulu ilə öyrənilmişdir. Klinik izolyatların GSBL sintezi qoşa disk - diffuziya üsulu ilə təyin olunmuşdur. Tədqiqata daxil olan 1872 sidik nümunəsinin 1127-si (60%) qadınlardan, 745-i (40%) kişilərdən alınmışdır. İzolə edilən 1872 mikroorqanizmin 1584-ü Qram pozitiv (+), 227-i Qram neqativ (-) bakteriya, 61-i isə *Candida* spp.-dən ibarət olmuşdur. SYİ -nin orta ədədi qiyməti və orta xətası $55,8 \pm 11,1$; TSYİ -də $58 \pm 13,2$ olmuşdur. $p < 0,01$ qiymətində göstəricilər arasındakı fərqlər statistik olaraq etibarlı hesab edilmişdir. SYİ ən çox rast gəlinən törədiciləri arasında Qram mənfi bakteriyalar üstünlük təşkil edərək *E.coli* (n=1119, 59,8%) və *Klebsiella* spp. (n=340, 18,2%) olmuşdur. *E.coli* izolyatları arasında GSBL sintezi 57%, *Klebsiella* spp.-də 80% və *P.mirabilis*-in 57% aşkar edilmişdir.

GSBL sintez edən bakteriyaların törətdiyi SYİ çətin müalicə olduğundan müalicədə əksər törədicilərin həssaslıq göstərdiyi fosfomisin, karbapenəmlər, amikasin nitrofurantoin, aztreonam və tigesiklinin istifadə olunmalıdır. Onların rezistent olduğu preparatlar penisillinlər (xüsusilə ampicillin), ikinci və üçüncü nəsillə sefalosporinlər və trimetoprim/sulfametoksazolun təyini isə müalicədə əksinə tövsiyyə olunmur.

Açar sözlər: sidik yolları infeksiyaları, *Vitek 2* avtomatik analizatoru, *E.coli*, *K.pneumoniae*, GSBL

Hagigat Gadirova

Azerbaijan Medical University
doctor of science in medicine
dr.kadyrovah@mail.ru

Hayat Aliyeva

Azerbaijan Medical University
Doctor of Philosophy in medicine
aemlifealiyeva@gmail.com

Hafiza Mansurova

Azerbaijan Medical University
hafizemansurova@gmail.com

Ramila Bayramova

Azerbaijan Medical University
ramilabayramova3@mail.ru

Gultaj Abdullayeva

Azerbaijan Medical University
gultac.abdullayeva@gmail.com

Causative agents of urinary tract infections and their antibiotic resistance status

Abstract

The aim of our study was to find the causative agents of patients with UTI and their antibiotic resistance. Urine samples were examined by microscopic (Gram's method), nitrite test, leukocyte esterase (LE) test, cultivation, and automated methods. Microorganisms were identified with a Vitek 2 automatic analyzer. Antibiotic resistance of bacteria was studied by the Kirby-Bauer disc-diffusion method according to the "Clinical and Laboratory Standards Institute (CLSI)" guideline. GSBL synthesis of clinical isolates was determined by the double disk diffusion method. Out of 1872 urine samples included in the study, 1127 (60%) were collected from women and 745 (40%) from men. Of the 1872 isolated microorganisms, 1584 were Gram-positive (+), 227 were Gram-negative (-) bacteria, and 61 were *Candida* spp. The average numerical value and average error of SYI is 55.8 ± 11.1 ; It was 58 ± 13.2 in TSYI. The differences between indicators at $p < 0.01$ were considered statistically reliable Gram-negative bacteria are the most common causative agents of SIDS, and *E.coli* (n=1119, 59.8%) and *Klebsiella* spp. (n=340, 18.2%) was. GSBL synthesis was found in 57% of *E.coli* isolates, 80% in *Klebsiella* spp., and 57% in *P.mirabilis*. Since the treatment of IBD caused by GSBL-synthesizing bacteria is challenging, fosfomycin, carbapenems, amikacin, nitrofurantoin, aztreonam, and tigecycline, to which most pathogens show sensitivity, should be used. Penicillins (especially ampicillin), second and third-generation cephalosporins and trimethoprim/sulfamethoxazole are not recommended for treatment.

Keywords: urinary tract infections, Vitek 2 automatic analyzer, *E.coli*, *K.pneumoniae*, GSBL

Giriş

Sidik yolları infeksiyaları (SYİ) bütün dünyada geniş yayılan yoluxucu xəstəliklər arasında olub, əsasən antibiotiklərə rezistent mikroorqanizmlərlə törədilir (1, 2, 3). Dünyada hər il təqribən 150 milyon insan SYİ-dən əziyyət çəkir. Bu infeksiyalar kişilərə nisbətən qadınlarda (əsasən anatomik quruluşla əlaqədar) 20-50 yaş arasında daha çox rast gəlinə də, 65 yaşdan yuxarı bərabərləşir. Qadınlarda 25%-i ildə 2 dəfədən çox SYİ ilə xəstələnir. Hazırda gənc yaş qrupunda ən çox rast gəlinən bakterial infeksiyalardandır (4, 5).

Adətən bakteriyaların düz bağırsağ (kolon florasındakı bakteriyalarla) və ya dəridən daxil olaraq qalxan yolla, az hallarda isə hematogen olaraq böyrəklər, sidik axarları, sidik kisəsi və uretra kimi urogenital sistem orqanlarının yoluxması nəticəsində SYİ inkişaf edir. SYİ arasında ən çox rast gəlinən sidik kisəsi infeksiyasıdır (sistit). Çox vaxt buradan böyrəklərə yayılaraq onların iltihabına

(pielonefrit) səbəb ola bilər (6, 7, 8). SYİ törədiciləri arasında 70-95% hallarda aşkar edilən *Escherichia coli* ən çox yayılmış uropatogendir. Bundan başqa *Staphylococcus saprophyticus*, *Proteus mirabilis*, *Klebsiella spp.*, *Enterococcus spp.*, *Candida spp.* və s. SYİ törədiciləri olaraq tez-tez aşkar edilir. *E.coli* ştammlarının törətdiyi pielonefritin patogenezinə onun fimbriyası (P fimbriae) əsas rol oynayır. *E.coli* -nin **təkrarlanan sidik yolları infeksiyası (TSYİ)** zamanı qadınların 2/3-də eyni ştammların aşkarlanması biofilm əmələ gətirmək qabiliyyəti ilə əlaqədardır. TSYİ-yə anatomik qüsurlu və ya risk qrupuna daxil olan vezikouretal reflüks, neyrogen sidik kisəsi və s. arasında daha çox rast gəlinir. Eyni patogen tərəfindən 6 ayda 2 dəfə, 1 ildə 3 dəfə və ya daha çox infeksiya təkrarlansa TSYİ hesab edilir və bəzi hallarda urosepsisə də səbəb ola bilər (9, 10, 11, 12, 13).

SYİ diaqnostikasında sidiyin kultivasiyası “qızıl standart” üsul sayılır. SYİ müalicəsində əsas antibakterial preparatlardan olan penisillinlər, sefalosporinlər, aminoqlikozidlər, flüorxinolonlar və trimetoprim-sulfametoksazol istifadə olunur. Qeyd etməliyik ki, antibiotiklərin qeyri rəasional və düzgün olmayan dozalarda istifadəsi onlara qarşı mikroorqanizmlərdə rezistentliyin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. SYİ törədiciləri arasında antibiotiklərə rezistent ştammların yaranması bütün dünyanın aktual problemlərindəndir (14, 15, 16, 17). Rezistentliyi təmin edən bir çox Qram (-) bakteriyaların sintez etdiyi **genişlənmiş spektrli beta-laktamaza (GSBL)** fermentləri əsasən plazmidlərlə kodlanır və beta laktam antibiotiklərini hidroliz edir (18, 19, 20). GSBL fermentlərindən TEM beta-laktamazlar *Klebsiella pneumoniae*-də daha çox rast gəlinərsə də, digər *Enterobacteriaceae* fəsiləsinin nümayəndələrində və *Pseudomonas*-da da aşkar olunur. TEM-1 geni ilə kodlanan beta-laktamazalar ampisillin, karbenisillin, oksasillin və sefalotini hidroliz edir, lakin geniş spektrli sefalosporinlərə zəif təsir göstərir. Ştammların GSBL rezistentlik genləri (CTX-M, TEM, SHV) zəncirvari polimeraza reaksiyası (ZPR) ilə aşkar olunur (21, 22). Aparılmış tədqiqatlarda *E.coli* ştammlarında CTX-M 92%, TEM 70%, SHV 21% nisbətində *K.pneumoniae* ştammlarında beta-laktamaza genləri: CTX-M 99%, SHV 91 %, TEM 71% nisbətində aşkar edilmişdir (23, 24, 25, 26, 27).

SYİ-ə vaxtında və dəqiq diaqnoz qoyulması, rezistent bakteriyaların yayılmasına mane olmaq, xəstəliyin gedişini qısaltmaq, həmçinin infeksiyanın yuxarı SY-na yayılması və böyrək funksiyasının pozulmasının qarşısını almaq üçün çox vacibdir. Tədqiqatımızın məqsədi SYİ-i olan xəstə qruplarında törədiciləri aşkar edərək antibiotiklərə rezistentliyinin öyrənilməsi olmuşdur.

Material və metodlar. Tədqiqatımız 1.01.2022-01.01.2023 tarixləri arasında SYİ şikayətləri ilə Referans klinik laboratoriyaya mərkəzinə müraciət etmiş 20-70 yaş arası 1872 qadın və kişi xəstənin sidiyinin mikrobioloji müayinəsi aparılaraq yerinə yetirilmişdir. Tədqiqata daxil olan 1872 sidik nümunəsinin 1127-si (60%) qadınlardan, 745-i (40%) isə kişilərdən alınmışdır. Sidik nümunələri xəstələrdən səhər yuyunduqdan sonra, sidiyin ilkin porsiyası axıldıqdan sonra götürülən orta porsiyası olaraq müayinə olunmuşdur. Sidik nümunələri mikroskopik (Qram üsulu), nitrit testi, leykosit esteraza (LE) testi, kultivasiya üsulları ilə müayinə edilmişdir.

Mikroskopik üsuldan sidiyin ümumi analizi zamanı nümunədəki qan hüceyrələri, kristallar və mikrorqanizmlərin olub-olmaması və digər üsulları seçməyə kömək məqsədilə istifadə edilmişdir. Mikroskopik müayinə zamanı 5 və ondan artıq leykositlərin olması piuriya kimi qiymətləndirilmişdir.

LE – fermenti leykositlər, hətta dağılmış leykositlər tərəfindən belə sintez olunur. LE testinin pozitiv olması sidikdə leykositlərin olması, o isə öz növbəsində SY-da və ya böyrəklərdə iltihabi prosesin gedişindən xəbər verir.

Sidik yollarındakı bakteriyaların çoxalaraq iltihab törətməsi nitratların əmələ gəlməsi isə sidikdə nitrit testi ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Etioloji agenti müəyyən etmək üçün isə “qızıl standart” olan kultivasiya üsulundan istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə sidik nümunəsi EMB (eozin-metilen blue) və qanlı aqara əkilərək termostatda 37°C-də aerob şəraitdə 18-24 saat inkubasiya edilmişdir. 1 ml sidikdə mikrorqanizmlərin koloniya sayı 10^5 KƏV (koloniya əmələ gətirən vahid) çox olarsa diaqnostik əhəmiyyət kəsb edən bakteriuriya kimi qiymətləndirilir.

Göbələklərin təyini üçün sidik nümunəsi *Saburo* qidalı mühitinə əkilərək, 25-27°C də inkubasiya edilmişdir. Material ən azı 2 dəfə əkilməklə müayinə aparılmışdır. Burada 1 ml sidikdə kəmiyyət üsulu ilə $>10^{3-5}$ KƏV əhəmiyyət kəsb etmişdir, (20% hallarda nozokomial infeksiyaya səbəb olan *Candida*-nın bu göstəricilərlə təyini *kandidauriya* kimi dəyərləndirilmişdir) <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4408390/>.

Mikroorqanizmlərin identifikasiyasında konvansional üsullar, Vitek 2 Compact (Bio Meriéux, Fransa) avtomatik analizatoru və API® identifikasiya sistemi istifadə olunmuşdur. Antibiotiklərə həssaslıq SYİ-nin müalicəsində istifadə edilən ampisillin, amikasin, ampisillin-klavulan turşusu, sefotaksim, seftazidim, sefepim, aztreonam, imipenem, gentamisin, siprofloksasin, trimethoprim/sulfametoksazol, linezolid, vankomisin, fosfomisin və s. antimikrob preparatlarla aparılmışdır. Ştammların antibiotiklərə həssaslığı **European Committee on Antimicrobial Susceptibility Testing (EUCAST)** meyarlarına uyğun olaraq şərh edilmişdir (30, 31).

Klinik izolyatların **GSBL** sintezi qoşa disk - diffuziya üsulu ilə β *laktam* antibiotiklərinin inhibisiya zonalarının amoksisillin/klavulan turşusu diski tərəfdə genişlənməsinə əsaslanaraq müəyyən edilmişdir.

TSYİ halları sidiyin təkrarı kultivasiyası ilə təsdiqlənmişdir. Kəskin pielonefrit keçirən, təkrarlanan sistitlə xəstələnən və vezikouretral reflüksü olan xəstələrin təkrar müayinəsi aparılmışdır.

Əldə edilmiş nəticələrin orta ədədi qiymətləri (M) və orta xətalrı (m) hesablanmışdır. Qruplar arasındakı fərqlərin statistik etibarlılığı *Student-in* t meyarı əsasında müəyyən edilmişdir. $p < 0,01$ qiymətində göstəricilər arasındakı fərqlər statistik olaraq etibarlı hesab edilmişdir. SYİ –nin orta ədədi qiyməti və orta xətası $55,8 \pm 11,1$; TSYİ –da $58 \pm 13,2$ olmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri. İzolə edilən 1872 mikroorqanizmin 1584-ü Qram pozitiv, 227-i Qram neqativ bakteriya və 61-i *Candida* spp.-dən ibarət olmuşdur. Xəstələrin sidik kulturası müayinə edilərkən infeksiyalar SYİ (n=1060) və TSYİ (n=812) olmaqla 2 qrupa ayrılmışdır. Qruplara və cinsiyyətə görə aşkar olunan bakteriya növlərinin paylanması cədvəl 1 – də verilmişdir.

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, SYİ-nin ən çox rast gəlinən törədiciləri ardıcılıqla *Enterobacteriaceae* fəsiləsinə daxil olan *E.coli* (n=1119, 59,8%), *Klebsiella* spp. (n=340, 18%), bunlardan sonra *Enterococcus* cinsindən *E.faecalis* (n=113, 6%), fermentləşdirməyən bakteriya *Pseudomonas* spp. (n=57, 3%), *P.mirabilis* (n=49, 2,6%), *koaqulaza neqativ stafilokokklar - CoNS* (n=49, 2,6%), *Staphylococcus aureus* (n=42, 2,2%), *Candida* spp. (n=61, 3,3%) və s. olmuşdur. SYİ və TSYİ qruplarında aşkar edilən bakteriyaların faizlə paylanmasını müqayisə edildikdə, TSYİ qrupunda SYİ qrupuna nisbətən *Klebsiella* spp., *Enterococcus* spp. daha çox; *E.coli*, *Proteus vulgaris*, *Streptococcus agalactiae*, *CoNS*, *A.baumannii* və *Candida* spp. daha az aşkar edilmişdir. Bu nəticə statistik olaraq əhəmiyyətli hesab edilmişdir ($p < 0.01$).

Cədvəl 1. Qruplara və cinsiyyətə görə aşkar olunan bakteriya növlərinin paylanması

№	Mikroorqanizmlər	SYİ, N		Cəm		TSYİ, N		Cəm	
		qadın	Kişi	N və %	qadın	kişi	N və %	say	%, ±mp
1	<i>E.coli</i>	472	236	708 (38%)	274	137	411 (22%)	1119	59,8 ±1,14
2	<i>Klebsiella sp</i>	105	52	157 (8%)	122	61	183 (10%)	340	18,2±0,8
3	<i>E.faecalis</i>	23	11	34 (2%)	53	26	79 (4%)	113	6±0,5
4	<i>Candida spp.</i>	25	13	38 (2%)	15	8	23 (1,3%)	61	3,3±0,2
5	<i>P.aeruginosa</i>	18	9	27 (1,4%)	20	10	30 (1,6%)	57	3 ±0,3
6	<i>CoNS</i>	19	10	29 (1,5%)	13	7	20 (1,1%)	49	2,6±0,3
7	<i>P.mirabilis</i>	17	8	25 (1,3%)	15	9	24 (1,3%)	49	2,6±0,3
8	<i>S.aureus</i>	11	4	15 (0,9%)	22	5	27 (1,4%)	42	2,2±0,3
9	<i>S.agalactiae</i>	5	2	7 (0,4%)	2	1	3 (0,2%)	10	0,5±0,5

10	<i>A.baumannii</i>	4	2	6 (0,3%)	2	1	3 (0,2%)	9	0,48±0,1
11	<i>E.faecium</i>	2	-	2 (0,2%)	3	2	5 (0,3%)	7	0,4±0,1
12	<i>P.vulgaris</i>	2	-	2 (0,2%)	1	-	1 (0,1%)	3	0,2±0,1
13	<i>E.cloacae</i>	2	-	2 (0,2%)	1	-	1 (0,1%)	3	0,2±0,1
14	<i>Serratia marc.</i>	2	-	2 (0,2%)	-	-	-	2	0,2±0,1
15	<i>S.hominis</i>	2	-	2 (0,2%)	-	-	-	2	0,2±0,1
16	<i>E.aerogenes</i>	-	-	-	2	-	2 (0,2%)	2	0,2±0,1
17	<i>Citrobacter fr</i>	1	-	1 (0,05%)	-	-	-	1	0,05±0,04
18	<i>Burkholderia c.</i>	1	-	1 (0,05%)	-	-	-	1	0,05±0,04
19	<i>S. maltophilia</i>	1	-	1 (0,05%)	-	-	-	1	0,05±0,04
20	<i>S.saprophyticus</i>	1	-	1 (0,05%)	-	-	-	1	0,05±0,04
21	Cəmi	713	347	1060 (57%)	545	267	812 (43%)	1872	100%

Cədvəl 2. Sidik nümunələrindən alınmış dominant(əsas) mikroorqanizmlərin antibiotiklərə rezistentliyinin nəticələri

Mikroorqanizmlər	Antibiotiklər %																													
	Ampisillin	Amikasin	Amoksisillin/klavu	Ampicillin/sulbact	Trimethoprim/sulfa	Sefiksım	Sefepım	Seftazidım	Seftriakson	Sefotaksım	Sefuroksım	Siprofloksasin	Meropenem	Ertapenem	Imipenem	Gentamisin	Levofloksasin	Piperasillin/tazoba	Tigesiklin	Fosfomisin	Nitrofurantoin	Aztreonam	Eritromisin	Tetrasiklin	Linezolid	Teicoplanin	Vankomisin	Benzilpenisillin	Flukonazol	
<i>E.coli</i> (n=1119)	57	2	14	13	21	17	21	20	26	15	26	14	1	0	1	4	13	6	3	1	1									
<i>Klebsiella</i> <i>spp.</i> (n=340)	80	7	32	15	37	32	37	40	45	31	42	22	6	2	1	14	20	19	4	4	3	1								
<i>E.faecalis</i> (n=113)	15				11							5				5	7		2			4	3	8	1		1	4		
<i>Candida</i> (n=61)																													46	

<i>P.aerugi- nosa</i> (n=57)	2	9	2	4		28	42				33	9	14	14					5
<i>CoNS</i> n=49		4		4											2	2			37
<i>Proteus mirabilis</i> (n=49)	57	2	16	10	37	14	8	22	14	6	18	8	4	2	4	10	6	6	2
<i>S.aureus</i> (n=42)		5			16							3			4	8			3
<i>S.agalactiae</i> (n=10)	20																		40
																			40
																			40

Qeyd: rezistent şammların miqdarı %-lə göstərilmişdir.

Sidik yollarında ən çox infeksiyaya səbəb olan mikroorqanizmlərin antibiotiklərə rezistentliyinin nəticələri 2 ci - cədvəldə verilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, *E.coli* ştammlarında rezistentlik ən çox hallarda β -laktam antibiotiklərindən ampisillinə (57%), seftriaksona (26%), sefuroksimə (26%), sefepimə (21%), seftazidimə (20%), sefiksimə (17%), sefotaksimə (15%), amoksisillin/klavulan turşusuna (14%) qarşı aşkar edilmişdir. Eyni zamanda bu ştammlar sulfanilamidlərdən - trimethoprim/sulfametoksazola (21%), xinolonlardan isə siprofloksasin (14%) və levofloksasinə də (13%) rezistentlik göstərmişdir. Ən az hallarda rezistentlik karbapenemlərdən ertapenem (rezistentlik yoxdur), meropenem (1%), imipenem (1%), fosfomisin (1%), nitrofurantoin (1%), aztreonam (1%), tigesiklinə (3%) qarşı müəyyən edilmişdir.

Klebsiella spp. ştammlarında ən çox hallarda ampisillinə (80%) qarşı aşkar edilmişdir. Digər β -laktam antibiotiklərdən onlar seftriaksona (45%), sefuroksimə (42%), seftazidimə (40%) sefepimə (37%), amoksisillin/klavulonata (32%), sefiksimə (32%) və sefotaksimə (31%) davamlı olmuşdur. Trimethoprim/sulfametoksazola (37%), və siprofloksasinə (22%) də davamlılıq müşahidə edilmişdir. Ən az hallarda rezistentlik karbapenemlərdən imipenemə (1%), aztreonama (1%), ertapenemə (2%), nitrofurantoinə (3%), fosfomisinə (4%) və tigesiklinə (4%) qarşı müəyyən olunmuşdur.

P.mirabilis ştammlarında davamlılıq ən çox ampisillinə (57%) olmuşdur, sonra trimethoprim/sulfametoksazola (37%), seftazidimə (22%) sefuroksimə (18%), amoksisillin/klavulan turşusuna (16%) qeydə alınmışdır. Ən az hallarda rezistentlik amikasin (2%), ertapenem (2%), tigesiklinə (2%), imipenem (4%), meropenemə (4%) qarşı aşkarlanmışdır. *P.aeruginosa* piperasillin/tazobactama (44%) və seftazidimə (42%) olmuşdur, ən az hallarda davamlılıq amoksisillin/klavulan turşusu (2%) və ampisillinə (2%) qarşı olmuşdur.

Qram (+) bakteriyalardan *E.faecalis*-in ən çox hallarda rezistentliyi ampisillinə (15%) və trimethoprim/sulfametoksazola (11%) qarşı, ən az hallarda rezistentliyi isə linezolidə (1%), vankomisinə (1%) qarşı göstərmişdir.

S.aureus-da ən çox hallarda rezistentlik benzilpenisillinə (48%), ən az hallarda rezistentlik linezolid (3%), teicoplanin (3%) və vankomisinə (3%); *CoNS*-da ən çox hallarda rezistentlik benzilpenisillinə (49%) və eritromisinə (37%) qarşı, ən az hallarda rezistentlik linezolid (2%) və vankomisinə (2%) aşkar edilmişdir. *S.agalactiae* ştammlarında ən çox hallarda rezistentlik benzilpenisillinə (40%), tetrasiklinə (40%), eritromisinə (40%) və ampisillinə (20%) müəyyən edilmişdir.

Şərti-patogen göbələklərdən *Candida spp.* izolyatları flukonazola 46% rezistentlik göstərmişdir.

Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi, *Enterobacteriaceae* fəsiləsindən olan *E.coli* izolyatları arasında GSBL sintezi 57%, *Klebsiella spp.*-də 80%, *P.mirabilis*-in 57% və *Pseudomonas spp.*-də 44% aşkar edilmişdir. Antibiotiklərə davamlılıq *Klebsiella spp.*-də ən yüksək səviyyədə qeydə alınmışdır ($p=0,2$). Bu nəticə statistik əhəmiyyətli hesab edilmişdir. GSBL müsbət *P.aeruginosa spp.* ştammları piperasillin/tazobaktama 25 (44%) ən yüksək davamlılıq göstərmişdir. GSBL fermentləri sintez edən bakteriyalar β -laktam antibiotiklərindən ampisillin, amoksisillin/klavulan turşusu, üçüncü nəsil sefalosporin preparatlarına rezistentlik göstərmişlər. *S.aureus* ştammları arasında 48% MRSA-da benzilpenisillin davamlılıq aşkar edilmişdir. *Enterococcus spp.*də VRE 0,8% rast gəlinmişdir.

Tədqiqatımızın növbəti mərhələsində GSBL sintez edən və etməyən ştammların antibiotiklərə həssaslığı öyrənilmişdir və nəticələr 4-cü cədvəldə verilmişdir.

GSBL sintez edən ştammların (*E.coli*, *Klebsiella spp.*, *P.mirabilis* və *P. aeruginosa*) ən yüksək həssaslığı fosfomisinə (90,1%, $p=0,2$) və amikasinə (82,1%, $p=0,2$) təyin edilmişdir. GSBL sintez etməyən eyni ştammların ən yüksək həssaslığı yenə fosfomisinə (95,1%, $p=0,2$) və amikasinə (91,7%, $p=0,2$) aşkar olunmuşdur.

Cədvəl 3. Sidikdən izolə olunmuş ən çox rezistent bakteriyaların antibiotiklərə davamlılığının nəticələri

Antibiotiklər	Mikroorqanizlər					
	<i>E.coli</i> (n=1119)	<i>Klebsiella</i> (n=340)	<i>Enterococcus</i> (n=120)	<i>Pseudomonas</i> (n=57)	<i>S.aureus</i> (n=40)	<i>P.mirabilis</i> (n=49)
Ampisillin	633 (57%)	272 (80%)	17 (15%)	1 (2%)	-	28 (57%)
Amoksisillin+klavulan t-u	162 (14,5%)	109 (32%)	-	1 (2%)	-	8 (16%)
Amikasin	21 (2%)	25 (7%)	-	5 (9%)	2 (5%)	1 (2%)
Piperasillin/tazobaktam	72 (6%)	66 (19%)	-	25 (44%)	-	3 (6%)
Trimethoprim/sulfamet	234 (21%)	125 (37%)	12 (11%)	2 (4%)	5 (16%)	18 (37%)
Seftazidim	234 (21%)	134 (39%)	-	24 (42%)	-	11 (22%)
Sefotaksim	165 (15%)	106 (31%)	-	-	-	3 (6%)
İmipenem	9 (1%)	18 (5%)	-	8 (14%)	-	2 (4%)
Vankomisin	-	-	1 (0,8%)	-	1 (3%)	-
Benzilpenisillin	-	-	4 (3%)	-	19 (48%)	-
Levofloksasin	144 (13%)	69 (20%)	8 (7%)	15 (26%)	3 (8%)	3 (6%)
Fosfomisin	30 (1%)	15 (5%)	-	-	-	5 (10%)
GSBL	633 (57%)	272 (80%)	-	25 (44%)	-	28 (57%)
MRSA	-	-	-	-	19 (48%)	-
VRE	-	-	1 (0,8%)	-	-	-

Cədvəl 4. GSBL (+) və GSBL (-) ştammlarda antibiotiklərə həssaslığın faizləri

Antibiotiklər	GSBL (+)	GSBL (-)		<i>P dəyəri</i>
Amikasın	82,1		91,7	0,2
Amoksisillin+klavulan t.	16,3	68,2		< 0,001
Trimethoprim/sulf-ol	24,8	63,4		< 0,02
Fosfomisin	90,1	95,1		0,2
Levofloksasin	16,2		74,3	< 0,001
Ampisillin/sulbactam	12,6	68,2		< 0,001
Piperasillin/tazobactam	18,7		66,1	< 0,001

Müzakirə SYİ bütün dünyada uroloji klinikalarda ən çox rast gəlinən problemlərdən biridir. Avropa Urologiya Assosiasiyası (EAU) 2019-cu ildə “Antibiotiklərə qarşı davamlılığın idarə olunmasına təsir və cari tövsiyələrə uyğun olaraq müalicə variantlarına uyğun SYİ müalicəsinə yeni alternativlər” mövzusunda simpozium keçirmişdir. Mikroorqanizmlərdə antibiotiklərə rezistentliyə qarşı mübarizə ÜST-nin prioritet məsələlərindən biridir. Antimikrob davamlılıq (antimicrobial resistance - **AMR**) üzrə Qlobal fəaliyyət planı (Global prevalence of infections in urology - GPIU) 2015-ci ilin may ayında Ümumdünya Səhiyyə Assambleyası tərəfindən təsdiq edilmişdir (33). Qlobal Fəaliyyət Planı yoluxucu xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsi üçün təhlükəsiz və effektiv dərman vasitələrini təmin etmək məqsədi daşıyır (who.int/news-room/fact-lists). Antimikrob Davamlılıqla Mübarizə üzrə Qlobal Fəaliyyət Planının 5 strateji hədəfi təyin olunmuşdur: antimikrob davamlılıq haqqında məlumatlılığı və anlayışı artırmaq, nəzarəti və tədqiqatı gücləndirmək, infeksiyaların yayılma tezliyini azaltmaq, antimikrob preparatların istifadəsini optimallaşdırmaq, antimikrob davamlılıqla mübarizəyə investisiya qoyulmasını təmin etmək (34, 35).

Tibb xidməti ilə əlaqəli SYİ törədicilərində, rezistent ştammların (GSBL, MRSA, VRE) artması müalicənin effektivliyini azaldığına və bəzi hallarda isə hətta ölümlə nəticələnə bilər. Bunun əsas səbəbi müalicədə rezistent ştammların yayılmasının nəzərə alınmaması ilə bağlıdır. Xüsusilə GSBL sintez edən *Enterobacteriaceae* fəsiləsinin nümayəndələri bütün dünyada əhəmiyyətli tibbi problem hesab olunur (37).

Bir məsələni diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, GSBL sintez edən bakteriyalar tək β -laktam deyil, eyni zamanda digər antibiotiklərə də davamlılıq yaradır. Xüsusi ilə GSBL üçüncü nəsil sefalosporinləri və monobaktamları hidroliz edir. Son dövrdə SYİ əsasən GSBL sintez edən qram-mənfi bakteriyalardan qaynaqlanır və sağlamlıq üçün təhlükəyə çevrilir. GSBL genləri müxtəlif antimikrob preparatlara (məsələn, aminoqlikozidlər, sulfanilamidlər və xinolonlar) qarşı rezistentlik genlərini daşıyan plazmidləri bakteriyalar bir çox dərmanlara davamlı ola bilər.

Azərbaycanda da bu problem aktual olaraq, bütün tibb müəssisələrində diqqət mərkəzində olmalıdır. Elə buna görə də, məqsədimiz SYİ törədiciləri arasında rezistent ştammları və onların yayılmasını müəyyən etmək, rezistentliyin qarşısının alınması üçün tədbirlərin hazırlanması olmuşdur.

Bu məqsədlə SYİ -lərinin öncə törədicilərini sonra isə onların antibiotiklərə davamlılığını təyin etmişik və əldə edilmiş nəticələrə görə bu problemin bizim ölkəmizdə də aktual olduğu müəyyən olmuşdur.

Aparığımız tədqiqatlar nəticəsində SYİ törədiciləri arasında *E.coli* (59,8%) ən çox rast gəlinmişdir, ondan sonra isə *Klebsiella spp.* (18,2%) olmuşdur. SYİ-ə səbəb olan *E.coli* ən az rezistentlik göstərdiyi antibiotiklər karbapenemlər (ertapenem, imipenem, meropenem), fosfomisin, nitrofurantoin, aztreonam, amikasin və tigesiklin, əksinə ən çox rezistentlik isə ampicillin, ikinci və üçüncü nəsil sefalosporinlər və trimetoprim/sulfametoksazol olmuşdur.

Lakin rezistentliyə gəldikdə isə *Klebsiella*ların antibiotiklərə davamlı ştammlarının rast gəlmə tezliyi *E.coli*-dən də çox təyin edilmişdir. Sonra isə *E.fecalis* (6%), *C.albicans* (3,3%) və *P.aeruginosa* (3%) olunmuşdur.

Klebsiella spp. ştammlarının səbəb olduğu SYİ-nin müalicəsində *Klebsiella*ların ən zəif davamlılıq göstərdiyi karbapenemlərdən imipenem, aztreonam, ertapenem nitrofurantoin, fosfomisin, tigesiklin olmuşdur. Bu bakteriyaların ən yüksək rezistent olduğu antibiotiklər: ampicillin, seftriakson, sefuroksim, seftazidim, trimetoprim/sulfametoksazol, sefepim, amoksisillin/klavulonat, sefiksim, sefotaksim, siprofloksasin, levofloksasin olaraq təyin edilmişdir.

Uroloji infeksiyalarda antibiotiklərə davamlılığın artması problemi digər ölkələrdə də aktual olaraq qalır ki, məs. Teker və əmək. sidik kulturalarda GSBL sintezi edən *E.coli* izolyatlarını 16%, Uslu et al. 22%, Alpay və başqaları isə *E.coli* 27%. *Klebsiella spp.* isə 18% aşkar etmişlər. Bizim tədqiqatımızda isə GSBL pozitiv *E.coli* 57%, *Klebsiella spp.* 80% olmaqla bu tədqiqatlara nisbətən daha yüksək aşkar edilmişdir. GSBL (+) ştammlarda antibiotiklərə davamlılığın araşdırıldığı bir çox tədqiqatlarda aminoqlikozid, xinolon və trimetoprim/sulfametoksazola həssaslığın əhəmiyyətli azalması baş vermişdir ki, bu da əhali arasında sefotaksim və seftriaksonun geniş istifadəsi CTX-M

fermentləri tipli GSBL (+) ştammların seleksiyası ilə əlaqələndirilir (36, 37, 38). Non-fermentativ *Pseudomonas spp.* və *A.baumannii*, həmçinin *Enterococcus spp.* yaşlı xəstələrdə, eyni zamanda reanimasiya və intensiv terapiya şöbəsində (nozokomial) müalicə olunan xəstələrdə daha çox aşkar edilmişdir. Nozokomial infeksiyalara səbəb olan *P.aeruginosa*-nın MDR ştammları uzun müddət kateterlərin istifadəsilə əlaqələndirilir.

Nəticə

Bizim nəticələrimizdə katererlə assosiasiyalı TSYİ olan xəstələrdə antibiotiklərə davamlı *Klebsiella spp.*, *Enterococcus spp.* törədiciləri üstünlük təşkil etmişdir.

Uropatogenlərin əksəriyyəti, xüsusilə GSBL sintez edən *E.coli*, *Klebsiella spp.*, *P.mirabilis*, *P.aeruginosa*, *S.aureus* (MRSA) və *Enterococcus spp.* (VRE), əlavə antibiotiklərə qarşı davamlılıq göstərdiyi üçün empirik müalicədə problem yaradır.

Şərti-patogen göbələklərdən *Candida spp.* tez-tez rast gəlinən uropatogenlər arasındadır və tədqiqatımızda flukonazola 46% rezistentlik müəyyən olunmuşdur. SYİ- da kandidauremiya zamanı effektiv müalicə nəticələri antibakterial preparatların istifadəsilə əlaqədardır.

SYİ olan xəstələrdə antibiotiklərə həssaslıq testi aparılmadan müalicədə antibiotiklərin təyini həmin törədicilərin rezistent ştammlarının seleksiyası ilə nəticələnir ki, bu da digər mikroorqanizmlər arasında yayılır [39, 40].

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən tibb müəssisələrində (klinikalar, laboratoriyalar) rezistent ştammların mərkəzləşdirilmiş qeydiyyatının aparılması həyata keçirilərsə və hər il nəşr olunan antibiotiklərə həssaslığın təlimatına (CLSI, EUCAST) riayət olunarsa rezistent ştammların mikroorqanizmlər arasında yayılaraq xəstəliklərin ağırlaşmalarının qarşısını almaq və eyni zamanda rezistentlik problemini də həll etməyə imkan verər.

Ədəbiyyat

1. Ahmed Al-Badr, Ghadeer Al-Shaikh. (2013). Recurrent Urinary Tract Infections Management in Women. Aug; 13(3): 359–367.
2. Ana, L., Flores-Mireles, Jennifer, N., Walker,* Michael Caparon, and Scott J. Hultgren. (2015). Urinary tract infections: epidemiology, mechanisms of infection and treatment options Nat Rev Microbiol. May; 13(5): 269–284.
3. Córdova, E., Lespada, M.I., Cecchini, D., et al.(2014). Prevalencia de gérmenes multirresistentes en infecciones del tracto urinario de la comunidad y asociadas a los cuidados de la salud. Actual SIDA Infectol. 22: pp.33–38.
4. Govender, Y., Gabriel, I., Minassian, V., Fichorova, R. (2019). The Current Evidence on the Association Between the Urinary Microbiome and Urinary Incontinence in Women. Front. Cell. Infect. Microbiol. 9, 133.
5. Hudson, R.E., Job, K.M., Sayre, C.L., Krepkova, L.V., Sherwin, C.M., Enioutina, E.Y.(2022). Examination of Complementary Medicine for Treating Urinary Tract Infections Among Pregnant Women and Children. Front. Pharmacol. 13.
6. Kranz, J., Schmidt, S., Lebert, C., et al. (2018). The 2017 update of the German clinical guideline on epidemiology, diagnostics, therapy, prevention, and management of uncomplicated urinary tract infections in adult patients: part 1. Urol Int.100: 263–270.
7. Pat, J.J., Steffens, M.G., Witte, L.P.W., Marcelissen, T.A.T., Blanker, M.H.(2022). Comparison of the diagnostic yield of routine versus indicated flowmetry, ultrasound and cystoscopy in women with recurrent urinary tract infections. Int Urogynecol J. Aug;33(8):2283-2289.
8. Zykov, IN., Sundsfjord, A., Småbrekke, L., Samuelsen, O. (2016). The antimicrobial activity of mecillinam, nitrofurantoin, temocillin and fosfomycin and comparative analysis of resistance patterns in a nationwide collection of ESBL-producing Escherichia coli in Norway 2010-2011. Infect Dis (Lond); 48: 99-107.
9. Song, C.H., Kim, Y.H., Naskar, M., Hayes, B.W., Abraham, M.A., Noh, J.H., Suk, G., Kim, M.J., Cho, K.S., Shin, M. et al. (2022). Lactobacillus crispatus Limits Bladder Uropathogenic

- E.coli Infection by Triggering a Host Type I Interferon Response. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, 119.
10. Mike, L.A., Smith, S.N., Sumner, C.A., Eaton, K.A., Mobley, H.L. (2016). Siderophore vaccine conjugates protect against uropathogenic *Escherichia coli* urinary tract infection. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*, 113, 13468–13473.
 11. Azap, ÖK, Arslan, H., Şerefhanoglu, K. et al. (2010). Risk factors for extended-spectrum β -lactamase positivity in uropathogenic *Escherichia coli* isolated from community-acquired urinary tract infections. *Clin Microbiol Infect.* 16(2): 147-51.
 12. Garcia-Solache, M., Rice, L.B. (2019). The Enterococcus: A Model of Adaptability to Its Environment. *Clin. Microbiol. Rev.* 32.
 13. Perez-Carrasco, V., Soriano-Lerma, A., Soriano, M., Gutierrez-Fernandez, J., Garcia-Salcedo, J.A. (2021). Urinary Microbiome: Yin and Yang of the Urinary Tract. *Front. Cell. Infect. Microbiol.* 11.
 14. Ip M, Lai, CK., Fung, KSC et al. (2017). Activity of temocillin and 15 other agents, including fosfomycin and colistin, against Enterobacteriaceae in Hong Kong. *Eur J Clin Microbiol Infect Dis*; 36: 2491-94.
 15. Scangarella-Oman, N.E.; Hossain, M.; Hoover, J.L.; Perry, C.R.; Tiffany, C.; Barth, A.; Dumont, E.F. (2022). Dose Selection for Phase III Clinical Evaluation of Gepotidacin (GSK2140944) in the Treatment of Uncomplicated Urinary Tract Infections. *Antimicrob. Agents Chemother.* 66.
 16. Shaikh, S., Fatima, J., Shakil, S., Rizvi, S.M., Kamal, M.A. (2015). Antibiotic resistance and extended spectrum beta-lactamases: Types, epidemiology and treatment. *Saudi J. Biol. Sci.* 22, 90–101.
 17. Mancuso, G., Midiri, A., Gerace, E., Biondo, C. (2021). Bacterial Antibiotic Resistance: The Most Critical Pathogens. *Pathogens*, 10, 1310.
 18. Sojo-Dorado, J., Lopez-Hernandez, I., Rosso-Fernandez, C., Morales, I.M., Palacios-Baena, Z.R., Hernandez-Torres, A., Merino de Lucas, E., Escola-Verge, L., Bereciartua, E., Garcia-Vazquez, E. et al. (2022). Effectiveness of Fosfomycin for the Treatment of Multidrug-Resistant *Escherichia coli* Bacteremic Urinary Tract Infections: A Randomized Clinical Trial. *JAMA Netw. Open* 5.
 19. Orrego-Marin, CP., Henao-Mejia, CP., Cardona-Arias, JA. (2014). Prevalencia de infección urinaria, uropatógenos y perfil de susceptibilidad antimicrobiana. *Acta Med Colomb*; 39: 352–358.
 20. Sawa, T., Kooguchi, K., Moriyama, K. (2020). Molecular diversity of extended-spectrum beta-lactamases and carbapenemases, and antimicrobial resistance. *J. Intensive Care*, 8, 13.
 21. Schmiemann, G., Kniehl, E., Gebhardt, K., et al. (2010). The diagnosis of urinary tract infection: a systematic review. *Dtsch Arztebl Int*; 107: 361–367.
 22. Chu, CM., Lowder, JL. (2018). Diagnosis and treatment of urinary tract infections across age groups. *Am J Obstet Gynecol*; 219: 40–51.
 23. Castanheira, M., Simner, P.J., Bradford, P.A. (2021). Extended-spectrum beta-lactamases: An update on their characteristics, epidemiology and detection. *JAC-Antimicrob. Resist.* 3.
 24. Kaye, KS., Rice, LB., Dane, AL., et al. (2019). Fosfomycin for injection (ZTI-01) versus piperacillin-tazobactam for the treatment of complicated urinary tract infection including acute pyelonephritis: ZEUS, a phase 2/3 randomized trial. *Clin Infect Dis.*; 69(12): 2045-56.
 25. Titelman, E., Iversen, A., Kahlmeter, G., Giske, CG. (2011). Antimicrobial susceptibility to parenteral and oral agents in a largely polyclonal collection of CTX-M-14 and CTX-M-15-producing *Escherichia coli* and *Klebsiella pneumoniae*. *APMIS*; 119: 853-63.
 26. Chen, YT., Murad, KA., Ng, LS., Seah, JTH., Park, JJ., Tan, TY. (2016). In vitro efficacy of six alternative antibiotics against multidrug resistant *Escherichia coli* and *Klebsiella pneumoniae* from urinary tract infections. *Ann Acad Med Singapore*; 45: 245-50.

27. Lutfiye, Oksuz. (2009). Typing of extended-spectrum beta-lactamases in *Escherichia coli* and *Klebsiella* spp. strains and analysis of plasmid profiles. *May. Mikrobiyoloji Bülteni* 43(2):183-94
28. Flores-Mireles, AL., Walker, JN., Caparon, M., et al. (2015). Urinary tract infections: epidemiology, mechanisms of infection and treatment options. *Nat Rev Microbiol*; 13: 269–284.
29. Soderstrom, B., Pittorino, M.J., Daley, D.O., Duggin, I.G. (2022). Assembly dynamics of FtsZ and DamX during infection-related filamentation and division in uropathogenic *E. coli*. *Nat. Commun.* 13, 3648.
30. Sandra G. Nabal Díaz, Olga Algara Robles, and Juan M. García-Lechuz Moya (2022). New definitions of susceptibility categories EUCAST 2019: clinic application. *35(Suppl 3): 84–88.*
31. European Committee on Antimicrobial Susceptibility Testing. (2020). Breakpoint tables for interpretation of MICs and zone diameters. Version 10.0, valid from 2020-01-01 [İnternet]. Basel, Switzerland: EUCAST 15 Mart.
32. Alpay, Y., Yavuz, MT., Aslan, T., Büyükzengin, B. (2017). Genişlemiş spektrumlu beta-laktamaz pozitif *Escherichia coli* ile oluşan komplike olmayan üriner sistem infeksiyonlarının tedavisinde oral antibiyotikler karbapenemlere alternatif olabilir mi? *ANKEM Derg.* 2017;31(3):85-91. <https://doi.org/10.5222/ankem.085>.
33. Choe, HS., Lee, SJ., Cho, YH., et al. (2018). Aspects of urinary tract infections and antimicrobial resistance in hospitalized urology patients in Asia: 10-year results of the Global Prevalence Study of Infections in Urology (GPIU). *J Infect Chemother*; 24: 278–283.
34. Tandogdu, Z., Wagenlehner, FM. (2016). Global epidemiology of urinary tract infections. *Curr Opin Infect Dis*; 29: 73–79.
35. Wagenlehner, F., et al. (2016). The global prevalence of infections in urology (GPUI) study: a worldwide surveillance study in urology patients. *Eur Urol Focus.* 2(4):345–7.
36. Adhi, Kristianto Sugianli, Franciscus, Ginting, Ida Parwati, Menno D de Jong, Frank van Leth (2021). Constance Schultsz Antimicrobial resistance among uropathogens in the Asia-Pacific region: a systematic review *JAC-Antimicrobial Resistance*, Volume 3, Issue 1, March dlab003, <https://doi.org/10.1093/jacamr/dlab003>.
37. Roshan Pandit, Balkrishna Awal, Sumesh Shreekhanda Shrestha, Govardhan Joshi, Basista Prasad Rijal, and Narayan Prasad Parajuli (2020). Extended-Spectrum β -Lactamase (ESBL) Genotypes among Multidrug-Resistant Uropathogenic *Escherichia coli* Clinical Isolates from a Teaching Hospital of Nepal Published online. Apr 15. doi: 10.1155/2020/6525826 PMID: PMC718101
38. Veeraraghavan, B., Bakthavatchalam, Y.D., Sahni, R.D. (2021). Oral Antibiotics in Clinical Development for Community-Acquired Urinary Tract Infections. *Infect. Dis. Ther.* 10, 1815–1835.
39. Aisling, T., Looney, MB., BCh, BAO, Elaine, J., Redmond, MB., BCh, Naomi M. Davey, MB, BCh, Pdraig J. Daly, MD, Carole, Troy, BSc,^c Brian F. Carey, MB, BCh, and Ivor M. Cullen, MD (2017). Methicillin-resistant *Staphylococcus aureus* as a uropathogen in an Irish setting. *Apr*; 96(14): e4635. doi: 10.1097/MD.0000000000004635
40. Rodriguez-Manas, L. (2020). Urinary tract infections in the elderly: A review of disease characteristics and current treatment options. *Drugs Context*, 9, 1–8.

Göndərildi: 25.01.2024

Qəbul edilib: 09.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/170-173>

Sevinc Verdiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sevincverdiyeva0199@gmail.com

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA BİOLOJİ PREPARATLARIN İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Kənd təsərrüfatının inkişafı nəticəsində yaranan aqroekosistemlər insan və təbiət əməyinin birgə məhsuludur. Aqroekosistemlərin xarakteri və onların məhsuldarlığı təbii şəraitdən asılı olmaqla yanaşı, eyni zamanda elm və texnikanın inkişaf səviyyəsi, xüsusilə kənd təsərrüfatının istehsal intensivliyindən də asılıdır. Kənd təsərrüfatı intensivliyinin artması bir tərəfdən insanların ərzaq təminatının yüksəlməsinə şərait yaradırsa da, digər tərəfdən isə torpaqlarda ekoloji problemlərinin də yaranmasına gətirib çıxarır. Bu gün müasir kənd təsərrüfatı üçün əsas prioritet istiqamət torpaqların münbitliyinin mühafizəsi ilə yanaşı, hər torpaqdan mümkün qədər çox, az əmək sərf etməklə ən keyfiyyətli məhsul istehsalını təmin etməkdir. Aydındır ki, aqrokimyəvi maddələrdən (kimyəvi gübrələrdən) tamamilə imtina etməklə yüksək məhsuldarlığı qorumaq mümkün deyil, lakin onların tətbiqi səviyyəsini dəfələrlə azaltmaq olar. Problemin qismən də olsa həlli üçün aqrokimyəvi maddələrin istifadəsinə real alternativ olaraq aqrosenozda ekoloji vəziyyətə praktiki təsir göstərmədən oxşar funksiyaları təmin edən mikrob preparatlarının istifadə imkanlarının araşdırılması aktual məsələlərdəndir və bu istiqamətdə bir sıra tədqiqatlar aparılmaqdadır. Mikrobiota torpağın ayrılmaz və əvəzolunmaz tərkib hissəsidir, aqrosenozlarda bitkilərə kompleks təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir.

Açar sözlər: müasir kənd təsərrüfatı, ənənəvi gübrələr, biopreparata, bitki-mikrob sistemi, ekoloji problemlər

Sevinj Verdiyeva
Baku State University
master student
sevincverdiyeva0199@gmail.com

Perspectives of the use of biological preparations in agriculture

Abstract

Agroecosystems created as a result of agricultural development are a joint product of human and nature. The nature of agroecosystems and their productivity depends on natural conditions, but also on the level of development of science and technology, especially on the production intensity of agriculture. The increase in agricultural intensity, on the one hand, creates conditions for increasing the food supply of people, but on the other hand, it also leads to the emergence of environmental problems in the soil. Today, the main priority direction for modern agriculture is to ensure the production of the highest quality products with as little labor as possible from each land, along with the protection of soil fertility. It is clear that it is impossible to maintain high productivity by completely abandoning agrochemicals (chemical fertilizers), but the level of their application can be reduced many times. As a real alternative to the use of agrochemicals in order to solve the problem at least partially, it is important to investigate the possibilities of using microbial preparations that provide similar functions without having a practical effect on the ecological situation in agrosenosis, and a number of studies are being conducted in this direction. Microbiota is an integral and irreplaceable component of the soil, it has the ability to have a complex effect on plants in agrosenosis.

Keywords: *modern agriculture, traditional fertilizers, biopreparation, plant-microbe system, environmental challenges*

Giriş

Torpaq mikrobiomu müxtəlif amillərin, o cümlədən aqrosenzlarda bioloji proseslərin fəallığını və istiqamətini müəyyən edən təsərrüfat sistemlərinin təsirinə həssasdır. Bu səbəbdən də torpaq mikrobiosenzunun vəziyyəti aqrosistemlərə mənfi təsirin obyektiv qiymətləndirilməsini təmin edən vasitə olaraq əhəmiyyətlidir. Belə ki, bir çox mikroorqanizmlər torpaqların vəziyyətinin və onlarda gedən proseslərin istiqamətinin bioindikatorlarıdır.

Bitkilərlə əlaqəli olan faydalı mikroorqanizmlərin mikrob – gübrələri və ya mikrob – pestisitləri bitkilərin qidalanma səmərəliliyini və stresə dözümlülüyünü eyni zamanda aqroekosistemlərin ekoloji dayanıqlığını yaxşılaşdırmaq üçün yeni biotexnoloji vasitələrin çevrilməsi üçün böyük potensiala malikdir.

Əsas hissə. Kənd təsərrüfatının inkişafının müasir şəraitində təkcə ənənəvi kimyəvi gübrələrin deyil, həm də mikrobioloji preparatların istifadəsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Mikrobioloji preparatlar kifayət qədər uzun müddətdir məlumdur, lakin onların effektivliyi kimyəvi gübrələri əvəz etmək üçün kifayət deyil. Məlumdur ki, yüksək məhsuldarlığın qorunması aqrokimyəvi maddələrin tam rədd edilməsi ilə qeyri-mümkündür, lakin onların tətbiqinin səviyyəsi dəfələrlə azaldıla bilər. Bu olmadan məhsul istehsalının adaptiv formalarının inkişafı mümkün deyil. Bitkilərin becərilməsinin gedişində onlar əsasən mikroorqanizmlərlə simbiolozlara görə əlverişsiz mühit şəraitinə uyğunlaşmaq qabiliyyətini itirmişlər. Kənd təsərrüfatında azot gübrələrinə ehtiyac artır, lakin bu, tam ödənilmir və onların qiyməti yüksəkdir. Atmosferdən molekulyar azotun sabitləşməsi torpağın azot fondunun toplanması və kənd təsərrüfatı bitkilərinin qidalandırılması, onun həcmi və əhəmiyyəti baxımından azot gübrə sənayesini üstələyən ən güclü vasitələrdən biridir. Bioloji preparatların istifadəsinin effektivliyi və atmosfer azotunun sabitləşməsinin ölçüsü bitkinin növündən və aqroklimatik zonadan asılıdır.

Bitkiləri xəstəliklərdən, zərərvericilərdən və əlaq otlarından qorumaq üçün hər il külli miqdarda müxtəlif pestisidlərin istifadəsi, həmçinin daha keyfiyyətli məhsul əldə etmək üçün mineral gübrələrin kimyəvi duzlarından istifadə makro-, mezo-, mikroflora və fauna torpaqlarının degenerasiyasına səbəb olur. Torpağın mineralaşması və üzvi qalıqların nəmlənməsi prosesində tarazlıq pozulur. Bu, münbit torpaq qatının deqradasiyasına, aktiv humusun itirilməsinə, humus qatının qalınlığının azalmasına gətirib çıxarır. Dezinfeksiyaedici maddələrin, fungusidlərin və gübrələrin istifadəsini azaltmaq variantlarından biri kimi canlı mikroorqanizmlərin və onların sporlarının ştammları əsasında mikrobioloji gübrələrin istifadəsi təklif olunur (1).

Hazırda mikrob preparatlarının istifadəsinə yeni yanaşmalar işlənib hazırlanmışdır ki, bunlar da mikrob-bitki qarşılıqlı təsirinin stimullaşdırılmasına əsaslanır. Mikrobioloji gübrələr sahəsində bütün bu nailiyyətlər torpağa və ətraf mühitə kimyəvi yükün əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına kömək edir, çünki onlar fungusidlərin və dezinfeksiyaedici maddələrin istifadəsini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər, həmçinin azot və fosfor gübrələrinin istifadəsini azalda bilər. Elmi və tədqiqat məlumatları göstərir ki, mikrobioloji preparatlar taxıl istehsalının iqtisadi komponentinə müsbət təsir göstərir (2).

Klassik mikrobioloji gübrələr azotobakterin və avtoxton mikroflora olaraq məlumdur.

Son zamanlarda assosiativ bakteriyalara əsaslanan mikrobioloji preparatlar yaratmaq üçün kökləri aktiv şəkildə kolonizasiya edə bilən ştammlardan istifadə olunur ki, bu da paxlalı olmayan bitkilərin (çəltik, buğda, çoxillik dənli otlar kimi təsərrüfat bitkilərinin) rizosferinin süni şəkildə zənginləşməsinə şərait yaradır. Azot fiksasiya səviyyəsini artırmağın ən əlçatan yolu, toxumların birbaşa mikroorqanizmlərlə aşılması (inokulyasiyası) ilə bakteriyaların aktiv ştammlarının bitkilərin rizosferinə daxil edilməsidir.

Arid zonada bitkilər və bakteriyalar arasında simbiolozun olduqca zəif olması haqqında məlumatlar var. Bu hadisənin öyrənilməsi təkcə arid zonada simbiolozun mövcudluğunu sübut etmək üçün deyil, həm də mikroorqanizmlərin növ tərkibini öyrənmək üçün aktual və vacibdir, çünki bu

əsasda bu torpaqların məhsuldarlığını artıran yeni mikrobioloji preparatlar hazırlana bilər (3), (4).

Kənd təsərrüfatının inkişafının indiki mərhələsində bitki-mikrob sistemlərinin aktivləşdirilməsi canlı mikroorqanizmlərdən istifadə etməklə mümkündür. Eyni zamanda, onların konkret torpaq-iqlim zonalarında səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün şəraitin hərtərəfli öyrənilməsinə ehtiyac var (5).

Bu, torpaq icmalarının - bir çox mikroorqanizmlərin, o cümlədən bakteriyaların, göbələklərin, nematodların, aktinomisetlərin, virusların və s. mənbələrinin inanılmaz müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Mikrobiota torpağın əvəzolunmaz və ayrılmaz tərkib hissəsidir, aqrosenozlarda bitkilərə kompleks təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Onun bilavasitə iştirakı ilə azotun bioloji fiksasiyası, fosfat mobilizasiyası, böyümənin stimullaşdırılması, biomühafizə, humusun əmələ gəlməsi həyata keçirilir. Torpaqdakı mikroblar nadir hallarda bərabər sayda olur və ya ardıcıl fəaliyyət göstərirlər ki, bu da populyasiyaları xarakterizə etmək qabiliyyətini xeyli məhdudlaşdırır (6).

Bir çox mikroorqanizmlər torpaqdan nisbətən az miqdarda ayrılır, lakin qidanın mövcudluğuna və əlçatanlığına, bitkilərin inkişafına və ətraf mühitin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Toxumlar mikrob preparatları ilə bakteriyalaşdırıldıqda, üzvi əkinçiliyin ayrılmaz elementi olan aqrobiosenzlara faydalı mikrobiota daxil olur (7), (8), (9).

Müasir kənd təsərrüfatının inkişafı ardıcıl olaraq yüksək məhsul əldə etməyə və yüksək keyfiyyətli toxum istehsalına yönəlib. Bununla əlaqədar olaraq, torpaq şəraitini düzəldən dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyaları hazırlanır. Bitkilərin fərdi fenotipik xüsusiyyətləri kök sistemlərinin yaxınlığındakı yerli torpaq şəraiti ilə müəyyən edilir. Beləliklə, bitki hündürlüyünün dağılması torpaqda enerji ehtiyatlarının və qida maddələrinin məkan paylanmasından asılıdır və genetik norma ilə məhdudlaşır (10).

Mikrob preparatlarının yaradılması sahəsində aparılan bir çox tədqiqatlar göstərir ki, düzgün seçilmiş və tətbiq edilən mikrob preparatları torpaqların biokimyəvi aktivliyini müsbət təsir göstərir.

Mürəkkəb fəaliyyət göstərən bioloji məhsulların yaradılması, eyni zamanda onlara biogübrələrin, funqisidlərin və insektisidlərin istehsalı bitkilərin bioloji mühafizəsinin bir çox problemlərini həll etməyə və son məhsulların (tərəvəz, meyvə, otlar və heyvan yemi) keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa, habelə torpaqların vəziyyətini və məhsuldarlığını artırmağa imkan vermişdir. Bu öz növbəsində, kimyəvi bitki mühafizə vasitələrinin – herbisidlərin, funqisidlərin, mineral gübrələrin istifadəsinin azalmasına və ya ləğvinə gətirib çıxarır. Nəticədə kimyəvi vasitələrlə torpağa, xüsusən də aqro faydalı mikroorqanizmlərə düşən yük azalır. Bu da faydalı mikrofloranın miqdarını, deməli, torpağın münbitliyini artırmaqla torpağın bioloji aktivliyini artırır (11), (12), (13).

Nəticə

Çox vaxt kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırmağa kömək edən bakterial preparatlar yaratmaq üçün *Rhizobiaceae* ailəsinə aid mikroorqanizmlərdən, həmçinin *Azotobacter*, *Bacillus*, *Pseudomonas*, *Agrobacterium* və *Azospirillum* cinslərindən istifadə olunur. Bu cür preparatlar ekoloji cəhətdən təhlükəsizdir, çünki onlar təbii obyektlərdən təcrid olunmuş mikroorqanizmlər əsasında yaradılır. Mono- və kompozit preparatlar üçün əsas kimi bitkilər seçilərkən, bioloji aktiv maddələr istehsal edən, fosfataza aktivliyi nümayiş etdirən, atmosfer azotunu fiksasiya edən, fitopatogenlərin inkişafına maneə törədən və bitki əmələ gəlməsini stimullaşdıran ştammlara üstünlük verilir (14), (15). Bu zaman seçilmiş mikroorqanizmlər bitkilərin kök sistemə münasibətdə kolonizasiya aktivliyinə və onların rizosferində birgə yaşamaq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar (16), (17).

Ədəbiyyat

1. Ivanova. I. YU., k. s.-kh. n., s. n. s., D. A. Dement'ev, k. s.-kh. n., n. s – (2021). Vliyanie mikrobiologicheskikh preparatov na urozhnost' yarovoi myagkoi pshenitsy, c.128.
2. Koryagina, N.V., Koryagin, Yu.V., Efremova, S.Yu., Koryagina, E.Yu. (2016). Microbiological preparations as ensuring the environmental friendliness of agricultural production //XXI vek:

- itogi proshlogo i problemy nastoyashchego plyus. V. 30. No. 2. pp. 179–184 (in Russian).
3. Fatina, P. N. Primenenie mikrobiologicheskikh preparatov v sel'skomkhozaistve/Vestnik AGTU.2007. № 4 (39), str. 133-136, Biologiya, ehkologiya.
 4. Ignatov, V.V. (2005). Molekulyarnye osnovy vzaimootnoshenii assotsiativnykh mikroorganizmov s rastenyami / Otv. red. – M.: Nauka. – 262 s.
 5. Faizova, V.I., Tskhovrebov, V.S., Lysenko, V.YA. i dr. (2020). // Tekhnologiya primeneniya mikrobykh preparatov na chernozeme obyknovennom v zone neustoichivogo uvlazhneniya Tsentral'nogo Predkavkaz'ya / Zemledelie.
 6. Vlasova, O.I., Perederieva, V.M., Volters, I.A. et al. (2015). Change in microbiological activity under the effect of biological factors of soil fertility in the central forecaucasus chernozems // Biology and Medicine.
 7. Kazeev, K.SH., Kolesnikov, S.I. (2012). Biodiagnostika pochv: metodologiya i metody issledovaniy. Rostov-na-Donu: Izdatel'stvo Yuzhnogo federal'nogo universiteta, 2012. 260 s.
 8. Podkolzin, O.A., Antsiferov, O.B. (2008). Agroehkologicheskii monitoring regiona Kavkazskikh mineral'nykh vod // Udobreniya i sredstva zashchity rasteniy v intensivnom zemledelii: materialy nauchnoprakticheskoi konferentsii. Persianovskii: Donskoi gosudarstvennyi agrarnyi universitet. c.48.
 9. Shvets, T.V. (2009). Plodorodie pochv nizmennozapadinnogo agro landshafta AzovOKubanskoi nizmennosti pri vzdelyvanii sel'skokhozyaistvennykh kul'tur: avtoref. diss. kand. s-kh. nauk. Krasnodar. s. 14-18.
 10. Sviridova, O.V., Vorob'ev, N.I., Provorov, N.A., Orlova, O.V., Rusakova, I.V., Andronov, E.E., Pishchik, V.N., Popov, A.A., Kruglov, YU.V. (2016). Vyravnivanie pochvennykh uslovii dlya razvitiya rasteniy pri destruktсии rastitel'nykh ostatkov mikrobnymi preparatami Sel'skokhozyaistvennaya biologiya.
 11. Volkogon, V.V., Nadkernichna, O.V., Kovalevska, T.M. (2006). Microbial preparations in agriculture: theory and practice. Kyiv: Ahrarna nauka. 312 p. (In Ukrainian).
 12. Kozar, S.F., Nadkernichnyj, S.P., Sherstoboev, M.K., Patika, V.P. (1998). Development of complex biopreparations for soil restoration. Biulleten in-tu s.-kh. mikrobiol. V. 2, pp. 30–33. (In Ukrainian).
 13. Morgun, V.V., Kots, S.Y., Kirichenko, O.V. (2009). Growth stimulating rhizobacteria and their practical application. Fisiol. biokhim. kult. rasteniy. 41 (3), 187–207. (In Russian).
 14. Antipchuk, A.F., Kantseljaruk, R.M. (1985). The effect of Azotobacter on cucumber seeds germination. Mikrobiol. zh. 47 (2), pp.19–23. (In Russian).
 15. Strunnikova, O.K., Shakhnazarov, V.Ju., Vishnevskaya, N.A., Chebotar, V.K., Tikhonovich, I.A. (2008). Interactions between Fusarium culmorum and Pseudomonas fluorescens in the rhizosphere of barley. Mikol. fitopatol. V. 1, P. 70–77. (In Russian).
 16. Antipchuk, A. F., Skochinkaja, N.N. (1993). To the question about colonizing ability of Azotobacter genus bacteria beet. Mikrobiol. zh. 55 (3), 44–47. (In Russian).
 17. Lui Xuming, Zhao Hongxing, Chen Sanfeng. (2006). Colonization of maize and rice plants by strain Bacillus megaterium C4. Curr. Microbiol. 52 (3), 186–190. (In Russian).

Göndərildi: 15.02.2024

Qəbul edilib: 16.04.2024

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA MATHEMATICS AND MECHANICS

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/174-178>

Lalə Qocayeva
Gəncə Dövlət Universiteti
pedaqogika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
lalaqocayeva1@gmail.com

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASININ PREDMETİ, VƏZİFƏLƏRİ VƏ METODLARI

Xülasə

Riyaziyyat (yunanca, mathema, “bilik, elm, öyrənmək) - ədədlər (hesab və ədədlər nəzəriyyəsi), düsturlar və əlaqəli strukturlar (cəbr), fiqurlar və fəzalar (həndəsə), kəmiyyətlər və onların dəyişmələri (riyazi analiz) kimi mövzuların öyrənilməsinə əhatə edir. Onun dəqiq əhatə dairəsi və ya epistemoloji statusu haqqında ortaq razılaşma yoxdur.

Riyaziyyat təbiət elmləri, mühəndislik, tibbi, maliyyə, kompüter elmi və sosial elmlər də daxil olmaqla bir çox sahə üçün vacibdir. Riyaziyyatın bəzi sahələri, məsələn, statistika və oyunlar nəzəriyyəsi, onların tətbiqi ilə birbaşa əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilir və çox vaxt tətbiqi riyaziyyat adı altında qruplaşdırılır.

Riyaziyyat yazılı qeydlərin mövcud olduğu antik dövrlərdən bəri bəşəri fəaliyyət sahəsi olmuşdur. Bütün elmlərin kraliçası hesab olunan riyaziyyat iki min ildən artıqdır ki, insanları maraqlandıran məsələlərin və bəşəriyyət üçün qaranlıq qalan fenomenlərin izahatının axtarışındadır.

İndiki zamanda riyazi təfəkkür insan fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri üzrə tətbiqini tapmışdır: riyazi və statistik təhlil siyasi tədqiqatlarda, qədim artefaktların həqiqiliyinin müəyyənləşdirilməsində, nəqliyyat magistrallarının yükünün analizində, aqrarsənaye sahəsində davamlı məhsul təminatının strategiyasının formalaşmasında istifadə olunur.

Açar sözlər: riyaziyyat, metodika, riyazi analiz, statistik təhlil, tətbiqi riyaziyyat

Lala Gojayeva
Ganja State University
PhD in pedagogical sciences
lalaqocayeva1@gmail.com

Subject, functions and methods of mathematics teaching methodology

Abstract

Mathematics (from Greek, mathema, “knowledge, science, to learn”)- involves the study of such topics as numbers (arithmetic and number theory), formulas and related structures (algebra), figures and percentages (geometry), quantities and their transformations (mathematical analysis) its precise scope there is no common agreement about its precise scope or epistemological status.

Mathematics is important to many fields, including the natural sciences, engineering, medicine, finance, computer science, and the social sciences. Some areas of mathematics, such as statistics and game theory, are developed in direct relation to their application and are often grouped under the name of applied mathematics.

Mathematics has been a field of activity since ancient times when written records existed. Mathematics, which is considered the queen of all sciences, has been searching for explanations of the issues that interest people and the phenomena that remain obscure for mankind for more than two thousand years.

Mathematical thinking is a human activity at the present time. It has found its application in various aspects: mathematical and statistical analysis is used in political research, in the analysis of the load of transport highways, in the formation of the strategy of sustainable production in the field of agro-industry.

Keywords: *mathematics, methodology, mathematical analysis, statistical analysis, applied mathematics*

Giriş

Bir çox yüzilliklərdə dünyanın bütün ölkələrində riyaziyyat ümumi təhsil sisteminin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Bu, tədris fənninin şəxsiyyətin formalaşmasında nadir əhəmiyyətə malik olması ilə izah edilir. Riyaziyyatın təhsil, inkişaf etdirmə potensialı olduqca böyükdür. Təfəkkürün hərtərəfli elementi məntiqdır. Müasir insanda özünü dərk etmədə və başqaları ilə ünsiyyətdə istifadə olunan təfəkkürün tam inkişafı, mühakimələrin gedişində və təfəkkür nümunələri ilə tanışlıq məlum məntiqi mədəniyyəti formalaşdırmadan mümkün deyil.

Riyaziyyat bütün idrak proseslərini inkişaf etdirir, həm də insanı elmi yaradıcılığın ilk təcrübəsinə, dünyanın elmi mənzərəsinin öyrənilməsinə aparır.

“Riyaziyyat insanda doğruluq, obyektivlik, inadkarlıq, əməksevərlik kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına, dünyanın estetik qavranılmasına, estetik komponentlər daxil olan emosional hislərin genişlənməsinə kömək edir. Fikirlər aləmi, mücərrəd obyektlər, formalar, münasibətlər, məntiqi konstruksiyalar aləmin estetik əsası kimi olduqca mühüm keyfiyyətlərdir... Müasir aləmdən baş çıxarmaq üçün hər kəsə riyazi xarakterli bilik və bacarıqlar lazımdır (hesablama vərdisləri, EHM-dən istifadə, hündəsi kəmiyyətlərin ölçülməsi, hündəsi fiqurları tapmaq və təsvir etmək, funksiyalarla və qrafiklərlə işləmək, tənəsüblər, tənliklər, bərabərsizliklər, onların sistemini qurmaq və həll etmək, çoxluqlar və stoxastik biliklər və s.). Riyaziyyatın əhəmiyyətini ümumiləşdirmələr aparmaq prosesində daha yaxşı başa düşmək olar” (Quliyev, 2009: 37-38).

“İslam dünyasında riyaziyyat 750-ci ildən sonra, Abbasilərin hakimiyyəti dövründə yayılmağa başladı. Məhəmməd bin Musa əl Xarəzmi islam tarixində ilk riyaziyyatçılardandır. Adından bilinir ki, Özbəkistan doğumludur. Məşhur 4 kitabın müəllifidir: biri coğrafiya, biri astronomiya, biri hündəsə, biri isə cəbr kitabıdır. Bunlardan ən məşhuru “Al-Cəbir və Al-Mukabele”dir. Cəbr sözünün tarixi də bu kitabdan başlayır; ilk dəfə bu kəlmə bu əsərdə istifadə edilmişdir” (2).

Hər bir xüsusi metodika, o cümlədən riyaziyyat tədrisi metodikası pedaqogika elminin bir sahəsi olub, ümumpedaqoji qanunauyğunluqlar əsasında təlim-tərbiyənin konkret məsələlərini öz spesifikasiyasına uyğun həll edilir. Tədris metodikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri tələbələrə müstəqil təfəkkür metodlarını və fəaliyyətin elmi cəhətdən əsaslandırılması kimi keyfiyyətləri aşılamaqdan ibarətdir. Riyaziyyatı fənnini tədris edən müəllim şagirdlərin başa düşdüyü şəkildə, elmi cəhətdən qüsursuz, yüksək səviyyədə şərh verməli və bununla da şagirdlərdə elmi biliklərə həvəsi və tələbatı artırmağa çalışmalıdır.

“Müəllim riyaziyyat tədrisi metodikasını öyrənməklə ümumi pedaqoji səviyyəni yüksəldir, pedaqoji işin ümumi metodlarını mənimsəyir. Riyaziyyatın müxtəlif üsullarını öyrənir. Onları müqayisə edir.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat tədrisinin məqsədləri aşağıdakılardır:

1.Şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi əsasında riyazi anlayışların mənimsənilməsi;

2.Riyazi vərdislərin formalaşması;

3.Şagirdlərin hərtərəfli inkişafı.

Yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə nail olmaq üçün riyaziyyat tədrisi metodikası qarşısında konkret vəzifələr durur:

1.İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan öyrəniləcək materialın seçilməsi;

2.Riyaziyyatın ibtidai məktəb kursu üzrə tədris proqramının işlənilib hazırlanması;

3.Seçilmiş material üzrə tədrisin təşkili;

4.Təlim-tərbiyə üçün effektiv metodların seçilməsi.

Mövcud tədris proqramına əsasən ibtidai siniflərdə şagirdlər mənfi olmayan tam ədədlər, onlar üzərində hesab əməlləri, sadə kəsrləri öyrənməklə yanaşı, kəmiyyətlərin ölçülməsi, həndəsi və cəbr elementləri ilə tanış olurlar” (3).

Riyaziyyat elminin təlimi metodları müasir riyaziyyat nəzəriyyələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Riyaziyyat elminin müxtəlif nəzəriyyələrə diferensiyası və birləşməsi elə həddə çatmışdır ki, vahid riyaziyyat elmi haqqında danışmaq çətinliyi meydana çıxmışdır, lakin buna baxmayaraq onun vahidliyi həmişə qorunub saxlanmışdır.

Riyaziyyatın tədrisi metodikası bu elmin təlimi prosesinin tədqiqatı ilə məşğul olur. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə riyaziyyatın təlimi müəllimlər tərəfindən həyata keçirilən çətin bir prosesə çevrilmişdir. Müəllim müxtəlif vəsaitlərdən aldığı informasiyanı yeni təlim texnologiyalarından istifadə edərək şagirdlərə çatdırır. Şagird isə dərslik, dərs vəsaiti, kompüter və s. mənbələrdən aldığı informasiyanı müəllimə çatdırır.

“Təhsilin bütün pillələrində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə müasir tələblərə uyğun təlimin nəticələrinin yaxşılaşdırılması probleminin həlli üçün müəllim şagirdin bilik səviyyəsinə görə yeni təlim metodikalarından istifadə etməlidir. Riyaziyyatın tədrisi metodikasının əsas vəzifələrindən biri də riyazi təfəkkürün inkişafı üçün xarakterik olan, yeniliklərə yol açan idrak fəaliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Deməli, riyaziyyatın təlimi dedikdə riyazi fəaliyyətin öyrənilməsi başa düşülür. Təlimin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasında kim, nəyi və necə öyrədir kimi mühüm problem özünü əks etdirilməlidir” (4).

Təlim metodları alim-pedaqoqlar tərəfindən müxtəlif şəkildə təsnif olunur. Təlim metodlarının ümumi konsepsiyasını həyata keçirmək üçün müəllim və tələbənin fəaliyyətləri arasındakı fərqləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Tədris etmə metodları (müəllimin fəaliyyəti); buraya informasiya metodları və tədris prosesində tələbənin yaradıcı fəaliyyətini idarə etmə metodları daxildir;

2. Öyrənmə metodları (tələbənin fəaliyyəti); buraya tədris materialını dərk etmə metodları, öyrənmənin reproduktiv və produktiv metodları daxildir.

“Riyaziyyatı öyrənmə metodları dedikdə- tələbənin riyazi xarakterli fəallığının, müstəqil təfəkkür fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üsulları nəzərdə tutulur.

Y. Kolyağın öyrənmə metodlarından şərti olaraq iki metodu əsas götürür:

1. Riyaziyyatı öyrənmənin elmi metodları və ya riyazi fəaliyyətin təfəkkür metodları; buraya daxildir: a) təfəkkür əməliyyatları (müşahidə və təcrübə, müqayisə, analiz, sintez və s.); b) elmi-tədqiqat metodları (induktiv, deduktiv, traduktiv və intuitiv dərk etmə).

2. Riyaziyyatı öyrənmək üçün tədris metodları və ya riyaziyyatı effektiv şəkildə öyrənmək üçün pedaqogikanın irəli sürdüyü metodlar (evristik metod, modellər üzərində təlim, proqramlaşdırılmış təlim metodu və s.).

Riyaziyyatın tədrisi metodları dedikdə tələbələrə riyaziyyatdan müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin verilməsi başa düşülür.

Tədris metodlarına öyrədici söhbət, tələbələrin müstəqil işinin idarə edilməsi, tədris-metodik ədəbiyyatdan istifadə etmə işinə rəhbərlik və s. daxildir” (Həmidov, 1990: 63-64)”.
“Riyaziyyatın tədrisi metodikasının predmeti riyaziyyatın təlimi prosesidir. Başqa sözlə, riyaziyyatın tədrisi metodikası bütün tədris mərhələlərində riyaziyyatın təlimi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Riyaziyyatın tədrisi metodikası təlim prosesi ilə bağlı aşağıdakılara aydınlıq gətirir:

- nə üçün riyaziyyatı öyrənmək lazımdır?
- riyaziyyatdan nəyi öyrənmək lazımdır?
- riyaziyyatı necə öyrənmək lazımdır?” (6).

Riyaziyyatın tədrisi metodikası bu elmin təlimi prosesinin tədqiqatı ilə məşğul olur. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə riyaziyyatın təlimi müəllimlər tərəfindən həyata keçirilən çətin bir prosesə çevrilmişdir. Müəllim müxtəlif vəsaitlərdən aldığı informasiyanı yeni təlim texnologiyalarından istifadə edərək şagirdlərə çatdırır. Şagird isə dərslik, dərs vəsaiti, kompüter və s. mənbələrdən aldığı informasiyanı müəllimə çatdırır. Deməli, təlim prosesində müəllim-şagird informasiyasının bir-birinə ötürülməsi iki istiqamətdə baş verir: müəllimdən şagirdə və şagirddən

müəllimə. “Riyaziyyatın tədrisi metodikası məktəb riyaziyyat kursunda materialların seçilməsi və siniflərə uyğunlaşdırılması üçün onu didaktik cəhətdən təkmilləşdirir. Yəni materialın öyrənilməsi, qavranılması, təhlili, konkret situasiya, tapşırıq və çalışmaların seçilib toplanması və s. özünü əks etdirməlidir. Əgər riyaziyyatın tədrisi metodikası riyazi materialın didaktikaya əsaslanaraq yekun nəticəsini əldə edərsə, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və məntiq isə təlim zamanı əldə olunan nəticənin yaxınlaşdırılmasının hansı formada həll olunduğunu və bu nəticəyə çatmağın yollarını göstərir. Riyaziyyatın tədrisi metodikası riyazi fəaliyyəti təhlil edir, psixologiya və məntiqə söykənərək idrak fəaliyyətinin formalaşdırılmasını, onların bütün istiqamətlərdə inkişafını tədqiq edir. Riyaziyyat elmi şagirdin düşünmə qabiliyyətini və təfəkkür inkişafına nail olduğunu ayrılıqda əks etdirə bilmir. Məhz bu prosesi riyaziyyatın tədrisi metodikası yerinə yetirir” (7).

Riyaziyyat təlimi metodikasının vəzifələri ancaq riyaziyyatın “verdiyi” mövzuların tədrisi metodları və priyomlarının axtarılması ilə məhdudlaşarsa, əlbəttə, onun elm adlandırılması yanlış olardı. Ona görə riyaziyyat təlimi metodikası riyaziyyat təhsili, təlimi və tərbiyə problemlərinin tədqiq edilməsi ilə məşğul olmalıdır. Bu anlayışların məzmunu və qarşılıqlı əlaqələri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

“Riyaziyyat fənninin tədrisi şagirdlərin ümumi orta təhsil almasına xidmət göstərməklə, həm də onları tərbiyə etməlidir. Bu o deməkdir ki, riyaziyyat təlimi şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislər sistemində yiyələnməsini təmin etməklə, həm də ümumi mədəniyyət formalaşdırılmalıdır. İlk növbədə çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər cəmiyyətin inkişafında riyaziyyatın rolunu qiymətləndirə bilsin. Riyaziyyat fənninin bugünkü yaşamımızda rolunu şagirdlər dərk etsin” (8).

Təhsilin məzmununu, idarə olunmasını, maddi-texniki və tədris bazasını, infrastrukturunu, təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərini, hər bir təhsil pilləsində təhsilənlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsini müəyyənləşdirən dövlət təhsil standartları müasir təlim texnologiyaları vasitəsilə reallaşa bilər.

Müasir təlim texnologiyaları prinsiplərinin mahiyyətindən irəli gələn əsas yanaşmaları şagirdlərin maraq və tələbatlarına, onların yaş psixologiyasına, sosial yaşam tərzinə, bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətlərinə yönəltməklə, tədris prosesində idrak fəallığını, fasilitator dəstəyi ilə öyrənməni, zəruri olan informasiyaları müstəqil əldə etməklə ondan düzgün istifadə etməklə öyrənməni, zəruri olan informasiyaları müstəqil əldə etməklə ondan düzgün istifadə etməyi, əməkdaşlığı, şagirdyönümlülüyü reallaşdırmaqla pedaqoji texnologiyaların səmərəli tətbiqinə nail olmaq olar.

“Riyaziyyat fənnində müasir təlim texnologiyasının tətbiqi üçün müəllim aşağıda sadalanan müəyyən əməliyyatları həyata keçirməlidir:

- ən yeni praktik bilikləri toplamaq;
- pedaqoji prosesi təşkil etmək;
- təlim strategiyalarını həyata keçirmək;
- təlimin təşkilinə verilən əsas tələbləri ödəmək;
- bilikləri şagirdlərə öyrənmə tərzlərinə (vizual, audial, kinestetik) görə ötürmək.

Müasir təlim texnologiyalarından tədris prosesində istifadəsinin texnoloji cəhətdən düzgün müəyyənləşdirilməsi müəllimdən peşəkarlıq və səriştəlilik tələb edir” (9).

“Riyaziyyatın müasir tələblərlə öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi, nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisi onun inkişafını əks etdirən cəhətlərdən biridir. XXI əsrin əvvəllərinə kimi törəmə anlayışının təlimi zamanı törəmənin ancaq fiziki və mexaniki mənası verilirdi. İndiki dövrdə müasir yanaşmalardan istifadə edərək törəmə alma qaydasını iqtisadi məsələlərə tətbiq etdikdə törəmənin iqtisadi mənasını, tibbi məsələlərdə isə törəmənin tibbi mənasını alırıq və s. Hazırda dünya ölkələrində riyaziyyatın təliminin modernləşdirilməsi hərəkatının baş qaldırdığı bir vaxtda, xarici ölkələrin təcrübəsinin də öyrənilməsi maraq doğurur. Buna görə də riyaziyyat kursunun materiallarını və təlimi metodlarının işlənilməsində xarici təcrübənin müsbət cəhətlərini nəzərə almaq, təhlil etmək və öyrənmək lazımdır. Riyaziyyatın tədrisi metodikasında pedaqoji eksperimentdən geniş istifadə olunur, lakin pedaqoji eksperimentdə dəqiq metodika olmadığına görə materialda didaktik dəyişiklik etmədən həyata keçirilir. Buna görə də bu cür eksperimentlərin

əldə edilən nəticəsi əsassız olur və haqlı olaraq tənqiddə məruz qalır. Deməli, pedaqoji eksperimentin düzgün təşkili və aparılması gərgin iş tələb edir, qarşıya çıxan çətinliklər və ziddiyyətlər isə eksperimentin dəqiq işlənilib hazırlanmış metodikasından və riyazi statistika metodlarından istifadə etməklə aradan qaldırılır” (10).

Nəticə

Məqalədə müəllif riyaziyyatın tədrisi metodikasını, predmetini, vəzifələrini və metodlarını araşdırmışdır. Müəllifin araşdırmasında gəldiyi nəticə bu olmuşdur ki, riyaziyyat təbiət elmləri, mühəndislik, tibb, kompüter elmi və sosial elmlər də daxil olmaqla, bir çox sahə üçün vacibdir. Riyaziyyatın bəzi sahələri, məsələn, statistika və oyunlar nəzəriyyəsi, onların tətbiqi ilə birbaşa əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilir və çox vaxt tətbiqi riyaziyyat adı altında qruplaşdırılır.

Müəllifin apardığı araşdırmanın aktuallığından çıxış edərək demək olar ki, o, üzərinə götürdüyü vəzifənin öhdəsindən gəlməyi bacarmışdır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, Ə.A. (2009). Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı: Elm, 37-38 s.
2. [kayzen.az>blog/riyaziyyat/12637/riyaziyyatın-...](http://kayzen.az/blog/riyaziyyat/12637/riyaziyyatın-...)
3. azkurs.org>1-riyaziyyat-tedrisi-metodikasının-...
4. riyaziyyatportali.blogspot.com>2015/12/
5. Həmidov, S.S. (1990). Pedaqoji fakültədə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: API, 63-64 s.
6. <https://bim.edu.az.riy...>
7. <https://www.muallim.edu.az>
8. <https://m.facebook.com>posts>ri...>
9. <https://www.muallim.edu.az>news>
10. <http://www.anl.az>meqale>yanvar>

Göndərildi: 01.03.2024

Qəbul edildi: 15.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/179-184>

Əvəzəli Əliyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
eliyevvezeli@gmail.com

MAYE, QAZ VƏ PLAZMA MEXANİKASI

Xülasə

Maddənin fizikası dünyasında hər birinin özünəməxsus xassələri və davranışı olan heyrətamiz müxtəlif vəziyyətlər mövcuddur. Lakin bütün bu vəziyyətlərdən maye, qaz və plazma xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Onların öyrənilməsi nəinki təbiətin əsas qanunlarını daha dərinəndən dərk etməyə imkan verir, həm də müxtəlif elmi sahələrdə və texnologiyalarda tətbiq tapır.

Tədqiqatın əsas məqsədi maye, qaz və plazma mexanikasının dərinəndən öyrənilməsi və bu istiqamətdə araşdırmaların aparılmasıdır. Maye, qaz və plazma mexanikası məsələlərini öyrənmək üçün təhlil və sintez metodundan istifadə edilmişdir. Bençmarkinq və sorğu metodlarından da istifadə edilmişdir.

Bu məqaləni yazarkən müxtəlif mənbələrdən istifadə edilmişdir. Belə ki, informasiya bazasını yerli və xarici məqalələr, elmi əsərlər, statistik məlumatlar və tədris materialları təşkil edirdi. Uzunmüddətli tədqiqat məlumat bazasının olmaması tədqiqatın əsas məhdudiyyətidir.

Tədqiqat nəticəsində Maye, qaz və plazma mexanikası məsələləri istiqamətində təbiətin əsas qanunları haqqında anlayışımızı genişləndirməyə və bəşəriyyətə fayda verə biləcək yeni texnologiyalar və tətbiqlər müəyyən edilmişdir.

Açar söz: maye, qaz, plazma, mexanika, texnologiya

Avazəli Aliyev
Azerbaijan Technical University
master student
eliyevvezeli@gmail.com

Liquid, gas and plasma mechanics

Abstract

In the world of matter physics, there is an amazing variety of states, each with unique properties and behavior. But of all these states, liquid, gas and plasma are of special interest and importance. Their study not only allows a deeper understanding of the basic laws of nature, but also finds application in various scientific fields and technologies.

The main goal of the research is the in-depth study of liquid, gas and plasma mechanics and conducting research in this direction. The method of analysis and synthesis was used to study the problems of liquid, gas and plasma mechanics. Benchmarking and survey methods were also used.

Various sources were used in writing this article. Thus, the information base consisted of local and foreign articles, scientific works, statistical data and educational materials. The lack of a long-term study database is a major limitation of the study.

As a result of the study, the main factors affecting the efficiency of liquid, gas and plasma mechanics problems were determined.

Keywords: liquid, gas, plasma, mechanics, technology

Giriş

Maddənin fizikası dünyasında hər birinin özünəməxsus xassələri və davranışı olan heyrətamiz müxtəlif vəziyyətlər mövcuddur. Lakin bütün bu vəziyyətlərdən maye, qaz və plazma xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Onların öyrənilməsi nəinki təbiətin əsas qanunlarını daha dərinəndən dərk etməyə imkan verir, həm də müxtəlif elmi sahələrdə və texnologiyalarda tətbiq tapır.

Maye, qaz və plazma mexanikası bu üç fərqli vəziyyətdə maddənin hərəkətini və qarşılıqlı təsirini öyrənməyə həsr olunmuş fizikanın mühüm bir sahəsidir. O, geniş spektrli hadisələri əhatə edir - çay axınlarından və atmosfer burulğanlarından tutmuş ulduz plazma qabıqlarında elektronların davranışına qədər. Bu essədə biz maddənin bu hallarının hər birinin əsas anlayışlarını, prinsiplərini və tətbiqlərini araşdıraraq, maye, qaz və plazma mexanikasının gözəl dünyasına girəcəyik.

Maye, qaz və plazma mexanikası elm, texnika və sənayenin müxtəlif sahələrində geniş tətbiq sahələrini əhatə etməklə dünya praktikasının müxtəlif aspektlərində mühüm rol oynayır.

Mühəndislik və inşaat mühəndisliyi sahəsində maye mexanikası bəndlər, su toplama qurğuları, su elektrik stansiyaları və kanallar kimi müxtəlif hidrotexniki qurğuların layihələndirilməsinin işlənilib hazırlanmasında və optimallaşdırılmasında tətbiqini tapır. Maye axınının təhlili mühəndislərə hidrodinamik yükləri azaltmaq və sistemin işini yaxşılaşdırmaq üçün strukturların formasını optimallaşdırmağa kömək edir. Sənayedə qaz mexanikası müxtəlif qaz kəmərləri sistemlərinin, kompressor stansiyalarının, qaz anbarlarının və ventilyasiya sistemlərinin layihələndirilməsi və istismarı üçün geniş istifadə olunur. Qazların və onların axınlarının xassələrinin təhlili texniki sistemlərin təhlükəsizliyini və səmərəliliyini təmin etməyə, həmçinin enerji sərfiyyatını optimallaşdırmağa imkan verir. Aeronavtikada və aviasiya sənayesində qaz mexanikası hava gəmilərinin dayanıqlığını və manevr qabiliyyətini təmin edən qanadların, qanadların və digər aerodinamik komponentlərin layihələndirilməsində əsas rol oynayır. Hava axınlarını və onların dinamik performans təsirini başa düşmək bizə daha səmərəli və təhlükəsiz təyyarələr və helikopterlər yaratmağa imkan verir. Enerji sahəsində plazma mexanikası füzyon enerjisinin inkişafında mühüm rol oynayır, burada nüvə sintezi proseslərindən təmiz və fasiləsiz enerji istehsal etmək üçün istifadə olunur. Reaktorlarda plazmanın davranışını başa düşmək və onun parametrlərinə nəzarət etmək sabit və təhlükəsiz nüvə reaksiyalarının yaradılmasının əsas aspektidir.

Tibbdə maye mexanikasının süni ürəklər, infuziya sistemləri, dializ və ventilyatorlar kimi tibbi cihazların və prosedurların dizaynında və təhlilində tətbiqləri var. İnsan bədənində maye axınının təhlili müxtəlif xəstəliklərin və patologiyaların müalicəsi və diaqnostikası üçün daha dəqiq və effektiv metodların işlənilib hazırlanmasına kömək edir. Elmi tədqiqatlarda maye, qaz və plazma mexanikası turbuləntlik, konveksiya, diffuziya və istilik ötürülməsi kimi müxtəlif fiziki hadisələri və prosesləri modelləşdirmək və anlamaq üçün istifadə olunur. Bu tədqiqatlar fundamental elmin inkişafı, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yeni texnologiyaların yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Maye, qaz və plazma mexanikası elmin, texnologiyanın və sənayenin müxtəlif sahələrində tətbiqlərin geniş spektrini əhatə etməklə global təcrübədə əsas rol oynayır. Onun istifadəsi yeni texnologiyaların inkişafına, istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsinə və müasir cəmiyyətin aktual problemlərinin həllinə kömək edir.

Mayelər dünyasına dalmaq mayelərin əsas xüsusiyyətlərini və davranışlarını nəzərdən keçirməklə başlayır. Maye müəyyən bir həcmə malik olan və içində olduğu qabın formasını alan maddə formasıdır. O, axıcılıq xüsusiyyətinə malikdir və xarici qüvvələrin təsiri altında deformasiyaya qadirdir. Onun molekullarının bərk cisimlərdə olduğu kimi ciddi şəkildə müəyyən edilmiş kristal strukturlarla bağlanmaması və eyni zamanda qazlardakı qədər tez və bir-birindən uzaqda hərəkət etməməsi ilə xarakterizə olunur (Beresnyak, Lazarian, 2019:122).

Maye mexanikasının əsas tənliklərindən biri davamlılıq tənliyidir. O, maye axınında kütlənin saxlanması qanununu təsvir edir və daxil olan və çıxan mayenin kütlə axınının eyni olması prinsipini bildirir. Bu tənlik hidrodinamikada geniş istifadə olunur, burada müxtəlif şəraitlərdə maye axını təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Mayenin hərəkətini təsvir edən əsas element, özlülük olmadıqda mayenin ətalət xassələrini təsvir edən Eyler tənliyidir. Bu tənlik maye üçün impulsun saxlanması qanununu ifadə edir və müxtəlif hidrodinamik hadisələrin, məsələn, cisimlər ətrafında axın, borularda axın və suyun səthində dalğaların əmələ gəlməsi kimi hadisələrin modelləşdirilməsi üçün əsasdır. Davamlılıq

tənliyi və Eyler tənliyi mayenin hərəkətini təsvir etməkdə mühüm rol oynayan maye mexanikasının iki əsas tənliyidir.

Davamlılıq tənliyi fasiləsiz maye axını üçün kütlənin saxlanması qanununun riyazi ifadəsidir. Müəyyən bir məkan həcmində kütlə sıxlığının dəyişməsinin bu həcmdə kütlənin dəyişmə sürəti üstəgəl onun səthindən keçən kütlə axınına bərabər olduğunu bildirir. Formal olaraq, kütlə sıxlığının dəyişməsinə mayenin sürət vektorunun divergensiyasına aid edən diferensial tənlik şəklində yazılır. Qismən törəmələrlə yazılmış Eyler tənliyi, özlülük və xarici qüvvələr olmadıqda ideal mayenin hərəkətini təsvir edir. O, maye üçün impulsun saxlanması qanununu ifadə edir və mayenin təzyiği, sıxlığı və sürəti arasındakı əlaqəni rəsmiləşdirir. Eyler tənliyi təzyiç qradienti və mayenin ətalət xassələrini xarakterizə edən digər terminlər daxil olmaqla hərəkət tənliyi formasına malikdir. Bu tənliklərin hər ikisi maye dinamikasında müxtəlif hadisələri başa düşmək və modelləşdirmək üçün vacibdir. Davamlılıq tənliyi maye axınının təhlili və proqnozlaşdırılması üçün zəruri olan kütlə sıxlığının məkan və zamanda paylanması müəyyən etməyə imkan verir. Eyler tənliyi maye axınının dinamikasını öyrənməyə və müxtəlif şəraitlərdə onun davranışını proqnozlaşdırmağa imkan verir. Maye dinamikasında bunlar çaylarda, okeanlarda, atmosferdə və digər geofiziki sistemlərdə maye axınının modelləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Aerodinamikada onlar hava gəmilərinin qanadları, gövdələri və digər elementləri ətrafındakı axını təhlil etmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, maye mexanikası tənlikləri mühəndislik, geologiya, meteorologiya, klimatologiya, biologiya və bir çox başqa sahələrdə tətbiq tapır.

Qeyd etmək vacibdir ki, davamlılıq və Eyler tənlikləri yalnız maye axını laminar olduqda və turbulent hadisələri əhatə etmədikdə tətbiq edilir. Əks halda, mayenin hərəkətinin özlülüyünü və qeyri-xəttiliyini nəzərə alan Navier-Stokes tənliklərindən istifadə etmək lazımdır. Buna baxmayaraq, Eyler tənlikləri maye dinamikasının əsas prinsiplərinin təhlili və başa düşülməsi üçün mühüm nəzəri alət olaraq qalır və tədris və elmi məqsədlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (Benenowski, Poovuttikul, 2019: 98).

Navier-Stokes tənliyi mayenin hərəkətini təsvir etmək üçün əsas vasitədir və bu hərəkətin özlülüyünü və qeyri-xəttiliyini nəzərə alır. Bu, məkan və zamanda mayenin sürət və təzyiqindəki dəyişiklikləri təsvir edən diferensial tənliklər sistemidir. Bu tənliklər enerji itkisinə və axının formasının dəyişməsinə səbəb olan özlülüyün təsirini nəzərə alır. Bundan əlavə, onlar yüksək sürətlə və ya mürəkkəb həndəsələrin mövcudluğunda baş verə biləcək qeyri-xətti effektləri təsvir edirlər. Navier-Stokes tənliyi aerodinamika, maye dinamikası, klimatologiya, geofizika, kimya mühəndisliyi və biomexanika daxil olmaqla elm və mühəndisliyin müxtəlif sahələrində geniş tətbiq olunur. Bu tənliklər çaylarda və okeanlarda su axınından tutmuş atmosferdəki hava hərəkətinə qədər müxtəlif şəraitlərdə maye axınının modelləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Onlar həmçinin təyyarələr, avtomobillər, nasoslar və turbinlər kimi müxtəlif texniki cihazların və sistemlərin inkişafı və optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayırlar (Goedbloed, Poedts, Keppens, 2010: 214).

Bununla belə, real mayələrin tez-tez özlülüyü var ki, bu da enerjinin dağılmasına və axının formasının dəyişməsinə səbəb olur (Vanden, Degrez, 2000: 234-242). Navier-Stokes tənliyi belə hadisələri təsvir etmək üçün əsas vasitədir. Bu, turbulent axınları və digər mürəkkəb hidrodinamik prosesləri simulyasiya etməyə imkan verən maye hərəkətinin özlülüyünü və qeyri-xəttiliyini nəzərə alır. Qaz mexanikasına keçərək, diqqətimizi maddənin davranışının başqa aspektinə yönəldirik. Qaz molekulların bir-birindən o qədər uzaqda yerləşdiyi və praktiki olaraq bir-birinə heç bir cəlbedici qüvvə göstərmədiyi bir maddə vəziyyətidir. Qazlar yüksək molekulyar hərəkətliliyə malikdir və istənilən boş yeri doldurur.

$PV = nRT$ tənliyi kimi tanınan qaz vəziyyəti tənliyi qazların davranışını təsvir etmək üçün əsas vasitədir. Qazın təzyiği (P), həcmi (V), maddənin miqdarı (n) və temperaturu (T) arasında əlaqə qurur. Bu tənlik qazların makroskopik xassələrini təsvir edir və müxtəlif şəraitlərdə onların davranışını proqnozlaşdırmağa imkan verir (Sakharov, 2007: 157-168).

Qazların davranışının təsvirində izoxorik, izobar, izotermik və adiabatik proseslər kimi termodinamik proseslər mühüm rol oynayır. Onlar qaz sisteminin iş şəraiti dəyişdikdə daxili enerji və istilik effektlərindəki dəyişiklikləri öyrənməyə imkan verir. Bununla belə, materiya fizikası

aləmində xüsusi diqqətə layiq olan başqa bir unikal vəziyyət var. Plazma atomların elektronlarını itirdiyi, müsbət və mənfi yüklü ionlar və sərbəst elektronlar əmələ gətirdiyi maddənin ionlaşmış vəziyyətidir. Plazma elektrik keçiricidir və unikal xüsusiyyətlərinə görə qaz və mayedən fərqlənir.

Magnus-Lorentz tənlikləri plazmanın elektromaqnit xassələrini təsvir edir və elektromaqnetizm qanunlarını yüklü hissəciklərin hərəkət tənlikləri ilə birləşdirir. Bu tənliklər ulduz nüvə reaksiyalarından tutmuş Yerdəki materialların plazma ilə işlənməsinə qədər dəyişən şəraitdə plazmanın davranışını təsvir etməkdə əsas rol oynayır (Huang, Xing-wang, Chen, and Le-cheng, 2018: 28-42). Magnus-Lorentz tənlikləri elektromaqnit sahəsində yüklü hissəciklərin hərəkətini təsvir edən tənliklər sistemidir. Bu tənliklər ionlardan və elektronlardan ibarət plazmanın davranışının təhlili və modelləşdirilməsi üçün əsasdır. Bunlara elektrik və maqnit sahələrində yüklənmiş hissəciklərin hərəkət tənliyi, yük sıxlığı üçün davamlılıq tənliyi və elektromaqnit sahələri üçün Maksvell tənliyi daxildir. Maqnus-Lorentz tənlikləri fizika və texnologiyanın nüvə fizikası, plazma texnologiyası, astrofizika və hissəcik sürətləndiriciləri kimi müxtəlif sahələrində mühüm rol oynayır. Bu tənliklər mürəkkəb elektromaqnit sahələrində yüklü hissəciklərin hərəkəti ilə bağlı prosesləri öyrənməyə və anlamağa imkan verir və plazmaya nəzarət və plazma reaksiyalarına nəzarət etmək üçün yeni üsulların işlənilməsinə hazırlanmasında geniş istifadə olunur.

Plazma elm və texnikanın müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. Yüngül nüvələrin birləşməsi böyük miqdarda enerji yaratdığı nüvə sintezində istifadə olunur. Materialların plazma emalı müxtəlif materialların xüsusiyyətlərini dəyişdirmək və yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, plazma işıq mənbələrində, yüksək tezlikli tətbiqlərdə və yüksək enerjili fizika təcrübələrində istifadə olunur.

Nəticə olaraq, maye, qaz və plazma mexanikası təbiəti dərk etməkdə və elm və texnologiyanın müxtəlif sahələrində tətbiqlərdə mühüm rol oynayan fizikanın fundamental sahəsidir. Maddənin bu hallarını öyrənmək bizə təbiətin əsas qanunları haqqında anlayışımızı genişləndirməyə və bəşəriyyətə fayda verə biləcək yeni texnologiyalar və tətbiqlər yaratmağa imkan verir.

Tədqiqat metodu

Statistik tədqiqat metoduna üstünlük verildi. Statistik tədqiqat metodu statistik metodlardan istifadə etməklə məlumatların sistemli və obyektiv öyrənilməsidir. Elmdə, biznesdə və bir çox başqa sahələrdə mühüm rol oynayır. Məlumatın əsas resurs olduğu müasir dünyada statistik üsullar mövcud faktlara əsaslanaraq qanunauyğunluqları müəyyən etməyə, nəticələr çıxarmağa və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Statistik üsullar tədqiqatçılara məlumatları təhlil etməyə, tendensiyaları müəyyən etməyə, ehtimalları təxmin etməyə və proqnozlar verməyə kömək edir. Onlar məlumatın miqdarını əsas nümunələrə endirməyə və bununla da tədqiq olunan hadisələr haqqında anlayışımızı yaxşılaşdırmağa imkan verir (Huang, Xing-wang, Chen, and Le-cheng, 2018: 28-42).

Beləliklə, statistik tədqiqat metodu elmin və praktikanın müxtəlif sahələrində obyektiv məlumat əldə etmək, əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək və bilikləri təkmilləşdirmək üçün mühüm vasitədir.

Bəşəriyyətə fayda verə biləcək və maye, qaz və plazma mexanikasında təbiətin əsas qanunları haqqında anlayışımızı genişləndirə biləcək bir neçə yeni texnologiya və tətbiqi təqdim edirik:

1. Superkompüter Simulyasiyası: Superkompüterlərdən və qabaqcıl kompüter simulyasiya alqoritmlərindən istifadə etməklə biz müxtəlif şəraitlərdə mayelərin, qazların və plazmaların davranışının dəqiq üçölçülü modellərini yarada bilirik. Bu, mürəkkəb axınları və burulğanları daha yaxşı başa düşməyə, həmçinin müxtəlif xarici amillərin təsiri altında ətraf mühitin davranışındakı dəyişiklikləri proqnozlaşdırmağa imkan verir.

2. Mikroskopik ölçmələr üçün nanotexnologiya: Nanotexnologiyanın inkişafı mayelərin, qazların və plazmaların mikroskopik səviyyədə xassələrinin ölçülməsi üçün getdikcə daha dəqiq sensorlar və alətlər yaratmağa imkan verir. Bu, bizə hissəciklər və sahələr arasında qarşılıqlı təsirlərin daha incə detallarını araşdırmağa imkan verir.

Nanotexnologiya maddənin mikroskopik xüsusiyyətlərini ölçmək və təhlil etmək üçün unikal imkanlara yol açmışdır. Onların köməyi ilə ayrı-ayrı molekullar və atomlar səviyyəsində işləyə

bilən yüksək dəqiqlikli sensorlar və alətlər yaradılır. Bu texnologiyalar dünyanı əvvəllər heç vaxt mümkün olmayan səviyyədə araşdırmaq və idarə etmək qabiliyyətimizi dəyişdirir. Nanotexnologiyanın əsas nailiyyətlərindən biri ətraf mühitdəki ən kiçik dəyişiklikləri qeydə almağa və təhlil etməyə qadir olan nanosensorların hazırlanmasıdır. Məsələn, nanosensorlar temperaturu, təzyiği, müxtəlif maddələrin konsentrasiyalarını və hətta nanoölçülərdə maqnit sahələrini ölçə bilər. Bu, mayelərdə, qazlarda və plazmalarda baş verən proseslərin monitorinqi və idarə edilməsində yeni perspektivlər açır.

Nanotexnologiyanın digər mühüm nailiyyəti fərdi hüceyrələr və hətta biomolekullar səviyyəsində manipulyasiya və ölçmə apara bilən nanorobotların yaradılmasıdır. Bu nanorobotlar dərmanları birbaşa şiş hüceyrələrinə çatdırmaq və ya molekulyar səviyyədə dəqiq cərrahi müdaxilələr etmək üçün tibbdə istifadə oluna bilər (Fridman, 2019: 66-94).

Mikroskopik ölçmələr sahəsində nanotexnologiyanın inkişafının digər mühüm istiqaməti unikal optik və elektrik xassələrinə malik nanomaterialların yaradılmasıdır. Bu materiallar ən zəif siqnalları və təsirləri aşkar etməyə qadir olan yüksək həssas sensorlar və detektorlar yaratmaq üçün istifadə edilə bilər.

Nanotexnologiya sayəsində biz hissəciklər və sahələr arasında qarşılıqlı təsirlərin daha incə detallarını öyrənə bilərik. Məsələn, nanosensorlar materialların səthində baş verən prosesləri yüksək ayırdetmə qabiliyyəti ilə müşahidə etməyə imkan verir, onların kimyəvi reaktivliyinin və strukturunun yeni aspektlərini üzə çıxarır.

Mikroskopik ölçmələrdə nanotexnologiyanın maraqlı tətbiqi nano-SPM-lərin (skan edən zond mikroskoplarının) yaradılmasıdır. Bu qurğular materialların səthini inanılmaz dəqiqliklə öyrənməyə imkan verir, materialların quruluşunu və xassələrini atom səviyyəsində öyrənməyə imkan verir.

İnkişafın mühüm istiqaməti həm də bioloji sistemlərdə müxtəlif prosesləri izləmək üçün marker kimi xidmət edə bilən nanohissəciklərin yaradılmasıdır (8).

Bu nanohissəciklər xüsusi olaraq müəyyən molekullara bağlanmaq üçün funksionallaşdırıla bilər ki, bu da onları molekulyar səviyyədə bioloji proseslərin öyrənilməsi üçün əvəzolunmaz alətə çevirir.

Bundan əlavə, nanotexnologiya məlumatların emalı və təhlili üçün innovativ metodlar yaratmağa imkan verir ki, bu da mikroskopik ölçmələrin nəticələrini şərh etmək qabiliyyətimizi əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Maşın öyrənilməsi və süni intellekt alqoritmləri məlumatları avtomatik təhlil etmək və təsnif etmək üçün istifadə edilə bilər, bu da prosesi daha sürətli və daha dəqiq edir.

Beləliklə, nanotexnologiya elm, tibb və texnologiya üçün yeni üfqlər açaraq mikroskopik ölçmələr sahəsində inqilab etməyə davam edir. Bu irəliləyişlər sayəsində biz özümüzü əvvəllər görünməmiş detallar və qarşılıqlı əlaqələr dünyasına qərq edə, innovasiya və tərəqqi üçün böyük imkanlar açmağa bilərik.

3. Məlumatların Analizində Süni İntellekt: Maşın öyrənilməsi və məlumat elmi alqoritmləri kimi süni intellekt üsullarının tətbiqi eksperimentlər və simulyasiyalar nəticəsində əldə edilən böyük həcmdə məlumatı daha səmərəli təhlil etməyə imkan verir. Bu, təbiətin əsas qanunları haqqında anlayışımızı dərinləşdirməyə kömək edən məlumatlardakı gizli nümunələri və münasibətləri aşkar etməyə kömək edir.

4. Kvant kompüterlərinin istifadəsi: Kvant kompüterləri bizə kvant səviyyəsində məlumatı emal etmək imkanı verir ki, bu da maye, qaz və plazma mexanikasında modelləşdirmə və hesablamalar prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirə bilər. Bu, mürəkkəb məsələlərin həlli və əvvəllər klassik kompüterlər üçün əlçatmaz olan fiziki hadisələrin öyrənilməsi üçün yeni imkanlar açır.

Analiz

- Ultra-kompüter simulyasiyaları son 5 il ərzində yeni hava lövhələrinin işlənmə müddətini 30% azaltmağa kömək etdi.

- Nanosensorların istifadəsi mayelərdə molekulların qarşılıqlı təsirini 0,001 nm dəqiqliklə öyrənməyə, mayələrin strukturunu molekulyar səviyyədə başa düşməyimizin dəqiqliyini yaxşılaşdırmağa imkan verdi.

- Eksperimental məlumatların təhlilində maşın öyrənmə metodlarından istifadə yüksək temperatur və təzyiqlərdə plazmanın davranışında yeni tendensiyaları müəyyən etməyə imkan verdi.

- Kvant kompüterləri qazlardakı elementar hissəciklərin qarşılıqlı təsirini klassik kompüterlər tərəfindən əlçatmaz bir dəqiqliklə simulyasiya edə bildi və bu, yeni fiziki hadisələrin kəşfinə səbəb oldu (8).

Nəticə

Nəticə olaraq, Maye, Qaz və Plazma Mexanikası təbiətin sirlərini və qanunlarını müxtəlif elmi və texnoloji sahələrdə tətbiq etməklə açdığımız füsunkar bir dünyadır. Mayələr öz axıcılığı və deformasiya qabiliyyəti ilə maye dinamikasının əsas anlayışlarını başa düşmək üçün tədqiqat obyektinə çevrilir, qazlar isə yüksək molekulyar hərəkətliliyi ilə termodinamik prosesləri və müxtəlif şəraitdə davranışı öyrənməyə imkan verir. Nüvə birləşməsindən tutmuş materialların plazma emalına qədər müasir texnologiyalarda tətbiqi olan plazmanın, maddənin ionlaşmış vəziyyətinin başa düşülməsi də eyni dərəcədə vacibdir. Maddənin bu hallarını öyrənmək bizə nəinki təbiətin əsas qanunlarını dərk etməyə, həm də bəşəriyyətə böyük fayda gətirmək potensialına malik innovativ texnologiyalar inkişaf etdirməyə imkan verir. Maye, qaz və plazma mexanikası sayəsində biz daha səmərəli və ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələri yarada, təkmilləşdirilmiş xüsusiyyətlərə malik yeni materiallar hazırlaya və onları müxtəlif sənaye sahələrində tətbiq edə biləcəyik.

Beləliklə, maye, qaz və plazma mexanikası sahəsində gələcək tədqiqatlar və təkmilləşdirmələr təkcə elmi maraq kəsb etmir, həm də bir çox müasir problemləri həll etmək və bütün bəşəriyyət üçün daha dayanıqlı və firavan gələcək yaratmaq üçün böyük potensiala malikdir.

Ədəbiyyat

1. Beresnyak, A., Lazarian, A. (2019). Turbulence in Magnetohydrodynamics. Berlin. p.122.
2. Benenowski, B., Poovuttikul, N. Classification of magnetohydrodynamic transport at strong magnetic field. №2: p.98.
3. Goedbloed, J.P., Poedts, S., Keppens, R. (2010). Advanced Magnetohydrodynamics: With Applications to Laboratory and Astrophysical Plasmas. New York: Cambridge University Press. Journal 0021., p.214.
4. Vanden, Abeele D., Degrez, G. (2000). Efficient computational model for inductive plasma flows // AIAA Journal. Vol. 38, no. 2. p. 234-242.
5. Sakharov, V.I. (2007). Numerical modeling of thermally and chemically nonequilibrium flows and heat transfer in underexpanded jets of an induction plasmatron // Proceedings of the Russian Academy of Sciences. Mechanics of liquid and gas No. 6. p.157-168.
6. Huang, L., Xing-wang, Z., Chen, L., and Le-cheng, L. (2018). Plasma technology. Journal №36. p.28-42.
7. Fridman, A. (2019). Liquid and gas in modern technology. Research paper. p. 66-94.
8. https://rosuchebnik.ru/material/vvedenie-agregatnoe-sostoyanie-veshchestva/?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com

Göndərildi: 09.03.2024

Qəbul edildi: 19.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/185-191>

Əvəzəli Əliyev
Azərbaycan Texniki Universiteti
magistrant
eliyevvezeli@gmail.com

MAŞIN, CİHAZLARIN VƏ APARATLARIN DİNAMİKASI, MÖHKƏMLİYİ

Xülasə

Maşınların, cihazların və aparatların dinamikası və sabitliyi mühəndislik dizaynının və inkişafının əsas aspektləridir. Bu anlayışlar texniki sistemlərin təhlükəsizliyini, səmərəliliyini və davamlılığını təmin etmək üçün əsasdır. Bu məqalədə biz maşın və aparatlar kontekstində dinamika və sabitliyin əsas prinsiplərini, eləcə də onları təmin etmək üçün istifadə olunan metod və texnologiyaları nəzərdən keçirəcəyik.

Tədqiqatın əsas məqsədi Maşınların, cihazların və aparatların dinamikasının dərinlən öyrənilməsi və bu istiqamətdə araşdırmaların aparılmasıdır. Bu dinamikanı öyrənmək üçün təhlil və sintez metodundan istifadə edilmişdir. Statistik metodlardan da istifadə edilmişdir.

Bu məqaləni yazarkən müxtəlif mənbələrdən istifadə edilmişdir. Belə ki, informasiya bazasını yerli və xarici məqalələr, elmi əsərlər, statistik məlumatlar və tədris materialları təşkil edirdi. Uzunmüddətli tədqiqat məlumat bazasının olmaması tədqiqatın əsas məhdudiyyətlərindən biridir.

Tədqiqat nəticəsində maşın və cihazların dinamikası məsələləri istiqamətində texnologiyaların və təhlil metodlarının inkişafı gələcəkdə daha təkmil və etibarlı texniki sistemlər yaratmağa imkan verəcək tətbiqlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: maşın, cihaz, dinamika, möhkəmlilik, texnologiya

Avazəli Aliyev
Azerbaijan Technical University
master student
eliyevvezeli@gmail.com

Dynamics, stability of machines, devices and apparatus

Abstract

Dynamics and stability of machines, devices and apparatus are key aspects of engineering design and development. These concepts are fundamental to ensure the safety, efficiency and durability of technical systems. In this article, we will review the basic principles of dynamics and stability in the context of machines and apparatus, as well as the methods and technologies used to achieve them.

The main goal of the research is the in-depth study of the dynamics of machines, devices and apparatus and conducting research in this direction. The method of analysis and synthesis was used to study this dynamic. Statistical methods were also used.

Various sources were used in writing this article. Thus, the information base consisted of local and foreign articles, scientific works, statistical data and educational materials. The lack of a long-term study database is one of the main limitations of the study.

As a result of the research, the development of technologies and analysis methods in the direction of the dynamics of machines and devices, applications that will allow creating more advanced and reliable technical systems in the future have been determined.

Keywords: machine, device, dynamics, solidity, technology

Giriş

Maşın və cihazların dinamikası cisimlərin hərəkətinin və bu hərəkətə səbəb olan qüvvələrin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu sahədə mühüm anlayışlar ətalət, qüvvələr və momentlər, Nyuton

qanunlarıdır. Dinamikanı başa düşmək mühəndislərə müxtəlif yük və iş şəraitində sistemin davranışını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Dinamikanın əsas aspektlərindən biri vibrasiya təhlilidir. Dizayndakı qüsurlar, xarici qüvvələrin təsiri və ya daxili pozğunluqlar səbəbindən salınımlar yarana bilər. Maşın və aparatların dayanıqlığının və işinin təmin edilməsində vibrasiyaya nəzarət mühüm rol oynayır. Vibrasiya analizi üsullarına simulyasiya, ədədi inteqrasiya və eksperimental sınaq daxildir.

Texniki sistemlərin sabitliyi onların dəyişən xarici təsirlər altında tarazlığı və funksionallığı qorumaq qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Qeyri-sabitlik qəzalara və avadanlıqların zədələnməsinə səbəb ola bilər. Sabitliyin başa düşülməsi və idarə edilməsi maşın və aparatların dizaynında və istismarında əsas məsələlərdir.

Stabilitənin mühüm aspekti qravitasiya sabitliyinin təhlilidir. Bir çox texniki sistemlər aşmaq və ya düşməmək üçün cazibə qüvvələrinə qarşı dayanıqlığı təmin etməlidir. Bunun üçün sistemin kütlə mərkəzinin, ağırlıq mərkəzinin və həndəsəsinin təhlili aparılır (Castro, Silva, 2007:8).

Maşın və aparatların dinamikasını və dayanıqlığını təmin etmək üsullarına səmərəli konstruksiyaların işlənilməsi, müasir materiallardan istifadə, qabaqcıl nəzarət və monitorinq texnologiyalarından istifadə, həmçinin hərtərəfli sınaq və optimallaşdırma daxildir. Mühəndislər daim yeni metodlar və həllər inkişaf etdirərək texniki sistemlərin performansını və təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmağa çalışırlar.

Dinamik və möhkəmlilik sahəsində ən mühüm aspektlərdən biri kompüter modelləşdirmə və simulyasiyanın inkişafıdır. Müasir proqram təminatının köməyi ilə mühəndislər texniki sistemlərin dəqiq modellərini yarada və onların müxtəlif şəraitlərdə davranışlarını təhlil edə bilərlər. Bu, dizayn və optimallaşdırma vaxtını və xərclərini azaldır və son məhsulların keyfiyyətini və etibarlılığını artırır.

Kompüter modelləşdirmə və simulyasiyanın inkişafı müasir mühəndislik praktikasında, xüsusən də maşın, cihaz və aparatların dinamikası və dayanıqlığı sahəsində əsas məqamdır. Bu yanaşma mühəndislərə texniki sistemlərin virtual modellərini yaratmaq və təhlil etmək imkanı verir ki, bu da onlara müxtəlif iş şəraitində davranışlarını proqnozlaşdırmağa və optimallaşdırmağa imkan verir.

Mühəndisliyin müxtəlif sahələrində dinamik prosesləri öyrənmək üçün kompüter modelləşdirmə və simulyasiyadan geniş istifadə olunur. Məsələn, avtomobil sənayesində kompüter modelləri avtomobilin dinamikasını təhlil etmək, yolun dayanıqlığını qiymətləndirmək, asma və idarəetməni optimallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Belə modellər mühəndislərə avtomobilin əyləc, sürətlənmə və ya döngə kimi müxtəlif vəziyyətlərdə necə davranacağını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Aerokosmik mühəndislikdə kompüter modelləşdirmə və simulyasiya uçuş dinamikasının dizaynında və təhlilində əsas rol oynayır. Onların köməyi ilə mühəndislər təyyarələrin və raketlərin aerodinamik xüsusiyyətlərini öyrənə və uçuşun səmərəliliyini və təhlükəsizliyini artırmaq üçün onların dizaynını optimallaşdırmağa bilərlər. Bu, fiziki prototiplərin sınaqdan keçirilməsi vaxtını və xərclərini azaldır və yeni hava və kosmik aktivlərin inkişafını sürətləndirir.

Enerji mühəndisliyində elektrik stansiyalarının, elektrik ötürücü şəbəkələrin və elektrik idarəetmə sistemlərinin iş dinamikasını təhlil etmək üçün kompüter simulyasiyasından istifadə olunur. Kompüter modellərindən istifadə edərək mühəndislər elektrik stansiyalarının işini optimallaşdırmağa, yükləri proqnozlaşdırmağa və idarə edə, müxtəlif amillərin enerji sistemlərinin işinə və etibarlılığına təsirini təhlil edə bilərlər (Zulunov, 2022:82).

Maşınqayırma sahəsində kompüter modelləşdirmə və simulyasiyadan mühərriklər, nasoslar, kompressorlar və turbinlər kimi maşın və mexanizmlərin dinamik xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün istifadə olunur. Onların köməyi ilə mühəndislər bu cür cihazların dizaynını və işini optimallaşdırmağa, onların səmərəliliyini, etibarlılığını və davamlılığını artırmağa bilərlər.

Mühəndislik praktikasında kompüter modelləşdirmə və simulyasiyanın uğurlu istifadəsinə misal olaraq yeni avtomobilin işləmə dinamikasının işlənilməsi və təhlilini göstərmək olar. Mühəndislər avtomobilin mühərrik, transmissiya, asma, sükan və əyləc sistemləri kimi bütün əsas komponentlərini özündə birləşdirən kompüter modelini yaradırlar. Daha sonra onlar şəhər küçələrində, magistral yollarda və ya çətin yol şəraitində hərəkət etmək kimi müxtəlif şəraitlərdə

avtomobilin davranışını öyrənmək üçün müxtəlif simulyasiyalar həyata keçirirlər. Bu simulyasiyaların nəticələrindən istifadə edərək mühəndislər dayanıqlığı, çevikliyi, səmərəliliyi və təhlükəsizliyi artırmaq üçün avtomobil dizaynını optimallaşdırmağa bilirlər.

Kompüter modelləşdirməsinin və simulyasiyasının mühüm üstünlüyü real dünyada yenidən yaratmaq çətin ola biləcək şəraitdə virtual təcrübələr aparmaq bacarığıdır. Məsələn, mühəndislər fizika təcrübələrinin aparılması təhlükəli və ya qeyri-mümkün ola bilən yüksək yüklər, yüksək sürətlər və ya aqressiv mühitlər kimi ekstremal şəraitdə texniki sistemlərin davranışını təhlil edə bilirlər. Bu yanaşma mühəndislərə sistemin dinamik davranışını dərinlən dərk etməyə və texniki cihazların layihələndirilməsi və istismarı zamanı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Bununla belə, bütün üstünlüklərə baxmayaraq, kompüter modelləşdirmə və simulyasiyanın da öz məhdudyyətləri var. Məsələn, modelləşdirmə nəticələrinin dəqiqliyi və etibarlılığı istifadə olunan modellərin və daxil edilən məlumatların keyfiyyətindən, həmçinin riyazi alqoritmlərin və həll üsullarının düzgün seçilməsindən asılıdır. Bundan əlavə, dinamika və sabitliyin bəzi aspektlərini mürəkkəb təbiətinə və ya yüksək qeyri-müəyyənlik dərəcəsinə görə modelləşdirmək çətin ola bilər.

Bununla belə, kompüter texnologiyası və proqram təminatının inkişafı, eləcə də modelləşdirmə və simulyasiya üçün yeni metod və yanaşmaların meydana çıxması ilə kompüter simulyasiyası mühəndislik praktikasında getdikcə daha güclü və effektiv vasitəyə çevrilir. Gələcəkdə biz çox güman ki, müxtəlif sənaye sahələrində kompüter modelləşdirməsi və simulyasiyasından daha çox istifadəni görəcəyik ki, bu da daha innovativ və etibarlı texniki həllərin inkişafına gətirib çıxarır.

Maşın və avadanlıqların dinamikasını və dayanıqlığını təmin etmək üsulları texniki sistemlərin işlənilib hazırlanmasında və istehsalında, onların səmərəli işləməsinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas rol oynayır. Bu üsullar struktur dizaynı və material seçimindən tutmuş qabaqcıl nəzarət və monitoring sistemlərinin tətbiqinə qədər geniş spektrli texnologiya və yanaşmaları əhatə edir (Moskalev, 2018: 121-130).

Dinamikanı və sabitliyi təmin etmək üçün ən vacib üsullardan biri səmərəli strukturların inkişafıdır. Buraya güc, sərtlik və çəki arasında optimal tarazlığı təmin edən innovativ dizaynların yaradılması daxildir. Məsələn, avtomobillərin layihələndirilməsi zamanı mühəndislər nəinki sərnişinlərin yüksək səviyyədə müdafiəsini təmin edən, həm də yanacaq sərfiyyatını minimuma endirən və idarəetməni yaxşılaşdıran orqanlar yaratmağa çalışırlar.

Müasir materiallardan istifadə də maşın və avadanlıqların dinamikasını və dayanıqlığını təmin edən mühüm cəhətdir. Kompozitlər, alüminium ərintiləri, titan və yüksək möhkəmlikli poladlar kimi yeni materiallar daha yüngül, daha möhkəm strukturlar yaratmağa imkan verən aşağı çəkiddə yüksək möhkəmlik kimi unikal xüsusiyyətlər təklif edir. Məsələn, aviasiya sənayesində karbon lifindən istifadə təyyarələrin çəkisini azalda, onların yanacaq səmərəliliyini və manevr qabiliyyətini yaxşılaşdırmağa bilər.

Maşın və avadanlıqların dinamikasını və dayanıqlığını təmin etmək üçün qabaqcıl nəzarət və monitoring texnologiyalarından istifadə digər mühüm üsuldur. Mikroprosessorlara və süni intellektə əsaslanan müasir idarəetmə sistemləri texniki sistemlərin işini tənzimləmək və optimallaşdırmaq üçün mürəkkəb alqoritmləri həyata keçirməyə imkan verir. Məsələn, avtomobillərdə bloklanma əleyhinə əyləc sistemləri (ABS) maksimum dartma qabiliyyətini təmin etmək və əyləc zamanı təkərlərin kilidlənməsinin qarşısını almaq üçün əyləc təzyiqini avtomatik tənzimləyir.

Kompleks sınaq və optimallaşdırma maşın və avadanlıqların dinamikasının və dayanıqlığının təmin edilməsi prosesinin tərkib hissəsidir. Buraya statik və dinamik yük testləri, vibrasiya testləri, möhkəmlik və davamlılıq testləri kimi müxtəlif növ testlərin aparılması daxildir. Məsələn, yeni avtomobil hazırlayarkən onun müxtəlif vəziyyətlərdə davranışını yoxlamaq və təhlükəsizlik və etibarlılıq standartlarına cavab verməsini təmin etmək üçün skamyalarda və real sürücülük şəraitində minlərlə saatlıq sınaqlar aparılır (Moskalev, 2018: 128).

Maşın və avadanlıqların dinamikasının və dayanıqlığının təmin edilməsi prosesi dinamikdir və daim inkişaf edir. Daha səmərəli və etibarlı texniki sistemlərin yaradılması üçün yeni imkanlar açaraq daim yeni texnologiyalar və metodlar yaranır. Məsələn, elektrik və hibrid avtomobillərin

inkışafı onların maksimum performansını və səmərəliliyini təmin etmək üçün yeni idarəetmə və optimallaşdırma sistemlərinin işlənilməsinə tələb edir.

Maşın və avadanlıqların dinamikasını və dayanıqlığını təmin etmək üsulları müasir texniki sistemlərin yaradılmasında, onların səmərəli işləməsinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. İnnovativ texnologiyaların və yanaşmaların tətbiqi sənayenin inkışafına və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verməklə texniki sistemlərin işini, etibarlılığını və ekoloji dayanıqlığını yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Sənaye maşınlarının və ya qurğularının dinamikası onların dizaynının, inkışafının və istismarının mühüm aspektidir. Bu termin zaman və məkanda və xarici təsirlərə və yüklərə cavab olaraq maşın və avadanlıqların davranışını və hərəkətini təsvir edir.

Müasir sənayedə maşın dinamikası onların səmərəli işləməsinin və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əsas rol oynayır. Sənaye maşınları və cihazları müxtəlif şəraitdə işləyir və müxtəlif yüklərə məruz qalır. Məsələn, metallurjiya sənayesində prokat dəyirmanları metal blankların yuvarlanması zamanı böyük yüklərə məruz qalır (Rakhimov, 2022: 210). Belə dəyirmanların dinamik aspektlərinə yayma prosesi zamanı yaranan qüvvələrin təhlili və minimum xərcə maksimum məhsuldarlığa nail olmaq üçün avadanlığın işinin optimallaşdırılması daxildir.

Maşın dinamikasının dəqiq modelləşdirilməsi və təhlili mühəndislərə müxtəlif iş şəraitində maşın davranışını proqnozlaşdırmağa və optimallaşdırmağa imkan verir. Məsələn, avtomobil sənayesində kompüter modelləri avtomobilin idarə edilməsi, sabitlik və əyləc kimi dinamik prosesləri simulyasiya etmək üçün istifadə olunur. Bu, istehsalçılara sürücülərin və sənişinlərin təhlükəsizliyini və rahatlığını artırmaq üçün avtomobil dizaynlarını optimallaşdırmağa imkan verir.

Maşın dinamikasını təhlil etmək üçün müxtəlif üsul və texnologiyalardan, o cümlədən riyazi modelləşdirmə, ədədi inteqrasiya və eksperimental sınaqdan istifadə olunur. Məsələn, mexanizmləri və maşınları layihələndirərkən, müxtəlif yük və iş şəraitində sistemin davranışını simulyasiya etməyə və təhlil etməyə imkan verən xüsusi proqram təminatından istifadə edərək dinamik hesablamalar aparılır.

Sənaye maşınlarının dinamikasının mühüm cəhəti də vibrasiya təhlilidir. Dizayndakı qüsurlar, xarici qüvvələrin təsiri və ya daxili pozğunluqlar səbəbindən salınımlar yaranabilir. Məsələn, enerji sənayesində mühərriklərin qeyri-bərabər işləməsi və ya rulmanların qeyri-kamil işləməsi səbəbindən vibrasiya baş verə bilər. Arzuolunmaz salınımların qarşısını almaq üçün sistemin dinamikasını təhlil etmək və idarə etmək üsullarından istifadə olunur (Elyash, 2013:133).

Yekun olaraq qeyd edək ki, maşın, cihaz və aparatların dinamikası və dayanıqlığı onların səmərəli işləməsinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Bu sahədə əsas prinsipləri və texnikaları başa düşmək müxtəlif sənaye sahələrində çalışan mühəndislər və tərtibatçılar üçün vacibdir. Yeni texnologiyaların və təhlil metodlarının inkışafı bizə gələcəkdə daha təkmil və etibarlı texniki sistemlər yaratmağa imkan verəcəkdir.

Tədqiqat metodu

Statistik tədqiqat metoduna üstünlük verilir. Statistik tədqiqat metodu statistik metodlardan istifadə əsasında məlumatların sistemli və obyektiv öyrənilməsidir. Elm, biznes və s. kimi müxtəlif sahələrdə mühüm rol oynayır. İnformasiyanın əsas resurs olduğu müasir dünyada statistik üsullar mövcud faktlar əsasında qanunauyğunluqları müəyyən etməyə, nəticələr çıxarmağa və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Statistik üsullar tədqiqatçılara məlumatları təhlil etməyə, tendensiyaları müəyyən etməyə, ehtimalları təxmin etməyə və proqnozlar verməyə kömək edir. Onlar məlumatın miqdarını əsas nümunələrə endirməyə imkan verir ki, bu da öyrənilən hadisələri başa düşməyinizi yaxşılaşdırır. Beləliklə, statistik tədqiqat metodu obyektiv məlumat əldə etmək, əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək və elm və təcrübənin müxtəlif sahələrində bilikləri genişləndirmək üçün mühüm vasitədir.

Analiz

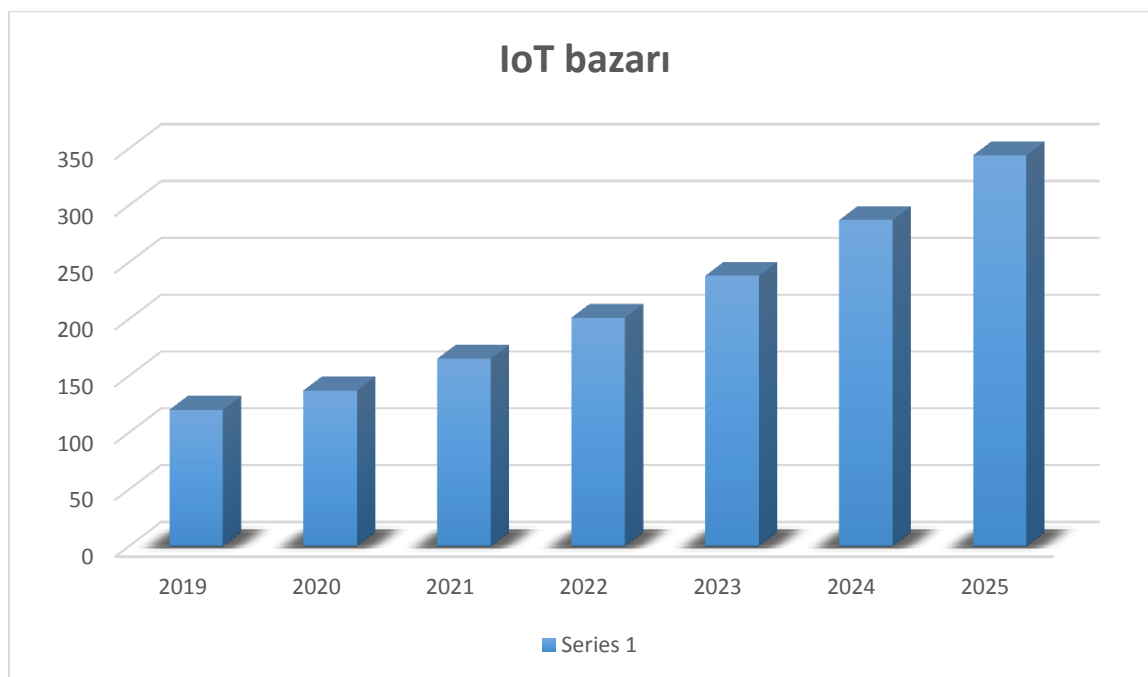
2023-cü ilin fevral ayının əvvəlində dərc olunan IoT Analytics hesabatına görə, 2022-ci ildə Əşyaların İnterneti segmentində global müəssisə xərcləri əvvəlki ilə nisbətən 21,5% artaraq 201 milyard dollara çatıb.

Ümumi xərclərdə ən böyük payı aparat komponentləri və müxtəlif qurğular təşkil edib ki, onların da xərcləri 44% təşkil edib. Bundan əlavə, xərclərin 27%-i IoT xidmətlərinin, təxminən 26%-i isə əlaqəli proqram təminatının payına düşüb. Təhlükəsizliyə qoyulan investisiyalar cəmi 3% səviyyəsində qiymətləndirilib. Qeyd edilir ki, 2021-ci ildə ümumi qlobal IoT sənayesi təqribən 165 milyard dollar təşkil edib və müxtəlif bazar seqmentlərində xərclərin bölgüsü 2022-ci illə müqayisə oluna bilər.

Bununla belə, IoT sektorunda artım templəri gözlənilməyindən aşağı olub: analitiklər 2022-ci ilin sonuna qədər xərclərin 23% artacağını proqnozlaşdırırdılar. Sektorun inkişafının ləngiməsi bir neçə amillə bağlıdır: sabit inflyasiya, yüksək faiz dərəcələri və ümumi makroiqtisadi çətinliklər. Təchizatda fasilələr və elektron komponentlərin çatışmazlığı da var idi. Bu vəziyyətdə şirkətlər rəqəmsal transformasiya və IoT layihələrinə sərmayə qoymağa daha ehtiyatlı davranıblar. Bununla belə, qeyri-müəyyən vaxtlarda qlobal IoT sənayesi durmadan böyüməyə davam edir (Magnusson, 2011:165).

IoT Analytics həmçinin qeyd edir ki, aşağı ÜDM artımı bazara təsir edir. Qlobal miqyasda, 2022-ci ildə bu, 3,4% təşkil etdiyi halda, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) ekspertləri bu rəqəmin 4,4% olacağını gözləyirdilər. IoT texnologiyalarının tətbiqi üzrə ən böyük regionlarda - Çin və Şimali Amerikada 2022-ci ildə ÜDM artımı müvafiq olaraq 3% və 2% təşkil edib. Bununla belə, analitiklər hesab edirlər ki, qlobal Əşyaların İnterneti bazarında xərclər irəlidə də artmağa davam edəcək.

Qrafik 1. IoT bazarı təhlili və dinamikası

Mənbə: <https://www.tadviser.ru>

2023-cü ilin sonunda Əşyaların İnterneti (IoT) sahəsində eSIM texnologiyasını dəstəkləyən cihazların sayı qlobal miqyasda 1 milyardı ötürüb. Bu cür məhsullar üçün əsas istifadə halı, nəticələri 14 fevral 2024-cü ildə təqdim olunan Omdia araşdırmasında göstərildiyi kimi uzaqdan izləmə sistemləridir.

Analitiklər hesab edirlər ki, IoT seqmentində eSIM-in daha da yayılmasına GSMA SGP.31/32 spesifikasiyalarının yaranması kömək edəcək ki, bu da texnologiyanın LPWAN (enerji baxımından səmərəli uzun məsafəli şəbəkə) cihazlarında istifadəsini sadələşdirəcək (Willems, 2014: 122-137). Müxtəlif eSIM profilləri arasında keçid imkanı sayəsində korporativ istifadəçilər böyük avadanlıq parkını effektiv şəkildə idarə edə və əhatə dairəsini genişləndirə biləcəklər. eSIM arxitekturası bütün texniki xidmətin uzaqdan həyata keçirilə biləcəyini nəzərdə tutur: profilləri aktivləşdirmək,

söndürmək, dəyişdirmək və silmək. Beləliklə, SİM kartların logistika və texniki xidmət xərcləri azalır. eSIM-in tətbiqi həmçinin IoT avadanlığının keyfiyyətini və etibarlılığını artırır: SİM karta fiziki giriş tələb olunmadığı üçün cihaz tamamilə möhürlənmiş edilə bilər (8).

Omdia qeyd edir ki, bazar təkcə eSIM texnologiyasındakı təkmilləşdirmələrlə deyil, həm də 5G RedCap kimi IoT-in qəbulunu şərtləndirən digər əsas tendensiyalarla idarə olunur. 5G RedCap və ya Azaldılmış İmkanlar texnologiyası daha sürətli məlumat ötürmə sürəti və aşağı gecikmə kimi 4G üzərində təkmilləşdirilmiş imkanlar təqdim edərkən cihaz tələblərini azaldır. Eyni zamanda, 5G RedCap şəbəkələri xüsusi olaraq IoT cihazları üçün uyğunlaşdırılıb. Ümumilikdə, Omdia 2030-cu ilə qədər eSIM-li IoT cihazlarının sayının dünyaya üzrə 3,6 milyarda çatacağını proqnozlaşdırır.

Nəticə

Yuxarıda təqdim olunan tədqiqat məsələlərinin, cihazların və aparatların inkişafı kontekstində dinamikanın və dayanıqlığın əsas aspektlərinə, habelə Əşyaların İnterneti (IoT) sektorunda xərcləmə dinamikası və onun inkişaf perspektivlərinə diqqət çəkir.

İlkin olaraq texniki dizayn və inkişafda dinamika və davamlılığın əhəmiyyəti qeyd olunur. Bu aspektlər texniki sistemlərin təhlükəsizliyini və səmərəliliyini təmin etməklə yanaşı, həm də onların uzunömürlülüynün əsas amilləridir. İnnovativ və etibarlı texniki həllərin yaradılmasında dinamika və davamlılıq prinsiplərinin dərk edilməsi və tətbiqi mühüm rol oynayır.

Tədqiqat daha sonra IoT sektorunda xərcləmə dinamikasına diqqət yetirir. IoT Analytics hesabatına görə, Əşyaların İnterneti segmentində qlobal xərclər artmaqda davam edir, lakin bu artım tempi gözləniləndən aşağı olub.

Sabit inflyasiyaya və digər makroiqtisadi küləklərə baxmayaraq, IoT sənayesi sabit artım yaşayır. Bu, Əşyaların İnternetinin inkişafına davamlı marağı və onun müxtəlif sənaye sahələri üçün əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

eSIM texnologiyasına və onun IoT cihazlarından istifadənin artmasına təsirinə xüsusi diqqət yetirilir. Omdia proqnozları 2030-cu ilə qədər eSIM texnologiyasını dəstəkləyən cihazların sayının əhəmiyyətli dərəcədə artacağını proqnozlaşdırır. Bu, təkcə texnologiyanın özündəki təkmilləşdirmələrlə deyil, həm də IoT ehtiyaclarına xüsusi uyğunlaşdırılmış 5G RedCap şəbəkələrinin inkişafı kimi digər tendensiyalarla şərtlənir.

Yekun olaraq, tədqiqat məsələləri, cihaz və aparat sahəsində innovasiya və texnoloji inkişafın vacibliyini vurğulayır. Dinamikanı və dayanıqlılığı dərk etmək, həmçinin eSIM və 5G RedCap kimi qabaqcıl texnologiyaların fəal şəkildə tətbiqi texniki sistemlərin təkmilləşdirilməsində və Əşyaların İnterneti sektorunun böyüməsinin davam etdirilməsində əsas rol oynayır. Bununla belə, bu sənayenin inkişaf tempinə təsir edə biləcək iqtisadi və infrastruktur amillərini nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Castro, M.S., Ayres, H.M., Costa, V.F. da, Silva, L.C.P. da (2007). Impacts of the SSSC control modes on small-signal and transient stability of a power system, *Electric Power Systems Research*, 77(1), pp.1–9.
2. Zulunov, R.M. (2022). Preparing the educational process for the era of artificial intelligence. *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities*, 11, pp. 81-83.
3. Moskalev, S.M., Klimenok-Kudinova, N.V. (2018). Artificial intelligence and the Internet of things as innovative methods for improving the agricultural sector. *News of the St. Petersburg State Agrarian University*, 3 (52), pp. 121-130.
4. Rakhimov, K. (2022). Trends in the development of data analysis, artificial intelligence and the Internet of things. *Gospodarka i Innowacje*, 30, pp. 209-211.
5. Elyash N.N. (2013). *Theory of mechanisms and mechanics of machines: textbook* Ekaterinburg: Publishing house Ros.gos. prof.-ped. Univ., p. 133
6. Magnusson, P. C. (2011). Transient Energy Method of Calculating Stability, *Journal №44*, pp. 163-172.

7. Willems, J. (2014). Direct Methods for Transient Stability Studies in Power System Analysis. pp. 122-137.
8. <https://www.tadviser.ru>

Göndərilib: 02.03.2024

Qəbul edilib: 15.04.2024

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/192-196>

Vüsal Rəhimli
Azərbaycan Texniki Universiteti
rahimlivusal2001@gmail.com

IDOR (INSECURE DIRECT OBJECT REFERENCES) ÜMUMİ NÖVLƏRİ, TƏSİRLƏRİ VƏ HÜCUMLARI

Xülasə

IDOR Təhlükəsiz Birbaşa Obyekt Referansları deməkdir ki, bu da proqram müvafiq təsdiq və ya icazə olmadan obyektlərə birbaşa daxil olmaq üçün istifadəçi girişindən istifadə etdikdə baş verən təhlükəsizlik zəifliyinin bir növüdür. Bu, təcavüzkarlara giriş nəzarətlərini yan keçməyə və həssas məlumat və ya funksionallığa icazəsiz giriş əldə etməyə imkan verə bilər. IDOR, istifadəçi tərəfindən təmin edilən daxiletmə ilə məşğul olan REST proqramlarında ümumi zəifliklərdən biridir.

Təhlükəsiz Birbaşa Obyekt Referansları (IDOR) veb proqramlardakı həssas resurslara icazəsiz girişə səbəb ola biləcək kritik təhlükəsizlik zəifliyidir. Bu bloq yazısında Java proqramlarında real həyat kimi IDOR ssenarilərini müzakirə ediləcək, bəzi zəiflikləri tapmaq nisbətən asan, digərləri isə daha çətin olur. Burada həssas ssenariləri təmsil edən kod parçaları təqdim ediləcək və onları təhlükəsiz şəkildə necə düzəlir nümayiş olunacaq. Bundan əlavə, PRD təhlükəsizlik baxışları kimi erkən mərhələlərdə IDOR zəifliklərini azaltmaq üçün Təhlükəsiz Proqram Təminatının İnkişafı Həyat Dövründə (SSDLC) müxtəlif yanaşmalar araşdırılacaq.

***Açar sözlər:** IDOR, verilənlər bazası, JavaScript Obyekt Notasiyası, IDOR hücumları, kod baxışları, sorğu parametrləri*

Vusal Rahimli
Azerbaijan Technical University
rahimlivusal2001@gmail.com

IDOR (Insecure Direct Object References) common types, constructions and attacks

Abstract

IDOR defines Safe Direct Object References, which use user access to access objects without requiring software or input. This may allow investigators to gain access to data or functionality obtained after access control. IDOR is a common vulnerability in REST applications that deal with input provided by

Insecure Direct Object References (IDOR) is a critical security vulnerability that can lead to unauthorized access to sensitive resources in web applications. This blog post will discuss real-life IDOR scenarios in Java applications, where some vulnerabilities are relatively easy to find, while others are more difficult. Here, code snippets representing vulnerable scenarios will be presented and how to fix them safely. Additionally, various approaches in the Secure Software Development Lifecycle (SSDLC) will be explored to mitigate IDOR vulnerabilities at early stages such as PRD security reviews.

***Keywords:** IDOR, database, JavaScript Object Notation, IDOR attacks, code reviews, query parameters*

Giriş

Təhlükəsiz Birbaşa Obyekt İstinadları tətbiqin daxili resurslara (məsələn, fayllar, verilənlər bazası qeydləri) lazımi giriş nəzarəti olmadan birbaşa çıxışına icazə verdiyi zaman baş verir. Təcavüzkarlar məxfi məlumatlara daxil olmaq və ya müəyyən istifadəçilərlə məhdudlaşdırılmalı olan hərəkətləri yerinə yetirmək üçün IDOR-dan istifadə edə bilər ki, bu da məlumat sızmasına, icazəsiz açıqlamaya və ya hətta sistemin tam kompromisinə gətirib çıxarır.

✓ *IDOR Zəifliklərini Azaltmaq üçün SSDLC yanaşması*

Təhlükəsiz Proqram Təminatının İnkişafı Həyat Dövründə (SSDLC) müxtəlif mərhələlər IDOR zəifliklərini kritik problemlərə çevrilməzdən əvvəl müəyyən etməyə və azaltmağa kömək edə bilər. Bu mərhələlərdən bəzilərini araşdıraraq:

❖ **PRD Təhlükəsizlik Baxışı**

Məhsul Tələbləri Sənədinin (PRD) nəzərdən keçirilməsi zamanı təhlükəsizlik ekspertləri və maraqlı tərəflər potensial IDOR risklərini müəyyən etmək üçün tətbiqin dizaynını və arxitekturasını qiymətləndirə bilərlər. Giriş nəzarət mexanizmlərinə və məlumat axını diaqramlarına diqqət yetirilməlidir (El Bachir, El Moussaid, 2020; 3-6).

❖ **Təhdidlərin Modelləşdirilməsi**

İnkişaf prosesinin əvvəlində potensial IDOR təhlükələrini müəyyən etmək üçün təhlükə modelləşdirmə sessiyaları keçirmək lazımdır. Tətbiq komponentlərinin və məlumat axınlarının xəritəsini tərtib etməklə tərtibatçılar təhlükəsizlik nəzarətlərini və giriş məhdudiyətlərini fəal şəkildə həyata keçirə bilərlər.

❖ **Kod Baxışları və Statik Təhlil**

IDOR zəifliklərinə həssas olan kod nümunələrini müəyyən etmək üçün kodu nəzərdən keçirmək və statik analiz alətlərindən istifadə etmək lazımdır. Rəyçilər müvafiq icazə yoxlamaları olmadan birbaşa obyekt istinadlarını yoxlaya bilərlər (Eran, Yuval, Tom, 2020; 34-38).

❖ **Təhlükəsizlik Testi**

Real hücum ssenarilərini simulyasiya etmək və tətbiqdə IDOR zəifliklərini müəyyən etmək üçün nüfuzetmə testi və zəifliyin skan edilməsi daxil olmaqla dinamik təhlükəsizlik testini həyata keçirmək lazımdır.

❖ **İstifadəçi İcazələri və Rol Əsaslı Giriş Nəzarəti (RBAC)**

Hər bir istifadəçinin yalnız istifadə etməyə icazə verdiyi resurslara daxil ola bilməsini təmin etmək üçün güclü istifadəçi icazələri və RBAC mexanizmlərini tətbiq etmək lazımdır (Əliquliyev, İmamverdiyev, 2020; 62).

❖ **Təhlükəsiz API Dizaynı**

Tətbiq API təmin edərsə, həssas məlumatlara icazəsiz girişin qarşısını almaq üçün onlara giriş nəzarətləri və istifadəçi autentifikasiyası mexanizmlərini daxil etdiyinə əmin olmaq lazımdır.

❖ **Ən az imtiyaz prinsipi**

Resurslara və funksiyalara girişi yalnız hər bir istifadəçi rolu üçün zəruri olanlarla məhdudlaşdırmaq üçün ən az imtiyaz prinsipini tətbiq etmək lazımdır.

Təhlükəsiz birbaşa obyekt istinadları veb proqramlarda giriş nəzarətinin pozulması nəticəsində yaranan ümumi, potensial dağıdıcı zəifliklərdir. IDOR səhvləri təcavüzkarın verilənlər bazası açarı, sorğu parametri və ya fayl adı kimi "birbaşa obyekt arayışı" ilə manipulyasiya edərək veb tətbiqi ilə zərərli şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmağa imkan verir (4).

✓ **Dörd ümumi IDOR növü**

Bu günlərdə identifikatorlar istifadəçinin ünvan çubuğunda olduğundan daha çox başlıqlarda və ya API-lərdə tapılır. Bununla belə, əksər veb-saytların dinamik təbiəti o deməkdir ki, identifikatorlar və parametrlər hələ də bu və ya digər formada çox istifadə olunur. İdentifikatorlara aşağıdakılar daxil ola bilər:

- ✚ *Verilənlər bazası açarları*
- ✚ *Sorğu parametrləri*
- ✚ *İstifadəçi və ya sessiya identifikatorları*
- ✚ *Fayl adları*

IDOR zəifliklərini necə müəyyən etmək olar?

IDOR zəifliklərindən istifadə etmək çox vaxt sadədir, lakin tərtibatçılar üçün müəyyən etmək çətin ola bilər. Kod təhlili və avtomatlaşdırılmış skanlama kimi alətlər və üsullar IDOR səhvlərini aşkar etməkdə bir çox digər ümumi təhlükəsizlik problemləri kimi yaxşı deyil, bu o deməkdir ki, bu zəifliklərin müəyyən edilməsi əl ilə təhlükəsizlik testi tələb edə bilər (5).

Zəiflikləri müəyyən etməyin bəzi yollarına aşağıdakılar daxildir:

✚ Veb brauzerində quraşdırılmış developer alətlərindən istifadə edərək əsas testlərin həyata keçirilməsi;

✚ Manual testin effektivliyini artırmaq üçün Burp Suite və ya Open Web Application Security Project Zed Attack Proxy (OWASP ZAP) kimi bir vasitədən istifadə etmək;

✚ Zəifliyin aşkarlanması proqramında iştirak etmək;

✚ Kritik veb tətbiqlərini nəzərdən keçirmək üçün xarici nüfuz testi firmasının işə götürülməsi (6).

✓ Dörd növ IDOR hücumu

Konseptual olaraq, IDOR-dan istifadə edən hücumların əksəriyyəti oxşar tərzdə işləyir, lakin identifikatorun hakərlər tərəfindən ifşa edildiyi və ya manipulyasiya edildiyi kiçik nüanslar var:

1. URL-in dəyişdirilməsi

URL-nin dəyişdirilməsi IDOR zəifliyindən istifadə etmək üçün ən sadə üsuldur və çox vaxt az və ya heç bir texniki təcrübə tələb etmir. Bu cür hücumda sadəcə olaraq veb brauzerin ünvan çubuğundakı parametrin dəyərini dəyişmək olar (7).

2. Bədən manipulyasiyası

Bədən manipulyasiyası URL-nin dəyişdirilməsinə çox bənzəyir, istisna olmaqla, təcavüzkar URL-də deyil, sənədin mətnində bir və ya bir neçə dəyəri dəyişdirir. Bu, radio düymələrinin, onay qutularının və ya digər forma elementlərinin dəyərlərinin dəyişdirilməsi demək ola bilər. Gizli forma dəyərlərini dəyişdirmək də mümkün ola bilər.

Ola bilsin ki, kontaktın hazırda daxil olmuş hesab üçün istifadəçi identifikatoruna ötürülən gizli forma dəyəri var. Formanı təqdim etməzdən əvvəl həmin gizli dəyəri dəyişdirə bilsək, sorğumuzu başqa istifadəçidən gələn kimi göstərə bilərik (8).

3. Kuki və ya JSON ID manipulyasiyası

Kukilər və JavaScript Obyekt Notasiyası (JSON) hər ikisi müştəri və server arasında məlumatların saxlanması və mübadiləsi üçün pərdə arxasında geniş şəkildə istifadə edilir və veb səhifələri daha dinamik etməyə kömək edir. Biz veb sayta daxil olduğumuz zaman, məsələn, server kuki və ya JSON obyektində istifadəçi və ya sessiya ID dəyərini saxlaya bilər. Tətbiqdə IDOR zəifliyi varsa, təcavüzkar bu dəyərləri dəyişə bilər.

4. Yol keçidi

Yol keçidi, həmçinin qovluq keçidi adlanır, təcavüzkarın veb tətbiqini idarə edən serverdə fayl və ya qovluqlara daxil olmaq və ya manipulyasiya etmək üçün istifadə etdiyi unikal IDOR zəifliyi növüdür. Bu, IDOR hücumlarının digər növləri ilə müqayisədə daha dərin səviyyədir, çünki verilənlər bazası qeydləri əvəzinə fayl sistemi resurslarına birbaşa giriş imkanı verir (İnformasiya Təhlükəsizliyi, 2020; 101-105). Yol keçidi təcavüzkarın konfigurasiya fayllarına daxil olmasına, istifadəçi etimadnaməsini kəşf etməyə və hətta hədəfdə tam funksional qabıq əldə etməyə imkan verə bilər.

✓ IDOR dataya necə təsir edir?

IDOR zəifliklərindən istifadə etmək sadə ola bilər, lakin bu tip hücumun təsirləri potensial olaraq fəlakətlidir. Aşağıda IDOR-un təşkilatınızın məlumatlarının məxfiliyinə, bütövlüyünə və əlçatanlığına təsir göstərə biləcəyi bir neçə üsul var (Qasımov, 2018; 56-59):

✚ **Maxfilik** - Uğurlu IDOR hücumu təcavüzkarın görə bilməməsi lazım olan bir şeyə giriş imkanı verir. Bu, rəqəmsal vitrində tez-tez alıcılar üçün endirim kodundan tutmuş şəxsi sağlamlıq məlumatlarına və ya ticarət sirlərinə qədər hər şey ola bilər.

✚ **Dürüstlük** - Bəzi hallarda təcavüzkar məlumatları dəyişdirmək üçün IDOR-dan istifadə edə bilər. Adətən, bu cür hücumlar HTTP POST sorğusunda parametrləri manipulyasiya edir. 2020-ci

ildə bir təhlükəsizlik tədqiqatçısı təcavüzkarın ABŞ Müdafiə Nazirliyinin veb serverlərində istifadəçi hesablarının parolunu dəyişməsinə imkan verən IDOR zəifliyini aşkar etdi. Təcavüzkarlar şübhəli olmayan istifadəçiyə saxta maliyyə məlumatları və ya ittihamedicə sənədlər kimi icazəsiz məlumatlar əlavə etmək üçün oxşar zəifliklərdən istifadə edə bilər (Shar, Briand, 2018: 1-5).

✚ **Əlçatımlılıq** - IDOR həmçinin resursların mövcudluğuna təsir etmək üçün sui-istifadə edilə bilər. PHP proqramında sənədləri fayl adına görə silən bir funksiyaya təsəvvür edin. Müvafiq icazə yoxlamaları olmadan təcavüzkar fayl adını dəyişə və hətta giriş olmayan sənədləri silə bilər!

✚ **IDOR zəifliklərinin qarşısını almaq üçün dörd məsləhət**

IDOR zəifliklərinin qarşısı birbaşa obyekt istinadlarından qaçınmaqla, istifadəçi daxil etməsinin təsdiqini həyata keçirməklə və qlobal miqyasda unikal identifikatorlar (GUID kimi tanınan) və ya təsadüfi identifikatorlar tətbiq etməklə alın bilər. IDOR zəifliklərinin qarşısının alınmasına dair heç bir qüsuruz həll yolu olmasa da, bu addımlardan bəziləri kömək edə bilər.

1. *Müvafiq giriş nəzarəti və sessiyanın idarə edilməsini həyata keçirmək;*

“Təhlükəsiz birbaşa obyekt arayışı” terminini işlədən OWASP, IDOR-u hər şeydən əvvəl giriş nəzarət məsələsi hesab edir. Düzgün giriş nəzarət yoxlamaları və sessiyanın idarə edilməsi xüsusiyyətləri, hətta asanlıqla sadalanan identifikatorlardan istifadə edildikdə belə, zərərli istifadəçinin məlumatlara daxil olmaq və ya manipulyasiya etmək imkanının qarşısını almalıdır.

Avtorizasiya və autentifikasiya üzrə OWASP firıldaqçı vərəqləri nəzərdən keçirmək üçün faydalı ola bilər.

2. *Birbaşa obyekt istinadlarından çəkinmək;*

Giriş nəzarəti məsələləri bir yana qalsın, tətbiqinizdə birbaşa obyekt istinadlarından istifadə çox vaxt səliqəsiz kodlaşdırma təcrübəsi hesab olunur. Bu xüsusilə tələb/işçi şəxsiyyət vəsiqələri, hesab nömrələri və s. kimi həssas dataya gəldikdə doğrudur. Dolayı obyekt istinadları – çox vaxt ya istinad xəritələri və ya heşinq formasında – gizlədilmiş həqiqi identifikatoru gizlətməklə və ya çəşdirəməklə IDOR zəifliklərini ünvanlayır.

3. *GUID və ya təsadüfi identifikatorlardan istifadə etmək;*

İterativ və ya ardıcıl identifikatorlardan və ya parametr dəyərlərindən istifadə edən tətbiqlərdə etibarlı olmayan birbaşa obyekt istinad açığı sadalamaq işin öhdəsindən gəlmək olar. Nə GUID-lər, nə də universal unikal identifikatorlar əsas zəifliyi aradan qaldırmır, lakin onlar sadalamağı və istismar etməyi xeyli çətinləşdirir (Yang, Shen, 2021: 56).

4. *İstifadəçi daxil etməsini təsdiq etmək;*

İstifadəçi daxil etməsinin yoxlanılması IDOR daxil olmaqla, çoxlu sayda təhlükəsizlik problemlərini azaltmağa kömək edə bilər. Müvafiq uzunluq və format üçün istifadəçi tərəfindən təmin edilən parametrləri ciddi şəkildə yoxlasaq, identifikatorların sadalanması daha çətinləşir. Doğrulama ən uyğun olandan asılı olaraq ya müştəri, ya da server tərəfində baş verə bilər.

Nəticə

IDOR zəiflikləri təhlükəli ola bilər və onları aşkar etmək çətin ola bilər, çünki onlar tez-tez tətbiqin giriş nəzarətində incə qüsurları ehtiva edir. Düzgün doğrulama yoxlamaları və giriş nəzarətlərini həyata keçirməklə və tətbiqin təhlükəsizlik testini həyata keçirməklə siz IDOR zəifliklərinin qarşısını almaqda və tətbiqinizi icazəsiz girişdən qorumaqda kömək edə bilərsiniz.

Təhlükəsiz Birbaşa Obyekt Referansları (IDOR) həssas resurslara icazəsiz girişə səbəb ola biləcək təhlükəli zəifliklərdir. Bu bloq yazısında biz Java proqramlarında real həyat kimi IDOR ssenarilərini araşdırdıq və onları təhlükəsiz şəkildə necə düzəltməyi nümayiş etdirdik. Müvafiq giriş nəzarətlərini, avtorizasiya yoxlamalarını həyata keçirməklə və Təhlükəsiz Proqram Təminatının İnkişafı Həyat Cycle (SSDLC) ən yaxşı təcrübələrinə riayət etməklə tərtibatçılar IDOR zəifliklərini effektiv şəkildə azalda və veb tətbiqlərinin təhlükəsizliyini təmin edə bilərlər. Daimi təhlükəsizlik testi və proaktiv təhlükəsizlik tədbirləri möhkəm və təhlükəsiz Java proqramlarının yaradılmasında mühüm rol oynayır (8).

Ədəbiyyat

1. El Bachir, N., El Moussaid, A. (2020). Web Application Attacks Detection: A Survey and Classification, International Journal of Computer Applications, pp.3-6.
2. Eran, El., Yuval, R., Tom, T. (2020). System for determining web application vulnerabilities“, pp.34-38.
3. Əliquliyev, R.M., İmamverdiyev, Y.N. (2020). İnformasiya təhlükəsizliyi insidentləri. Bakı: “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 62 s.
4. <https://crashtest-security.com/insecure-direct-objectreference-idor/>
5. <https://portswigger.net/web-security/access-control/idor>
6. <https://www.geeksforgeeks.org/insecure-direct-objectreference-idor-vulnerability/>
7. <https://www.loginradius.com/blog/engineering/httpsecurity-headers>
8. <https://www.thesslstore.com/blog/http-securityheaders/>
9. İnformasiya Təhlükəsizliyi. (2020). Təhlükəsizlik metodları. İnformasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi sistemləri. Bakı, s.101-105.
10. Qasimov, V. (2018). İnformasiya təhlükəsizliyinin əsasları. Dərslik. Bakı, s.56-59.
11. Shar, L., Briand, H. (2018). Web Application Vulnerability Prediction using Hybrid Program Analysis and Machine Learning, IEEE Trans. Dependable and Secure Comput., pp.1-5.
12. Yang, C., Shen, C. (2021). Implement Web Attack Detection Engine with Snort by Using Modsecurity Core Rules. 56 p.

Göndərildi: 08.02.2024

Qəbul edildi: 12.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/197-202>**Ziya Mustafayev**

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

magistrant

z.mustafayev070@gmail.com

DATA MİNINGDƏ SÜNİ NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN YENİLİKLƏRİ

Xülasə

Süni Neyron Şəbəkələri (Artificial Neural Networks) böyük verilənlər bazasında mürəkkəb nümunələri və əlaqələri öyrənmək qabiliyyətinə görə data miningdə geniş istifadə edilmişdir. Data mining-də ANN-lərin istifadəsində bir sıra yeniliklər olmuşdur. Əvvəlcə təsvirin tanınması üçün nəzərdə tutulmuş konvolusional neyron şəbəkələri (Convolutional Neural Networks) təbii dilin işlənməsi və zaman sıralarının təhlili kimi müxtəlif sahələrdə tətbiqlər tapmışdır. Onlar verilənlərdəki məkanları və müvəqqəti nümunələrin təyində effektiv rol oynayır.

Dərin öyrənmə arxitekturaları data miningə tətbiq edilən süni neyron şəbəkələri (ANN) sahəsində əhəmiyyətli yeniliyə malik oldular. Bu irəliləyişlər mürəkkəb nümunələri idarə etmək və böyük məlumat dəstlərindən qiymətli fikirlər çıxarmaq üçün daha güclü, səmərəli və dəqiq modellərə gətirib çıxardı. CNN-lər image miningdən istifadə edirlər. Bu arxitekturalar vizual xüsusiyyətlərin ierarxik təsvirlərini avtomatik öyrənmək üçün xüsusi konvolusiyaya qatlarından istifadə edir.

Yeniliklərə dərin öyrənmə arxitekturaları (məsələn, ResNet, DenseNet) və müvafiq görüntülərə fokuslanan diqqət mexanizmləri daxildir. Təkrarlanan Neyron Şəbəkələri (Recurrent Neural Networks) və Uzun- Qısamüddətli Yaddaş (Long Short Term Memory) şəbəkələri zaman sıralarının təhlili, təbii dil emalı (Natural Language Processing) və nitqin tanınması kimi tətbiqlər üçün ardıcıl məlumatların idarə edilməsində əsas rol oynamışdır. Yeniliklərə uzunmüddətli asılılıqların modelləşdirilməsini təkmilləşdirmək üçün iki istiqamətli RNN, diqqət mexanizmləri və keçidli təkrarlanan vahidlər (Gates Recurrent Units) daxildir.

Açar sözlər: Süni Neyron Şəbəkələri, data mining, Təbii Dil Emalı, avtokodlayıcılar, Konvolusional Neyron Şəbəkələri, uzun-qısa müddətli yaddaş, şəkil mining

Ziya Mustafayev

Azerbaijan State Oil and Industry University

master student

z.mustafayev070@gmail.com

Innovation in the use of artificial neural network in data mining

Abstract

Artificial Neural Networks (ANNs) have been widely used in data mining for their ability to learn complex patterns and relationships within large datasets. There have been several innovations in the use of ANNs in data mining. Originally designed for image recognition, convolutional neural networks (CNNs) have found applications in various domains such as natural language processing and time-series analysis. They are effective in capturing spatial and temporal patterns in data.

Deep learning architectures have witnessed significant innovation in the realm of artificial neural networks (ANNs) applied to data mining. These advancements have led to more powerful, efficient, and accurate models for handling complex patterns and extracting valuable insights from large datasets. CNNs use image mining tasks. These architectures leverage specialized convolutional layers to automatically learn hierarchical representations of visual features.

Innovations include deeper architectures (e.g., ResNet, DenseNet) and attention mechanisms that focus on relevant image regions. Recurrent Neural Networks (RNNs) and Long Short-Term Memory (LSTM) networks have been pivotal in handling sequential data for applications like time-series analysis, natural language processing (NLP), and speech recognition. Innovations include bidirectional RNNs, attention mechanisms, and gated recurrent units (GRUs) to improve the modeling of long-range dependencies.

Keywords: *Artificial Neural Networks, data mining, Natural Language Processing, autoencoders, Convolutional Neural Networks, long-short term memory, image mining*

Introduction

The Transformer architecture, introduced with models like BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) and GPT (Generative Pre-trained Transformer), revolutionized NLP and sequence mining. Transformers use self-attention mechanisms to capture contextual information effectively. Pre-training on large datasets has become a common practice, enabling models to transfer knowledge to downstream tasks. Graph Neural Networks have emerged as powerful tools for mining information from graph-structured data, such as social networks and molecular structures. Innovations include graph attention networks (GATs) and graph convolutional networks (GCNs), enabling the learning of node and graph-level representations (Rabunal, Dorado, 2006: 305).

Autoencoders, a type of unsupervised learning architecture, have been applied to learn compact representations of data. Variational autoencoders (VAEs) introduce probabilistic modeling, enabling the generation of new data samples. Autoencoders are also utilized for anomaly detection by reconstructing normal patterns. Capsule networks, proposed as an alternative to traditional pooling layers, aim to capture hierarchical relationships among features more effectively. Capsules represent entities in an image and their spatial relationships, potentially improving generalization and interpretability. Attention mechanisms have become a ubiquitous component in various architectures. They enhance the model's ability to focus on relevant information while processing data, leading to improved performance in tasks such as machine translation, image captioning, and summarization. The concept of transfer learning, especially using pre-trained models on large datasets, has become a standard practice. Models like OpenAI's GPT and Google's BERT are pre-trained on massive corpora and then fine-tuned for specific tasks, achieving state-of-the-art results with less data.

Recurrent Neural Networks (RNNs) and Long Short-Term Memory (LSTM)

Particularly useful for sequential data, RNNs have been employed in tasks like time-series prediction, natural language processing, and speech recognition. Long Short-Term Memory (LSTM) and Gated Recurrent Unit (GRU) architectures have been introduced to address the vanishing gradient problem, enabling the network to learn long-term dependencies (Bakardjieva, 2019: 246).

Recurrent Neural Networks (RNNs) have undergone various innovations to enhance their capabilities in the context of data mining. RNNs are particularly well-suited for handling sequential data and time-series analysis due to their ability to capture dependencies over time. Long Short-Term Memory (LSTM) networks address the vanishing gradient problem in traditional RNNs, allowing them to capture long-range dependencies in sequences more effectively. LSTMs include memory cells and gates to control the flow of information, enabling the network to retain and update information over extended time periods.

Gated Recurrent Units (GRUs) are another variant of RNNs designed to address the vanishing gradient problem. GRUs are computationally less complex than LSTMs, making them more efficient for certain tasks. They include update and reset gates to control the information flow through the network. Bidirectional RNNs process input data in both forward and backward directions, allowing the network to capture dependencies from past and future contexts. This is particularly useful for tasks where context from both directions is important, such as natural

language processing. Attention mechanisms enable the network to focus on specific parts of the input sequence when making predictions. This innovation enhances the model's ability to selectively attend to relevant information, improving performance in tasks like machine translation, summarization, and sequence-to-sequence learning. RNNs have been extended to handle sequence-to-sequence tasks, where the input and output are both sequences of varying lengths. This is widely used in machine translation, speech recognition, and other applications where the goal is to transform one sequence into another. RNNs, especially with attention mechanisms, have been pivotal in the development of Neural Machine Translation systems. These systems have significantly improved the quality of machine translation by learning contextually rich representations of source and target languages (Daniel, Barbara, 2020: 286).

Temporal Convolutional Networks (TCNs) are an alternative to traditional RNNs for sequence modeling. They use causal convolutions to capture temporal dependencies and have demonstrated success in tasks like time-series forecasting. Inspired by the success of residual connections in convolutional neural networks (CNNs), residual connections have been introduced in RNNs. These connections facilitate the training of deeper networks by mitigating the vanishing gradient problem. RNNs have been used for meta-learning tasks, where the model learns to quickly adapt to new tasks with limited examples. This innovation has potential applications in scenarios where data is scarce or where models need to adapt to changing environments.

Types of autoencoders and Generative Adversarial Networks (GANs)

These unsupervised learning models are used for feature learning and dimensionality reduction. Variational Autoencoders (VAEs) and Generative Adversarial Networks (GANs) are examples of advanced autoencoder architectures. Autoencoders, a type of artificial neural network, have seen several innovations in their applications within the field of data mining. Autoencoders are particularly useful for unsupervised learning and dimensionality reduction (Arens, Weigold. 2020: 683).

- Variational Autoencoders (VAEs) introduce a probabilistic framework to autoencoders, making them capable of generating new data samples. This innovation allows VAEs to learn not only the most compact representation of input data but also the underlying probability distribution. VAEs have found applications in generative tasks and anomaly detection.

- Denoising autoencoders are trained to reconstruct clean data from corrupted input. By adding noise to the input data during training, these autoencoders learn to capture essential features and discard noise. Denoising autoencoders are valuable for feature learning and handling noisy datasets.

- Sparse autoencoders introduce sparsity constraints in the learned representations, encouraging the model to activate only a subset of neurons for a given input. This innovation helps in feature selection and can lead to more interpretable representations.

- Contractive autoencoders are designed to learn representations that are robust to small input variations. The model is penalized for large changes in the learned representation with respect to small changes in the input. This innovation is beneficial for capturing essential features while ignoring irrelevant details.

- Adversarial Autoencoders (AAEs) combine the concepts of autoencoders with adversarial training. By introducing an adversarial network, AAEs can learn more meaningful and continuous latent representations. AAEs are especially effective for generating high-quality, realistic data samples. Autoencoders have been extended to semi-supervised learning scenarios where the model is trained on both labeled and unlabeled data. This innovation allows autoencoders to leverage limited labeled data for better representation learning. Inspired by capsule networks, capsule autoencoders aim to represent hierarchical structures in data more effectively.

- Capsule autoencoders can capture relationships among features in a way that traditional autoencoders might struggle with, offering improved expressiveness. Autoencoders have been used in joint learning settings, where they are combined with other neural network architectures to perform tasks such as clustering, classification, or regression simultaneously. This innovation allows for the extraction of meaningful features while accomplishing specific tasks. In the context

of computer vision, spatial autoencoders focus on learning spatial hierarchies in data. These models can be particularly effective for tasks such as image segmentation and object localization by capturing spatial dependencies. Generative Adversarial Networks (GANs) and Autoencoders and autoencoders have been combined to create networks that benefit from both generative capabilities and efficient feature learning. This combination has led to the development of models like Adversarially Regularized Autoencoders (ARAEs) and improved capabilities in data generation tasks.

Explainable AI (XAI)

As neural networks become more complex, there is a growing emphasis on interpretability and explainability. Innovations in XAI aim to provide insights into how the neural network arrives at its decisions, making it more transparent and understandable for users. Explainable AI (XAI) focuses on developing models and techniques that provide clear, understandable, and interpretable explanations for the decisions made by artificial intelligence systems. In the context of artificial neural networks (ANNs) in data mining, innovations in XAI are crucial to enhancing transparency and building trust in AI systems. Methods have been developed to assess the importance of individual features in the decision-making process of neural networks. Techniques such as permutation importance and sensitivity analysis help identify the features that contribute the most to model predictions. Layer-wise Relevance Propagation (LRP) is a method that allocates the prediction's relevance back to the input features (Chaffey, Ellis, 2019: 417).

It decomposes the final prediction and assigns relevance scores to different neurons and features, offering insights into which parts of the input contributed the most to the output. Activation maximization involves altering input features to maximize the activation of specific neurons or target classes. This technique helps reveal what patterns or features in the input data lead to the neural network making certain decisions.

LIME (Local Interpretable Model-agnostic Explanations) is a model-agnostic approach that approximates the decision boundaries of complex models, including neural networks, using locally interpretable models. It generates perturbed samples around a data point and observes the changes in predictions, providing insights into the model's behavior (Brown, 2018: 413).

SHAP (SHapley Additive exPlanations) SHAP values, inspired by cooperative game theory, assign a value to each feature indicating its contribution to the prediction. SHAP values are applied to neural networks to provide a global view of feature importance and individual predictions' explanations. Attention mechanisms, initially developed for natural language processing tasks, have been adapted to enhance interpretability in neural networks. These mechanisms highlight specific parts of the input data that are crucial for the network's decision, offering insights into the decision-making process. Rule-based approaches involve extracting interpretable rules from neural networks to describe decision boundaries. These rules provide a more human-understandable representation of the model's behavior. Visualizing the activations of neurons in different layers of a neural network can help interpret how information is processed.

Heatmaps and saliency maps visually highlight the regions of an input that are most influential in determining the output. Using decision trees as surrogate models to approximate the behavior of neural networks has become a popular approach. Decision trees are inherently interpretable, providing a more straightforward representation of the underlying decision logic. Developing interactive interfaces that allow users to explore and interact with model predictions and explanations in real-time. This facilitates a more user-friendly and intuitive understanding of the AI system's decisions.

Optimization algorithms

New optimization algorithms have been developed to train neural networks more efficiently. Techniques such as Adam, RMSprop, and Nadam aim to address challenges like slow convergence and getting stuck in local minima. Optimization algorithms play a crucial role in training artificial neural networks (ANNs) in data mining. The goal is to find the optimal set of weights and biases that minimize the error or loss function (Chaffey, Ellis, 2019: 320).

Over the years, several innovations in optimization algorithms have been introduced to address challenges such as convergence speed, handling complex loss surfaces, and improving the efficiency of training. Stochastic Gradient Descent (SGD) variants forms the foundation of many optimization algorithms for neural networks. Innovations include: Introduces a moving average of past gradients to accelerate convergence. Gradient clipping limits the magnitude of gradients during training to prevent exploding gradients. This innovation helps stabilize the training process, especially in deep networks. Batch Normalization normalizes the inputs of each layer, reducing internal covariate shift. This innovation allows for the use of higher learning rates and helps with faster convergence.

Layer-wise Adaptive Rate Scaling (LARS) adapts the learning rate for each layer based on the ratio of the norm of the weights to the norm of the gradients. This approach helps prevent vanishing or exploding gradients and improves convergence. The Swish activation function, proposed by researchers at Google, has been shown to improve training efficiency and convergence in certain situations compared to traditional activation functions like ReLU (Xu, Zhang, 2005: 337).

Population-Based Training (PBT) PBT is an evolutionary optimization algorithm that dynamically adjusts hyperparameters during training. It combines elements of genetic algorithms with reinforcement learning to efficiently explore the hyperparameter space. Neuroevolution algorithms evolve neural network architectures and parameters using genetic algorithms or other evolutionary strategies. This approach explores the space of possible neural architectures to find effective models (Castells, 2022: 129).

Differentiable Architecture Search (DARTS) is a method that leverages gradient-based optimization to search for optimal neural network architectures. It allows for the automatic discovery of architectures that perform well on a given task.

Conclusion

The following innovations play an important role in the use of artificial neural networks in data mining:

- RNNs continue to be a crucial tool in various applications, including natural language processing, time-series analysis, and sequential pattern recognition. Ongoing research focuses on addressing challenges, improving training efficiency, and extending the capabilities of RNNs in handling diverse types of sequential data.

- Autoencoders continue to be a versatile tool for feature learning, dimensionality reduction, and generative tasks in various domains, including image analysis, natural language processing, and anomaly detection. Ongoing research aims to refine these architectures for even more efficient and effective representation learning.

- Explainable AI, enabling data scientists, domain experts, and end-users to understand and trust the decisions made by neural networks in data mining tasks. As AI systems become more complex, the development of effective XAI techniques is crucial for ensuring accountability, transparency, and ethical use of artificial intelligence.

- The choice of optimization algorithm depends on factors such as the dataset, model architecture, and specific requirements of the data mining task. Researchers continue to explore new approaches and enhancements to improve the efficiency, stability, and generalization of neural network training in the context of data mining. Transfer learning involves training a neural network on one task and then using the knowledge gained to improve performance on a related task. This is particularly beneficial when labeled data is scarce for the target task. Combining multiple neural networks or models can enhance predictive performance and robustness. Techniques like bagging, boosting, and stacking have been applied to neural networks, leading to improved generalization and accuracy.

As technology continues to advance, it is likely that the use of artificial neural networks in data mining will see further innovations and refinements.

References

1. Rabunal, J., Dorado, J. (2006). "Artificial neural networks in real-life applications". 340 p.
2. Bakardjieva, M. (2019). The use of artificial neural networks in data mining. London, Sage Publications Ltd. 296 p.
3. Arens, W.F., Weigold, M.F. (2020). Artificial neural networks. Boston, McGraw Hill. 736 p.
4. Chaffey, D., Ellis F.C. (2019). Artificial neural networks. London, Pearson Education Limited. 576 p.
5. Daniel, W.B., Barbara, C. (2020). Artificial neural networks. Boston, SAGE Publications Ltd. 671 p.
6. Brown, S. (2018). The use of artificial neural networks in data mining. Boston, Marketing Book. 421 p.
7. Castells, M. (2022). Artificial neural networks. New Jersey, Wiley-Blackwell. 265 p.
8. Xu, S., Zhang, M. (2005). Data mining - an adaptive neural network model for financial analysis. Information Technology and Applications, IEEE, ICITA. 340 p.

Göndərildi: 29.02.2024

Qəbul olundu: 10.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/203-207>

İsa İsgəndərov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
isa.isgenderov.1993@gmail.com

KİBERHÜCUMLARDAN MÜDAFİƏ VƏ ONUNLA MÜBARİZƏ

Xülasə

Kiberhücum- kiberinsident yaratmaq üçün informasiya sistemlərinə qarşı kiber silahın və ya kibersilah kimi istifadə edilə bilən sistemin bilərəkdən istifadəsidir. Başqa sözlə desək, kiberhücum kompüterlərdə və kompüter şəbəkələrində hücum, aktivin icazəsiz istifadəsi, dəyişdirilməsi, aradan qaldırılması, məhv edilməsi, oğurlanması və ya əldə edilməsi üçün edilən hər hansı bir cəhddir. Kiberhücum, kompüter məlumat sistemlərini, infrastrukturuları, kompüter şəbəkələrini və ya fərdi kompüter cihazlarını hədəf olan hər hansı bir hücum manevridir. Kiberhücumlar şəxsi kompüterə casus proqramların quraşdırılmasından bütöv xalqların infrastrukturunu məhv etmək cəhdlərinə qədər ola bilər.

Bəzən internet istifadəçiləri özləri də bilmədən kiber cinayətkarların qurbanına çevrilirlər. Kiberhücumların əsas məqsədi yanlış məlumatlar yaymaqla vətəndaşlar arasında çaxnaşma yaratmaq, istifadəçilərə məxsus şəxsi məlumatları- email, ad, soyad, ünvan, şəkil, şifrə nömrəsi və sair əldə etmək və onlara müdaxilə etmək, daha sonra isə əldə edilmiş bu məlumatlar əsasında daha unikal hücumlar edə bilməkdir.

Açar sözlər: kiberhücum, kibertəhlükəsizlik, kibercinayət, xaker, transmilli cinayət

İsa İsgəndərov
Azerbaijan State University of Economics
master student
isa.isgenderov.1993@gmail.com

Defense against cyber attacks and combating it

Abstract

A cyberattack is the deliberate use of a cyberweapon or a system that can be used as a cyberweapon against information systems to create a cyberincident. In other words, a cyber attack is any attempt to attack, modify, remove, destroy, steal or access an asset on computers and computer networks. A cyberattack is any attack maneuver that targets computer information systems, infrastructures, computer networks, or personal computer devices. Cyber attacks can range from installing spyware on a personal computer to attempting to destroy the infrastructure of entire nations.

Sometimes internet users become victims of cyber criminals without even knowing it. The main purpose of cyber-attacks is to create panic among citizens by spreading false information, to obtain and interfere with users' personal information e-mail, name, surname, address, photo, password number, etc. , and then to carry out more unique attacks based on this information is to know.

Keywords: cyber attack, cyber security, cybercrime, hacker, transnational crime

Giriş

Zaman dəyişir, texnologiyalar inkişaf edir. Bu dəyişim artıq insanlığı da öz ağışına almağı bacarıb. Nəzərə alsaq ki, sosial şəbəkələr milyonlarla insanın saatlarla vaxt keçirdiyi yerdir, o zaman onu yeni dünya da adlandıra bilərik. Aparılan araşdırmalara görə qlobal cəmiyyətdə əhalinin üçdə ikisi internet bağlılığına sahib, təxminən 60 faizi isə sosial şəbəkələrə üzvdür. Hətta informasiya texnologiyalarından, xüsusən də internetdən beynəlxalq asılılıq davamlı şəkildə artır.

Məlumdur ki, qurulmuş bir sistem varsa, bu sistemi pozmağa çalışanlar da var. Yeni dünyada isə bu kibercinayətkarlıq sayılır. Kibercinayətlərdən qorunmaq isə heç də asan iş deyil. Kiberhücumların vurduğu ziyanın əhatəsi- kiberdünyanın sakinlərindən tutmuş, dövlət qurumlarına, idarəetmə sistemlərinə, “ağıllı” adlanan bütün texnoloji ekosistemə, kritik infrastruktur sistemlərinə və s. qədər kəskin şəkildə genişlənməkdədir. Bəlkə də bu səbəbdən kibercinayətkarlıq- qlobal sosial bəla hesab olunur və insan hüquqlarına, demokratiyaya və qanunun aliliyinə, eləcə də beynəlxalq sülh və sabitliyə qarşı əhəmiyyətli təhlükəyə çevrilməklə, böyük ictimai-siyasi təsirlərə malikdir.

“Kibercinayətkarlar hücum hədəflərini şəxsi maraqlarına uyğun olaraq seçirlər. Bu marqlardan biri də dələduzluq yolu ilə pul əldə etməkdir: şəxsi məlumatların oğurlanması, xaricdən pul təklifləri, uduşlar, mükafatlar, batereyalar. Oxuduqca bəlkə də bu variantlar sizə olduqca tanış gələcək. Bəlkə də son anda vəziyyəti başa düşmüsünüz” (1).

Bəzən internet istifadəçiləri özləri də bilmədən kiber cinayətkarların qurbanına çevrilirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Ermənistan torpaqlarımızın işğaldan azad olması üçün müharibə aparan Azərbaycana qarşı yalnız səngərdə mübarizə aparmadı. Əlinə düşən istənilən fürsəti dəyərləndirməyə çalışan düşmən dövlət ölkəmizlə informasiya müharibəsi də aparırdı. Bu halda isə onlar üçün ən əsas alət internet məkanının qaydalarına bələd olmayan və onlardan kor-koranə istifadə edən internet istifadəçiləri idi.

“... bu hücumlardan qorunmaq üçün mənbəyi məlum olmayan naməlum tətbiqlərdən istifadə etməmək, mümkün qədər istifadəçiyə məlum olmayan wi-fi şəbəkələrə qoşulmamaq, bəzi xüsusi tətbiqləri istifadə edə bilmək üçün mobil cihazları root və ya jailbreak etməmək, sosial şəbəkələrə qoşula bilmək üçün naməlum VPN-lərdən istifadə etməmək, naməlum şəxslərdən gələn emailərə daha diqqətli yanaşmaq və əmin olmadığınız emaildə göstərilənləri icra etməməkdir. Bunlarla yanaşı, xüsusi rəsmi antivirus və firewall (Təhlükəsizlik divarı) tətbiqlərindən istifadə etmək, müxtəlif saytlar və sosial şəbəkələr və email servisləri üçün eyni parolu istifadə etməmək, mümkün bütün servislərdə iki mərhələli təhlükəsizlik giriş (MFA) funksionallığından istifadə etmək lazımdır” (2).

Son illərdə kiber cinayətkarlar adi insanlar, iri korporasiyalar və hətta bütün dövlətlər üçün əsl fəlakətə çevrilib. Bununla belə, dünya kibercinayətkarları öz yerinə qoymaq üçün nəzərdə tutulan dəyişikliklər astanasındadır. Bəşəriyyət xakerlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün necə birləşməlidir?

Şəxsi məlumatlar müasir dövrün yeni valyutasına çevrilir. Gələcəkdə məxfiliyin əhəmiyyəti artmağa davam edəcək. Bir tərəfdən texnologiyanın inkişafı həm həyatı asanlaşdırır, həm də fiziki qüsurlu insanlara yeni imkanlar verir. Digər tərəfdən, hətta zərərsiz görünən texnologiyalar belə böyük risklər daşıyır.

“Virtual reallıq təcavüzkarların istifadə edə biləcəyi başqa bir boşluqla doludur. Məxfiliklə bağlı narahatlıqlar təkcə texnologiyadan birbaşa istifadə edənlərə deyil, hər kəsə təsir edəcək məqamı vurğulayır ki, belə bir mənzərədə kiber təhlükəsizliyin əhəmiyyəti artır. Artıq xakerlər süni intellektə əsaslanan sistemlərə elə hücum etməyi öyrəniblər ki, nəticədə şirkətlər yanlış tövsiyələr alırlar.

Kiberfiziki sistemlərin qorunması ideyası informasiya təhlükəsizliyi dünyasında əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Mütəxəssislər əmindirlər ki, bu anlayış dünyanı kiber təhlükəni məğlub etməyə yaxınlaşdırıb” (3).

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarından və rəqəmsal fəzanın sərhədsiz və sürətli informasiya axınından artan asılılıq nəticəsində bu fəzanın üstünlüklərindən sui-istifadə olunması və ictimai-təhlükəli əməllərin həyata keçirilməsi üçün misilsiz imkanlar yaranmışdır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının gündəlik həyatda və müxtəlif səviyyələrdə idarəetmənin həyata keçirilməsində geniş və intensiv istifadəsi informasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafını təmin etməklə yanaşı, həm də dəqiq müəyyənləşdirilməli, hərtərəfli təhlil edilməli və zərərli təsirlərinin minimuma endirməli olduğu bir sıra yeni nəsillə təhlükə və təhdidlərin yaranması ilə nəticələnmişdi. Xüsusilə də, son üç onillikdə cinayətkarlar tərəfindən cinayətlərin yeni formalarının yaradılması məqsədilə İKT-dən istifadə hallarının sayında ciddi artım müşahidə edilmişdir.

Kiberfəzada cinayət-hüquqi normaların rolunun məhdudlaşmasına səbəb olan əsas amillərdən biri də hüquqyaratma prosesinin dinamikasıdır.

“Kibercinayətkarlıqla mübarizə sahəsində hüquqyaratma prosesinin tamamlanmasına və hüququn tam tətbiq olunmasına sərf olunan zaman ərzində artıq qəbul olunmuş və tətbiq olunması planlaşdırılan hüquq normaları bəzi hallarda İKT və kiberfəzanın yeni çağırışları və tələblərinə münasibətdə “köhnələ” bilir. Təsadüfi deyil ki, 2001-ci ildə qəbul olunmuş “Kibercinayətkarlıq haqqında” konvensiyada (bundan sonra “Konvensiya” adlanacaq) kiberfəza ilə əlaqəli sonrakı dövrlərdə ortaya çıxmış yeni növ ictimai-təhlükəli əməllərlə, habelə kibercinayətlərin ibtidai araşdırılmasında istifadəsi daha yüksək səmərə vəd edən yeni növ alət və vasitələrlə bağlı müddəaların olmaması artıq 2009-cu ildə bu konvensiyanın köhnəldiyi qənaətinə gəlməsinə və akademik sferada tənqid olunmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, texnoloji dəyişikliklərin sürətli tempi və daimi inkişaf edən kiber təhlükələr bu dinamik mühitə uyğunlaşmaq üçün müstəsna çeviklik tələb edir. Bu da kibercinayətkarlıqla mübarizədə çevikliyin və səmərəli əməkdaşlığın təmin olunması üçün maraqlı tərəflərdə yeni vərdişlərin və mədəniyyətin formalaşmasını, həmçinin, məlumat mübadiləsi məqsədilə müxtəlif kanalların inkişaf etdirilməsini və istifadəsini şərtləndirir” (4).

Kiberhücum cinayət sayılır və kibercinayətlərin qlobal səviyyədə sürətlə artması hüquq-mühafizə orqanları və hüquq sistemləri qarşısında bir sıra mühüm çətinliklər yaradır. Transmilli cinayətkarlığın digər formalarından fərqli olan kibercinayətlərin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması, xüsusilə də, fiziki sərhədlərlə məhdudlaşmaması və zəruri sübutların əldə olunması ilə bağlı yaratdığı çətinliklər bu cinayətlərlə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığı və qarşıya çıxan yurisdiksiya məsələlərini bir az da mürəkkəbləşdirir.

Kibercinayətkarlıqla effektiv və səmərəli mübarizənin təmin edilməsi məqsədilə dövlətlər tərəfindən mürəkkəb yurisdiksiya problemlərinin həll edilməsinin zəruriliyi diqqətə çatdırılır” (5).

Kiberhücumların qarşısının alınması kibertəhlükəsizlik sisteminin fundamental qaydada yaradılmasını tələb edir.

Kibertəhlükəsizlik- sistemlərin, şəbəkələrin və proqram təminatlarının rəqəmsal hücumlardan qorunması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu cür hücumlar adətən gizli məlumatlara giriş əldə etmək, onu dəyişdirmək, məhv etmək, istifadəçilərdən vəsait əldə etmək, təşkilat və ya şirkətlərin normal fəaliyyətini pozmaq məqsədilə həyata keçirilir. Effektiv kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi artıq çox çətin prosesidir. Çünki bu gün hücumların həyata keçirildiyi cihazların sayı insanların sayından dəfələrlə çoxdur. Kiber cinayətkarlar isə hər gün yeni ixtirələrdən istifadə edirlər.

“Müvəffəqiyyətli bir kibertəhlükəsizlik yanaşması, qorunması vacib olan kompüterlərin, şəbəkələrin, proqramların və ya informasiyaların çoxpilləli mühafizəsi kimi ifadə edilir. Kiber hücumlar qarşısında səmərəli müdafiəni təmin etmək üçün bu sahədə çalışan əməkdaşlar, iş prosesləri və texnologiyalar bir-birini tamamlamalıdır. Bu sahədə çalışan əməkdaşlar informasiya təhlükəsizliyinin əsas prinsiplərini başa düşməlidir, etibarlı şifrələr seçməli, göndərilən və qəbul edilən e-poçt və əlavə edilən fayllara diqqət yetirməli və məlumatların ehtiyat nüsxəsinin digər mənbələrdə etibarlı saxlanılmasını təmin etməlidir.

Hər bir qurum isə davam edən və ya uğurla həyata keçirilən hücumlara qarşı bir sıra əsas tədbirlər görməlidir. Etibarlı tədbirlər planı vahid mərkəzdən idarə edilməlidir. Bu kompleks tədbirlər hücumların müəyyənləşdirilməsini, sistemlərin qorunmasını, təhdidləri müəyyənləşdirməsini, onların aradan qaldırılmasını və hücumlardan sonra fəaliyyət imkanlarının necə bərpa edilməsini izah etməlidir” (6).

Cəmiyyətin və dövlətin həyatında və inkişafında İKT-dən geniş istifadə olunması ölkənin beynəlxalq müstəvidə rəqabət qabiliyyətini və davamlı inkişafını təmin etməklə yanaşı, ondan asılılığını da artırır. İKT-nin geniş tətbiqindən asılılıq isə öz növbəsində informasiya infrastrukturuna edilən hər hansı hücum və müdaxilənin zərərvermə potensialını və həcmi yüksəldir. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında e-hökumət, e-təhsil, e-səhiyyə, e-ticarət və s. sahələrə ayrılmış investisiyalar sayəsində ölkənin informasiya infrastrukturunun əhəmiyyətli

dərəcədə genişləndirilməsi, eyni zamanda, potensial kibercinayətkarlıq obyektlərinin də sayının artması kimi qəbul edilə bilər. İnformasiya infrastrukturuna edilmiş hücumlar, əsasən, kompüter sistemlərinin və ya məlumatlarının qəsdən zədələnməsi, silinməsi, korlanması, dəyişdirilməsi, bloklanması, saxtalaşdırılması, yaxud ələ keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilir ki, bunlar da həm Kibercinayət haqqında Konvensiyaya, həm də Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə əsasən kibercinayətkarlıq sayılan əməlləri təşkil edir.

“... Hal-hazırda dünya əhalisinin 73 %-nin (3 milyarddan artıq), Azərbaycan Respublikası əhalisinin 73 %-nin internetə çıxışla təmin olunması, İKT-nin inkişafı sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə əsasən isə yaxın illərdə 85 %-nin sürətli internetlə təmin olunacağını nəzərə alsaq, zəruri mexanizmlərin yerində olmamasının potensial zərərləri daha da aydın görünə bilər. Həcmindən və hədəf obyektlərinin sayından asılı olmayaraq yalnız bir və ya eyni anda bir neçə mənbədən, avtomatlaşdırılmış formada idarə oluna bilən, transmilli xarakterli kibercinayətkarlıqla mübarizə daha intensiv və adekvat mühafizə tədbirlərinin və mexanizmlərinin tətbiqini zəruriləşdirir” (7).

Azərbaycan Respublikası bütün sahələrdə olduğu kimi, cinayətkarlıqla mübarizə, o cümlədən kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində də siyasi iradə nümayiş etdirir. Son dövrlərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı beynəlxalq hüquqi əlaqələrin müxtəlif sahələrində, o cümlədən kibercinayətlər üzrə beynəlxalq əməkdaşlığı, bu sahədə normativ hüquqi mübadiləni zərurətə çevirmişdir. Ona görə də ölkəmiz də daxil olmaqla yuxarıda qeyd olunan problemləri nəzərə alaraq, kompüter cinayətkarlığı ilə mübarizə və bu məsələlərlə bağlı hüquqi müstəvidə BMT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, ATƏT, MDB və digər beynəlxalq qurumlar çərçivəsində addımlar atmağa başlamışdır. Bu həm qarşılıqlı hüquqi yardım, həm də universal və regional təhlükəsizliyin qorunması və təhdidlərin qarşısının alınması sahələrinə aid edilə bilər.

“ Bu sahədə maddi və prosessual normaları unifikasiya edən və kiber-münasibətləri tənzimləyən mühüm sənədlər Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilmişdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, qurumun 23 noyabr 2002-ci il tarixli Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiyası kiberməkanda baş verən cinayətlər və onlarla mübarizə məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bu konvensiyada beynəlxalq analoqu olmayan bir sıra cinayətlər-kompüter məlumatlarının və sisteminin konfidensiallığı, bütövlüyü və əlverişliliyi əleyhinə cinayətlər, kompüterlə əlaqəli cinayətlər, habelə, məzmunu kompüter informasiyası təşkil edən hüquq pozuntuları, uşaq pornoqrafiyası ilə əlaqəli materiallarla bağlı hüquqazidd əməllər, müəlliflik və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər təsbit olunmuşdur” (8).

Kiberhücumların qarşısını almaq üçün yaradılmış sistemlərdən biri də SIEM-dir. “Security Information and Event Management”- SIEM sistemi təşkilatlara təhlükəsizlik təhdidlərini biznes əməliyyatlarına zərər verməzdən əvvəl aşkarlamağa, təhlil etməyə və onlara cavab verməyə kömək edən bir həlldir.

SIEM alətləri real vaxt rejimində təşkilatın proqramlarından, cihazlarından, serverlərindən və istifadəçilərindən həcmli məlumat toplayır, birləşdirir və təhlil edir ki, təhlükəsizlik qrupları hücumları aşkar edib blok edə bilsin. SIEM alətləri təhlükəsizlik qruplarına təhdidləri müəyyənəlməyə və xəbərdarlıqlar yaratmağa kömək etmək üçün əvvəlcədən müəyyən qaydalardan istifadə edir.

SIEM sistemləri böyük həcmdə məlumatı bir yerdə toplayır, onları təşkil edir və sonra onun təhlükə, hücum və ya pozuntu əlamətləri göstərib-göstərmədiyini müəyyənəlməyə kömək edir.

“Kibertəhlükəsizlik mənzərəsinin nə qədər tez dəyişdiyini nəzərə alaraq, təşkilatlar həm məlum, həm də naməlum təhlükəsizlik təhdidlərini aşkarlaya və onlara cavab verə bilən həllərə etibar etməlidirlər.

İntegrasiya edilmiş təhdid kəşfiyyatı lentlərindən və AI texnologiyasından istifadə edərək, SIEM həlləri təhlükəsizlik qruplarına geniş spektrli kiberhücumlara daha effektiv cavab verməyə kömək edə bilər:

-Daxili təhdidlər- şirkət şəbəkələrinə və rəqəmsal aktivlərə icazəsi olan şəxslərdən yaranan təhlükəsizlik zəiflikləri və ya hücumlar.

-Fişinq- etibarlı göndərən tərəfindən göndərilmiş kimi görünən mesajlar, tez-tez istifadəçi məlumatlarını, giriş etimadnaməsini, maliyyə məlumatlarını və ya digər həssas biznes məlumatlarını oğurlamaq üçün istifadə olunur.

-Ransomware- qurbanın məlumatlarını və ya cihazını kilidləyən və qurbanın təcavüzkar fidiyə ödəmədiyi təqdirdə onu kilidli saxlamaqla hədələyən və ya daha pisi olan zərərli proqram” (9).

Nəticə

Araşdırmaçı məqaləsində kiberhücum məsələlərini araşdırmış və bu nəticəyə gəlmişdir ki, kiberhücum, kompüter məlumat sistemlərini, infrastrukturuları, kompüter şəbəkələrini və ya fərdi kompüter cihazlarını hədəf alan hər hansı bir hücum manevridir. Təcavüzkar potensial zərər niyyəti ilə, icazəsi olmadan məlumat, funksiya və ya sistemin digər məhdud ərazilərinə daxil olmağa çalışan bir şəxs və ya bir prosesdir. Kontekstdən asılı olaraq kiber proqramlar kiberhücum və ya kiberterrorizmin bir hissəsi ola bilər və anonim bir mənbədən qaynaqlana bilər.

Məqalədən görünür ki, müəllif araşdırmaq üçün müraciət etdiyi çox aktual və global mövzunun öhdəsindən gəlməyə müvəffəq olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. [525.az>news/226959-kibercinayətkarlıq-nedir-ve-...](https://525.az/news/226959-kibercinayətkarlıq-nedir-ve-...)
2. [xezerxeber.az>news/tehnologiya/312276/...](https://xezerxeber.az/news/tehnologiya/312276/...)
3. sia.az/news/sosial/972010.html
4. [researchgate.net>profile/Elvin-Balajanov/...](https://researchgate.net/profile/Elvin-Balajanov/...)
5. [https://genprosecutor.gov.az>post](https://genprosecutor.gov.az/post)
6. [ordu.az>az/news/135746](https://ordu.az/az/news/135746)
7. [https://www.pa.edu.az>libray](https://www.pa.edu.az/libray)
8. [aggression.az>?p=742](https://aggression.az/?p=742)
9. [https://medium.com>siem-securit](https://medium.com/siem-securit)

Göndərildi: 06.03.2024

Qəbul edildi: 18.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/208-211>**Nəzrin Vəliyeva**

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

magistrant

nzrin_vliyeva@mail.ru

MÜXTƏLİF SƏNAYE SAHƏLƏRİNDƏ PİLOTSUZ NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİNƏ VƏ PİLOTSUZ AVTOMOBİLLƏRDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Xülasə

Avtonom nəqliyyat vasitələri (AV) və ya özünü idarə edən avtomobillər kimi də tanınan pilotsuz nəqliyyat vasitələri, çoxsaylı üstünlükləri və imkanları sayəsində müxtəlif sənaye sektorlarında inqilab etmək potensialına malikdir.

Pilotsuz nəqliyyat vasitələri yeraltı mədənlər, dərin çuxurlar və ya yüksək çirklənmə səviyyəsi olan ərazilər kimi insan operatorları üçün çətin və ya təhlükəli ola biləcək ərazilərə daxil ola bilər. Avtonom nəqliyyat vasitələri fasilələrə ehtiyac olmadan işləyə bilər ki, bu da mədən və tikintidə əməliyyat səmərəliliyinin və məhsuldarlığın artmasına səbəb olur. Əməliyyatları optimallaşdırmaq və resurs istehlakını azaltmaqla, pilotsuz nəqliyyat vasitələri daha davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz mədən və tikinti təcrübələrinə töhfə verə bilər. Çoxlu üstünlüklərə baxmayaraq, pilotsuz nəqliyyat vasitələrinin mədənçıxarma və tikintiyə inteqrasiyası diqqətli planlaşdırma, mövcud iş axınları ilə inteqrasiya və bu sənayelərin unikal problemlərini həll etmək üçün texnologiyanın kifayət qədər möhkəm olmasını tələb edir. Bununla belə, texnologiya irəliləməyə və qəbul olunmağa davam etdikcə, sürücüsüz avtomobillərin istifadəsi bu sənayeləri dəyişdirərək, onların əməliyyatlarında təhlükəsizlik və səmərəliliyi artıraraq daha geniş yayılacaq.

Açar sözlər: *pilotsuz nəqliyyat vasitələri, avtonom, Süni intellekt, təchizat zənciri, Qabaqcıl Sürücüyə Yardım Sistemləri, avtomatlaşdırma, sensor sistemləri*

Nazrin Valiyeva

Azerbaijan State Oil and Industry University

master student

nzrin_vliyeva@mail.ru

An overview of the importance of unmanned vehicles in various industries and the current state of artificial intelligence in unmanned vehicles

Abstract

Unmanned vehicles, also known as autonomous vehicles (AVs) or self-driving cars, have the potential to revolutionize various industrial sectors due to their numerous advantages and capabilities.

Unmanned vehicles can enter areas that would be difficult or dangerous for human operators, such as underground mines, deep pits, or areas with high levels of pollution. Autonomous vehicles can operate continuously without the need for interruptions, leading to increased operational efficiency and productivity in mining and construction. By optimizing operations and reducing resource consumption, unmanned vehicles can contribute to more sustainable and environmentally friendly mining and construction practices. Despite the many benefits, integrating unmanned vehicles into mining and construction requires careful planning, integration with existing workflows, and ensuring the technology is robust enough to address these industries' unique challenges. However, as the technology continues to advance and gain acceptance, the use of driverless cars will become more widespread, transforming these industries and increasing safety and efficiency in their operations.

Keywords: *unmanned vehicles, autonomous, Artificial Intelligence, supply chain, Advanced Driver Assistance Systems, automation, sensor systems*

Introduction

Self-driving cars can be used in transportation and logistics to efficiently transport goods and people without the need for a human driver. This can lead to reduced delivery times, reduced transportation costs, and increased supply chain efficiency. Undoubtedly, driverless cars have the potential to revolutionize transportation and logistics in several ways, bringing significant benefits to both businesses and consumers. Some of the key benefits of using autonomous vehicles in this sector are (Armbrust, Griffith, Joseph, 2006: 52):

- **Increased Efficiency** - Driverless vehicles can operate 24/7 without the need for rest breaks or shift changes, resulting in continuous and efficient transportation of goods and people. This increased efficiency can lead to faster delivery times and reduced passenger wait times.

- **Cost savings** - Eliminating the need for human drivers can lead to significant cost savings for transportation and logistics companies. Human labor is a significant cost in the industry, and autonomous vehicles can help reduce these costs in the long run.

- **Improved Safety** - Autonomous vehicles are equipped with advanced sensors and artificial intelligence algorithms that can detect and react to their surroundings more effectively than human drivers. This can reduce the likelihood of accidents and improve overall road safety.

- **Optimal routing and navigation** - Unmanned vehicles can be integrated with sophisticated routing algorithms that can optimize delivery routes, ensuring that goods are transported in the most efficient and cost-effective manner.

- **Improved Inventory Management** - With real-time tracking and data analytics, businesses can gain better insights into their supply chains, allowing them to more effectively manage inventory and reduce waste.

- **Last-Mile Delivery** - Autonomous vehicles can be particularly useful in last-mile delivery where goods are transported from distribution centers to their final destination. This can significantly speed up delivery times and increase customer satisfaction.

- **Integration with Warehouse Technology** - Autonomous vehicles can seamlessly integrate with automated warehouse and loading systems, streamlining the entire supply chain process from start to finish.

- **Smooth and efficient operation of driverless cars** can help reduce congestion by optimizing traffic flow and reducing the number of vehicles on the road.

Although there are still challenges to overcome, such as regulatory frameworks, public acceptance, and technical improvements, the integration of unmanned vehicles into transportation and logistics has the potential to revolutionize the industry and lead to positive changes in the transportation of goods and people around the world (Babcock, 2020: 352).

Autonomous buses and shuttles can improve public transport services by providing safe, reliable and affordable mobility solutions. They can help reduce congestion and improve accessibility to public transportation options. Indeed, autonomous buses and shuttles have the potential to transform public transportation and solve various problems faced by traditional transit systems. Here are some ways that public transport services can be improved (Berber, 2020: 124):

- **Enhanced Safety** - Autonomous buses and shuttles are equipped with advanced sensor systems and artificial intelligence algorithms that can detect and react to their surroundings more effectively than human drivers. This enhanced safety can reduce the number of accidents and increase passenger confidence in using public transport.

- **Increased Reliability** - With autonomous vehicles, public transportation schedules can be more accurate and reliable. These vehicles can follow predetermined routes and times with minimal deviations, leading to better adherence to schedules and reduced passenger waiting times.

- **Cost effectiveness** - While the initial investment in autonomous technology can be significant, in the long run autonomous buses and shuttles can lead to cost savings. They eliminate the need to

pay drivers, reduce maintenance costs through predictive maintenance and optimize fuel consumption.

- **Reduced Congestion** - Autonomous buses and shuttles can be programmed to follow optimal routes, helping to reduce congestion and promote smoother traffic flow in urban areas.

- **Improved Accessibility** - Autonomous buses and shuttles can improve accessibility to public transportation for people with disabilities or reduced mobility. These vehicles can be designed with features that meet different accessibility needs, making public transportation more inclusive.

- **Extended operating hours** - Unlike traditional public transportation systems with fixed operating hours, autonomous buses and shuttles can operate 24/7, providing around-the-clock service in high-demand areas or during peak hours.

- **Dynamic Routing** - Autonomous buses can use real-time data and predictive analytics to adjust their routes based on demand patterns, providing more efficient use of resources and service that responds to changing passenger needs.

- **Integration with Multi-Modal Transport** - Autonomous buses and shuttles can seamlessly integrate with other modes of transport such as trains, trams and ride-sharing services to create a comprehensive and interconnected public transport network.

- **Emissions reduction** - The use of electric or hybrid autonomous buses and coaches can contribute to the reduction of greenhouse gas emissions and lead to a more environmentally friendly public transport system.

- **Data-driven insights** - Public transportation agencies can gather valuable information such as passenger flow, usage patterns, and road conditions from autonomous buses and shuttles to optimize service planning and improve overall system efficiency.

While the deployment of autonomous buses and coaches in public transportation brings many advantages, it also poses some challenges. These include ensuring robust cybersecurity, addressing public concerns about safety and privacy, and developing regulations and policies governing the use of autonomous vehicles in public spaces. However, with careful planning and innovation, autonomous public transport has the potential to transform urban mobility and offer improved services to commuters and residents alike (Çağan, 2020: 273).

Unmanned vehicles can be used in the mining and construction industries for tasks in hazardous environments or areas with difficult human access. They can improve security and optimize operations. Driverless vehicles, especially autonomous vehicles, have significant potential to transform the mining and construction industries. Mining and construction environments are often dangerous due to factors such as unstable terrain, toxic gases, and heavy machinery. By using driverless cars, companies can reduce the risk to human workers by delegating dangerous tasks to autonomous vehicles, ultimately leading to improved safety outcomes. Unmanned vehicles can be controlled remotely, allowing operators to control and monitor equipment from a safe distance. This capability is particularly useful in situations where direct human intervention is risky or impossible (Todaro, Smith, 2018: 115).

Overall, unmanned vehicles have the potential to transform various industrial sectors by improving efficiency, safety, and sustainability while changing the way people and goods are transported in the future. However, it is important to address technical, regulatory, and ethical challenges to ensure the safe and responsible deployment of autonomous vehicles in these sectors.

Conclusion

The development and implementation of higher levels of automation face significant technical, regulatory, and societal challenges, but progress in ADAS systems is paving the way for continued advancements in autonomous driving. As technology advances and artificial intelligence algorithms become more sophisticated, the dream of fully autonomous vehicles may become a reality in the future (Gogoll, Müller, 2016: 693).

Numerous companies, including traditional automakers, tech giants, and startups, are actively developing and testing autonomous vehicles. They conduct extensive testing on public roads to

collect data, improve AI algorithms and improve safety. Indeed, the development and testing of autonomous vehicles involves a wide range of companies, each contributing to the advancement of technology and pushing the boundaries of self-driving capabilities. The autonomous vehicle space attracts a variety of players, including traditional automakers, technology companies, startups, and research institutes. Established automakers recognize the potential of autonomous technology and are investing in research and development to stay competitive. Meanwhile, tech giants and startups see an opportunity to disrupt the transportation industry and offer new mobility solutions.

Companies conduct extensive real-world testing on public roads to collect data and evaluate the performance of autonomous vehicles in various driving conditions. These tests help validate AI algorithms and sensor systems, and identify areas for improvement. In addition to real-world tests, simulation-based tests are also widely used. Simulation allows companies to recreate complex scenarios that may be difficult to encounter during physical testing. It also allows companies to perform more iterations and evaluate different scenarios efficiently (Mohsan, Othman, Alsharif, 2023: 5).

Autonomous vehicles generate large amounts of data from sensors, cameras, and other on-board systems. This data is crucial for training AI algorithms and improving the car's decision-making capabilities. Companies take care to securely collect, store, and analyze this data. Companies are working closely with regulatory authorities to ensure compliance with safety standards and address legal and ethical considerations related to autonomous vehicles. Governments and agencies play an important role in shaping the development and implementation of autonomous technology (Wiakala, 2019: 2743).

Safety is paramount in the development of autonomous vehicles. Companies implement redundant systems and fail-safe mechanisms to ensure that the vehicle can handle unexpected situations and minimize risks to passengers and pedestrians.

In general, the development and testing of autonomous vehicles involves engineering, artificial intelligence, sensor technology, data science, and more. involves a multidisciplinary approach that brings together their experiences. As technology advances, autonomous vehicles have the potential to make transportation safer, more efficient, and accessible to a wider population.

References

1. Armbrust, M., Fox, A., Griffith, R., Joseph, A.D., Katz, R., Konwinski, A., Stoica, I. (2019). Artificial intelligence in driverless vehicles. *Communications of the ACM*. 50– 58 p.
2. Babcock, C. (2020). *İnsansız Araçlar*. İstanbul. Optimist Yayım Dağıtım. 469 p.
3. Berber, M. (2021). “İnsansız Araçlar”, Trabzon, “Derya Kitapevi”. 408 p.
4. Çağan, N. (2020). *Çağımızın teknolojileri*. İstanbul. Kazancı Hukuk Yayınları. 400 p.
5. Todaro, MP, Smith SC. (2018). “Unmanned Cars”, Boston, “Pearson Education”, 403 p.
6. Gogoll, J., Müller. J. (2016). Autonomous cars: In favor of a mandatory ethics setting. *Science and Engineering Ethics*: 681–700 p
7. Mohsan, S. Othman, H. Alsharif, M. (2023). Unmanned aerial vehicles (uavs): practical aspects, applications, open challenges, security issues, and future trends,” *Intelligent Service Robotics*, 1–29 p.
8. Wiakala, P. (2019). Testing procedure of unmanned aerial vehicles (uavs) trajectory in automatic missions. *Applied Sciences*. 3488 p.

Göndərildi: 04.03.2024

Qəbul edildi: 15.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/212-216>

Fərid Quluzadə

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

magistrant

guluzadafarid@gmail.com

REAL VAXTDA OBYEKTİN AŞKARLANMASI METODLARI

Xülasə

Real vaxtda obyektin aşkarlanması tətbiqləri əhatə edən kompüter görməsinin mühüm aspektidir. Buna əsas nəqliyyat vasitələri, müşahidə, robototexnika və artırılmış reallıq aiddir. Bu iş real vaxtda obyekt aşkarlamasını araşdıran texnikaları, onların süni intellektdəki əhəmiyyətini vurğulayır.

Əsas məqsəd şəkillər və ya video axınlarında obyektin sürətli və dəqiq identifikasiyasıdır. Dərin öyrənmə, xüsusən də Konvolyusional Neyron Şəbəkələr (CNN), obyekt aşkarlanmasında inqilab etdi. Emal sürətini artırmaq üçün GPU, TPU kimi aparat təminatı sürətləndiriciləri, FPGA-lar real vaxtda nəticə çıxarmağı asanlaşdırır.

Real vaxtda obyektin aşkarlanmasında çətinliklərə gecikmə, miqyas dəyişikliyi və qarışıq mühitlər daxildir. Tədqiqatçılar dəqiqlik və sürət arasındakı mübadilələri idarə etməlidirlər. Real vaxtda obyekt aşkarlanması müxtəlif tətbiqlərdə intellektual sistemlərə imkan verən kompüter görməsində əsas rol oynayır. Davamlı dərin öyrənmə alqoritmlərinin və aparat imkanlarının təkamülü bu sahənin sərhədlərini genişləndirir, onu süni intellektdə dinamik tədqiqat sahəsinə çevirir.

Açar sözlər: *Obyekt aşkarlama, dərin öyrənmə, real vaxtda aşkarlama, alqoritm aşkarlama, Konvolyusional Neyron Şəbəkələr, Tensor emal vahidləri*

Farid Guluzada

Azerbaijan State Oil and Industry University

master student

guluzadafarid@gmail.com

Real-time object detection methods

Abstract

Real-time object detection is an important aspect of computer vision involving autonomous applications. This includes basic vehicles, surveillance, robotics, and augmented reality. This work highlights real-time object detection techniques and their importance in artificial intelligence.

The main goal is fast and accurate object identification in images or video streams. Deep learning, especially Convolutional Neural Networks (CNN), has revolutionized object detection. Hardware accelerators such as GPU, TPU, and FPGAs facilitate real-time inference to increase processing speed.

Difficulties in real-time object detection include latency, scaling, and cluttered environments. Researchers must manage the trade-offs between accuracy and speed. Real-time object detection plays a key role in computer vision, enabling intelligent systems in a variety of applications. The continuous evolution of deep learning algorithms and hardware capabilities is pushing the boundaries of this field, making it a dynamic area of research in artificial intelligence.

Keywords: *Object detection, deep learning, real-time detection, algorithm detection, Convolutional Neural Networks, Tensor processing units*

Giriş

Real vaxt rejimində obyektlərin aşkarlanması sahəsi şəkillər və video axınları daxilində obyektlərin sürətli və dəqiq identifikasiyasını əhatə edən kompüter görməsinin əvəzedilməz tərəfi kimi meydana çıxdı. Bu qabiliyyət avtonom nəqliyyat vasitələri, robototexnika, müşahidə və artırılmış reallıq daxil olmaqla, müxtəlif tətbiqlərdə istifadəsi günü-gündən genişlənir. Vizual məlumat axınları daxilində obyektləri operativ şəkildə ayırd etmək və dəqiq yerləşdirmə qabiliyyəti qərar qəbul etmə proseslərində inqilab etmək və ən müasir texnologiyaların səmərəliliyini artırmaq potensialına malikdir. Real vaxtda obyektin aşkarlanması, dərin öyrənmənin, xüsusən də Konvolyusional Neyron Şəbəkələrinin (CNN) ortaya çıxması ilə transformativ dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu neyron şəbəkələri zəif piksel məlumatlarından, dəqiqlik üçün vacib olan mürəkkəb nümunələri və xüsusiyyətləri ayırd etməyə imkan verən obyektin tanınmasıdır. Bu modellər real vaxt proqramlarının dinamik tələblərinə cavab verən dəqiqlik və sürət arasında tarazlıq yaratmaq üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə edir. Real vaxt rejimində obyektin aşkarlanması prosesi məlumatların toplanması, ilkin hazırlıq mərhələsi, model təlimi və nəticə çıxarmaq daxil olmaqla bir sıra mərhələləri əhatə edir. Dərin öyrənmə modelləri obyektlərin etiketlenmiş nümunələrini ehtiva edən geniş verilənlər bazasında öyrədilir ki, bu da onlara obyektləri dəqiq aşkar etmək bacarığını əldə etməyə imkan verir. Nəticə zamanı bu modellər canlı video axınlarını və ya şəkillərin ardıcılığını operativ şəkildə təhlil edərək, müvafiq sinif etiketləri ilə birlikdə müəyyən edilmiş obyektlər ətrafında məhdudlaşdırıcı paketlər yaradır. Real vaxt imkanlarının axtarışı optimallaşdırma üsullarının həyata keçirilməsini zəruri edir. Performansı qoruyarkən model ölçüsünü azaldan modelin kvantlaşdırılması kimi strategiyalar birlikdə GPU və ya TPU (Tensor Processing Units) vasitəsilə aparat sürətləndirilməsinin istifadəsi ilə birlikdə real vaxt rejimində obyekt aşkarlama sistemlərinin emal sürətinin və ümumi səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verir (Jabra, Alsharabi, 2023:12).

Real vaxtda obyekt aşkarlama sahəsi canlı tədqiqat sahəsi olaraq qalır. Tədqiqatçılar modelin dəqiqliyini, səmərəliliyini və uyğunlaşma qabiliyyətini artırmaq üçün davamlı olaraq yeni alqoritmləri, arxitekturaları və aparat təminatını araşdırırlar və bununla da real dünya senarilərində inkişaf edə bilən daha möhkəm və praktik real vaxt obyekt aşkarlama sistemləri yaradırlar.

Real vaxtda obyektin aşkarlanması şəkillər və ya video axınları daxilində obyektlərin müəyyən edilməsi və lokallaşdırılmasının əsas vəzifəsinə əsaslanır. Məqsəd əyani məlumatlar daxilində məhdudlaşdırıcı qutular vasitəsilə onların dəqiq mövqelərini təsvir edərkən obyektləri kateqoriyalara ayırmaqdır. Obyektin aşkarlanmasının trayektoriyası dərin öyrənmə üsullarının inkişafında və diqqətlə şərh edilmiş məlumat dəstlərinin mövcudluğu ilə sürətlə təkamül edir. Real vaxt rejimində obyektin aşkarlanmasının motivasiyası müxtəlif real dünya tətbiqlərində səmərəli və dəqiq vizual anlama sistemlərinə artan ehtiyacdən qaynaqlanır. Ənənəvi obyekt aşkarlama üsulları effektiv olsa da, tez-tez real vaxt rejimində işləmə problemlərini həll etməkdə çətinlik yaşanır, bu, vaxtında cavabların verilməsi vacib olduğu dinamik mühitlərdə çətinlik yaradır (Hail, 2022: 546).

Obyektin aşkarlanmasına ənənəvi yanaşmalar

Dərin öyrənməyə əsaslanan yanaşmaların ortaya çıxmasından əvvəl obyektin aşkarlanması üçün ənənəvi üsullar fiziki iş xüsusiyyətlərinə və xüsusi alqoritmlərə əsaslanırdı. Obyektin aşkarlanması üçün diqqətəlayiq ənənəvi yanaşmalardan bəziləri bunlardır (Jessie, David, 2015: 87).

Oriented Gradients Histogram (HOG): HOG təsvirin yerli faktura və forma məlumatını təmsil etmək üçün istifadə edilən xüsusiyyət analizçisidir. O, qradient oriyentasiyası məlumatını alır və obyektin kənarlarını və sərhədlərini aşkar etmək üçün qradient istiqamətlərinin histqramlarını hesablayır. HOG piyadaların aşkarlanması və digər obyektlərin aşkarlanması işlərində geniş istifadə edilmişdir.

Haar-like Features: Haar-kimi xüsusiyyətlər obyekt aşkarlanması üçün Viola-Jones alqoritmində istifadə olunan sadə düzbucaqlı filtrlərdir. Bu xüsusiyyətlər təsvirin xüsusi bölgələrində intensivlik dəyişikliklərini ələ keçirir və real vaxt tətbiqləri üçün hesablama baxımından səmərəlidir. Viola-Jones alqoritmü uzun sürətli aşkarlanması imkanları ilə tanınır.

Xüsusiyyətlərin Uyğunluğu: Miqyas Dəyişməyən Xüsusiyyət Transformasiyası (Scale-Invariant Feature Transform - SIFT) və Sürətləndirilmiş Güclü Xüsusiyyətlər (Speeded-Up Robust Features -

SURF) kimi xüsusiyyət uyğunlaşdırma üsulları, təsvirdə fərqli yerli xüsusiyyətləri aşkar edir və obyektin tanınması və izlənməsi üçün onları çərçivələr arasında uyğunlaşdırır. Bu üsullar obyektin aşkarlanması və təsvirin uyğunlaşdırılması tapşırıqları üçün istifadə edilmişdir.

Deformasiya olunan hissə modelləri (Deformable Part Models - DPM): DPM obyektləri deformasiya olunan hissələrin toplusu kimi təmsil edən obyekt aşkarlanması üçün klassik modeldir. O, hissələr arasında məkan əlaqəsini modelləşdirir və aşkarlama dəqiqliyini yaxşılaşdırmaq üçün obyektin görünüş dəyişikliklərini çəkir. DPM hərəkətli quruluşlu obyektləri aşkar etmək üçün istifadə edilmişdir.

Seçmə Axtarış: Seçmə Axtarış modeli obyektlərin aşkarlanmasında obyektlərin ola biləcəyi ehtimal olunan bölgələri yaratmaq üçün istifadə edilən təklif yaratma üsuludur. O, sonrakı emal üçün potensial obyekt bölgələrini əldə etmək üçün şəkili rəng, faktura və ölçü əsasında seqmentləşdirir.

Obyektin aşkarlanmasına əhəmiyyətli yanaşmalar müəyyən ssenarilərdə təsirli olsa da, dərin öyrənməyə əsaslanan metodlar, xüsusən də real vaxt rejimində obyekt aşkarlama tapşırıqlarında dəqiqlik və səmərəlilik baxımından onları üstələyib.

Sürüşən Pəncərə əsaslı Metodlar - Sliding Window-based Methods

Sürüşən pəncərə əsaslı üsullar obyektin aşkarlanması üçün ilk əhəmiyyətli yanaşmalardan biridir. Bu üsullar müxtəlif yerlərdə və ölçülərdə olan obyektləri aşkar etmək üçün sabit ölçülü pəncərəni müxtəlif miqyasda təsvir üzərində hərəkət etdirməyi əhatə edir. Sürüşən pəncərə yanaşmaları əsasən dərin öyrənməyə əsaslanan metodlarla əvəz olunsa da, onlar obyekt aşkarlama üsullarının təkamülü haqqında dəyərli fikirlər verir. Sürüşən pəncərə əsaslı üsullara dair bəzi istinadlar verilmişdir (Shin, 2016: 921):

1. *İnsan aşkarlanması üçün istiqamətlənmiş qradientlərin histogramları.* Bu əsas məqalə bir çox sürüşən pəncərə əsaslı obyekt detektorlarının əsas komponentinə çevrilən İstiqamətləndirilmiş Qradientlərin Histogramı (HOG) xüsusiyyət deskriptorunu təqdim etdi. HOG deskriptoru obyektin kənarlarını təmsil etmək üçün yerli qradientlərin oriyentasiya məlumatlarını alır və piyadaların aşkarlanmasında geniş istifadə olunur.

2. *Hissə-hissə öyrədilmiş modellərlə obyektin aşkarlanması.* Bu iş obyekt aşkarlanması üçün Deformasiya olunan Hissə Modelləri (DPM) çərçivəsini təqdim etdi. DPM daha yaxşı aşkarlama dəqiqliyi üçün hissələr arasında məkan əlaqələrini modelləşdirərək obyekt hissələrini axtarmaq üçün sürüşən pəncərə yanaşmasından istifadə edir.

3. *Miqyası dəyişməyən Əsas Nöqtələrin Fərqli Şəkil Xüsusiyyətləri.* Bu model təqdim olunan Ölçüdə Dəyişməyən Xüsusiyyət Çevrilmə (SIFT) funksiyaların uyğunlaşdırılması və obyektin tanınması tapşırıqları üçün geniş istifadə olunur. Sürüşən pəncərələr tez-tez SIFT əsaslı metodlarda əsas nöqtələri aşkar etmək və təsvir miqyasında xüsusiyyət uyğunluğunu həyata keçirmək üçün istifadə olunur.

4. *Sadə Xüsusiyyətlərin Gücləndirilmiş Kaskadından istifadə edərək Obyektin Sürətli Aşkarlanması.* Bu model Haar-a bənzər xüsusiyyətlərə əsaslanan real vaxt rejimində obyekt aşkarlama üsullarından ən erkən və uğurlu olan Viola-Cons alqoritmini təqdim edir. Potensial obyekt yerləri üçün bütün təsviri skan etmək üçün Viola-Cons alqoritmində sürüşmə pəncərə texnikasından istifadə olunur.

Sürüşən pəncərəyə əsaslanan üsullar hesablama mürəkkəbliyi ilə məhdudlaşır, çünki onlar sürüşmə pəncərələrin çoxlu miqyasda hərtərəfli qiymətləndirilməsini əhatə edir və yüksək hesablama vaxtına səbəb olurdu (Duan, Chen, Houthoof, 2016: 1247).

Dərin öyrənməyə əsaslanan yanaşmaların inkişafı, yeni arxitekturaları tətbiq etməklə obyektin aşkarlanmasının sürətini və dəqiqliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdı. Bu müasir üsullar praktik tətbiqlərdə sürüşmə pəncərə əsaslı yanaşmaları əhəmiyyətli dərəcədə əvəz edir, çünki onlar açıq pəncərə skanına ehtiyac olmadan real vaxt performansına nail olurlar.

Xüsusiyyət əsaslı yanaşmalar - Feature-based Approaches.

Xüsusiyyətlərə əsaslanan yanaşmalar həqiqətən obyekt aşkarlama metodlarının inkişafında mühüm rol oynadı və kompüter görmə tarixində əsas idi. Bu üsullar şəkillərdəki obyektləri müəyyən etmək üçün xüsusiyyətlərin çıxarılmasına və xüsusi alqoritmlərə əsaslanırdı. Dərin

öyrənməyə əsaslanan metodlar tərəfindən böyük ölçüdə üstələnsə də, xüsusiyyət əsaslı yanaşmalar daha təkmil texnikalara yol açmışdır. Aşağıda obyektin aşkarlanmasında istifadə olunan əsas xüsusiyyətlərdən bəziləri vurğulanıb (Zhang, Grosse, 2018: 321):

Sürət və Səmərəlilik: Real vaxt funksionallığına nail olmaq üçün sürətli kadr və ya təsvirin işlənməsi tələb olunur və sürətli R-CNN və YOLO kimi dərin öyrənmə metodologiyaları ağır hesablama tələb etməsi səbəbindən problem yaradır. Bunu həll etmək üçün tədqiqatçılar SSD və YOLOv3-tiny kimi yüngül arxitekturalar işləyib hazırlayıblar ki, bu da daha sürətli emal üçün dəqiqliyi müəyyən qədər pozur. Hesablama sürətinin artırılması GPU və ya TPU kimi aparat sürətləndirmə mexanizmləri vasitəsilə mümkündür.

Dəqiqlik: Aşkarlama dəqiqliyini qorumaq çox vacibdir, lakin dəqiq hesablama daha çox resur tələb edir və sürətdə yavaşılamağa səbəb olur, sürəti artırmaq üçün isə dəqiqlik azaldılır. Sürətləndirmə zamanı dəqiqliyin azalmaması üçün qabaqcıl arxitekturalardan, ResNet kimi mürəkkəb magistrallardan və təlim zamanı hiperparametrlərin optimallaşdırılmasından istifadə edilə bilər.

Obyekt ölçüsü dəyişkənliyi: Real dünya səhnələrində obyekt ölçüsünü həll etmək xüsusiyyət piramida şəbəkələri (FPN - Feature Pyramid Networks) və anker qutuları kimi üsulları tələb edir. FPN çoxölçülü xüsusiyyətləri ilə işləyir, anker qutuları isə müxtəlif ölçülü obyektlər üçün proqnozları asanlaşdırır.

Məhdud hesablama resursları: Kənar cihazlarda və ya daxil edilmiş sistemlərdə resurs məhdudiyyətləri modelləri optimallaşdırmaq üçün çəki dəqiqliyini azaldaraq, yüngül arxitekturalar və model kvantlaşdırma üsulları vasitəsilə həll edilə bilər.

Nəticə

Real vaxt rejimində obyekt aşkarlama alqoritmlərini qiymətləndirərkən bir sıra ölçülər dəqiqliyi, səmərəliliyi və möhkəmliyi kəmiyyətə qiymətləndirir. Əsas qiymətləndirmə göstəricilərinə aşağıdakılar daxildir (Stan, Jain, 2020: 10):

Dəqiqlik və geri çağırma: Dəqiqlik bütün proqnozlaşdırılan qiymətlər arasında dəqiq müsbət proqnozları ölçür, geri çağırma isə aşkarlama dəqiqliyini və sistemin hədəf obyektləri müəyyən etmək qabiliyyətini qiymətləndirərək faktiki qiymətlər arasında dəqiq müsbət proqnozları ölçür.

Orta Dəqiqlik (AP-Average Precision): AP ümumi performansın qiymətləndirilməsi üçün dəqiqlik-geri çağırma əyrisini sintez edərək, müxtəlif geri çağırma səviyyələrində orta dəqiqlik dəyərlərini alır.

Birlik üzərində kəsişmə (IoU-Intersection over Union): IoU həqiqi müsbət və ya yanlış müsbət təsnifatları təyin edərək proqnozlaşdırılan və əsas həqiqəti məhdudlaşdıran qutular arasında üst-üstə düşməyi kəmiyyətləşdirir.

Hər saniyədə kadr sayı (FPS-Frames per Second): FPS real vaxt tətbiqləri üçün vacib olan emal sürətini göstərir.

Nəticə vaxtı: Nəticə vaxtı real vaxt səmərəliliyini əks etdirən hər kadr üçün modelin işləmə müddətini ölçür.

Orta dəqiqlik (mAP-Mean Average Precision): mAP hərtərəfli performansın qiymətləndirilməsi üçün obyekt sinifləri üzrə orta AP dəyərlərini hesablayır.

Dəqiqlik və sürət mübadiləsi: Dəqiqliyi və emal sürətini balanslaşdırır, optimal model və ya konfigurasiya seçiminə kömək edir.

Yaddaş izi: Resurs məhdud cihazlar üçün vacib olan model yaddaş saxlama tələblərini qiymətləndirir.

Güc effektivliyi: Gücü məhdud cihazlar üçün əhəmiyyətli olan enerji istehlakını ölçür. Hərtərəfli qiymətləndirmə bu ölçüləri birləşdirir, tətbiq üçün xüsusi tələblərə və məhdudiyyətlərə uyğunlaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Jabra, M., Alsharabi, N. (2023). Deep learning based DeepFake video detection. Tokio, 55 p.
2. Hail, (2002). International Conference on Smart Computing and Application (ICSCA). Səudiyyə Ərəbistan. 788 p.
3. Jessie, P., David. (2015). Faster R-CNN: Towards real-time object detection with region proposal networks. Tianjin. 99 p.
4. Shin, C. (2016). Deep convolutional neural networks for computer-aided detection: CNN architectures, dataset characteristics and transfer learning. Beijing. 1298 p.
5. Duan, Y., Chen, X., Houthoof, R., Schulman, J., Abbeel, P. (2016). Benchmarking deep reinforcement learning for continuous control. New York. 1338 p.
6. Zhang, Y., Grosse, R. (2018). Track, then Decide: Category-Agnostic Vision-based Multi-Object Tracking. New York. 332 p.
7. Stan, Z., Li Anil, Jain, K. (2020). Handbook of Face Recognition. 20 p.
8. Hitaishi Verma. (2023). Real Time Facial Recognition with Deep Learning. 196 p.

Göndərildi: 29.02.2024

Qəbul edildi: 17.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/217-221>

İsa İsgəndərov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
isa.isgenderov.1993@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏTBİQ OLUNAN KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ONUN MÜDAFİƏ METODLARI

Xülasə

Son illərdə planetimizdə bütün qabaqcıl infrastruktur və istehsal-xidmət sahələri informasiya texnologiyaları vasitəsilə idarə olunur və bu tendensiya daha da artır. Hətta artıq müasir döyüş texnologiyalarını belə, İKT-siz təsəvvür etmək döyüşdə uduzmağa bərabər sayılır.

Müasir dövrdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı kibercinayətkarlığın meydana gəlməsinə və gündən-günə artmasına gətirib çıxarmışdır. BMT-nin hesabatında hər il 1,5 milyondan çox insanın internet vasitəsilə edilən cinayətlərin qurbanı olduğu və kibercinayət xarakterli fəaliyyət nəticəsində dəymiş ümumi ziyanın 1 milyard ABŞ dolları təşkil etdiyi bildirilir. Təbii ki, dünyaya tam inteqrasiya olunan Azərbaycan dövlətinin aidiyyəti sahəyə diqqətinin artırılması həm təqdirəlayiqdir, həm də müasir dövrümüzün tələblərindəndir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə bu istiqamətdə az iş görülməyib. Lakin Azərbaycanın təmsil olunduğu layihələrin strateji əhəmiyyətini nəzərə alsaq, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin genişləndirilməsinin zəruriliyi heç kimdə təəccüb yaratmayacaqdır.

Açar sözlər: kibertəhlükəsizlik, kibertəhdid, kiberhücum, informasiya təhlükəsizliyi, konvensiya

İsa İsgəndərov
Azerbaijan State University of Economics
master student
isa.isgenderov.1993@gmail.com

Cyber security applied in the Republic of Azerbaijan and its protection methods

Abstract

In recent years, all advanced infrastructure and production-service areas on our planet are managed through information technologies, and this trend is increasing. Even imagining modern combat technologies without ICT is considered to be a losing battle.

In modern times, the development will not surprise anyone of information and communication technologies has led to the emergence of cybercrime and its increasing day by day. AUN report states that more than 1.5 million people are victims of cybercrime every year, and the total cost of cybercrime is \$1billion. Of course, increasing the attention of the Azerbaijan state, which is fully integrated into the world, to the relevant field is both commendable and one of the demands of our modern era.

It should be noted that little work has been done in this direction in our country. Hower, considering the strategic importance of the projects in which Azerbaijan is represented, the need to expand cyber security measures.

Keywords: cyber security, cyber threat, cyber attack, information security, convention

Giriş

Dayanıqlı və innovativ iqtisadiyyat qurmağı hədəfləyən respublikamız təbii olaraq kibercinayətlərin hücumlarının hədəfinə çevrilə bilər. Bu baxımdan Azərbaycanda bütün mühüm sahələrdə kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi, elektron kəşfiyyatın, elektron əks-kəşfiyyatın, kibercinayətlərin dəf edilməsi yönündə xüsusi tədbirlərin görülməsinə böyük ehtiyac

yananmaqdadır. İnformasiya ehtiyatlarının qorunması, kibertəhdidlərin qarşısının alınması və dəf edilməsi üzrə Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin, həmçinin Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyinin fəaliyyəti böyük əhəmiyyətə malikdir.

“Azərbaycanda strateji əhəmiyyətli layihələrin reallaşdırılması ilə birlikdə kibertəhlükəsizlik tədbirlərini də gücləndirmək lazımdır. Bu zaman təbii olaraq informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi zonalarının və şəbəkəsinin təhlükəsizliyi ön plana çıxır. Çünki bu halda rəqibin İKT sistemində daxil olmaq artıq onun tam iflic olmasına qədər gətirib çıxara bilər: “Bu məqsədlə artıq bir çox dövlətlər digər ölkələrin gizli məlumatlarını əldə etmək üçün geniş kiberhücumlar təşkil edir və həmin ölkələrdə kiberhücumlar vasitəsilə xaosların yaranması ehtimallarını öyrənirlər.

Və təbii olaraq özünümüdafiə tədbirləri də görürlər. Məsələn, artıq Çində 50 000 insandan ibarət kiberordu formalaşdırılıb. Rusiyada 12 000 nəfərdən ibarət xüsusi ixtisaslaşdırılmış mərkəz fəaliyyət göstərir. Avropa ölkələrində də xüsusi ordu hissələri və mərkəzlər mövcuddur. Kiber hücumlar vasitəsilə mühüm dövlət təsisatlarının (nəqliyyat, avia, pilotsuz uçan aparatlar, sərhədburaxılış, viza və s.) fəaliyyətini iflic etmək və ya digər istiqamətə yönəltmək, bank sistemini iflic etmək mümkündür.

Kibercinayətkarlığın artması bütün dünyada dövlət idarəçiliyi, bank, nəqliyyat, milli təhlükəsizlik və digər sistemlərin təkmilləşdirilməsini, kibermüdafiə tədbirlərinin genişləndirilməsini aktual edir. 2012-ci ildə NATO-nun Çikaqoda keçirilən sammitində qəbul olunmuş yekun bəyannamədə də kiberhücumların kəmiyyət və keyfiyyətinin artması faktları bir daha qeyd olunmuş və Alyansa üzv dövlətlərin ayrı-ayrılıqda, həmçinin beynəlxalq təşkilatlarla (BMT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və digərləri) birlikdə vahid kibermüdafiənin təşkilinin vacibliyi vurğulanmışdır” (1).

“Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik riskləri reyestrinin formalaşdırılması və aparılması nəzərdə tutulur. Bu, Prezident İlham Əliyevin təsdiqlədiyi “İnformasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023-2027-ci illər üçün Strategiya”sında öz əksini tapıb.

Bundan başqa, Strategiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində aşağıda qeyd olunan hədəflərə nail olunması nəzərdə tutulur:

-informasiya təcavüzünə və həqiqətlərin təhrif edilməsinə, milli dəyərlərin pozulmasına aid təhdidlərin qarşısını ala bilən müasir texnologiyaların (o cümlədən süni intellektə əsaslanan texnologiyaların) işlənilməsi üçün fəaliyyətin gücləndirilməsi;

-informasiya təhlükəsizliyi hadisələrinin monitorinqinin, insidentləri və kritik halları aşkarlama meyarlarının müəyyən edilməsinin və tətbiqinin təmin olunması;

-informasiya mühafizəsinin texniki, kriptografik, proqram və digər vasitələr üzrə təminatının təkmilləşdirilməsi, bu sahədə yerli istehsalçıların inkişafına dəstək verilməsi;

-informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik sahəsində startapların fəaliyyətinin genişləndirilməsi;

-informasiyalaşdırma obyektlərində, texniki xidmət və informasiya xidməti subyektlərində informasiya təhlükəsizliyinin idarəetmə sistemlərinin (İTİS-lərin) formalaşdırılmasının, onların səmərəlilik səviyyələrinin ölçülməsinin təmin edilməsi;

-fərdi məlumatların mühafizəsinin gücləndirilməsi;

-İKT-xidmət subyektlərində fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi;

-“ağıllı” sistemlərin təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi;

-mediada, o cümlədən milli rəqəmsal efir məkanında informasiya təhlükəsizliyinin davamlı təkmilləşdirilməsi;

-kritik informasiya infrastrukturunu obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmini;

-fövqəladə hallarda, müharibə şəraitində kritik informasiya infrastrukturlarının təhlükəsizliyini və onun idarə edilməsini təmin etmək üçün təşkilati əsasların yaradılması;

-kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə, o cümlədən kiberkriminalistika sahəsində fəaliyyətin güclənməsi...” (2).

Yaşadığımız informasiya texnologiyaları əsrinin ən böyük problemlərindən biri də kiber təhdidlər və kiber hücumlardır desək, yəqin ki, yanılmırıq. Sistemləri, şəbəkələri və proqram təminatlarını rəqəmsal hücumlardan qorumaq üçün kibertəhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilməlidir. Müasir dövrdə kiber cinayətlərin sayının artması halları müşahidə olunur. Kibertəhlükəsizlik şirkəti olan “Harbor networks”un məlumatına görə 2019-cu ildə baş verən kiber cinayətlərin sayı son 11 ilə nəzərən 60 dəfə daha çoxdur.

Bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da kibertəhlükəsizliyin təmin olunmasına dövlət səviyyəsində xüsusi diqqət ayrılır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamları ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-c illər üçün Milli Strategiya” və “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, eləcə də “Azərbaycan 2020; gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”nda kibertəhlükəsizlik sahəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən irəli gələn məsələlərin həlli üzrə işlər davam etdirilir.

“Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyinin tərkibində kompüter insidentlərinə qarşı Mübarizə Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Mərkəzin əsas vəzifə və funksiyalarına kompüter təhlükəsizliyinə müasir təhdidlər haqqında istifadəçilərdən, kompüter texnikası və proqram təminatı istehsalçılarından, xarici ölkələrdəki analogi strukturlardan alınan informasiyanın, eləcə də konkret kompüter insidentlərinə, kompüter sistemlərinin qorunması üçün tətbiq edilən proqram- texniki vasitələrin effektivliyinə aid materialların toplanması, təhlili və müvafiq məlumat bazalarında yığılması, kompüter təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında dövlət orqanlarındakı istifadəçilər üçün informasiya sistemlərinə qanunsuz müdaxilə hallarının qarşısının alınmasını təmin edən ən səmərəli proqram- aparat vasitələrinin tətbiq edilməsinə dair tövsiyələrin işlənilib hazırlanması, istifadəçilərə məsləhət xidmətləri və texniki kömək göstərilməsi, kompüter sistemlərinə haker hücumlarının qarşısını almaq üçün məlumatların operativ qəbulu üçün təcili kömək göstərilməsi, internet şəbəkəsinin və digər informasiya sistemlərinin, o cümlədən lokal və korporativ sistemlərin istifadəçilərinə kompüter təhlükəsizliyinə yaranan təhdidlər haqqında vaxtında məlumat verilməsi və kompüter insidentlərinin təhqiqatında dövlət orqanlarına kömək etmək, ...kompüter cinayətləri və informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi təminatı məsələlərinə dair müvafiq qurumlarla, xarici ölkələrdəki “CERT” şöbələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq, informasiya və iş təcrübəsi mübadiləsi, dövlət orqanlarının müvafiq bölmələri ilə kompüter hüquq pozuntularının (xaker və virus hücumlarının) qarşısının alınmasında köməklik göstərmək və təlimat keçirmək aiddir” (3).

Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi İsrailin “Technion” İnstitutu ilə birgə Azərbaycan Kibertəhlükəsizlik Mərkəzini təsis edib. Bu mərkəzlə 3 il ərzində Azərbaycanda 1000-ə yaxın şəxsə kibertəhlükəsizlik təlimləri keçirilməsi nəzərdə tutulub.

Azərbaycanda kibertəhlükəsizlik sahəsində olan kadr çatışmazlığının aradan qaldırılması məqsədilə layihə müddətində 4 istiqmətdə təlimlər keçirilir:

- İxtisaslaşmış kadr hazırlığı;
- Məlumatlandırma təlimləri;
- Yüksək vəzifəli kibertəhlükəsizlik mütəxəssislərinin ixtisasartırması təlimləri;
- Kibertəhlükəsizlik məhsullarının araşdırılması və məhsul hazırlığı.

“Xarici təlimçilər komandası tərəfindən Technion universitetinin təlim proqramına əsasən keçirilən təlimlərdə nəzəri və praktiki biliklər paralel olaraq tədris edilir. Təlimlər 6 ay müddətində saat 09.00-dan 18.00-a qədər davam edir. Hər təlim periodu üçün 60 nəfər mütəxəssisin hazırlanması nəzərdə tutulur. Təlimi uğurla bitirənlərə Technion universitetinin rəsmi sertifikatı verilir. Təlimlərdə 3 növ mütəxəssislərin hazırlanması planlaşdırılıb: Red Team, Blue Team, SOC Team. Hər birində 20 nəfər olmaqla hücum, müdafiə və analitiklərdən ibarət komandalar tədris müddətində bacarıqlarını inkişaf etdirirlər” (4).

Müasir cəmiyyətdə informasiya tükənməyən, köhnəlməyən, əksinə, getdikcə daha da artan və keyfiyyətcə yaxşılaşan maddi sərvət kimi özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlərinə görə dünyada informasiya yüksək dəyərə malik olan maddi və intellektual sərvət kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda o, hazırda mahiyyət etibarlı ilə insan hüquqlarının müdafiəsində mühüm və müasir vasitələrdən birinə çevrilmişdir. İnformasiyanın mübadiləsi rəqabətə deyil, əməkdaşlığa yol açdığı üçün inkişaf prosesində onun rolu getdikcə mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

“İnternetdən, həmçinin elektron daşıyıcılardan istifadənin genişləndiyi indiki dövrdə kibertəhlükəsizlik məsələlərinin və korrupsiya ilə mübarizənin aktuallığı daha da genişlənməmişdir. “Elektron hökumət”, “Elektron ədliyyə” və sair bu kimi təsisatlar demokratik cəmiyyətdə insan hüquqlarının və azadlıqlarının və insana xidmətin müasir şərtinə çevrilmişdir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə insanlar informasiyadan daha artıq dərəcədə asılı vəziyyətə düşürlər. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmaması isə cəmiyyət, dövlət və insanlar üçün böyük fəsadlar törədə bilər. İnformasiya təhlükəsizliyinin meydana çıxmasının əsas səbəblərindən biri kimi isə beynəlxalq səviyyədə internetin fəaliyyətini tənzimləyən mexanizmlərin yetərinə olmaması ilə də əlaqədardır. Hər bir ölkədə informasiya təhlükəsizliyinin prioritetləri dövlətin, cəmiyyətin və vətəndaşların maraqlarının balanslı nisbəti əsasında müəyyənləşir” (5).

Müasir dövrün çağırışları hesab olunan innovativ həllərə əsaslanan rəqəmsal maliyyə xidmətləri fəaliyyətin effektivliyini və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, maliyyə ekosistemini kibercinayətlərə qarşı daha həssas etməkdədir. Bununla qlobal maliyyə sistemləri kibercinayətkarların başlıca hədəflərinə çevrilmiş, nəticədə kibercinayətlərin tezliyi artmış və hücum ssenariləri mürəkkəbləşmişdir.

2023-2026-cı illər üçün “Maliyyə bazarları üzrə kibertəhlükəsizlik Strategiyası”nın başlıca məqsədi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (AMB) və ölkədə fəaliyyət göstərən maliyyə institutlarında informasiya təhlükəsizliyinin və kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi, o cümlədən müasir dövrün kibertəhlükəsizlik təhdidlərinin və kibercinayətlərin qarşısının daha effektiv alınması üzrə əsas fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

“Strategiyanın vizyonu “maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün artan kibertəhdidlər fonunda ölkənin maliyyə bazarlarında kiber dayanıqlığın gücləndirilməsidir”. Bu strategiya ölkədə informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik üzrə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, bu sahədə fəaliyyətin əsas məqsədlərini, prinsiplərini, istiqamətlərini və prioritet vəzifələrini müəyyən edir.

Strategiyanın əsas missiyası kibertəhlükəsizlik sahəsində etibarlı təhlükəsizlik infrastrukturunu, təkmil bilik və bacarıqlara malik olan insan kapitalı, kibertəhdidlər barədə məlumatların qarşılıqlı kommunikasiyası həyata keçirilən effektiv əməkdaşlıq münasibətləri, habelə adekvat tənzimləmə çərçivəsi ilə əhatə olunmuş maliyyə sisteminin formalaşdırılması və onun kiber dayanıqlığının təmin edilməsidir” (6).

Qeyd etmək lazımdır ki, kibercinayətlər hələ bir çox dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə tam implementasiya olunmadığı üçün bu əməllərin cinayət xarakteri kəsb etmələrinə münasibətdə ayrılmalı fərqliliklərin olması labüddür.

Xarici ölkələrin qanunvericiliyinin ümumiləşdirilmiş təhlili göstərir ki, dünyanın heç bir dövlətinin milli normaları “kibercinayət” anlayışının dəqiq tərifini verə bilməmiş, onun növlərilə bağlı yekdil rəyə nail olmamışdır. Lakin bir sıra ölkələrin qanunvericilərinin araşdırılması zamanı bu cinayətə münasibətdə müxtəlif terminlərin- kompüter cinayətləri, kibercinayətlər, elektron kommunikasiyalar, informasiya texnologiyaları, yüksək texnologiya cinayətləri- mövcuddur.

Təcrübi baxımdan qeyd etmək zəruridir ki, kompüterlərə qanunsuz müdaxilə və informasiya sistemlərinə hücumlar müasir beynəlxalq hüquqla və milli qanunvericiliklə kriminallaşdırılan əməl hesab olunur. Lakin terminologiyaya münasibətdə xarici ölkələrin qanunvericiliklərindən görmək mümkündür ki, onlarda bu sahəyə aid qanunun ya adı “Kibercinayətlər haqqında Qanun”, ya da Cinayət Məcəlləsinin müvafiq bölməsinin və ya fəslinin adı “Kibercinayətlər” adlandırılır.

“Əlbəttə, bu praktika daha təkmil və səmərəli olduğu üçün Azərbaycan qanunvericiliyi də bu təcrübəyə istinad etmişdir. Belə ki, cənab Prezident İlham Əliyevin 27 dekabr 2011-ci il tarixli

Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının 1.2.4-cü maddəsinə görə informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə insan hüquqlarının pozulmasına qarşı mübarizənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Kompüter informasiyası əleyhinə olan cinayətlər” fəslinin yenidən işlənməsi və onun “Kibercinayətkarlıq haqqında” 2001-ci il 23 noyabr tarixli Konvensiyanın tələblərinə uyğunlaşdırılması barədə təkliflərin hazırlanması tapşırığı qoyulmuşdur. Bu məsələ 2012-ci il ərzində özünün normativ əsasda həllini tapmış, Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslə beynəlxalq hüquqdan implementasiya ediməklə, o cümlədən “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyanın tələblərinə uyğun olaraq, eyni adlı termindən istifadə olunmaqla “Kibercinayətlər” adlandırılmışdır” (7).

“Azərbaycan 2009-cu ildən Avropa Şurasının “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyasına qoşulmuşdur. Eyni zamanda ölkəmizdə kibercinayətkarlıqla mübarizə sahəsində qanunvericilikdə çox ciddi islahatlar aparılmış, Cinayət Məcəlləsinə müvafiq maddələr əlavə olunmuşdur. Ölkəmizdə bu sahədə tədbirlər davam etdirilməkdədir...

...ümumiyyətlə, son illərdə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada kibercinayətkarlıqla mübarizə ən aktual məsələlərdən biridir. İdən-ilə internet istifadəçilərinin sayı artır və bununla bağlı kibertəhdidlərin də miqyası artır. Son məlumatlara görə, dünyada il ərzində 500 milyondan çox adam bu cür təhdidlərin qurbanına çevrilir. Azərbaycan bu sahədə Avropa konvensiyasına qoşulandan sonra həm qanunvericiliyimiz, həm də real təcrübə demək olar ki, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır” (8).

Nəticə

Məqalədə müəllif Azərbaycan Respublikasında kibertəhlükəsizliklə mübarizə prosesini araşdırmışdır. Araşdırma məqalədə müəllifin gəldiyi nəticə belə olmuşdur ki, müasir dövrdə kibertəhdidlərə qarşı çevik, operativ və effektiv mübarizə müəyyən zaman müddətində əldə edilməli olan milli hədəflərin və prioritetlərin, maraqlı tərəflərin rollarının və məsuliyyətinin düzgün müəyyən edilməsini tələb edir.

Müəllif öz məqaləsində üzərinə götürdüyü məsuliyyəti dərk etdiyini yaxşı bildiyi üçün araşdırmasını da mükəmməl aparmışdır. Odur ki, onun araşdırmasını məqsədamüvafiq hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. pa.edu.az>upload/kibertəhlükəsizlik və...
2. report.az>ikt/azerbaycanda-informasiya-...
3. stm.az>/news/164/muasir-dovun-qlobal-tehdidi-...
4. <https://www.digital.gov.az/projects>
5. <https://ict.az/konfrans/8.pdf>
6. <https://uploads.cbar.az/assets>
7. kibercinayetlerin...al_baxislar.pdf
8. <https://azertag.az/xeber/azerba...>

Göndərildi: 10.03.2024 Qəbul edildi: 19.04.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/32/222-225>

Nərmin Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
abdullayeva.1996@mail.ru

LAZER KƏSMƏ - CNC TEXNOLOGİYALARINA ÜMUMİ BAXIŞ

Xülasə

Lazer birləşdirilməsi yeni imkanlar yaradıb. CNC (Computer Numerical Control) maşınları, modern material işləmə texnologiyalarından biridir və cəmiyyətdə nisbi yeni bir məhsul kimi qəbul olunur. İlk lazer CNC maşınları 1960-cı illərdə lazer texnologiyasının inkişafı ilə eyni dövrdə yaranmışdır. Başlangıcdan etibarən, lazer texnologiyasının dəyişik formaları müxtəlif sahələrdə istifadə olunmuşdur, amma CNC maşınları ilə Lazer CNC maşınları, texniki inkişafın və müxtəlif sahələrdə tətbiqin bir nəticəsi kimi məhz ən son iki əsrdə sürətlə inkişaf etmişdir. Bu gün, lazer CNC maşınları müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Lazer CNC maşınlarının rollarının artması ilə, daha çox sahədə effektiv işləmə və yaradıcılıq imkanları artır. Bu maşınlar, sənaye və innovasiya sahələrində müxtəlif məqsədlərlə geniş şəkildə istifadə olunan ən müasir texnologiyalardan biridir.

Açar sözlər: *lazer, CNC texnologiyası, CAM dəstək proqramı, Tinkercad, Snapmekar Luban*

Nərmin Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
abdullayeva.1996@mail.ru

Laser cutting - CNC technologies overview

Abstract

Laser joining has created new possibilities. CNC (Computer Numerical Control) machines are one of the modern material processing technologies and are considered as a relatively new product in society. The first laser CNC machines appeared in the 1960s, at the same time as the development of laser technology. Since the beginning, various forms of laser technology have been used in various fields, but CNC machines and Laser CNC machines have developed rapidly in the last two centuries as a result of technical development and application in various fields. Today, laser CNC machines are used in various fields. With the increasing role of laser CNC machines, the possibilities of efficient operation and creativity in more areas are increasing. These machines are one of the most modern technologies widely used for various purposes in the fields of industry and innovation.

Keywords: *laser, CNC technology, CAM support program, Tinkercad, Snapmekar Luban*

Giriş

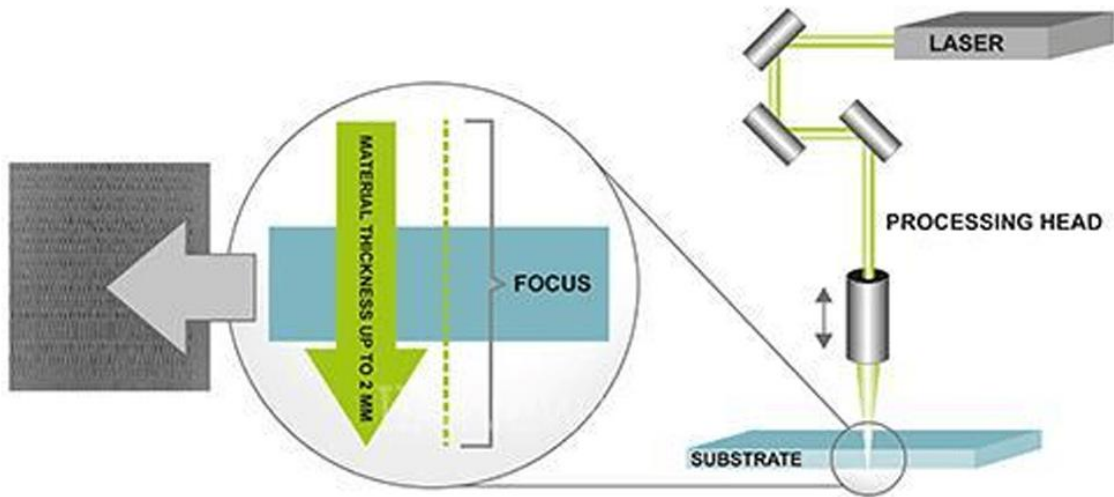
Lazer, 1916-cı ildə məşhur yəhudi fizik Einstein tərəfindən kəşf edildi. Lazer insanlar tərəfindən “ən sürətli bıçaq”, “ən dəqiq hökmdar” və “ən parlaq işıq” adlanır. İngilis adı Stimulated Radiation Emission By Light Amplification, “stimullaşdırılmış radiasiya ilə işığın gücləndirilməsi” deməkdir. Bu ad əslində lazer istehsalının əsas prosesini izah edir. Atomun elektronları enerjini udduqdan sonra aşağı enerji səviyyəsindən yüksək enerji səviyyəsinə keçdikdə və sonra yüksək enerji səviyyəsindən aşağı enerji səviyyəsinə düşdükdə sərbəst buraxılan enerji foton şəklində sərbəst buraxılır. Həyəcanverici foton şüalarının optik xüsusiyyətləri son dərəcə uyğun gəlir. Bu prosesdə foton şüası, ümumiyyətlə lazer dediyimiz şeydir. Adı işıq mənbələri ilə müqayisədə lazer daha yaxşı monoxromatikliyə, daha yaxşı istiqamətə və daha yüksək parlaqlığa malikdir.

Lazer necə işləyir?

Lazerin mahiyyəti işıq və maddənin qarşılıqlı təsiridir. Xüsusilə, maddə mikroskopik hissəciklərdən ibarətdir. Mikroskopik hissəciklər hərəkət vəziyyətini dəyişdikdə fotonları udur və

ya yayırlar. Mikroskopik hissəciklər müəyyən bir enerji səviyyəsinə malikdir və hissəciklər istənilən vaxt yalnız müəyyən bir enerji səviyyəsinə uyğun bir vəziyyətdə ola bilər. Fotonlar ilə qarşılıqlı əlaqə zamanı hissəciklər bir enerji səviyyəsindən digərinə keçir. Bildiyimiz kimi, fotonun enerji dəyəri o anda enerji səviyyəsindəki fərqdır.

Məsələn, aşağı enerji səviyyəsindəki bir hissəcik, fotonla elastik olmayan bir toqquşmadan sonra enerjini udur. Bu zaman mikroskopik hissəciklər bu enerjiyə uyğun daha yüksək enerji səviyyəsinə qalxacaq və bu prosesə stimullaşdırılmış udma deyilir. Bundan əlavə, mikroskopik hissəciklər digər hissəcikləri qəbul edə biləcək daha aşağı enerji səviyyəsində olduqda, heç bir xarici təsir olmasa belə, hissəciklər öz-özünə yüksək səviyyəli həyəcanlı bir vəziyyətdən aşağı səviyyəli bir torpaq vəziyyətinə keçəcəklər. spontan şüalanma adlanır. İstehsal olunan emissiya prosesində yaranan və gücləndirilən işıq lazerdir.

Hissə dizayn edildikdən sonra onun istehsalı üçün lazım olan təlimatlar dəzgahda kodlaşdırılacaq. Bu təlimatlar xüsusi və standartlaşdırılmış dildə yazılmış CNC proqramını təşkil edənlərdir. Koddan istifadə edərkən alətin izləyəcəyi bütün addımlar ardıcıl və ətraflı şəkildə müəyyən edilməlidir, məsələn: dəqiq koordinat yerləşdirilməsi, istiqamət və qidalanma sürəti, dərinlik, alətin işə salınması və ya fasiləsi və s.

İstədiyimiz dizaynı və Tinkercadda hazırladığımız hissələri ayrıca CNC cihazımız üçün SVG formatında saxlayırıq və onu Snapmaker Luban proqramında açaraq lazım olan tənzimləmələri edirik. CAM dəstək proqramı (Kompüter Dəstəklə İstehsalat) CAD-dəstəklə rəsm proqramı ilə birlikdə dəzgahın idarəetmə moduluna kodlaşdırılacaq CNC proqramını avtomatik yaratmağa imkan verir.

Son illər Boyfre CNC texnologiyasına əsaslanan proseslərdə aparıcı istehsalçı olduğunu sübut etdi. Boyfre-də biz müştərinin tələb etdiyi hissələrin istehsal prosesinin avtomatlaşdırılmasını təmin edirik. Biz CNC maşınlarında emal prosesində daha yüksək dəqiqlik təklif edən və istehsal müddətini azaldan yüksək keyfiyyətli CNC tornalar kimi ən son texnologiyadan istifadə edirik.

Araşdırma və Kəşf: İnsanlar onlar üçün xüsusi və dəyərli olan əşyalarını hər zaman qorumağa ehtiyac duyurlar. Bunun üçün tarix boyu əşyalarını saxlamaq üçün bir çox qablardan istifadə etmişdirlər. Xüsusi ilə qadınlar zinyət əşyaları üçün onların zövqünü oxşayan zəriflikdə dizayna sahib olan mücrülərdən istifadə edirlər. Mücrülərin hazırlanmasında əsas olan onun əşyaları kifayət qədər mühafizə edə bilməsi və müxtəlif incəsənət nümunələrini özündə əks etdirməsidir. Biz CNC cihazımız ilə müxtəlif mücrü modellərini hazırlaya bilərik.

Lazer CNC texnologiyaları, materialların əyilməsini, dəlilməsini və ya qabartılmasını təmin edən kompüterə əsaslanan bir texnologiya növüdür. CNC kompüter əmrləri istifadə edərək avtomatik olaraq kəsmə, dəlmə, qabartma və s. işləri həyata keçirən bir sistemdir. Lazer CNC sistemləri isə lazer işığı ilə materialları kəsə, dələ və ya işləyə bilən CNC maşınlarıdır.

Gündəlik Həyat və Xidmətlər: Bu texnologiya bir çox sənayedə geniş istifadə alanına malikdir. Azərbaycan texnologiya sahəsində CNC, avtomobil və aviasiya sənaye, metal işləmə, geyim sənaye, reklam və işarələmə, ağac işləmə və s. kimi sahələrdə geniş istifadə olunur. CNC texnologiyaları, effektivlik, dəqiqlik və işlərin sürətləri kimi bir çox faydalara malikdir. Bu, Azərbaycan və digər ölkələrdə sənaye sahələrində inkişaf etmək üçün əhəmiyyətli bir açaqdır.

Bu texnologiya, əsasən mühərriklər, metal işləmə sənayesi, reklam və işarələmə sənayesi, və hazır geyim və dekorasyon sənayesi kimi sahələrdə tətbiq edilir.

Araşdırma və Kəşf: Lazer CNC kəsmə, materialların kəsilmə əməliyyatını həyata keçirən bir texnologiyadır. Lazer işığı, yüksək intensivlikdə və mərkəzləşdirilmiş şəkildə materialın üzərinə yönəldilir və materialı əritmə və ya buxartma yolu ilə əməliyyatını kəsmə işləmini icra edir.

Lazer CNC kəsmə prosesi ümumiyyətlə aşağıdakı addımları vardır:

Dizayn: İlk addım, kəsiləcək hissənin rəqəmsal bir dizaynının yaradılması və ya təmin edilməsidir. Bu dizayn, kəsim üçün lazım olan ölçüləri, şəkilləri və digər xüsusiyyətləri daxil edir.

Proqramlaşdırma: Dizayn, bir CNC proqramında və ya xüsusi bir lazer kəsim proqramında proqramlanır. Bu proqramlaşdırma, lazerin kəsilmə yolunu təyin edir və kəsilmə prosesinin necə icra olunacağını təsvir edir.

Materialın Hazırlanması: Kəsiləcək material uyğun bir şəkildə hazırlanır. Bu addım, materialın düzgün bir şəkildə yerləşdirilməsini və bağlanmasını daxil edə bilər.

Kəsim Prosəsi: CNC nəzarəti altındakı lazer, proqramlaşdırılmış yolları izləyərək materialı kəsir. Lazer işığı, materialın üzərində yüksək intensivlikdə mərkəzləşdirilmiş bir şəkildə fokuslanır və materialı kəsir.

Sənaye və İstehsal: Lazer CNC texnologiyalarının sənayedə əhəmiyyətli rolu var. İşte lazer CNC-nin bir neçə sənaye sahəsindəki əsas funksiyaları:

Kəsim-ölçmə və Qabartma: Lazer CNC maşınları, metal, plastik və digər materiallardan müxtəlif formaların kəsmə, qabartma və ya ölçmə işlərini həyata keçirir. Bu, sənaye mühərriklərində, reklam və işarələr sahəsində, dekorasiya və hazır geyim sənayesində yaygın olaraq istifadə olunur.

Tekstil Sənaye: Lazer CNC maşınları tekstil sənayesində də geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Tekstil materialları üzərində düzgün kəsimlər təmin edir, bununla birlikdə kompleks dizaynlar və detalların yaradılmasına imkan verir.

Avtomobil Sənaye: Lazer CNC maşınları, avtomobil sənayesində qabaqcıl texnologiya kimi istifadə olunur. Metal parçaların kəsimi və qabartılması üçün tətbiq edilərək avtomobil hissələrinin istənilən formada və ölçülərdə hazırlanmasına imkan verir.

Tibb Sənayesi: Lazer CNC maşınları, tibbi sənayedə də yaygın şəkildə istifadə olunur. Bu maşınlar, cərrahi alətlərin və protetik hissələrin kəsimi və yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Nəticə

Lazerin sənaye və istehsal tətbiqi sektoru yeni bir effektivlik, təhlükəsizlik və yenilik dövrünə aparır. Şirkətlər CNC texnologiyasını qəbul etdikcə, böyümə, rəqabət qabiliyyət və davamlılıq üçün yeni imkanlar açılır.

İstehsalın gələcəyi, insan zəkasının robotların çevriliş gücü ilə problemsiz inteqrasiyasında yatır, sənaye inkişafının yeni bir fəslini müjdələyir. Bu inqilab yalnız avtomatlaşdırma haqqında deyil; bu, dəyişən global bazar tələblərinə uyğunlaşa bilən daha ağıllı, təhlükəsiz və davamlı istehsal praktikaları yaratmaqdır.

Lazer CNC texnologiyalarının həyatımızdakı rolunun nəticələri arasında aşağıdakılar var:

1. Yenilikçi və effektiv istehsal -Lazer CNC maşınları, materialların kəsilməsi və işlənməsi üçün yüksək səviyyədə dəqiqlik və effektivlik təmin edir. Bu, istehsalda daha sürətli və effektiv proseslər təmin edir, yeni və yaradıcı məhsulların yaranmasını və təqdim edilməsini mümkün edir.

2. Dəqiqlik və təhlükəsizlik -Lazer CNC makinələri, materialların dəqiqliklə kəsilməsini və işlənməsini təmin edir. Bu, istehsal proseslərində çap və ölçü təsdiqlərinin daha yüksək səviyyədə olmasına imkan verir, məhsulların standartlara uyğunluğunu təmin edir və nəticədə istehsal proseslərinin təhlükəsizliyini artırır.

3. İndividuallaşdırılmış və Şəxsi tikintilər - Lazer CNC makinələri, fərqli materiallardan və dizaynlardan istifadə edərək, müştərilərə şəxsi və ya individuallaşdırılmış məhsullar təmin etmək imkanı verir. Bu, müştəri tələblərinə daha yaxşı cavab verən və onların tələblərinə uyğun məhsulların yaradılmasını mümkündür.

4. İnnovasiya və yenilikçi Lazer CNC texnologiyalarının sənayədə və istehsalda geniş istifadəsi, innovasiya və yenilikçiliyi təşvik edir. Daha yüksək səviyyədə avtomatlaşdırma, daha yaxşı məhsul keyfiyyəti, yeni məhsul və xidmətlərə qapalılıq və daha çox müştəri rəğbəti üçün əlverişli şərait yaradır.

Bu nəticələr, lazer CNC texnologiyalarının həyatımızda dərinlən köklü bir təsire malik olduğunu göstərir və sənayedə və istehsalda daha yaxşı, daha effektiv və inkişaf etmiş proseslərin inkişafını təmin edir.

CNC texnologiyasına əlaqəli çağırışlar və etik məsələlər texnologiyası qədər müxtəlif və mürəkkəbdir. Robotların davam edən inkişafı və həyatımıza daha da inteqrasiya olunması ilə, bu məsələlərlə məşğul olmaq diqqətli nəzərdən, möhkəm dialoqdan və sektorlararası əməkdaşlıqdan asılıdır. Bu çağırışlarla üz-üzə qalmaqla, cəmiyyət robotların və cnc qurğularının potensialından faydalanaraq insan həyatını yaxşılaşdırma bilər, eyni zamanda bu çevriliş texnologiyalarının inkişafı və istifadəsi etik prinsiplərlə idarə olunur.

Bu gələcəyi naviqasiya etmək üzərində qaldıqca, texnologiyanın insan həyatını zənginləşdirmək, qlobal çağırışları həll etmək və daha davamlı, ədalətli dünya yaratmaq potensialından faydalanmağa diqqət yetirməliyik. Qarşıya vəd edir və qlobal cəmiyyətin kollektiv səyi, robotik gələcəyimizin formasını müəyyənləşdirəcək. Texnologiyanın transformasiya gücünü qəbul edərək və etik nəzərdən yanaşaraq, texnologiya və insanlığın harmoniyada birləşdiyi bir gələcəyi kilidləyə bilərik.

Texnologiya həyatımızın hər bir aspektini dönüştürmə potensialına malik dinamik və inkişaf edən bir sahədir. Bu texnologiyadan faydalanaraq, yeni imkanlar açıq, effektivliyi artırır və dünyanın ən böyük çağırışları ilə mübarizə apara bilərik. Bu robot inqilabının ərəfəsində olduğumuz bir zamanda, qarşıya çıxan çağırışlar və etik ikilemlərlə məşğul olmaq, robotların gələcəyinin inklüziv, davamlı və bütün insanlığın xeyrinə olmasını təmin etmək vacibdir.

Bu nəticələr, CNC texnologiyasının sənayenin dəyişən tələblərinə cavab verən bir metod olduğunu və gələcəkdə də sənaye tətbiq sahələrinin genişlənməyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. "CNC Programming Handbook" by Peter Smid
2. "Laser Material Processing" by William M. Steen - Another book by Peter Smid
3. "The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies" by Erik Brynjolfsson and Andrew McAfee
4. "Robot Ethics 2.0: From Autonomous Cars to Artificial Intelligence" edited by Patrick Lin, Ryan Jenkins, and Keith Abney
5. "Industrial Laser Handbook" by Koji Sugioka and Magnus Bengtsson
6. "How to Survive a Robot Uprising: Tips on Defending Yourself Against the Coming Rebellion" by Daniel H. Wilson
7. "Manufacturing Processes for Engineering Materials" by Serope Kalpakjian and Steven Schmid
8. "Human Compatible: Artificial Intelligence and the Problem of Control" by Stuart Russell
9. "Artificial Intelligence: A Guide for Thinking Humans" by Melanie Mitchell
10. "The Robotics Primer" by Maja J. Mataric
11. "Robots in Healthcare: Expectations and Challenges" edited by Ravi Margasahayam and Raj Madhavan
12. "Everyday Robots: Humanoid Robots for a Shared World" by Maya Cakmak and Siddhartha Srinivasa

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Ivan Pavlii

Stalin's repressions in Ivan Bahrianyi's novel "Sad Hetsymanskyi"
("Garden of Gethsemane") and in Azerbaijani literature: truth and fiction 8

Xankişi Məmmədov, Xursida Kadirova

Özbək və Azərbaycan atalar sözlərinin X(iks)-femik tipologiyası 17

Könül Səmədova

Qıpçaqlar haqqında tarixi qaynaqlar 22

Elnarə Abdullayeva

Yazının yaranması və inkişafı 26

Konul Buyuker, Fakhriyya Rajabova

Evaluation of the features of application of excise tax in Azerbaijan 30

Raisa Lachinova

Culture identity and society of Azerbaijan, new institutional linkages of
Zagatala and Azerbaijan 37

Xatirə Məmmədova

İngilis dilində alınma sözlərin vurğu dəyişikliyi 41

Asif Abdullayev, Elçin Əlibəyli

Əməkdaşlığın gücləndirilməsində Azərbaycanın rolu: yaşıl enerji və logistika
Cənubi Qafqazın iqtisadi inteqrasiyasının katalizatorları kimi 45

Vüsalə Hübətova

Metaforlaşma semasioloji hadisə kimi 49

Günay Hacızadə

Semantik sahələrdə metaforik əlaqələr 54

Günel Balakışiyeva

Azərbaycan məhəbbət dastanlarında işlənən antroponimlər və onların
struktur-semantik xüsusiyyətləri 58

Zərifə Məmmədzadə

Fikir və söz azadlığı informasiya əsrində yeni təhlükələr və imkanlar 62

Shanay Abbasova

Overdraft credit: its history, features, types, pros and cons 67

Elvin Şirinov

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) fəaliyyəti və prinsipləri 71

Aytaj Gurbanova

An examination of the impact of imitation on the competitive landscape within the
framework of intellectual property rights 76

Gunash Yusifgizi

International jurisdiction of the courts of the republic of Azerbaijan in commercial
disputes with foreign elements 81

Guljan Mansumlu	
A part of the solution: organic farming methods and sustainable development goals	86
Samirə İsmaylova	
Qida məhsullarının brendləşməsində marketing komplekslərinin rolu	98
Fərid Qəhrəmanov	
Müasir şəraitdə müəssisədə maliyyə menecmentinin təşkili	104
Kənan Kazımov	
Xarici ölkələrdə aksiz vergisinə cəlb olunan malların dairəsi və aksiz vergisinin alınmasının hüquqi tənzihi: müqayisəli-hüquqi təhlil	109
Sahil Zəkəryəyev	
Maliyyə qurumlarının iflası anlayışı və iqtisadiyyata təsirləri	115
Nazpəri Əmənova	
Məhkəmə müdafiəsi hüququnun insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sistemində yeri	121
Mintana Gaydarova	
Review of international norms and standards in the field of mass media	126
Elməddin Hilallı	
Vətəndaşlığın əldə edilməsi əsasları	131
Aynurə Hümətli	
Sınıf rəhbərinin işinin planlaşdırılması	138
Nərmin Məmmədvlili	
Konfidensiallıq reproduktiv texnologiyaların tətbiqi zamanı yaranan etik və hüquqi problem kimi	142
Bətülə Tarverdiyeva	
İbtidai araşdırma	148

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Həqiqət Qədirova, Həyat Əliyeva, Hafizə Mansurova, Ramilə Bayramova, Gültac Abdullayeva	
Sidik yolları infeksiyalarının törədiciləri və onların antibiotiklərə rezistentlik vəziyyəti	155
Sevinc Verdiyeva	
Kənd təsərrüfatında bioloji preparatların istifadə perspektivləri	170

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA
MATHEMATICS AND MECHANICS

Lalə Qocayeva	
Riyaziyyatın tədrisi metodikasının predmeti, vəzifələri və metodları	174
Əvəzəli Əliyev	
Maye, qaz və plazma mexanikası	179
Əvəzəli Əliyev	
Maşın, cihazların və aparatların dinamikası, möhkəmliyi	185

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Vüsal Rəhimli

IDOR (Insecure Direct Object References) ümumi növləri, təsirləri və hücumları 192

Ziya Mustafayev

Data miningdə Süni Neyron Şəbəkələrindən istifadənin yenilikləri 197

İsa İsgəndərov

Kiberhücumlardan müdafiə və onunla mübarizə 203

Nəzrin Vəliyeva

Müxtəlif sənaye sahələrində pilotsuz nəqliyyat vasitələrinin əhəmiyyətinə və pilotsuz avtomobillərdə süni intellektin mövcud vəziyyətinə ümumi baxış 208

Fərid Quluzadə

Real vaxtda obyektin aşkarlanması metodları 212

İsa İsgəndərov

Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan kibertəhlükəsizlik və onun müdafiə metodları 217

Nərmin Abdullayeva

Lazer kəsmə - CNC texnologiyalarına ümumi baxış 222

İmzalandı: 27.04.2024
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 28,75 ç.v.
Sifariş: 751

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

